KĀVYA-KUSUMĀÑJALI

SELECTIONS FROM CLASSICAL SANSKRIT POETS

EDITED BY

LAKSHMAN SARUP, M. A., (Panj.), D. Phil. (Oxon.)
Officier d' Academie Francaise,
Vice-Principal, Oriental College,
Head of the Sanskrit Department,
and Professor of Sanskrit Literature,
at the University of the Panjab, Lahore.

PUBLISHED BY
THE UNIVERSITY OF THE PANJAB
FOR
The Intermediate Examination.

LAHORE.

FIRST EDITION] 1939 [PRICE Rs. 2/-

Printed by Pt. Dharam Chand Bhargava, B. Sc. at the Amrit Electric Press, Railway Road, Lahore & Published by Rai Bahadur Lala Ishwar Das, M. A. LL. B., Registrar, University of the Panjab, Kacheri Road, Lahore.

Table of Contents

——:o:——

PREFACE

The Kāvyakusumāñjali is a compilation of selections of representative classical Sanskrit poets. It is meant for the undergraduate students, who join the University of the Panjab immediately after their Matriculation.

There is a gradation in the present compilation. Selections represent different stages or degrees of difficulties. At the same time, an attempt has been made to preserve a sort of chronological order. There is an endeavour, to introduce an undergraduate student, who joins the University for the first time, to as many classical poets as possible, within the Intermediate Course of Sanskrit studies. A student will acquire first-hand knowledge of the poetry of the *Rāmāyana, the Bhagavadgītā*, a part of *the Mahābhārata*, As'vaghoṣa, Kālidāsa, Kumāradāsa, and Bhartṛhari. *Ati* (attempt at too much) has been avoided. The authors of the *Bṛhattrayī* i.e. Bhāravi, Māgha and Harṣa have not been included. Their works would have been beyond the capacity of Intermediate students. Another object of the present course is to provide as wide a basis as possible for the study of History of Sanskrit Literature at the B.A. stage. First-hand acquaintance with the works of several Classical Sanskrit poets will enable a student to make a critical and comparative study at the higher stage. It is expected that the present compilation will not be an inadequate foundation for this purpose.

A few brief remarks about the poets selected may not be out of place.

The Rāmāyaṇa of Vālmīki is described as the ādikāvya, 'the first poem'. It is indeed the first ornate poem in classical Sanskrit Literature. It is not merely a popular and national epic, it has acquired a sacred character. It serves as a scripture to millions of Indians. It has exercised a potent influence on the thought and culture of India. It has been a perennial source of inspiration to all subsequent Sanskrit poets and dramatists.

There is a *Ramopakhyana* in the third *parvan* of the *Mahabharata*. Stories of Rama are found in many of the *Puranas*. The *Agni Purana* V—XII gives a detailed extract from Valmiki. In the *Brahmanda Purana* there is an *Adhyatma* Ramayana, in which Rama figures as a God of the highest power. In the *Visnu Purana*, Rama is an incarnation of Visnu. The *Bhagavata* and the *Garuda Puranas* also contain stories of Rama. In other *Puranas*, Rama is mentioned either in the list of kings or as an incarnation of Visnu.

Several court epics describe the adventures of Rama. More than fifty Sanskrit plays deal with the story of Rama. Some of the noblest poems in modern Vernacular Literatures of India like Hindi, Bengali, Gujrati, Tamil etc., are translations, or imitations or adaptations of Valmiki. Public recitations, dramatic representations, annual religious festivals, in honour of Rama, have kept the poem alive in India, during the last two thousand years. Founders and teachers of different religious sects utilize the *Ramayana* for propagating religious doctrines.

Even the unorthodox Jains drew upon the *Ramayana*. The Jain monk Vimala Suri composed, in the first century A.D., a poem in Prakrit called the *Paümacariya (Padmacarita)*, based on *the Ramayana* of Valmiki. Gunadhya's *Uttarapurana* and Hemacandra's *Trisastiślākā purusacaritra* contain later versions of Valmiki's poem.

The *Ramayanu* was popular among the heretical Buddhists by the time of Vasubandhu, *i.e.*, the 4th century A.D. It served as a model for Aśvaghoṣa. A scene in the *Buddhacarita* is probably an imitation of the *Ramayana*. Both epics of Aśvaghoṣa are replete with references to Valmiki and his work. Earlier Buddhists writers have also utilised the work of Valmiki. In the Buddhist Literature of the Mahāyāna school, there is an encyclopaedic work called *Sad-dharma-smrty-upasthana*. It is an

amplification of a canonical *sutra*, called *Smṛty-upasthana*. The work itself is lost but a long fragment is preserved by Śantideva in his *Śiksasamuocaya*. The subject matter of the fragment is the consequence of bad deeds in a previous existence together with the states of demons and hell. A description of Jambudvīpa is also included. This description is only an edition of the *digvarnanam* of the *Ramayana*. Countries, rivers, oceans, islands, spirits etc., are enumerated in exactly the same order and having precisely the same characteristics as attributed to them by Valmīki. The late Professor Sylvain Levi, who made a detailed comparative study of the two geographical descriptions came to the conclusion that the Buddlist work was undoubtedly indebted to Valmīki. Story of Rama is also included in the Buddhist Jatakas although their version is not identical with that of Valmīki.

The Chinese and Tibetan translations of Buddhist tales from the third centuries A.D. contain also the story of Rama. The *Ramayana* had been translated in Khotanese. Recent discoveries in Central Asia have brought to light Khotanese versions of the Ramyaaṇa.

Valmīki's work was quite popular in Indonesia. There are numerous works on the legend of Rama in the Malayan and the Javanese Literatures. More than 200 scenes from the Ramayaṇa are inscribed on stone in the bas-reliefs on the Śiva temple in Lara Djonggrang, Prambanan, and Panataran in Java and Viṣṇu temple, Deogarh. Heroes and other characters of the *Ramayana* figure in the art of Siam, Bali and other parts of Indonesia.

Ramayana was well-known in the distant Cambodia by 600 A.D. A copy was presented to a temple by a certain Somaśarman. This is recorded in an inscription discovered in Cambodia.

Ramayana has thus influenced the literatures, folk-lore, and art not only of India but of Central, Eastern and Southern Asia.

In the introductory part of the *Rāmāyana*, Brahmā invites Vālmīki to glorify the heroic exploits of Rāma and promises immortality to his work in the following words:—

"As long as in this firm-set land
The streams shall flow, the mountains stand,
So long throughout the world, be sure,
The great *Rāmāyana* shall endure."*

The prophecy has been fulfilled in a remarkable manner.

As the language and style of Vālmīki are not difficult to follow, first year students will find it an easy transition. The Rāmāyaṇa will serve the purpose of a bridge to cross the gulf between a High School and the University.

A few *sargas* from the *Ayodhyākānda* are selected. They describe the palace-intrigue, which results in the banishment of Rāma. The cunning persuasiveness of the hump-backed slave-girl, the unyielding stubborn will of the Queen demanding her pound of flesh, the conflict of emotions of the aged king between duty and love and his heart-rending grief are depicted by Vālmīki in a masterly manner. The whole episode is full of human interest. It arouses in the heart of a reader a feeling of fear and compassion for the fate of the hero and thus borders on a tragedy in the Aristotlean sense.

The *Bhagavadgītā*, the song celestial of lord Krisṇa, constitutes a part of the second Indian epic, the *Mahābhārata*. It is claimed for the *Mahābhārata* that whatever is not found therein exists nowhere. It is a veritable encyclopædia of religion, ethics, philosophy, and politics. It is a storehouse of ancient folklore. It is a code of law and custom. It is not merely an epos but a sacred scripture. It is the longest poem in the literatures of the world.

The *Bhagavadgītā* presents a synthesis of various Indian religions and different schools of philosophy. The rare combination of the simplicity and sweetness of its diction and the grandeur of its metaphysical thought is unparalleled in the annals of the

* Griffith's translation, I.2.361.

world. If we take into consideration its contents—*i.e.*, its profound speculation, it can be compared to the dialogues of Plato. If we look at its language and style, it can be compared with the Psalms of the Bible. Had the thought of Plato been expressed in the language and style of the Psalms, the result could be appropriately compared with the *Bhagavadgītā*. The enthusiasm of the ingenious, versatile, and the influential Wilhelm von Humboldt for the *Bhagavadgītā* is well-known. He wrote in 1827 to Sr. von Gentz:—'It is perhaps the deepest and loftiest thing—the world has to show'. A year later, he wrote, " I read the Indian poem for the first time in the country in Silesia, and my constant feeling while doing so was gratitude to fate for having permitted me to live long enough to become acquainted with this book,"*

The second chapter is selected. It emphasizes the eternity, the indestructibility and the immortality of the human soul. Death is described as a mere transition to a new life. Just as a person throws away old and worn out garments and puts on new clothes, so the human soul discards old and worn out bodies and puts on new ones. The doctrine that a duty must be performed for duty's sake without a desire for any reward is inculcated with great force and charm. It is an immortal chapter of an immortal poem, which has now become a part of the world-literature.

Aśvaghoṣa is a philosopher-poet. Both his poems, the *Buddhacarita* and the *Saundaranandam* are *mahākāvyas*. They are both written in the Vaidarbhī style. There is no lack of sweetness or grace in his poetry.

Kālidāsa is well-known as a master of similes: *Upamā Kālidāsasya*. In a few cases, however, Aśvaghoṣa has surpassed even Kālidāsa. Both Aśvaghoṣa and Kālidāsa have expressed an identical thought but the former's comparison is the more striking, e.g.,

तं गौरवं बुद्धगतं चकर्ष
    भार्यानुरागः पुनराचकर्ष ।
सोऽनिश्चयान्नापि ययौ न तस्थौ
    तुरंस्तरङ्गेष्विव राजहंसः ॥ सौन्दरनन्दे IV. 42.

* Winternitz, *A History of Indian Literature* Vol. I. pp. 16, 13 Calcutta 1927.

तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
निक्षेपणाय पदमुद्धृतमुद्वहन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ कुमारसम्भवे V. 85.

तां सुन्दरीं चेन्न लभेत नन्दः
सा वा निषेवेत न तं नतभ्रूः ।
द्वन्द्वं ध्रुवं तद्विकलं न शोभे-
तान्योन्यहीनाविव रात्रिचन्द्रौ ॥ सौन्दरनन्दे IV. 7.

परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिस्यत् ।
अस्मिन्द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ कुमारसम्भवे VII. 66

Abstruse doctrines of Buddhist philosophy are expressed in the simplest language and illustrated with the most commonplace objects. Comparisons are driven home and are impressive:—

स्नेहेन कश्चिन्न समोऽस्ति पाशः
स्रोतो न तृष्णासममस्ति हारि ।
रागाग्निना नास्ति समस्तथाऽग्नि-
स्तच्चेत् त्रयं नास्ति सुखं च ते ऽस्ति ॥ सौन्दरानन्दे V.28

दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो
नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित्
स्नेहक्षयात्केवलमेति शान्तिम् ॥ सौन्दरनन्दे XVI. 28.

तथा कृती निर्वृतिमभ्युपेतो
नैवावनिं गच्छति नान्तरिक्षम् ।
दिशं न काञ्चिद् विदिशं न काञ्चित्
क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥

सौन्दरनन्दे XVI. 29.

The third canto of the *Buddhacarita* is selected. It describes the most important episode in the life of the Buddha, *i.e.*, his first acquaintance with old age, disease and death and his firm determination to renounce the world in search of immortality.

Aśvaghoṣa is generally neglected in Indian Universities. As a poet, he deserves a better fate. I was the first to introduce him to the Panjab University. I included a canto of the *Saundaranandam Kāvyam* in the *Kāvyaratnāvalī*, the P. U. F.A. course in Sanskrit, edited by me in 1930. At my suggestion, a canto of the *Buddhacarita* was put in the course for the High Proficiency Examination. Aśvaghoṣa is now studied for the Honours and the M.A. examinations. The P.U. has published critical texts of both of his *Mahākāvyas* with English translations. These were prepared by no less a person than the present Boden Professor of Sanskrit at the University of Oxford. I have thus taken a part in a literary *Śrāddha*. May it be acceptable to the shade of Aśvaghoṣa.

Kālidāsa is a prince among poets. The orthodox tradition of literary India has admired him from the earliest times. He is equally appreciated in the Western World. He is popularly known as the Shakespeare of India. His *Śakuntalā*, produced a deep and lasting impression on the well-known German poet Gœthe. The prologue of *Śakuntalā* served as a model for that of his masterpiece, the *Faust*. Gœthe first read *Śakuntalā* in 1792, when he wrote the following lines in its praise ;—

> " Would'st thou, the young year's blossom and the fruit of its decline,
> And all by which the soul is charmed, enraptured, feasted, fed
> Would'st thou, earth and heaven itself in one sole name combine
> I name thee O Śakuntalā, and all at once is said."

In 1830, *i.e.*, 38 years after, he was still thinking of adapting *Śakuntalā* for the Weimar stage, so profoundly was he impressed by this play. The charm and sweetness of Kālidāsa's poetry are

unsurpassed in Sanskrit. His lyrics are exquisite pictures, painted in glowing words. His high soaring fancy, his rich imagination, his keen observation, his vivid power of description and the fascinating felicity of expression make his poems a thing of beauty and joy for ever.

The third canto of the *Kumārasambhava* is selected. It opens with a beautiful scene of the divine court of the celestical Indra. It is followed by a brilliant description of the manifestation of spring in the hermit's park, on the Himalayas. At his magic touch, trees and creepers are transformed into gallant youths and tender maidens. Bees, birds, and animals are no longer brutes and beasts, quite destitute of any emotion but affectionate creatures. We then come face to face with Śiva. The majestic description of his meditation is truely awe-inspiring. Then follows Cupid's attack on Śiva and the destruction of the former by the latter.

Kālidāsa is a genius. He creates out of nothing. He invests mere empty things with immortal forms of beauty and grace. He is a gifted artist. His metaphors are brilliant, his similes apt, appropriate and striking. In him, Sanskrit poetry has reached its high water-mark. There are several similarities between Kālidāsa and Aśvaghoṣa, Cupid's attack on Śiva in the *Kumārasambhava* has a close parallel in Māra's attack on the Buddha in the *Buddhacarita* XIII. Again, Kālidāsa's description of women rushing to the balcony windows to catch a glimpse of Prince Aja in the *Raghuvaṃśa* and of Śiva in the *Kumārasambhava* has a remarkable affinity with a similar description of women, who flock to the windows to see Prince Siddhārtha in the *Buddhcarita.* A comparative study of these two poets will be not only interesting but instructive as well.

It is also interesting to note a parallelism of thought between Kālidāsa and Goldsmith.

In the first canto of *Kumarsambhava*, Kalidasa described a hill. It is so lofty that there is eternal sunshine on its summit, though clouds are always hovering round its waist. Divine saints, whenever they get fed up with constant showers of rain, go up to top and enjoy glorious sunshine. The stanza is the following :—

आमेखलं सञ्चरतां घनानां छायामधः सानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥

This may be compared with the following lines of Goldsmith from the *Deserted Village* :—

" Though round its breast the rolling clouds are spread
Eternal sunshine settles on its head."

The first line of Goldsmith is almost a translation of

आमेखलं सञ्चरतां घनानां ।

It is my privelege to introduce Kumaradasa to the University of the Panjab for the first time. His *Janakiharana* is a gem in Sanskrit Literature.

Kumaradasa also called Kumaradhatusena is often identified with a king of Ceylon of that name, who flourished in 517—26 A. D. According to a Ceylonese tradition, he, composed *Janakiharana* and other Mahakavyas and immolated himself on the funeral pyre of Kalidasa. It is said that a prize was offered to complete a hemistich :

कमलात्कमलोत्पत्तिः श्रूयते न च दृश्यते ।

Kalidasa was by chance staying as a guest in the house of a woman and at her request completed the stanza by adding the words :—

बाले तव मुखाम्भोजात् कथमिन्दीवरद्वयम् ।

The greedy woman to secure the prize for herself murdered Kalidasa. When it became known that Kalidasa was the author of the second hemistich and that he had been murdered, King Kumaradasa was so stricken with grief that he ascended the funeral pyre of Kalidasa and immolated himself.

Rajaśekhara makes the following interesting remark in his *Kavyamimamsa**

जानकीहरणं कर्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः ॥

Kumaradasa was a great admirer of Kalidasa and was very much influenced by him.

Jānakiharana is a poem in 20 cantos. The story at present comes up to Rama's victory over Ravana. But it appears, originally the story must have been continued up to the coronation of Rama. Ceylonese edition of the text contains 25 cantos as is shown by the following colophon :—

इति सिंहलकवेरतिशयभूतस्य कुमारदासस्य कृतौ जानकीहरणे महाकाव्ये रामाभिषेको नाम पञ्चविंशतितमः सर्गः ।

The ninth canto is selected. It is entitled प्रस्थानवर्णनो नाम नवमः । It describes the departure of Rama from Mithila after his marriage with Sita. Janaka gives wise counsel to Sita and bids her an affectionate and touching farewell. Elephants, horses, chariots etc., accompanying Rama are described. While crossing the frontier, Sita looks back on the receding mountains of her native land with emotion. She sheds silent but eloquent tears. Paraśurama is met and pacified en route. Finally they reach Ayodhya and citizens turn out to welcome Sita.

There are several affinities between Kalidasa and Kumaradasa. Janaka's counsel to Sita recalls to one's mind the words of Kanva to Śakuntala, when she was about to leave for the palace of Dusyanta. Similar ideas and even phraseology are common to both. Compare, *e. g.*, योषितां स्वामिसम्मदफलं हि मण्डनम् (VIII. 42.) of Kumaradasa with प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता of *Kumarasambhava* V. I. and स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः । K. S. VII. 22. Similarly K. S. VIII. 14 may be compared with JH. VIII. 4 and 24.

---

*Rájaśekhara also says that Kumaradasa was blind by birth. प्रतिभावतः पुनरपश्यतोऽपि प्रत्यक्ष इव । यतो मेधाविरुद्रकुमारदासादयो जात्यन्धाः कवयः श्रूयन्ते p. 12

Bhartrhari, the author of three centuries on love, ethics and renunciation is one of the most popular poets of Classical Sanskrit. He is generally identified with the author of the *Vākpadīya* and is assigned to the 7th century A.D., on the authority of Chinese pilgrim I-Tsing. Selected stanzas from the *Nīti* and *Vairāgya Śatakas* are included. An interesting feature of the poetry of Bhartrhari is the parallelism of thought with Shakespeare, Browning and Lamartine. Bhartrhari looks upon man as an actor and the world as a stage. The following stanza expresses his views on the subject :—

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः ।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमण्डिततनु-
र्नरः संसारान्ते विशति यमधानीयवनिकाम् ॥

'For a time, one is a child, for a time a youth, eager for love. For a time, he is destitute of wealth, for a time rolling in riches. Then with limbs worn out by old age and with his person adorned with wrinkles, like an actor he enters, at the end of life, the curtained stage of death'.

With this may be compared, the following lines of Shakespeare from *As you like it*, Act II, scene vii, lines 139—166 :—

Jaques :— All the world's a stage,
And all the men and women merely players ;
They have their exits and their entrances,
And one man in his time plays many parts,
His acts being seven ages. At first the infant,
Mewling and pucking in the nurse's arms :
Then the whining school-boy, with his satchel
And shining morning face, creeping like snail
Unwillingly to school ; and then the lover,
Sighing like furnace, with a woeful ballad
Made to his mistress' eyebrow : then a soldier,
Full of strange oaths and bearded like the pard,
Jealous in honour, sudden and quick in quarrel,
Seeking the bubble reputation

Even in the cannon's mouth : and then the justice,
In fair round belly with good capon lin'd,
With eyes severe and beard of formal cut
Full of wise saws and modern instances,
And so he plays his part. The sixth age shifts
Into the lean and slipper'd pantaloon,
With spectacles on nose and pouch on side,
His youthful hose, well saved, a world too wide
For his shrunk shank, and his big manly voice,
Turning again towards childish treble, pipes
And whistles in his sound Last scene of all,
That ends this strange eventful history,
Is second childishness, and mere oblivion,
Sans teeth, sans eyes, sans taste, sans everything.

Bhartṛhari's five stages correspond to the seven of Shakespeare. The *Bāla* stage corresponds to 'the whining school-boy' etc. *Yuvā Kāmarasikaḥ* corresponds to ' the lover sighing like a furnace'. *Vittair hīnaḥ* corresponds to ' the soldier...seeking the bubble reputation' and wealth, and *Sampūrṇa-Vibhavaḥ* to the ' Justice in fair round belly with good capon lin'd'. *Jarā-Jīrṇair angair* corresponds to 'the lean and slipper'd pantaloon... for his shrunk shank...'

It may be remarked *en passant* that Bhartṛhari's description has a greater universality Every one, more or less, passes in life through vicissitudes of good and bad circumstances, of wealth and poverty. Every one need not necessarily be a ' soldier ' and a ' Justice '. But the two descriptions are remarkably similar.

Bhartṛhari says in the *Nītiśataka* that acquisition of goodness, greatness, wisdom or virtue does not depend on one's association with the great in those qualities but on one's capacity to acquire. This capacity is pre-determined and limited. This thought is illustrated by the following simile :

कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जलम् ।

'Behold, a pitcher receives an equal quantity of water, whether it is put in a well on in a sea'.

A somewhat similar idea is expressed by Browning in the following lines :—

"They praise a fountain in my garden here
Wherein a Naid sends the water line
Thin from her tube, she smiles to see it rise.
What if I told her, it is just a thread
From that great river which the hills shut up,
And mock her with my leave to take the same ?
The artificer has given her one small tube
Past power to widen or exchange. What boots
To know she might spout oceans if she could ?
She cannot lift beyond her first thin thread :
And so a man can use but a man's joy
While he sees God's." Cleon.

The central idea, that the volume of water spouted by a fountain depends on the size of the tube and not on the depth of sea, with which it is connected, is quite similar to the idea of Bhartṛhari.

Bhartṛhari depicts the influence of an absorbing and all-powerful love in the following stanza :—

सति प्रदीपे सत्यग्नौ सत्सु तारारवीन्दुषु ।
विना मे मृगशावाक्ष्या तमोभूतमिदं जगत् ॥

'There may be the light of lamps, of fire, of twinkling stars, of the moon and the sun. But without my fawn-eyed one, the whole world is a blinding darkness to me'.

Lamartine has also given expression to a similar idea :—

Un seul etre vous manque et tout est dépeuplé.

'You miss one particular person, and the whole (world) becomes a desolate desert'.

Standard commentaries of Madhusūdana Sarasvatī on the *Bhagavadgītā*, of Mallinātha and Nārāyaṇa on *Kumārasambhava*, and of Rāmacandra Buddhendra on Bhartṛhari are added. There are several commentaries on the *Rāmāyaṇa* but

none of them is satisfactory. No commentaries in Sanskrit have been written on the works of Aśvaghoṣa and Kumāradāsa. I have therefore added my own original commentaries on the *Rāmāyaṇa*, the *Buddhacarita* and the *Jānakīharaṇa*. As the University can claim copyright in the new commentaries, this will be a safeguard against the present edition being pillaged by unscrupulous publishers.

I have tried my best to make the present compilation interesting as well as instructive. But tastes will always differ. Doctors will always disagree. Scholars will always feel jealous of each other (बोधारो मत्सरग्रस्ताः । भर्तृहरिः) And critics will always find fault. They must live and be true to their nature, as the poet says :—

अतिरमणीये काव्ये पिशुनोऽन्वेषयति दूषणान्येव ।
अतिसुन्दरेऽपि वपुषि व्रणमेव हि मक्षिकानिकरः ॥

I do not say this in any arrogance of spirit but merely as a statement of fact. To me personally, however, any criticism or suggestion will be most welcome. Criticism is the acid test of scholarship. Further, I agree with Kālidāsa :

'आ परितोषाद् विदुषां न साधु मन्ये' किञ्चिदपि ज्ञानम् ।

Oriental College,
Lahore.

LAKSHMAN SARUP.

अथ श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे

अयोध्याकाण्डः

अथ सप्तमः सर्गः

ज्ञातिदासी यतो जाता कैकेय्या तु सहोषिता।
प्रासादं चन्द्रसंकाशमारुरोह यदृच्छया ॥ १ ॥

ज्ञातिदासीति । अथ सीताया लङ्कापुरप्रवेशं विना रावणवधस्याशक्यतया तत्सिद्धये देवैः प्रेरितायाः कृतकुब्जावेषाया मन्थराया रामाभिषेकविघ्नप्रवृत्तिं तद्द्वारिगतं कैकेयीवृत्तान्तञ्च वक्तुमुपक्रमते—ज्ञातीत्यादि । कैकेय्या ज्ञातिदासी कैकेयीबन्धुदासी, 'सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः' इत्यमरः । ज्ञातेर्मातृकुलस्य दासीति यावत् । यद्वा ज्ञातिर्ज्ञानं तद्युक्ता दासी अतिज्ञानवत्यनुचरी । किञ्च ज्ञातिः क्षत्रिया जातिर्यस्या सा क्षत्रियजातिः सैव दासी । यतो जाता कुत्रचिज्जाता अविज्ञातकुलशीला, अविज्ञातवेश्ममातापितृकेत्यर्थः । एवञ्च कैकेयीज्ञातिदासीत्वमपि कार्यार्थमुदरभरणव्याजेन स्वीकृतमनयेति बोध्यम् । इदन्तु युक्तम्—

मन्थरा नाम कार्यार्थमप्सराः प्रेषिता सुरैः ।
दासी काचन कैकेय्यै दत्ता केकयभूभृता ॥

इति पाद्मोक्तेः । यद्वा तन्नामजातिनिरूपणायोग्यतया तथा निर्देशः । यद्वा यतो जाता यतः कुतश्चिज्जाता तादृशीनामयोध्यायां जननासम्भवात् । आचार्यास्तु देवैरेव स्वकार्यार्थं कैकेयीं भेदयितुं प्रेषितेति देवरहस्यस्य गोप्यतया तथा निर्देश इत्याहुः । कैकेय्या सहोषिता सहावस्थायिनी । मन्थरायाः कैकेय्या सहावस्थानमपि हास्यहेतुभूतकुब्जात्वनिबन्धनम् । यदृच्छया स्वेच्छया दैवप्रेरणया 'यदृच्छा स्वैरिता' इत्यमरः । चन्द्रसंकाशम् उन्नतत्वस्वच्छत्वादिना चन्द्रवद्देदीप्यमानं सुचारुप्रासादम् आरुरोह आरूढा ॥ १ ॥

सिक्तराजपथां कृत्स्नां प्रकीर्णकमलोत्पलाम् ।
अयोध्यां मन्थरा तस्मात्प्रासादादन्ववैक्षत ॥ २ ॥

सिक्तेति । मन्थरा, सिक्ता दृतिहरैर्जलैः शान्तरजस्कीकृता राजपथा बृहन्मार्गा यस्यां ताम्, प्रकीर्णानि कमलान्युत्पलानि च यस्यां तादृशीं कृत्स्नां सम्पूर्णामयोध्याम्, तस्मात्सर्वोत्कृष्टात्प्रासादात् प्रासादे स्थित्वेत्यर्थः, अन्ववैक्षत प्रैक्षत । पूर्वश्लोके आरोहणस्योक्तत्वात् प्रासादादित्यस्यान्ववैक्षतेत्यनेन सम्बन्धः । अधिकरणे ल्यब्लोपे पञ्चमी ॥ २ ॥

पताकाभिर्वरार्हाभिर्ध्वजैश्च समलङ्कृताम् ।
सिक्तां चन्दनतोयैश्च शिरःस्नातजनैर्युताम् ॥ ३ ॥

पताकाभिरिति । वराः सर्वश्रेष्ठा अत एव अर्हा अयोध्यायोग्याः, कर्मधारयः, किंच वरोऽर्हः पूजा यासाम्, किंच वरैः सर्वश्रेष्ठैर्ब्रह्मादिभिरर्हाः प्रशंसिता इत्यर्थः । एतेन तत्पताकानां प्राकृतविलक्षणत्वं सूचितम् । यद्वा श्रेष्ठयोग्याभिः, राजयोग्याभिरिति यावत् । पताकाभिर्ध्वजैश्च समलङ्कृताम् । ध्वजैश्च समलङ्कृतामित्यत्र नित्यवद्ध्वजत्व-मुक्तम् । चन्दनतोयैः, चन्दनमिश्रितजलैः सिक्तां कृतोपसेचनाम् । शिरःस्नातजनैः मूर्धाभिषिक्तै राजभिरित्यर्थः । किंच शिरसि स्नानं विधिनाभिषेको यैस्त एव जनास्तै-र्वसिष्ठादिभिरित्यर्थः । युतां सहिताम् । अयोध्यां दृष्ट्वा मन्थरा विस्मयमागतेत्यग्रिमेण 'अयोध्यामन्ववैक्षत, इति पूर्वेण वान्वयः ॥ ३ ॥

माल्यमोदकहस्तैश्च द्विजेन्द्रैरभिनादिताम् ।
शुक्लदेवगृहद्वारां सर्ववादित्रनादिताम् ॥ ४ ॥

माल्येति । माल्यानि स्रजः, मोदका लड्डुकाश्च हस्ते येषां तैः, दानप्राप्तमाल्य-मोदकहस्तैः, रामोपायनमाल्यमोदकरूपमङ्गलद्रव्यहस्तैरित्यर्थो वा । द्विजेन्द्रै-र्ब्राह्मणश्रेष्ठैः, अभिनादितां जय जीवेत्यादिशब्दैः प्रतिध्वानिताम् । शुक्लदेवगृहद्वारां शुक्लानि स्फटिकमण्यादिरचितत्वेन सुधाचन्दनादिलेपेन वा श्वेतानि देवानां गृहद्वाराणि यस्यां ताम् । सर्ववादित्रैर्विविधैर्वाद्यैर्नादितां घोषिताम् । सर्ववादित्रनिःस्वनाभिति पाठे तु-सर्वेषां प्राकृताप्राकृतानां वादित्राणां निःस्वनः शब्दो यस्यां ताम् ॥ ४ ॥

संप्रहृष्टजनाकीर्णां ब्रह्मघोषनिनादिताम् ।
प्रहृष्टवरहस्त्यश्वां संप्रणर्दितगोवृषाम् ॥ ५ ॥

संप्रहृष्टेति । संप्रहृष्टैरतितरां प्रमुदितैर्जनैराकीर्णां व्याप्ताम् । ब्रह्मघोषो वेदध्वनि-स्तेन कृतशब्दाम् । प्रहृष्टं वरं प्राकृतविलक्षणत्वेन सर्वश्रेष्ठं हस्त्यश्वं यस्यां ताम् । प्रहृष्टेत्यादिना तिरश्चामपि रामाभिषेकाद्धर्ष इति सूचितम् । संप्रणर्दितं कृतोच्चैःशब्दं गोवृषं यस्यां तामित्यर्थः ॥ ५ ॥

हृष्टप्रमुदितैः पौरैरुच्छ्रितध्वजमालिनीम् ।
अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥ ६ ॥

हृष्टेति । मन्थरा हृष्टैर्जातरोमाञ्चादिभिः प्रमुदितैरानन्दयुक्तैः पौरैरुपलक्षिताम् ।

यद्वा पौरैरित्यस्य उच्छ्रितेत्यादिना सम्बन्धः । पौरैः पुरोद्भवैरुच्छ्रितो रामेण सह नेतुं गृहीतो ध्वजमाली मालाविशिष्टो ध्वजो यस्यां ताम् । तथा चोच्छ्रितैर्गगनप्रसारितैर्ध्वजैर्मालिनीं शोभिनीम् । अयोध्यां दृष्ट्वा परमत्यन्तं विस्मयमाश्चर्यमागताऽऽजगाम ॥६॥

सा हर्षोत्फुल्लनयनां पाण्डुरक्षौमवासिनीम् ।

अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥ ७ ॥

सेति । सा मन्थरा हर्षोत्फुल्लनयनां हर्षेणोत्फुल्ले विकसिते नयने यस्यास्ताम् । प्रहर्षोत्फुल्लनयनामिति वा पाठः । प्रहर्षोत्फुल्लनयनामित्यादिविशेषणादियं रामोपमाता । पाण्डुरं शुभ्रं क्षौमं दुकूलं वस्ते आच्छादयतीति तच्छीला ताम् । अविदूरे स्वाधिरूढहर्म्यास्यासन्नहर्म्ये स्थितां धात्रीं रामस्योपमातरम् 'धात्री स्यादुपमाता' इत्यमरः, अत एव हर्षोत्फुल्लनयनत्वादिकं तस्या वक्ष्यति च हर्षेण विदीर्यमाणेत्यादिना दृष्ट्वा पप्रच्छ ॥ ७ ॥

उत्तमेनाभिसंयुक्ता हर्षेणार्थपरा सती ।

राममाता धनं किन्नु जनेभ्यः सम्प्रयच्छति ॥ ८ ॥

उत्तमेनेति । उत्तमेन महता हर्षेण अभिसंयुक्ता, अर्थपरा अर्थैर्धनैः परा पूर्णा राममाता जनेभ्यो धनं किन्नु किमर्थं सम्प्रयच्छति वितरति । यद्वा उत्तमेन स्पृहणीयेन धनजनसुतादिकेनाभिसंयुक्तोपपन्नाऽपि अर्थपरा स्वेष्टार्थकामेव सती भवन्ती जनेभ्यो याचकेभ्यो धनं किन्नु केन हेतुना ददाति । अथवा अर्थपरा सत्यपि उत्तमेन हर्षेणाभिसंयुक्ता धनं प्रयच्छति किम्, यद्वा अर्थपरा उत्तरोत्तरार्थाभिवृद्धये धनं प्रयच्छति । नामग्रहणस्यासभ्यत्वाद्राममातेत्युक्तिः ॥ ८ ॥

अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे ।

कारयिष्यति किं वापि संप्रहृष्टो महीपतिः ॥ ९ ॥

अतिमात्रमिति । अस्यायोध्यास्थस्य जनस्य अतिमात्रं परममहान् प्रहर्षः किंनिमित्तः ! अपिवा अपिच संप्रहृष्टः प्रमुदितो राजर्षिः किं कर्म कारयिष्यति आरचयिष्यति, इति मे मह्यं पृष्टवत्यै शंस कथय व्यावृणु ॥ ९ ॥

विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।

आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवे श्रियम् ॥ १० ॥

विदीर्यमाणेति । हर्षेण विदीर्यमाणा हर्षपूर्णेत्यर्थः । अन्तर्गतानन्दोत्कर्षाद्देहपोषमुखविकासादिना तस्या आनन्दस्य बहिःप्रसारणाद्विदीर्यमाणत्वोत्प्रेक्षा ।

धात्री तु परया मुदा स्वनिर्भरानन्दसन्दोहपरिवाहस्य पात्रभूता काचिल्लब्धेति परमानन्दयुक्ता सती प्रतिकूलायै तस्यै कुब्जायै भूयसीं महतीं राघवे रामे श्रियमाचचक्षे कथितवती। श्रियमित्यत्र न्यस्यमानामिति शेषः। हर्षशोकादिपरवशो जनो यथाऽकार्यमपि करोति विस्मृत्यात्मानं तथैव सापि तस्यै प्रतीपायै रहस्यं व्याजहारेत्यर्थः ॥ १० ॥

श्वः पुष्येण जितक्रोधं यौवराज्येन चानघम्।
राजा दशरथो राममभिषेक्ता हि राघवम् ॥ ११ ॥

श्व इति। राजा दशरथः पुष्येण युक्ते पुष्यनामकनक्षत्रेणोपलक्षिते श्व आगामिदिवसे जितक्रोधं कोपादिकषायविरहितम्, अनघं क्वाप्यकारणेर्ष्यादिरहितम्, अभिषेकोपयुक्तगुणजातोपलक्षणं राघवं रघुकुलालङ्कारभूतं रामं हि निश्चयेन यौवराज्येनाभिषेक्ता यौवराज्यार्थमभिषेचयितेत्यर्थः ॥ ११ ॥

धात्र्यास्तु वचनं श्रुत्वा कुब्जा क्षिप्रममर्षिता।
कैलासशिखराकारात्प्रासादादवरोहत ॥ १२ ॥

धात्र्या इति। धात्र्या रामधात्र्या वचनं वचः श्रुत्वाऽमर्षिता स्थिरकोपशालिनी कुब्जा कैलासशिखराकारात् कैलासशृङ्गसदृशादत्युन्नतादित्यर्थः, प्रासादात् सौधाग्राद् अवरोहत अवततार। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वादार्षत्वाद्वाऽडभावो बोध्यः ॥ १२ ॥

सा दह्यमाना क्रोधेन मन्थरा पापदर्शिनी।
शयानामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥

सेति। क्रोधेनामर्षेण दह्यमाना क्वथमाना पापदर्शिनी पापकर्मण उपदेष्ट्री रामाभिषेके कैकेय्यै भरतविषयपापप्रदर्शिका, किञ्च पापं राक्षसकृतोपद्रवं पश्यति तच्छीला मन्थरा शयानां स्वापादनुत्थितामेव कैकेयीमिदं वचनमब्रवीदुवाच। शयानामेवेत्यनेन क्रोधपरवशोपदिश्यमानावधानादिपरिज्ञानेऽप्यशक्तोच्चैरुच्चैर्वचनव्याहारमारेभ इत्यर्थः ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठ मूढे ! किं शेषे भयं त्वामभिवर्तते।
उपप्लुतमघौघेन नात्मानमवबुध्यसे ॥ १४ ॥

उत्तिष्ठेति। हे मूढे ! कार्याकार्यविवेकरहिते ! अनात्मज्ञे ! किं शेषे किं स्वपिषि ! त्वमुत्तिष्ठ, उत्थिता भव। त्वामभि भयं वर्तते, त्वां भयमास्कन्दति। अघौघेन पापसमूहकर्मफलेन 'अघं दुरितदुःखयोः' इति कोशः। 'अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्'

इत्यमरः । 'ओघो वृन्देऽम्भसां रये' इत्यमरः । उपप्लुतं पीडितमुपहतमिति यावत् । आत्मानं नावबुध्यसे न जानासि । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्ययरूपा-तिशयोक्तिः ॥ १४ ॥

अनिष्टे सुभगाकारे सौभाग्येन विकत्थसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥ १५ ॥

अनिष्ट इति । सुभगाकारे त्वद्विषये सौभाग्यद्योतकाकारवत्याकारेणैव तव सौभाग्यदे वस्तुतोऽनिष्टेऽप्रियकर्तरि किं सौभाग्येन विकत्थसे, मय्येवानुरक्तो मे स्वामी मदाज्ञावशंवद इत्यादिप्रकारेण वृथा श्लाघसे । अपिच, वस्तुतो राज्ञोऽनिष्टे सुभगाकारे आपाततः सौभाग्यवतीव भासमाने, असुभगाकार इति वा छेदः । सौभाग्येन हेतुना विकत्थसे ममैव सौभाग्यमस्तीत्यात्मानं श्लाघसे । इयमुक्तिः पूर्वकालिकात्मश्लाघा-परेत्यवगन्तव्या । यद्वाऽऽदिमं विशेषणद्वयं सम्बोधनान्तम् । अनिष्टे राजेच्छाया अविषयीभूते राजप्रीत्यविषयीभूत इत्यर्थः । अतएव सुभगाकारे सुभगस्य शोभनैश्वर्यस्य आकारः प्रक्षेपो यस्यां तत्सम्बोधनम् । सौभाग्येन युक्तमात्मानमिति शेषः । विकत्थसे, वस्तुतस्तव सौभाग्यं नास्तीत्यर्थः । तदेव विशदयति—उष्णगे ग्रीष्मर्तुगे सूर्ये नद्याः स्रोत इव तव सौभाग्यं चलं नाशोन्मुखमित्यर्थः ॥ १५ ॥

एवमुक्ता तु कैकेयी रुष्टया परुषं वचः ।
कुब्जया पापदर्शिन्या विषादमगमत्परम् ॥ १६ ॥

एवमिति । रुष्टयाऽमर्षिन्या पापदर्शिन्या पापं भविष्यदनिष्टं दर्शयन्त्या कुब्जया एवं पूर्वोक्तप्रकारेण परुषं कठोरं वच उक्ता प्रोक्ता सती कैकेयी परं विषादमनिष्टवचनं श्रुत्वातिखेदमगमत् स्वस्मिन् राजवैरस्योद्भावनात् । राजा मां न स्निह्यतीति श्रवणमेव परमप्रेयस्यास्तस्या वैरस्य निदानम् ॥ १६ ॥

कैकेयी त्वब्रवीत्कुब्जां, कच्चित्क्षेमं न मन्थरे ।
विषण्णवदनां हि त्वां लक्षये भृशदुःखिताम् ॥ १७ ॥

कैकेयीति । कैकेयी तु कुब्जामब्रवीदवोचत् । हे मन्थरे ! कच्चित् क्षेमं कल्याणं, न भयमिति शेषः । यतस्त्वां विषण्णवदनां दुःखिताननां विमनायमानां भृशदुःखितां भृशं सन्तापशालिनीं लक्षये पश्यामि । तव दुःखस्य मयि भाविदुःखसम्भावनैव कारणं प्रतीयत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

मन्थरा तु वचः श्रुत्वा कैकेय्या मधुराक्षरम् ।
उवाच क्रोधसंयुक्ता वाक्यं वाक्यविशारदा ॥ १८ ॥

मन्थरेति । मन्थरा तु कैकेय्या मधुराक्षरं मधुरं वचः श्रुत्वा क्रोधसंयुक्ता कोपाविष्टा भवन्ती, रामाभिषेकाविचारणादिति भावः । किञ्च वाक्ये वाक्यविन्यासे विशारदा सुचतुरा वचननिपुणेति यावत्, वाक्यमुवाच बभाषे ॥ १८ ॥

सा विषण्णतरा भूत्वा कुब्जा तस्यां हितैषिणी ।
विषादयन्ती प्रोवाच भेदयन्ती च राघवम् ॥ १९ ॥

सेति । हितैषिणी प्रातिभासिकहितविषयकेच्छावती हितप्रक्षेपणशीला वा, आद्ये, इच्छार्थक इषिर्द्वितीये तु गत्यर्थकः । सा, तच्छब्देन देवतापरामर्शो वा । कुब्जा विषण्णतरा भूत्वा तदाकारेव भूत्वा । अप्सरस्त्वे सर्वज्ञत्वाद्वास्तवविषादाभावात् । विषादयन्ती राज्यश्रियोऽन्यगामित्वरूपानिष्टप्रकाशेन कैकेय्या विषादं जनयन्ती । राघवं रघुकुलोद्भवदशरथादिनिष्ठकैकेयीविषयकस्नेहं भेदयन्ती विदारयन्ती प्रोवाच । अत्र विषादयन्ती भेदयन्तीति शतृद्वयं हेत्वर्थं, राज्यश्रियो ज्ञातिगामित्वानिष्टप्रकाशनेन विषादहेतवे सामान्यतः पुत्रत्वप्रयुक्तरामविषयस्नेहभेदनहेतवे चेत्यर्थः ॥ १९ ॥

अक्षयं सुमहद्देवि ! प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥

अक्षयमिति । हे देवि ! अक्षयं, नास्ति क्षयः प्रतीकारो यस्य तत्तादृशम्, अशक्यप्रतीकारमिति यावत् । त्वद्विनाशनं त्वत्कर्मको ध्वंसः, त्वत्सौभाग्यनाशकारणमिति यावत् प्रवृत्तं प्रारब्धं दशरथेन स्वयं वेति शेषः । तदेवाह दशरथो राजा यद् यौवराज्ये राममभिषेक्ष्यति ॥ २० ॥

सास्म्यगाधे भये मग्ना दुःखशोकसमन्विता ।
दह्यमानानलेनेव त्वद्धितार्थमिहागता ॥ २१ ॥

सेति । सा दृष्टत्वद्विनाशकरामाभिषेकहेतुभूतसामग्रीसम्पादनादिः, अहम् अगाधे भयेऽनिष्टस्य शत्रो राज्यलाभे सति सम्भाविते भये मग्नाऽस्मि । किञ्च दुःखशोकसमन्विता अनभिमतरामाभिषेकश्रवणजनितव्यसनजं दुःखम्, अभिमतभरताभिषेकराहित्यजः शोकस्ताभ्यां समन्वितास्मि । अनलेन इव अग्निनेव दह्यमाना त्वद्धितार्थं तव हितबोधनार्थमिह शयनभवने आगता समागतास्मि ॥ २१ ॥

तव दुःखेन कैकेयि ! मम दुःखं महद्भवेत् ।
त्वद्वृद्धौ मम वृद्धिश्च भवेदिह न संशयः ॥ २२ ॥

तवेति । हे कैकेयि ! तव दुःखेन तव पीडया मम दुःखं पीडा महदधिका भवेत्, त्वदुःखान्मित्रदुःखदर्शनजनितदुःखस्याधिक्यादिति भावः । एतेन दास्यास्तव कुतो भयम्, मम दुःखादिहेतौ सति कुतस्ते दुःखप्रसक्तिरिति शङ्का परास्ता । किञ्च त्वद्वृद्धौ तवोन्नतौ मम वृद्धिरभ्युदयो भवेदिहात्र विषये न संशयः सन्देहो नास्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

नराधिपकुले जाता महिषी त्वं महीपतेः ।
उग्रत्वं राजधर्माणां कथं देवि ! न बुध्यसे ॥ २३ ॥

नराधिपेति । ननु रामाभिषेकमात्रं कथं मे दुःखहेतुरित्यत्राह—नराधिपेति । आदिमविशेषणद्वयं राजमातृत्वाप्रच्युतये यत्नावश्यकत्वद्योतनाय । त्वं नराधिपस्य राज्ञः कुले वंशे जाता प्रसूता तथा च राजपुत्री भवसि । किञ्च महीपते राज्ञो दशरथस्य महिषी कृताभिषेका दारप्रमुखा भवसि । ननु रामराज्येऽपि महिषीत्वं मे दुष्परिहरमित्यत आह—उग्रत्वमिति । यद्वा त्वं राजपुत्री, राजमहिषी च, इदानीं तृतीयस्य राजमातृत्वस्येहा समुचिता सा तु तदा पूर्येत, यदि तव पुत्रो भरतोऽभिषिच्येत । ननु रामेऽभिषिक्तेऽप्यहं राजमाता भविष्याम्येवेत्यत आह—हे देवि ! राजधर्माणां राजाचरितकर्मणामुग्रत्वं क्रौर्यं विषमत्वं न बुध्यसे नावगच्छसि । त्वं सरलतरा भवसि, न वेत्थ यत् सापत्नो रामस्त्वत्पुत्रं त्वां च नाशयिष्यतीति । किञ्च राजपुत्रीत्वे राजमहिषीत्वे सत्यपि नावबुध्यसे राजनीतिमित्याश्चर्यमपि व्यज्यते ॥ २३ ॥

धर्मवादी शठो भर्ता श्लक्ष्णवादी च दारुणः ।
शुद्धभावेन जानीषे तेनैवमतिसन्धिता ॥ २४ ॥

धर्मवादीति । ननु राज्ञो रामस्य चात्यन्तं मदनुरक्तत्वात्स मत्पुत्रस्यैव राज्यलाभोऽत आह—धर्मवादीति । वाङ्मात्रेण धार्मिकः, वस्तुतः शठो गूढविप्रियकृद् अधर्माचरण इत्यर्थः । श्लक्ष्णवादी मृदुभाषणशील. सस्मितमधुरभाषीति यावत् । परमन्ततो दारुणः कठोरहृदयः, आन्तरक्रौर्यगोपनायैव सस्मितमृदुमधुरभाषी । एवमेतद्धर्मविशिष्टं तं त्वं शुद्धभावेनाधर्मसंसर्गशून्यधर्मविशिष्टत्वेन जानीषे, तेन तस्यां विवेकाभावः सूचितः । तेनैव हेतुना तेन राज्ञा, तेनेत्यावर्त्यम् । एवमुक्तप्रकारेणातिसन्धिता वञ्चितासीति शेषः । एतेन राज्ञि प्रत्ययो न कार्यो नापि रामे चेति विवृतम् ॥ २४ ॥

उपस्थितः प्रयुञ्जानस्त्वयि सान्त्वमनर्थकम् ।
अर्थेनैवाद्य ते भर्ता कौसल्यां योजयिष्यति ॥ २५ ॥

उपस्थित इति । शठत्वमेवाह—उपस्थितः कौसल्यार्थसाधने हृदयेन सावधान-स्त्वत्समीपे स्थितो वा । उपस्थितमिति पाठे तत्कालोचितसान्त्वमित्यर्थः । अनर्थकं व्यर्थं राज्यलाभरूपफलरहितमिति यावत् । सान्त्वं प्रियवचनं प्रयुञ्जानः, अर्थेन राज्यरूपेण कौसल्यामेव तत्पुत्रमेवेति यावत्, योजयिष्यतीत्यन्वयः । अत्र कौसल्या-नाम रामोपलक्षणं सपत्नीद्वेषस्फोरणायेति ॥ २५ ॥

अपवाह्य तु दुष्टात्मा भरतं तव बन्धुषु ।
काल्ये स्थापयिता रामं राज्ये निहतकण्टके ॥ २६ ॥

अपवाह्येति । कौसल्यार्थप्रापणार्थमेव तेनोपायान्तरमप्यनुष्ठितमित्याह—दुष्टात्मा दुष्टः सकपट आत्मा यस्य स तादृशो दशरथः, यद्वा दुष्टो निषिद्ध आत्मा यस्य सः । तव भरतं तव बन्धुषु तव ज्ञातिषु अपवाह्योद्वास्य तु निहतो दूरीकृतः कण्टको भरतो यत्र तादृशे राज्ये काल्ये कल्ये प्रातरित्यर्थः । "प्रत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःप्रत्युपसी अपि" इत्यमरः । दीर्घ आर्षः । यद्वा काल्येऽन्यत्रोपसंक्रमणकालार्हे, कालमर्हतीति काल्यम्, अर्हार्थे यत् । श्वः प्रातरित्यर्थः । कौल्य इति पाठस्तु कुलक्रमागत इत्यर्थे आर्षः । रामं स्थापयिताऽभिषेक्ता ॥ २६ ॥

शत्रुः पतिप्रवादेन मात्रेव हितकाम्यया ।
आशीविष इवाङ्केन बाले ! परिधृतस्त्वया ॥ २७ ॥

शत्रुरिति । हे बाले ! मुग्धे आगाम्यनर्थानभिज्ञे इति यावत् । पतिप्रवादेन पतिव्यपदेशेन शत्रुश्छन्नहृदयः शात्रवः पतिस्त्वया ऋजुप्रकृतिकया मात्रेव सर्पशिशुं पोषयित्र्येव हितकाम्यया हितप्रापणेच्छया आशीविष इव छन्नविषः सर्प इव अङ्केनोत्स-ङ्गेन परिधृतः, अङ्क एव धृत्वोपलालितः । यथा सर्पपोषयित्री बाला सर्पस्यान्तर्विष-मज्ञात्वा केवलं हितकाम्ययाङ्के सर्पमुपलालयति तथा त्वमपि बाला भर्तुः कुटिलहृदय-मजानती विश्वस्य तमङ्के उपलालयसीत्यर्थः । यथाङ्कोपलालित आशीविषः कदाचिद्धि-तपरामपि पोषयित्रीं दशेद् एवं ते भर्तापि विश्वस्तां त्वामर्थहीनां कारयेदतः स आशीविष इव नानुसरणीयस्त्वयेति भावः ॥ २७ ॥

यथा हि कुर्याच्छत्रुर्वा सर्पो वा प्रत्युपेक्षितः ।

राज्ञा दशरथेनाद्य सपुत्रा त्वं तथा कृता ॥ २८ ॥

एवं गम्यमर्थं विशदयति—यथेति । यथा शत्रुः शातयिता सर्पः शात्रवः सर्पश्च प्रत्युपेक्षितः सन् कुर्यात् । हिवाशब्दौ एवार्थौ । राज्ञा दशरथेनाद्य त्वं तथैव गूढमपकृताऽसीत्यर्थः ॥ २८ ॥

पापेनानृतसान्त्वेन बाले ! नित्यं सुखोचिता ।

रामं स्थापयता राज्ये सानुबन्धा हता ह्यसि ॥ २९ ॥

पापेनेति । हे बाले ! मुग्धे ! पापेन पापसम्पादकर्मकारिणा अनृतसान्त्वेन अनृतं मिथ्याभूतं सान्त्वं शान्तिर्यस्य क्रूरहृदयेनेत्यर्थः, राज्ञा रामं राज्ये स्थापयता ऽभिषिञ्चता नित्यं सर्वदा सुखोचिताऽभ्यस्तसुखा त्वं सानुबन्धा अनुबन्धः पुत्रादि-परिकरस्तेन सहिता हता विपत्तिप्राप्त्या हिंसितैवेत्यर्थः ॥ २९ ॥

सा प्राप्तकालं कैकेयि ! क्षिप्रं कुरु हितं तव ।

त्रायस्व पुत्रमात्मानं मां च विस्मयदर्शने ॥ ३० ॥

सेति । विस्मयदर्शने विगतः स्मयो रूपादिगर्वो येन तदेव दर्शनं तत्सम्बो-धनम्, किञ्च विस्मयमाश्चर्यकारकमिह लोके दर्शनं यस्याः परमसुन्दरीत्यर्थः । यद्वा अतिदुःखजनकवार्ताश्रवणेऽपि स्वेष्टाद्भुतवार्ताश्रवणेनेव विस्मयसूचकदर्शने ! एवं विस्मयं हित्वा स्वेष्टं विभावयेति तात्पर्यम् । यद्वा आश्चर्यावहज्ञानयुक्ते ! तत्तत्कालो-चितकर्तव्यनिरूपणचतुरे इत्यर्थः । यद्वाऽनेन हितकरणहेतुदशरथवशीकरणसाधन-सौन्दर्यं सूच्यते । कैकेयि ! तव स्वस्य हितं हितकारकं प्राप्तकालं कालोचितं क्षिप्रं शीघ्रं कुरु । आत्मानं स्वं पुत्रं भरतं मां सेविकां मन्थरां च त्रायस्वापदापतनाद्रक्ष ॥३०॥

मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात्सा शुभानना ।

उत्तस्थौ हर्षसम्पूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ॥ ३१ ॥

मन्थराया इति । एवं देवावेशवशाद्विपरीतवाक्यया मन्थरयोक्तापि कैकेयी महाकुलप्रसूततया सत्प्रकृतिः सती रामाभिषेकं स्वहितं मन्यमानेत्याह—मन्थराया इति । मन्थराया वचः श्रुत्वा सा शुभानना सुन्दरमुखी हर्षसम्पूर्णा सती कौसल्यावदा-नन्दाश्रूणि मुञ्चन्ती शारदी चन्द्रलेखेव प्रसन्नानना कालुष्यलेशेनापि विनाकृता, आश्विनपूर्णिमाचन्द्रसदृशीत्यर्थः । शयनादुत्तस्थावुदतिष्ठत् ॥ ३१ ॥

अतीव सा तु सन्तुष्टा कैकेयी विस्मयान्विता।
दिव्यमाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रददौ शुभम्॥ ३२॥

अतीवेति। विस्मयोऽत्यद्भुतस्वेष्टश्रवणात् कौसल्यावदेवेति भावः। तेन अन्विता युक्ताऽतीवात्यन्तं च सन्तुष्टा सा कैकेयी शुभं भाविशुभसूचकं दिव्यमाभरणं भूषणं तस्यै कुब्जायै ददौ। आभरणदानेन तत्कोपः शाम्यत्विति हेतुर्ध्वनितः। तेनाभिषेकविरोधिवचो नोच्चारयत्विति हेतुश्च सूचितः॥ ३२॥

दत्त्वा त्वाभरणं तस्यै कुब्जायै प्रमदोत्तमा।
कैकेयी मन्थरां हृष्टा पुनरेवाब्रवीदिदम्॥ ३३॥

दत्त्वेति। प्रमदोत्तमा ललनाललामभूता कैकेयी तस्यै कुब्जायै आभरणं दत्त्वा हृष्टा प्रसन्ना सती मन्थरां पुनरेवेदमब्रवीत् मुहुरप्येवमूचे।

इदं तु मन्थरे! मह्यमाख्यातं परमं प्रियम्।
एतन्मे प्रियमाख्यातुं किं वा भूयः करोमि ते॥ ३४॥

इदमिति। हे मन्थरे! इदं तु इदमेव तु त्वया मह्यं परमं प्रियमेवाख्यातं कथितम्। एतत्प्रियमाख्यात्र्यास्ते तव भूयः किं वा प्रियं करोमि। प्रियपदमप्यावर्तनीयम्। प्रियमाख्यातमिति पाठे तु पुनरुक्तिर्वक्त्र्या हर्षातिशयवत्त्वान्न दोषावहा। भूयोऽभ्यधिकं किं प्रीतिदानं करोमि, त्वच्छ्रावितप्रियसमाभ्यधिकप्रियवस्त्वभावादित्यर्थः॥ ३४॥

रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये।
तस्मात्तुष्टास्मि यद्राजा रामं राज्येऽभिषेक्ष्यति॥ ३५॥

राम इति। ननु सपत्नीपुत्रे कथं तवैतादृशी प्रीतिरित्यत्राह—राम इति। अहं रामे भरते वा विशेषमैश्वर्यप्राप्तौ भेदं नोपलक्षये। तस्माद्धेतोस्तुष्टास्मि प्रसन्नास्मि यद्रामं राजा राज्येऽभिषेक्ष्यति अभिषेक्ता, विशेषकालाविवक्षयापि लृट्॥ ३५॥

न मे परं किञ्चिदितो वरं पुनः प्रियं प्रियार्हे सुवचं वचोऽमृतम्।
तथा ह्यवोचस्त्वमतः प्रियोत्तरं वरं परं ते प्रददामि तं वृणु॥ ३६॥

नेति। हे प्रियार्हे! प्रियदानार्हे! प्रियवस्तुप्राप्तियोग्ये! इति यावत्। मन्थरे! इत उक्ताद्रामाभिषेकाद्वरमधिकं प्रियं परमन्यद् वचोऽमृतं वचनपीयूषं किञ्च, अमृतं मधुरं

मृतिनिवर्तकमेतच्छ्रवणमात्रेणासन्नमरणोपि हर्षातिशयप्राप्त्या जीवितो भवतीति भावः। मे मध्य सुवचं सुखेन वचनीयं न नास्ति। हि यस्मात्कारणात् त्वं तथा सर्वप्रियेभ्यो-ऽधिकं प्रियं रामाभिषेकरूपमुवाच उक्तवती, अतः प्रियोत्तरं प्रीतिविषयेषु श्रेष्ठम् 'उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः' इत्यमरः। परमन्यं वरं वरणीयं वस्तुविशेषं ते तुभ्यं प्रददामि तं वृणीष्वेति योजना। मया तु स्वबुद्ध्यैतत्प्रियाख्यानपारितोषिकयोग्यं वस्तु न दृश्यते, अतस्त्वं यद्वरयिष्यसे तद्दास्यामीत्यर्थः।

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणेऽयोध्याकाण्डे सप्तमः सर्गः।

अथाष्टमः सर्गः ।

मन्थरा त्वभ्यसूय्यैनामुत्सृज्याभरणं हि तत् ।
उवाचेदं ततो वाक्यं कोपदुःखसमन्विता ॥ १ ॥

मन्थरेति । अथ 'चलं चित्तं मनुष्याणाम्' इति न्यायेन द्विस्त्रिर्मन्थराया हितवदुपदेशात्कल्याणमतेरपि कैकेय्याश्चित्तं चलितमित्याह—मन्थरा त्विति । ततस्तदनन्तरं मन्थरा तु एनां कैकेयीमभ्यसूय्य प्रणिन्द्य तद् आभरणं हित्वा हि सपदि परित्यज्यैव कोपदुःखसमन्विता हितं न शृणोतीति कोपः, आगमिष्यत्यनर्थ इति दुःखम्, ताभ्यां समन्विता सतीदं वाक्यमुवाचाब्रवीत् ॥ १ ॥

हर्षं किमर्थमस्थाने कृतवत्यसि बालिशे !
शोकसागरमध्यस्थं नात्मानमवबुध्यसे ॥ २ ॥

हर्षमिति । हे बालिशे ! अज्ञे ! अस्थाने हर्षानुचितकाले हर्षं किमर्थं केन हेतुना कृतवत्यसि । शोकसागरस्य मध्यस्थं मध्यवर्तिनमात्मानं नावबुध्यसे न चेतयसे, नितरामनीतिज्ञासीत्यर्थः ॥ २ ॥

मनसा प्रसहामि त्वां देवि ! दुःखार्दिता सती ।
यच्छोचितव्ये हृष्टासि प्राप्य त्वं व्यसनं महत् ॥ ३ ॥

मनसेति । हे देवि ! यत् त्वं महद् व्यसनं रामाभिषेकरूपं विपदं प्राप्य शोचितव्ये तेनैव हेतुना शोचनीये स्थाने हृष्टासि प्रसीदसीति कारणाद् दुःखार्दिता सती तावकदुःखेन पीडिता सती मनसा प्रसहामि मनसा सर्वं सहे । प्रहसामीति पाठान्तरे तु त्वद्बुद्धिवैभवमनुचिन्त्य कल्पितहासं करोमीत्यर्थः ॥ ३ ॥

शोचामि दुर्मतित्वं ते का हि प्राज्ञा प्रहर्षयेत् ।
अरेः सपत्नीपुत्रस्य वृद्धिं मृत्योरिवागताम् ॥ ४ ॥

शोचामीति । एवं बालिशत्वमन्वयमुखेन दर्शयित्वा व्यतिरेकमुखेनापि दर्शयति—शोचामीति । अहं ते दुर्मतित्वं मतेर्दुष्टत्वमनर्थकरैः प्रियताविषयत्वं दुष्टबुद्धित्वमिति-यावत् शोचामि । ननु मदनुसारिणी भूत्वा त्वमपि मे हर्षप्रयोजिका भवेत्यत आह का हि प्राज्ञा का वा प्रशस्तबुद्धिः हिताहितविवेकशालिनीति यावत्, अरेः शत्रुभूतस्य

मृत्योरिव मृत्युसदृशस्य सपत्नीपुत्रस्य रामस्य वृद्धिमागतां ज्ञातवतीं त्वां प्रहर्षयेत्, सन्तोषयेद् न कापीत्यर्थः । एतेन तस्या भ्रान्तिमतीत्वं बोधितम् । यद्वा का हि प्राज्ञा बुद्धिमती अरेः सपत्नीपुत्रस्य रामस्य वृद्धिम् आत्मनः मृत्योरिव वृद्धिमागतां सम्भूतां दृष्ट्वा प्रहर्षयेत् प्रहृष्येत् । स्वार्थे णिच् । अथवा शत्रुवृद्धिं का प्राज्ञा प्रहर्षयेदुपलालयेदिति ॥ ४ ॥

भरतादेव रामस्य राज्यसाधारणाद्भयम् ।

तद्विचिन्त्य विषण्णास्मि भयं भीताद्धि जायते ॥ ५ ॥

भरतादिति । राज्यसाधारणाद् राज्ये राज्यकरणे साधारणात् साधारणयोग्यताविशिष्टाद् राज्यरूपसाधारणभोग्याद्धेतोर्वा भरतादेव रामस्य भयमस्ति नान्यतः कुतश्चिदित्यर्थः । तद्विचिन्त्य निश्चित्याहं विषण्णास्मि । ननु रामकर्तृकभये तव विषण्णात्वं कथमित्यत आह—भीताद्भयविशिष्टाद्भयं भयहेतौ भीतिर्जायत एव, यो हि यस्माद्बिभेति स तस्मिन् भयोत्पत्तियत्नं करोत्येवेति भावः । हिरेवार्थे । एवञ्च राज्यस्य निष्कण्टकत्वाय स्वभयहेतुं भरतं राज्यं प्राप्य रामः सर्वथा नाशयिष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

लक्ष्मणो हि महाबाहू रामं सर्वात्मना गतः ।

शत्रुघ्नश्चापि भरतं काकुत्स्थं लक्ष्मणो यथा ॥ ६ ॥

लक्ष्मण इति । यद्यपि लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यं साधारणं तथापि तयोः परतन्त्रत्वान्न भयप्रसक्तिरित्याह—लक्ष्मण इति । हि यतो महाबाहुराजानुबाहुर्लक्ष्मणो रामं सर्वात्मना मनोवाक्कायव्यापारै रामेणैक्यं गतोऽतो न ततो भीप्रसङ्गः । एतेन लक्ष्मणात्तस्य न भीतिरिति ध्वनितम् । शत्रुघ्नस्तु सर्वात्मना भरतं गतः, शत्रुघ्नस्य भरतपरतन्त्रत्वेन न ततः पृथग्भयमित्यर्थः । एतेन रामस्य शत्रुघ्नहेतुकभीतिमत्त्वेऽपि तद्भीतेर्भरतहेतुकभीतावन्तर्भावान्न न्यूनतेति सूचितम् । शत्रुघ्नस्य भरतपरतन्त्रत्वे दृष्टान्तमाह—यथा काकुत्स्थं रामं लक्ष्मणोऽनुगतस्तथैव शत्रुघ्नोऽपि भरतमिति ॥ ६ ॥

प्रत्यासन्नक्रमेणापि भरतस्यैव भामिनि !

राज्यक्रमो विसृष्टस्तु तयोस्तावद् यवीयसोः ॥ ७ ॥

प्रत्यासन्नेति । लक्ष्मणशत्रुघ्नाभ्यां भीत्यभावे हेत्वन्तरमाह—प्रत्यासन्नेति । हे भामिनि कोपने ! प्रत्यासन्नस्य जन्मनो यः क्रमस्तेनापि भरतस्यैव राज्यक्रमो राज्येऽधिकारः । राज्ये कोऽधिकृत इति जिज्ञासायां य एव ज्येष्ठः स इत्युत्तरे

रामानन्तरं भरतस्यैव राज्याधिकारः प्राप्नोति वयसा रामप्रत्यासन्नत्वात् । यवीयसोः कनिष्ठयोस्तयोर्लक्ष्मणशत्रुघ्नयो राज्यक्रमस्तु विसृष्टः, भरतस्य ज्येष्ठत्वात्तदधिकारेण दूरीकृतः । एतेन ताभ्यां न रामभीतिरिति सूचितम् । तेन यथा भरतराज्याधिकारेण तयो राज्याधिकारो दूरीकृतस्तथा रामराज्याधिकारेण भरतराज्याधिकारोऽपि दूरीकृत इत्यंशे तस्या अज्ञानं सूचितं, तेन परमात्मेच्छायाः प्राबल्यं ध्वनितम् ॥ ७ ॥

विदुषः क्षत्रचारित्रे प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः ।
भयात्प्रवेपे रामस्य चिन्तयन्ती तवात्मजम् ॥ ८ ॥

विदुष इति । ननु महात्मनां वसिष्ठादीनां विद्यमानत्वाद् यथाधिकारमेव भविष्यतीति तव विचारेण किमित्यत आह—विदुष इति । विदुषः सर्वशास्त्रज्ञस्य विशिष्य क्षत्रचारित्रे राजनीतौ प्राज्ञस्य प्राप्तकारिणः, अविलम्बेन कालोचितकर्तव्यार्थकारिणो रामस्य भयाद्भाव्यनर्थकरणभयात्तवात्मजमुक्तवैदुष्यादिरहितं चिन्तयन्ती प्रवेपे प्रकम्पे । षष्ठी चात्र सम्बन्धसामान्ये ॥ ८ ॥

सुभगा किल कौसल्या यस्याः पुत्रोऽभिषेक्ष्यते ।
यौवराज्येन महता श्वः पुष्येण द्विजोत्तमैः ॥ ९ ॥

सुभगेति । ननूक्तविशेषणविशिष्टरामसन्निधौ त्वया साधुतयैव वर्तितव्यमतो न भीत्यवसरो न वा राज्यप्राप्तौ दोष इत्यत आह—सुभगेति । कौसल्या सुभगा त्वं तु दुर्भगेति ध्वनिः । तत्र हेतुमाह—यस्याः कौसल्यायाः पुत्रो महता सर्वश्रेष्ठेन यौवराज्येन । हेतौ तृतीया । पुष्येण युक्ते पुष्यनक्षत्रोपलक्षितकाले श्वः, अव्यवहितागामिदिवसे द्विजोत्तमैर्ब्राह्मणाग्रेसरैरभिषेक्ष्यते ॥ ९ ॥

प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
उपस्थास्यसि कौसल्यां दासीवत्त्वं कृताञ्जलिः ॥ १० ॥

प्राप्तामिति । रामतो भरतस्येव कौसल्यातोऽस्या अनर्थं दर्शयति—प्राप्तामिति । वसुमतीं वसुन्धरां प्राप्तां तत्प्राप्तिनिमित्तां प्रीतिं च प्राप्तां हतविद्विषम् अधरीकृतसपत्नीकाम्, प्रतीतां ख्यातां "प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः" इत्यमरः । कौसल्यां त्वं कृताञ्जलिर्दासीवदुपस्थास्यसि गत्वा सेविष्यसे ॥ १० ॥

एवं च त्वं सहास्माभिस्तस्याः प्रेष्या भविष्यसि ।
पुत्रश्च तव रामस्य प्रेष्यत्वं हि गमिष्यति ॥ ११ ॥

एवमिति । न केवलं तवैकस्या दास्यं किन्तु त्वदनुबन्धिजनस्यापीत्याह—

एवामिति । एवं च सति त्वमस्माभिः सह तस्याः कौसल्यायाः प्रेष्या दासी हि निश्चयेन भविष्यसि । तव पुत्रश्च रामस्य दाशरथेः प्रेष्यत्वं दासत्वं गमिष्यति प्राप्स्यति ॥ ११ ॥

हृष्टाः खलु भविष्यन्ति रामस्य परमाः स्त्रियः ।
अप्रहृष्टा भविष्यन्ति स्नुषास्ते भरतक्षये ॥ १२ ॥

हृष्टा इति । रामस्य परमाः स्त्रियः सीता । बहुत्वमादरार्थम् । किञ्च परमाः स्त्रिय इति बहुवचनेन सीतासख्यः । स्त्रीशब्दोऽत्र स्त्रीत्वजातिविशिष्टपरो ननु पाणिगृहीतीपरस्तेन बहुत्वं युक्तमेव । यद्वा रामस्य स्त्रियः सीतायाः परमाः प्राकृतविलक्षणाः सम्पत्तयो हृष्टाः प्रवृद्धा भविष्यन्ति । भरतक्षये भरतप्रभावनाशे ते स्नुषा अप्रहृष्टा भविष्यन्ति । बहुवचनमादरार्थम् ॥ १२ ॥

तां दृष्ट्वा परमप्रीतां ब्रुवन्तीं मन्थरां ततः ।
रामस्यैव गुणान्देवी कैकेयी प्रशशंस ह ॥ १३ ॥

तामिति । एवं द्विःकृतोपतापापि कैकेयी निसर्गपुण्यस्वभावान्न चचालेत्याह—तामित्यादि । ततो मन्थरोक्तिश्रवणानन्तरं तां ब्रुवन्तीं भाषमाणां परं नितान्तमप्रीतामप्रसन्नां दृष्ट्वा देवी कैकेयी रामस्यैव गुणान् प्रशशंस । गुणप्रशंसया रामे अस्याः प्रीतिरुत्पद्येतेत्यनिष्टमापणतो निवर्तेतेत्यभिप्रायः सूचितः । अत्र क्षोभहेतौ नितरां विद्यमानेऽप्यक्षोभ्यमनस्कत्वाद्देवीति तामृषिः श्लाघते ॥ १३ ॥

धर्मज्ञो गुणवान्दान्तः कृतज्ञः सत्यवाञ्छुचिः ।
रामो राजसुतो ज्येष्ठो यौवराज्यमतोऽर्हति ॥ १४ ॥

धर्मज्ञ इति । मन्थरोक्तराज्यसाधारण्यं निवर्तयति—धर्मज्ञ इति । धर्मज्ञो धार्मिकः, गुणवान दयादाक्षिण्यादिगुणोपेतः, दान्तः शिक्षितः, 'दान्तस्तु दमिते' इत्यमरः । कृतज्ञः सत्पुत्रसमाचारज्ञ इत्यर्थः । सत्यवाक् सत्यभाषणशीलः, शुचिः चारित्र्येणोज्ज्वलः, राजसुतः राज्ञा यज्ञादिद्वारा सुतो निष्पादितः प्रसूतश्च ज्येष्ठः श्रेष्ठः अतः स रामो यौवराज्यं युवराजत्वमर्हति वोढुं समर्थोऽस्ति नान्यः, अन्यत्रैतावद्गुणगणराहित्यादित्यर्थः । दान्तः शिक्षितः कृतज्ञ इत्यनेन बाल्ये स्वकृतपालनाद्युपकारस्मरणेन स्वानिष्टशङ्कानिरासः, ज्येष्ठ इत्यनेन तस्यैव राज्ययोग्यतेति साधारण्यं परिहृतम् ॥ १४ ॥

भ्रातॄन्भृत्यांश्च दीर्घायुः पितृवत्पालयिष्यति ।

सन्तप्यसे कथं कुब्जे ! श्रुत्वा रामाभिषेचनम् ॥ १५ ॥

भ्रातॄनिति । अथ भरतानर्थशङ्कां परिहरति—भ्रातॄनिति । दीर्घायू रामः भ्रातॄन् भरतादीन् भृत्यांस्त्वत्प्रभृतीन् पितृवत् स्वजनकवत् पालयिष्यति । हे कुब्जे ! रामाभिषेचनं रामाय राज्यदानं श्रुत्वा कथं सन्तप्यसे । 'कुब्जे' इत्यनेन त्वं नितरां कुब्जा प्रतीपैवासीति ध्वनितम् ॥ १५ ॥

भरतश्चापि रामस्य ध्रुवं वर्षशतात्परम् ।

पितृपैतामहं राज्यमवाप्स्यति नरर्षभः ॥ १६ ॥

भरत इति । ननु भरतस्य राज्यानधिकारित्वेऽपि भ्रातृत्वात्किंचित्तेनापि प्राप्तव्यमतस्तदागमने सति रामाभिषेकेण भवितव्यमन्यथा किञ्चिदपि न प्राप्स्यतीत्यत आह—भरत इति । वर्षशताद् बहुखण्डैर्प्राप्तं पितृपैतामहं राज्यं नरर्षभो रामोऽवाप्स्यति । भरतस्तु ध्रुवमचलं रामस्य परां तृप्तिमवाप्स्यति । एतेन रामप्रीतेर्दुर्लभत्वं व्यञ्जितम् । किञ्च पितृवद्भ्रातॄनविभागेन पालयतो रामस्य वर्षशतात्परमपि यदा विभागेच्छा तदा भरतो राज्यमवाप्स्यति । ध्रुवापिशब्दाभ्यां लक्ष्मणशत्रुघ्नयोरपि राज्यप्राप्तिर्ध्रुवेति सूचितम् । अथवा—रामस्य राज्यं भरत एव प्राप्स्यति रामाभिषेकानन्तरं पालनाधिकारं रामो भरतायैव दातेत्यर्थः । एतेन भरतो रामस्यातिप्रीतिविषय इति ध्वनितम् । यद्वा अप्राप्यवस्तुप्राप्त्यर्थं यत्नो न कर्तव्य इति भरतराज्यप्राप्त्यर्थं न यतितव्यमिति बोधयन्त्याह-भरत इति । रामस्य योग्यं पितृपैतामहं राज्यं नरर्षभो भरतो वर्षशतात्परमपि अ न वाप्स्यति भागुरिमतेनावाकारलोपः । अथापरो व्याख्यामार्गः—वर्षशतात्परं रामराज्यात्परमित्यर्थः । दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यं पालयिष्यतीति कैकेयी न जानाति अतो लोकरीत्या वदतीति ज्ञेयम् । स्वानन्तरं भरतस्य राज्यलाभाय संप्रति तस्मै यौवराज्यं दास्यतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

सा त्वमभ्युदये प्राप्ते दह्यमानेव मन्थरे !

भविष्यति च कल्याणे किमिदं परितप्यसे ॥ १७ ॥

सेति । हे मन्थरे ! सा त्वम् प्राप्ते प्रकृष्टेनाप्तं प्राप्तिर्यस्य तस्मिन् उचित इत्यर्थः । अभ्युदये रामाभिषेकजनितोत्सवे वर्तमाने सति । दह्यमानेवेत्यत्र 'वर्तमाने च' इति पाठान्तराङ्गीकारे इयं योजना । उद्धृतपाठे तु—अभ्युदये रामाभिषेकरूपे प्राप्ते समासन्ने दह्यमानेव सन्तप्यमानेव दृश्यसे इति शेषः । भविष्यति

भरतागमनजनिते आगामिनि उत्सवे तदर्थमित्यर्थः । यद्वा कल्याणे भरताभिषेकरूपे भविष्यति च किमिदं परितप्यसे, अथवा दह्यमानेव परितप्यस इत्यन्वयः ॥ १७ ॥

यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघवः ।
कौसल्यातोऽतिरिक्तश्च मम शुश्रूषते बहु ॥ १८ ॥

यथेति । एवं पुत्रानर्थशङ्कां परिहृत्य स्वानर्थशङ्कां परिहरति—यथेति । यथा वै मम भरतो मान्यः बहुमान्यस्तथा तद्वदपि च ततोपि भूयोऽभ्यधिकं राघवो रामो मान्यः । तत्रापि हेतुं वदन्त्याह—यतो रामः कौसल्यातोऽतिरिक्तमधिकं मम मां बहु शुश्रूषते सेवते मम सेवां करोति ॥ १८ ॥

राज्यं यदि हि रामस्य भरतस्यापि तत्तदा ।
मन्यते हि यथाऽऽत्मानं तथा भ्रातॄंस्तु राघवः ॥ १९ ॥

राज्यमिति । रामाभिषेके विषादो न कार्य इत्यत्र हेत्वन्तरं वदन्त्याह—राज्यमिति । यदि हि रामस्य राज्यं तदा भरतस्यापि तद्राज्यमस्त्येव । कुतः यतो राघवो यथाऽऽत्मानं मन्यते भ्रातॄनपि तथैव मन्यते ॥ १९ ॥

कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृशदुःखिता ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥

कैकेय्या इति । एवं राज्यापहारं परिहृतवतीं कैकेयीं मन्थरा तृतीयपर्यायेण पुनर्भेदयति—कैकेय्या इति । कैकेय्या वचनं श्रुत्वा स्वाभिसन्धिनैष्फल्याद् भृशदुःखिता भृशं कष्टमनुभवन्ती मन्थरा दीर्घमुच्चैरुष्णं च विनिःश्वस्य श्वासं गृहीत्वा कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ २० ॥

अनर्थदर्शिनी मौर्ख्यान्नात्मानमवबुध्यसे ।
शोकव्यसनविस्तीर्णे मज्जन्ती दुःखसागरे ॥ २१ ॥

अनर्थदर्शिनीति । अनर्थदर्शिनी अनर्थमेवार्थत्वेन दर्शनशीलेत्यर्थः । यद्वा अर्थादर्शिनी प्रयोजनानभिज्ञेत्यर्थः । मौर्ख्याद् अविमृश्यकारित्वात्, शोकव्यसनविस्तीर्णे विलापहेतुः शोकः व्यसनं विपत् 'व्यसनं विपदि भ्रंशे' इत्यमरः । यद्वा शोक इष्टवियोगजं दुःखं भरतस्य राज्यभ्रंशेन वनप्रापणजं दुःखमिति यावत्, विपत् स्वस्य सुखाद्भ्रंशस्ताभ्यां विस्तीर्णे दुःखसागरे सपत्नीसेवारूपे मज्जन्ती तथाभूतमात्मानं नावबुध्यसे ॥ २१ ॥

साकं गतो मातुलगृहान् प्रयातः । यथा हि लक्ष्मणो रामं गतोऽनुगतस्तथायं शत्रुघ्नो भरतं गत आश्रितः ॥ २९ ॥

श्रूयते हि द्रुमः कश्चिच्छेत्तव्यो वनजीवनैः ।

सन्निकर्षादिषीकाभिर्मोचितः परमाद्भयात् ॥ ३० ॥

श्रूयत इति । लक्ष्मणसाहाय्याद् भरतकर्तृकापकृतिप्रसक्ती रामे न भवितेति बोधयितुमन्यसन्निकर्षादन्यस्यानर्थनिवृत्तिर्लोके दृष्टेत्याह—श्रूयत इति । स्वस्याः सदान्तःपुरवर्तित्वेन श्रूयते हीत्युक्तिः । वनजीवनैर्वनावयवैर्वाभूतच्छिन्नवृक्षक्रयजीविकावद्भिर्जनैश्छेत्तव्यः कश्चन द्रुम इषीकाभिर्बहुकण्टकविशिष्टगुल्मैः सन्निकर्षात्स्वसामीप्यात्सर्वत आवरणादित्यर्थः । परमाद्भयाद् उन्मूलनोच्छेदनरूपभीतेर्मोचितः परित्याजित इति ॥ ३० ॥

गोप्ता हि रामं सौमित्रिर्लक्ष्मणं चापि राघवः ।

अश्विनोरिव सौभ्रात्रं तयोर्लोकेषु विश्रुतम् ॥ ३१ ॥

गोप्तेति । लौकिकदृष्टान्तेन लक्ष्मणसाहाय्याद् रामानर्थनिवृत्तिमुक्त्वा तुल्ययुक्तेः परस्परसाहाय्यात्परस्पराऽनर्थाप्रसक्तिर्भवितेति बोधयन्नाह—गोप्तेति । सौमित्रिर्लक्ष्मणो रामं गोप्ताऽनर्थेभ्यो निवारयिता । राघवोऽपि लक्ष्मणं गोप्ता । तयोःसौभ्रात्रं भ्रातृस्नेहः अश्विनोरिव लोकेषु विश्रुतं विख्यातम् अश्विनीकुमारयोरिवाभेद्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

तस्मान्न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित्करिष्यति ।

रामस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥ ३२ ॥

तस्मादिति । तस्मात्सन्निकर्षाद्धेतो रामो लक्ष्मणे किञ्चिदपि पापं हननदेशान्तरप्रापणरूपं न करिष्यति । तु किन्तु भरते भरतविषये तत्सान्निकर्षाभावात्स रामः पापं कुर्यादेव, न संशयः नात्र सन्देहलवोऽप्यस्तीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

तस्माद्राजगृहादेव वनं गच्छतु राघवः ।

एतद्धि रोचते मह्यं भृशं चापि हितं तव ॥ ३३ ॥

तस्मादिति । ननु भरतभयनिवृत्त्यर्थमिदानीं किं कर्तव्यमित्यत आह—तस्मादिति । तस्माद्वधसम्भावनासत्त्वाद् राघवो रघुवंशकेतू रामो राजगृहाद्राजप्रासादादयोध्यानगराद् वनं गच्छतु, नत्विह स्थित्वा कमप्याशंसितमनर्थं चिकीर्षत्वित्यर्थः ।

मे ममैतद्धि रोचते। रामस्य प्रवासो भरतस्याभिषेचनञ्चेति द्वयमेव ममाभिलषितमित्यर्थः। भृशं तव हितमेतत्, सापत्ने रामे वनं प्रस्थिते, भरतः सुखं राज्यश्रियमकण्टकामुपभोक्ष्यतीति तवेदं राजमातृस्वरूपं श्रेयः सेत्स्यतीति भावः ॥ ३३ ॥

एवं ते ज्ञातिपक्षस्य श्रेयश्चैव भविष्यति।
यदि चेद्भरतो धर्मात्पित्र्यं राज्यमवाप्स्यति ॥ ३४ ॥

एवमिति। एवं रामे वनं गतवति यदि चेद् भरतो धर्मात् पित्रनुशासनात् पित्र्यं पितृपालितं राज्यं साम्राज्यमवाप्स्यति तदा ते तव ज्ञातिपक्षस्य मातापितृपक्षस्यापि श्रेयोऽस्मदीयो दौहित्रो राज्याभिषिक्तः सप्तद्वीपां वसुमतीं भुङ्क्ते इति धन्याः कृतकृत्याश्च वयमित्येवं परमो हार्दिक आह्लादः, वहुतरलाभः सुखञ्च भविष्यत्येव ॥ ३४ ॥

स ते सुखोचितो बालो रामस्य सहजो रिपुः।
समृद्धार्थस्य नष्टार्थो जीविष्यति कथं वशे ॥ ३५ ॥

स इति। राज्यानवाप्तावनिष्टमाह—स सुखोचितो राज्यानन्दयोग्यः, वालः कपटानभिज्ञः, रामस्य सहजः सहोदरः, रामस्य रिपुः, अयं राज्याभिलाषीति रामद्रोहविषयीभूतः, यद्वा रामस्य सहजः सपत्नीपुत्रत्वात्स्वाभाविको रिपुः सन्, समृद्धार्थस्य प्राप्तराज्यश्रियो रामस्य वशे नष्टार्थो विगतराज्यरूपार्थः सन् कथं जीविष्यति कथं प्राणान् धारयिष्यति। रामस्येति योग्यतया स्थलत्रयान्वयि ॥ ३५ ॥

अभिद्रुतमिवारण्ये सिंहेन गजयूथपम्।
प्रच्छाद्यमानं रामेण भरतं त्रातुमर्हसि ॥ ३६ ॥

अभिद्रुतमिति। एवमनर्थपौष्कल्ये तत्परिहाराय कर्तव्यमाह—तस्मादरण्ये सिंहेनाभिद्रुतं प्रधावितं गजयूथपमिव वर्तमानं राज्यप्राप्त्या प्रबलेन रामेण प्रच्छाद्यमानमभिभूयमानं च भरतं तदभिषेकनिरोधेन त्रातुं रक्षितुमर्हसि योग्या भवसि ॥३६॥

दर्पान्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया।
राममाता सपत्नी ते कथं वैरं न यापयेत् ॥ ३७ ॥

दर्पादिति। दर्पात्पत्यतिप्रीतिहेतुकगर्वात्सौन्दर्यकृताभिमानात्पूर्वं सौभाग्यवत्तया पतिवात्सल्येन निराकृताऽनादृता सपत्नी राममाता सौभाग्यवत्तया पुत्रराज्यप्राप्त्ये-

दानीमतिभाग्यवतीत्वेनोपलक्षिता वैरं द्रोहं कथं न यापयेत्, वैरयातनं वैरशुद्धिस्तां त्वयि दास्यसम्पादनेन कथं न कुर्यादित्यर्थः ॥ ३७ ॥

यदा च रामः पृथिवीमवाप्स्यते प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुताम्।
तदा गमिष्यस्यशुभं पराभवं सहैव दीना भरतेन भामिनि ॥ ३८ ॥

यदेति । इदानीन्तनाभिषेकभङ्गप्रयत्नाभावे सपुत्रायास्ते विनाशोऽवश्यं भवितेत्याह—यदेति । यदा च रामः प्रभूतरत्नाकरशैलसंयुतां प्रभूतैर्बहुभी रत्नाकरैः समुद्रैः शैलैश्च संयुतां व्याप्तां पृथिवीं धरित्रीमवाप्स्यते प्राप्स्यति तदा, हे भामिनि ! त्वं भरतेन सह दीना दासीव तुच्छा भवन्ती अशुभं पराभवं दास्यं गमिष्यसि ॥ ३८ ॥

यदा हि रामः पृथिवीमवाप्स्यते ध्रुवं प्रणष्टो भरतो भविष्यति ।
अतो हि सञ्चिन्तय राज्यमात्मजे परस्य चैवास्य विवासकारणम् ॥३९॥

यदेति । यदा रामः पृथिवीमवाप्स्यते प्राप्स्यति तर्हि ध्रुवं निश्चयरूपेण भरतः प्रणष्टो हतो भविष्यति जीवन्नपि मृतकल्पः स्थास्यति । एवं यतः सपुत्रायास्तेऽनर्थोऽत एवात्मजे राज्यं राज्यप्राप्तिकारणं चिन्तय, शत्रुशेषो न स्थाप्य इति न्यायेन परस्यास्य रामस्य चाल्लक्ष्मणसीतयोर्विवासकारणं च चिन्तय ॥ ३९ ॥

इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणेऽयोध्याकाण्डेऽष्टमः सर्गः ।

अथ नवमः सर्गः ।

एवमुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ।
दीर्घमुष्णं विनिःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमिति। मन्थरावचनश्रवणोत्तरकालिकं कैकेयीवृत्तमाह—एवमित्यादि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्ता कैकेयी क्रोधेन दास्यप्राप्तिश्रवणजकोपेन ज्वलितानना ज्वलदङ्गाररसमदीप्तमुखी दीर्घमुष्णं च विनिःश्वस्य मन्थरामिदमब्रवीत् । यद्वा उष्णं यथा स्यात्तथा दीर्घं विनिःश्वस्य मन्थरयैवं क्रोधेनोक्ता ज्वलितानना प्रकाशितवदना प्रसन्नवदनेत्यर्थः। कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् । प्रसन्नवदनेत्यनेन रामोऽवश्यं तवकार्यार्थं प्रवत्स्यतीति तदनुकूलमेवेयं प्रार्थयत इति हेतुः सूचितः, तेन ब्रह्मादिप्रार्थनया देवकार्यार्थं रामप्रादुर्भूतिरिति कैकेय्या स्मृतमिति ध्वनितम्। तुशब्द एवार्थे ॥ १ ॥

अद्य राममितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्येन भरतं क्षिप्रमद्याभिषेचये ॥ २ ॥

अद्येति। अहमद्येतो रामं क्षिप्रं वनं प्रस्थापयामि । प्रस्थानसमकालमेव क्षिप्रमद्यैव यौवराज्येन भरतमभिषेचये अभिषेचयिष्ये ॥ २ ॥

इदं त्विदानीं सम्पश्य केनोपायेन साधये ।
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं नतु रामः कथञ्चन ॥ ३ ॥

इदमिति। मन्थराया अतिकुशलबुद्धियोगं दृष्ट्वा तामेवोपायं पृच्छति—इदमिति। इदमिदानीं केनोपायेन केन प्रकारेण साधये इति त्वं सम्पश्य मनसि निश्चित्य कथयेत्यर्थः। उत्साहमात्रेण नेदं साध्यमिति भावः। इदं किं तदाह—भरतो राज्यं प्राप्नुयाद् रामः कथञ्चन नतु । केनापि प्रकारेणेत्युक्त्या राज्याभिषेकं प्रत्याग्रहो न कर्तव्य इति बोधितम्, तेनाभिषेकानर्हत्वं भरतस्य सूचितम्। केनोपायेन साधये इत्यनेन भरतो राज्यं न ग्रहीष्यतीति हेतुर्ध्वनितः ॥ ३ ॥

एवमुक्ता तु सा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥

एवमिति । सा पापदर्शिनी पापानुसन्धानपरा मन्थरा एवमुक्तप्रकारेणोक्ता प्रोक्ता सती रामार्थं लोकदृष्ट्या रामहितमभिषेकरूपमर्थम् उपहिंसन्ती नाशयन्तीत्यर्थः कैकेयीमिदं वक्ष्यमाणप्रकारेणाब्रवीत् ॥ ४ ॥

हन्तेदानीं प्रपश्य त्वं कैकेयि ! श्रूयतां वचः ।
यथा ते भरतो राज्यं पुत्रः प्राप्स्यति केवलम् ॥ ५ ॥

हन्तेति । हन्तशब्दो हर्षे वर्तते, स्वाभिमतरामविवासनपूर्वकभरताभिषेकोपायप्रश्ननिबन्धनोऽत्र हर्षो वरस्मरणहेतुको वा । हे कैकेयि ! त्वमिदानीं प्रपश्य मत्सामर्थ्यमिति शेषः । मम वचः श्रूयताम् । यथा येन प्रकारेण ते पुत्रो भरतः केवलं कृत्स्नं "निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गन्त्वेककृत्स्नयोः" इत्यमरः । राज्यं प्राप्स्यति ॥ ५ ॥

किं न स्मरसि कैकेयि ! स्मरन्ती वा निगूहसे ।
यदुच्यमानमात्मार्थं मत्तस्त्वं श्रोतुमिच्छसि ॥ ६ ॥

किमिति । ननु मम न प्रतिभाति तदुपाय इति तत्राह—किं नेति । हे कैकेयि ! त्वं किं न स्मरसि, स्मरन्ती वा स्मृत्वा वा सम्मतये मन्मुखाच्छ्रवणाय निगूहसे गोपायसि किम् । यद्यत आत्मार्थमात्मप्रयोजनोपायमुच्यमानं, वर्तमानसामीप्ये लट् । त्वयाऽनेकश उक्तमपि त्वं मत्तः श्रोतुमिच्छसि वाञ्छसि ॥ ६ ॥

मयोच्यमानं यदि ते श्रोतुं छन्दो विलासिनि !
श्रूयतामभिधास्यामि श्रुत्वा चैतद्विधीयताम् ॥ ७ ॥

मयेति । हे विलासिनि विलासचतुरे ! मयोच्यमानमुपायं श्रोतुं यदि ते छन्द इच्छा शुश्रूषाऽस्ति तर्ह्यहमभिधास्यामि श्रूयतां श्रुत्वा चैतन्मदुक्तं विधीयतां क्रियताम् । 'छन्दः पद्येऽभिलाषे च' इत्यमरः ॥ ७ ॥

श्रुत्वैवं वचनं तस्या मन्थरायास्तु कैकयी ।
किञ्चिदुत्थाय शयनात्स्वास्तीर्णादिदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

श्रुत्वेति । कैकयी केकयानामपत्यं स्त्री, तस्या मन्थरायास्तु एवं वचनं श्रुत्वाऽऽकर्ण्य स्वास्तीर्णाच्छयनात्किञ्चिदुत्थायेदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् । किञ्चिदुत्थायेत्यनेन तदादरः कृत इति ध्वनितम् । स्वास्तीर्णादित्यनेन शय्याया निर्दोषत्वं सूचितम् । तेनोत्थाने शय्यादोषो न हेतुरिति व्यक्तम् ॥ ८ ॥

कथयस्व ममोपायं केनोपायेन मन्थरे !
भरतः प्राप्नुयाद्राज्यं नतु रामः कथञ्चन ॥ ९ ॥

कथयस्वेति । हे मन्थरे ! मम कृते उपायं कथयस्व, केनोपायेन भरतो राज्यं प्राप्नुयात् कथञ्चनापि केनापि प्रकारेण रामो न प्राप्नुयात् ॥ ९ ॥

एवमुक्ता तदा देव्या मन्थरा पापदर्शिनी ।
रामार्थमुपहिंसन्ती कैकेयीमिदमब्रवीत् ॥ १० ॥

एवमिति—चतुर्थपद्यव्याख्यानेनैव व्याख्यातमिदं पद्यम् ॥

पुरा देवासुरे युद्धे सह राजर्षिभिः पतिः ।
अगच्छत्त्वामुपादाय देवराजस्य साह्यकृत् ॥ ११ ॥
दिशमास्थाय कैकेयि दक्षिणां दण्डकान् प्रति ।
वैजयन्तमिति ख्यातं यत्र राजा तिमिध्वजः ॥ १२ ॥
स शम्बर इति ख्यातः शतमायो महासुरः ।
ददौ शक्राय सङ्ग्रामं देवसङ्घैरनिर्जितः ॥ १३ ॥

(विशेषकम्)

पुरेति । पुरा पूर्वस्मिन् अतीते काले देवासुरे देवासुरसम्बन्धिनि युद्धे सङ्ग्रामे राजर्षिभिरुत्तमैरनेकैर्भूपतिभिस्सह देवराजस्येन्द्रस्य साह्यकृत् साहाय्यकारी, सन् त्वामुपादाय गृहीत्वा दक्षिणां याम्यां दिशमास्थायाश्रित्य हे कैकेयि ! दण्डकान् प्रति दण्डकसम्बन्धि वैजयन्तमिति ख्यातं नगरमगच्छज्जगाम; यत्र यस्मिन्पुरे शतमायोऽसंख्यमायाकारी तिमिध्वजः शम्बर इति नामभ्यां ख्यातः प्रसिद्धो महासुरोऽभूत् । स च देवसङ्घैरनिर्जितो युद्धेऽपराजितो देवसङ्घं पराभूय शक्रायेन्द्राय सङ्ग्रामं युद्धं ददौ । एतेन देवगणपराभूत्यनन्तरं भाविस्वपराभूतिमालक्ष्येन्द्रेण दशरथ आहूत इति ध्वनितम् । श्लोकत्रयमेकान्वयि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

तस्मिन्महति सङ्ग्रामे पुरुषान्क्षतविक्षतान् ।
रात्रौ प्रसुप्तान् घ्नन्ति स्म तरसापास्य राक्षसाः ॥ १४ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् देवासुरकर्तृके महति सङ्ग्रामे युद्धे क्षतविक्षतान् क्षता बाणशूलादिभिः सञ्जातव्रणा विक्षताः खड्गपरशुपट्टिशादिभि र्विविधं प्रहृतास्तान् । यद्वा क्षताश्च विक्षताश्चेति द्वन्द्वः, लघुव्रणविशिष्टान्बृहद्व्रणविशिष्टांश्चेत्यर्थः । पुरुषान् रात्रौ प्रसुप्तान् दिनकृतयुद्धश्रान्त्या, तरसा बलेनापास्यास्तरणादाकृष्य राक्षसा राक्षसकर्मवत्त्वेन तत्त्वं प्राप्ता असुरसाहाय्यार्थमागता राक्षसजातयो वा घ्नन्ति स्म । रात्राविन्त्यभिधानात् पुरुषाणां क्षतविक्षतत्वं दिवा युद्धकृतमित्यवगम्यते ॥ १४ ॥

तत्राकरोन्महायुद्धं राजा दशरथस्तदा ।
असुरैश्च महाबाहुः शस्त्रैश्च शकलीकृतः ॥ १५ ॥

तत्रेति । तत्र तद्राज्यां सङ्ग्रामभूमौ वा तदाऽसुरकर्तृकहननकाले राजा दशरथो महायुद्धम् अकरोत् । महाबाहु र्महाबलोऽसौ दशरथः असुरैश्च शकलीकृतः सर्वाङ्गेषु विक्षतः अनेकविधशस्त्राग्रकरणकव्रणविशिष्टः कृतः ॥ १५ ॥

अपवाह्य त्वया देवि ! सङ्ग्रामान्नष्टचेतनः ।

तत्रापि विक्षतः शस्त्रैः पतिस्ते रक्षितस्त्वया ॥ १६ ॥

अपवाह्येति । हे देवि ! त्वया सारथ्यं कुर्वाणया सङ्ग्रामादपवाह्यान्यत्र नीत्वा तत्रापि तादृशापत्कालेऽपि शस्त्रैर्विक्षतोऽत एव नष्टचेतनो मूर्च्छितस्ते पतिस्त्वया रक्षितः शीतोपचारैराप्यायितः । केचित्तु सङ्ग्रामादपवाह्य मूर्च्छितस्ते पतिस्त्वया रक्षितः, तत्रापि दूरपातिभिरसुरीयैः शस्त्रैर्विक्षतस्ततोऽप्यन्यत्रापवाह्य रक्षितः, एवं द्विः प्राणरक्षणतोषेण वरद्वयदानमित्याहुः ॥ १६ ॥

तुष्टेन तेन दत्तौ ते द्वौ वरौ शुभदर्शने !
स त्वयोक्तः पतिर्देवि ! यदिच्छेयं तदा वरम् ॥ १७ ॥
गृह्णीयां तु तदा भर्तस्तथेत्युक्तं महात्मना ।
अनभिज्ञा ह्यहं देवि ! त्वयैव कथितं पुरा ॥ १८ ॥ युग्मम्

तुष्टेनेति । हे शुभदर्शने ! शुभं दर्शनं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, तुष्टेन प्रसन्नेन तेन राज्ञा ते तुभ्यं द्वौ वरौ दत्तौ । हे देवि ! स पतिस्त्वया तदोक्तः प्रार्थितोऽभूद् यद् यदेच्छेयं तदा वरद्वयं गृह्णीयामिति । महात्मना पत्या तु तथेत्युक्तम् । हे देवि ! अहमेतस्य सकलवृत्तान्तस्यानभिज्ञा वर्ते यतो नाहं त्वया सार्धं तदाऽभूवं किन्तु त्वयैव तत्सर्वं पुरा कथितं श्रावितामित्यस्याः कथायाः सत्यासत्यत्वे त्वमेव प्रमाणम् ॥ १७ ॥ १८ ॥

कथैषा तव तु स्नेहान्मनसा धार्यते मया ।
रामाभिषेकसम्भारान्निगृह्य विनिवर्तय ॥ १९ ॥

कथेति । एषा नु कथा तवैव स्नेहान्मया मनसा धार्यते स्मर्यते । निगृह्य भर्तारं वरबलेन स्वाधीनीकृत्य रामाभिषेकसम्भारान् विनिवर्तयापसारय ॥ १९ ॥

तौ च याचस्व भर्तारं भरतस्याभिषेचनम् ।
प्रव्राजनं च रामस्य वर्षाणि च चतुर्दश ॥ २० ॥

पतिनिग्रहप्रकारमाह—ताविति । तौ च पूर्वदत्तौ वरौ पतिं याचस्व । तत्र प्रथमेन वरेण भरतस्याभिषेचनं याचस्व । द्वितीयेन च चतुर्दशवर्षाणि यावद्रामस्य प्रव्राजनं निर्वासनं याचस्वेत्यर्थः ॥ २० ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
प्रजाभावगतस्नेहः स्थिरः पुत्रो भविष्यति ॥ २१ ॥

चतुर्दशवर्षपर्यन्तं प्रव्राजने हेतुमाह—चतुर्दशवर्षाणि यावत् रामे वनं प्रति प्रव्राजिते वनवासिनि सति प्रजाभावगतस्नेहः प्रजानां भावमभिप्रायं गतः प्राप्तः स्नेहो यस्य तादृशस्ते पुत्रः स्थिरः परैश्चालयितुमशक्यो भविष्यति ॥ २१ ॥

क्रोधागारं प्रविश्याद्य क्रुद्धेवाश्वपतेः सुते !
शेष्वानन्तर्हितायां त्वं भूमौ मलिनवासिनी ॥ २२ ॥

क्रोधागारमिति । एवमुपायमुपदिश्योपायप्रवर्तनप्रकारमाह—क्रोधागारमिति । अश्वपतेरश्वपत्यभिधराजस्य सुते ! क्रुद्धा क्रोधविशिष्टा इव त्वम् अद्य क्रोधागारं प्रणयकलहादिना क्रुद्धाः स्त्रियो यत्र वसन्ति तत् प्रविश्य मलिनवासिनी मलिनवस्त्रधरा सती अनन्तर्हितायामनास्तृतायां भूमौ शेष्व ॥ २२ ॥

मा स्मैनं प्रत्युदीक्षेथा मा चैनमभिभाषथाः ।
रुदन्ती पार्थिवं दृष्ट्वा जगत्यां शोकलालसा ॥ २३ ॥

मा स्मेति । एनं पार्थिवं राजानं दृष्ट्वा वीक्ष्य तं प्रति मा प्रत्युदीक्षेथा द्राक्षीः, एनं च मा अभिभाषथाः, पृष्टा सती प्रत्युत्तरं मा प्रतिपद्येथाः । पार्थिवं दृष्ट्वेति पूर्वार्धान्वयि । किञ्च प्रतिक्षणं रुदन्ती तिष्ठ । जगत्यां भूमौ शयाना शोकलालसा शोकव्याप्तेवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

दयिता त्वं सदा भर्तुरत्र मे नास्ति संशयः ।
त्वत्कृते च महाराजो विशेदपि हुताशनम् ॥ २४ ॥

दयितेति । नन्वेवं कृते कदाचिद्राजा मह्यं कुप्येदित्यत आह—दयितेति । त्वं सदा भर्तुर्दयिता, अत्र विषये मे मम संशयो नास्ति । महाराजस्त्वत्कृते

हुताशनमपि प्रविशेदत एतेनोपायेन कार्यसिद्धिर्निष्प्रत्यूहा नापि चैवमाचरन्तीं त्वां प्रति स कोपमपि करिष्यतीति भावः ॥ २४ ॥

न त्वां क्रोधयितुं शक्तो न क्रुद्धां प्रत्युदीक्षितुम् ।
तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेत् ॥ २५ ॥

नेति । राजा त्वां क्रोधयितुं न शक्तः, क्रुद्धां वा त्वां प्रत्युदीक्षितुं द्रष्टुं वा न शक्तः, तव प्रियार्थं राजा तु प्राणानपि परित्यजेदिति स्पष्टम् । अहो पत्नीप्रियत्वं दशरथस्य ॥ २५ ॥

नह्यतिक्रमितुं शक्तस्तव वाक्यं महीपतिः ।
मन्दस्वभावे ! बुध्यस्व सौभाग्यबलमात्मनः ॥ २६ ॥

नहीति । ननूक्तमपि वाक्यं राजा चेन्न शृणुयात्तदा महती हानिः स्यात्तत्राह—नहीति । तव वाक्यं महीपतिरतिक्रमितुमुल्लङ्घयितुं नहि शक्तः । हे मन्दस्वभावे ! मन्दः स्वशक्तिपरिज्ञानेऽप्यसमर्थः स्वभावो बुद्धिर्यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । आत्मनः स्वस्याः सौभाग्यबलं सौभाग्यवत्ताहेतुकप्राबल्यं बुध्यस्व जानीहि । स्वसौभाग्यवैभवविस्मरण-मूलिका त एषा कदाशङ्केति भावः ॥ २६ ॥

मणिमुक्तासुवर्णानि रत्नानि विविधानि च ।
दद्याद्दशरथो राजा मा स्म तेषु मनः कृथाः ॥ २७ ॥

मणीत्यादि । विविधान्यप्रदेयै राजा त्वां लोभयिष्यति ते न ग्रहीतव्या इति बोधयन्त्याह—मणीति । राजा दशरथो मणिमुक्तासुवर्णानि मणयो रत्नानि मुक्ताः सुवर्णञ्चेति तानि, विविधानि रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि च 'रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेऽपि' इत्यमरः । दद्यात् तव प्रसादाय, तेषु मनो मा स्म कृथाः, मण्यादिकं च न स्वीकुर्वित्यर्थः ॥ २७ ॥

यौ तु देवासुरे युद्धे वरौ दशरथो ददौ ।
तौ स्मारय महाभागे ! सोऽर्थो न त्वा क्रमेदति ॥ २८ ॥

याविति । सर्वानुनयानङ्गीकारे तर्हि दासेन मया किं कर्तव्यमिति राजप्रश्ने उत्तरमुपदिशति—याविति । दशरथः देवासुरे युद्धे देवासुरसङ्ग्रामे यौ तु वरौ ददौ तुभ्यमदात्, यत्तच्छब्दप्रयोगः प्रसिद्ध्यातिशयद्योतनार्थः । हे महाभागे ! तौ स्मारय, दातव्यत्वेन राज्ञ इति शेषः । सोऽर्थो रामविवासनभरताभिषेकरूपार्थः त्वा नातिक्रमेत्सर्वथा सिद्ध्यत्वेवेत्यर्थः, राज्ञः सत्यप्रतिज्ञत्वादिति भावः ॥ २८ ॥

यदा तु ते वरं दद्यात्स्वयमुत्थाप्य राघवः ।
व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं वृणुया वरम् ॥ २९ ॥

यदेति । राघवो दशरथ उत्थाप्य त्वामिति शेषः । यदा तु ते तुभ्यं वरं दद्यात् तदा त्वं महाराजं व्यवस्थाप्य शपथैः सत्ये स्थापयित्वा इमं वरं वृणुया याचस्व ॥ २९ ॥

रामप्रव्रजनं दूरं नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतः क्रियतां राजा पृथिव्यां पार्थिवर्षभ ॥ ३० ॥

वरमभिनयति—रामेति । दूरमयोध्यातो दूरे वनोद्देशे रामस्य प्रव्रजनं नववर्षाणि पञ्चवर्षाणि च यावत् । किञ्च पार्थिवर्षभ हे पार्थिवेषु ऋषभ श्रेष्ठ ! पृथिव्यां भरतो राजा क्रियतामिति ॥ ३० ॥

चतुर्दश हि वर्षाणि रामे प्रव्राजिते वनम् ।
रूढश्च कृतमूलश्च शेषं स्थास्यति ते सुतः ॥ ३१ ॥

चतुर्दशेति । सर्वथा प्रव्राजनस्यातिघोरतया लोकविरुद्धत्वं मत्वाह—रामे चतुर्दशवर्षाणि यावत् वनं प्रव्राजिते गमिते सति ते सुतो भरतो रूढो राज्येऽधिरूढो राज्यं प्राप्तः कृतमूलः कृतं निष्पादितं मूलं राज्यकरणकारणीभूतप्रजावशत्वं येन स शेषं चतुर्दशवर्षादूर्ध्वं निश्चलतयेति शेषः । स्थास्यति राज्यं करिष्यति । यथा चतुर्दशवर्षं पालितः प्ररूढशाखः कृतमूलो दृढमूलो वृक्षो दुरुन्मूलो भवति, एवं तावता कालेन भरतो रूढो दृढराज्यः कृतमूलो वशीकृतमूलबलश्चतुर्दशोत्तरशेषायुः कालं स्थास्यत्येव न तु पुनरागतेनापि रामेण शक्योन्मूलनो भविष्यति नच रामस्य राज्यप्रत्याशेति तात्पर्यम् ॥ ३१ ॥

रामप्रव्राजनं चैव देवि याचस्व तं वरम् ।
एवं सेत्स्यन्ति पुत्रस्य सर्वार्थास्तव कामिनि ! ॥ ३२ ॥

अवश्यं वरौ ग्रहीतव्याविति बोधयितुमाह—रामेति । हे देवि ! तं राजानं रामप्रव्राजनं वरं याचस्व वृणीष्व । चेति चकारेण भरताभिषेकः समुच्चीयते । एवं सति हे कामिनि ! तव पुत्रस्य सर्वार्थाः सर्वे कामाः सेत्स्यन्ति सिद्धा भविष्यन्ति ॥ ३२ ॥

एवं प्रव्राजितश्चैव रामोऽरामो भविष्यति ।
भरतश्च गतामित्रस्तव राजा भविष्यति ॥ ३३ ॥

एवमिति । भाविरामवृत्तं बोधयन्त्याह—एवमिति । एवं प्रव्राजितो रामो-

ऽरामः प्रजास्नेहसम्बन्धविच्छेदेन विस्मृतत्वादप्रियः प्रजानां भविष्यति । गतामित्रो ऽयोध्यातो विगतो रामरूपोऽमित्रं यस्य तादृशो राजा प्रकृतिरञ्जकः प्रजाप्रेमपात्रं भविष्यति ॥ ३३ ॥

येन कालेन रामश्च वनात्प्रत्यागमिष्यति ।
अन्तर्बहिश्च पुत्रस्ते कृतमूलो भविष्यति ॥ ३४ ॥

येनेति । प्रवासोत्तरकालिकं भरतवृत्तमाह—येन यावता कालेन रामो वनात् प्रत्यागमिष्यति निवर्तिष्यते तावता कालेन ते पुत्रोऽन्तरयोध्यामध्ये बहिः सामन्ताधिकृतदेशेषु च कृतमूलो रूढमूलः कृतं मूलं राज्यकारणीभूतं प्रजानुरागनिष्पादकपालनादि येन तथाभूतो भविष्यति ॥ ३४ ॥

संगृहीतमनुष्यश्च सुहृद्भिः साकमात्मवान् ।
प्राप्तकालं नु मन्येहं राजानं वीतसाध्वसा ॥ ३५ ॥
रामाभिषेकसङ्कल्पान्निगृह्य विनिवर्तय ।
अनर्थमर्थरूपेण ग्राहिता सा ततस्तया ॥ ३६ ॥
हृष्टा प्रतीता कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ।
सा हि वाक्येन कुब्जायाः किशोरीवोत्पथं गता ॥ ३७ ॥

(विशेषकम्)

संगृहीतेति । कृतमूलत्वमेव विवृणोति—संगृहीतमनुष्यः सम्यक् पालनेनानुरञ्जितमनुष्य इत्यर्थः, यद्वा स्वाधीनीकृतसेनः । सुहृद्भिः साकं वर्तमान आत्मवान् जितेन्द्रियः, यद्वा सुहृद्भिः साकमात्मवान् तत्सुहृदोऽपि जितेन्द्रिया इत्यर्थः । अथवा सुहृद्भिः साकं कृतमूलो भविष्यतीति पूर्वेणान्वयः । अहं नु निश्चयेन प्राप्तकालम् इदानीमवश्यकरणीयमिदं मन्ये यद् वीतसाध्वसा विगतभया राजानं दशरथं रामाभिषेकसङ्कल्पान्निगृह्य प्रतिरुध्य विनिवर्तय । यद्वा प्राप्तकालं प्राप्तः कालो रामोऽभिषेक्तव्य इत्युपदेशो यं तं राजानम्, शेषं पूर्ववत् । अनर्थमिति । सा कैकेयी तया मन्थरया तत उक्तस्ववाक्यादनर्थं विरुद्धार्थमर्थरूपेण ग्राहिता बोधिता सती हृष्टा प्रसन्ना सती तथैव प्रतीता रामप्रव्रजनविषयकप्रतीतिमती मन्थरामिदं वक्ष्यमाणमब्रवीत् । सा च कैकेयी कुब्जाया वाक्येन किशोरीव वडवेव स्वकिशोरार्थमुत्पथमुन्मार्गं विरुद्धमार्गं गता । सा यथा कशाहस्तेनारूढापि विमार्गगा भवति तथेयं राजाधीनापि भरतार्थमुन्मार्गं गतेत्यर्थः ॥ ३५—३७ ॥

कैकेयी विस्मयं प्राप्य परं परमदर्शना।
प्रज्ञां ते नावजानामि श्रेष्ठे श्रेष्ठाभिधायिनि !॥ ३८॥

किमब्रवीदित्याह—कैकेयी परमदर्शनाऽतिशयज्ञानवती । दृशिर्ज्ञानसामान्ये । यद्वा परमदर्शना विशालाक्षी, अथवा परमत्वर्थमदर्शना विरुद्धदर्शना प्रतिकूलदृष्टिमती परं विस्मयं प्राप्याब्रवीदुक्तवती—किमित्याह—श्रेष्ठाभिधायिनि श्रेष्ठमत्युत्तममभिदधाति वदतीति तच्छीला तत्सम्बोधनम् । हितोपदेशकुशल इति यावत्, श्रेष्ठे ! ते प्रज्ञां नावजानामि त्वच्छ्रेष्ठात्वं न ज्ञातवत्यस्मि एतावत्कालमिति शेषः ॥ ३८ ॥

पृथिव्यामसि कुब्जानामुत्तमा बुद्धिनिश्चये।
त्वमेव तु ममार्थेषु नित्ययुक्ता हितैषिणी॥ ३९॥

इदानीं तज्ज्ञातमिति बोधयितुं तद्गुणमाह—पृथिव्यामिति । पृथिव्यां कुब्जानां कुब्जत्वविशिष्टराजदासीनां मध्ये बुद्धिनिश्चये बुद्ध्या विचारेण यो निश्चय इदमित्थमेवेति ज्ञानं तस्मिन् बुद्धिविषयकार्याकार्यनिश्चय इति यावत् उत्तमा श्रेष्ठाऽसि । ईदृश्य एव दास्यो राजपत्नीनामिष्टाः, सुरूपासु सापत्न्यस्फूर्तेः । श्रेष्ठात्वमभिधाय श्रेष्ठाभिधायिनीत्वमुपपादयति—त्वमेवेति । किञ्च ममार्थेषु प्रयोजनेषु नित्ययुक्ता नित्यमभियोगशालिनी हितैषिणीच्छापूर्वकं हितवक्त्री त्वमेवासि ॥ ३९ ॥

नाहं समवबुध्येयं कुब्जे ! राज्ञश्चिकीर्षितम्।
सन्ति दुःसंस्थिताः कुब्जे वक्राः परमपापिकाः॥ ४०॥

नेति । मत्तोऽपि त्वमधिकबुद्धिमतीति बोधयितुमाह—हे कुब्जे ! त्वत्कृतबोधनाभावे सति अहं राज्ञश्चिकीर्षितं न समवबुध्येयं नाज्ञासिषं ज्ञातुं समर्था न स्यामित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—हे कुब्जे ! अत्र राज्ये दुःसंस्थिता दुर्बुद्धयो वक्राः कुटिलमतयः, अत एव परमपापिकाः परमं पापिकर्म येषां ते परमपापदर्शना मन्त्रिणः सन्ति । यद्वा दुःसंस्थिता अविज्ञाताभिप्रायाः सन्ति । एतेन राज्ञो मन्त्र्यधीनत्वं व्यक्तमत एवास्मिन् विषये राज्ञो नापराध इति सूचितम् । तेन त्वद्बोधनमन्तरा इदं मज्ज्ञानविषयीभूतं न स्यादिति व्यञ्जितम् । यद्वा त्वद्व्यतिरिक्ता याः काश्चनान्या दास्यः कुब्जाः सन्ति तासां न कश्चन बुद्धिचमत्कारः । ताश्च केवलं विषमावयवाः ककुद्विशिष्टा वक्राः कुटिलस्वभावाः परमपापिकाः परमपापिन्यो मदर्थं भारभूता एव सन्ति । तेन त्वत्सदृशी मत्प्रियाऽन्या नास्तीति बोधितम् ॥ ४० ॥

त्वं पद्ममिव वातेन सन्नता प्रियदर्शना।
उरस्तेऽभिनिविष्टं वै यावत्स्कन्धात्समुन्नतम्॥ ४१॥

त्वमिति । तस्याः कोपमपाकर्तुं तां वर्णयति—त्वमिति । त्वं वातेन

पद्ममिव, पद्मं यथा सन्नतं भवति तथा, सन्नता प्रतीयसे । एतेन तस्याः सूक्ष्माङ्गीत्वसुकुमारीत्वातिशयौ ध्वनितौ । प्रियदर्शना च । यद्वा वातेन सन्नतं पद्ममिव त्वं सन्नतापि प्रियदर्शना । ते उरो वक्षोऽभिनिविष्टं स्थगुना ककुदा संयुक्तमत एव यावत्स्कन्धात्स्कन्धपर्यन्तमुन्नतम् ॥ ४१ ॥

अग्रतो मम गच्छन्ती राजसेऽतीव शोभने !
आसन्याः शम्बरे मायाः सहस्रमसुराधिपे ॥ ४२ ॥

हृदये ते निविष्टास्ता भूयश्चान्याः सहस्रशः ।
तदेव स्थगु यद्दीर्घं रथघोणमिवायतम् ॥ ४३ ॥

पुनरपि मन्थरां स्तौति—अग्रत इति । हे शोभने सुन्दरि ! ममाग्रतो गच्छन्ती अतीव राजसे शोभसे । याः सहस्रं सहस्रसंख्याका माया असुराधिपे शम्बरे आसन् याश्चान्याः शम्बरासुराज्ञाताश्च ताः सर्वास्ते तव हृदये निविष्टाः प्रविष्टाः । तासां सत्त्वादेव रथघोणमिव रथचक्रपिण्डिकेवायतं दीर्घं स्थगून्नतमुरःस्थलं तव वर्तते ॥ ४२–४३ ॥

मतयः क्षत्रविद्याश्च मायाश्चात्र वसन्ति ते ।
अत्र तेऽहं प्रमोक्ष्यामि मालां कुब्जे हिरण्मयीम् ॥ ४४ ॥

मतय इति । 'स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी ज्ञेया प्रज्ञा त्रैकालिकी मता' इत्युक्तविषयविभागेन मतेर्बाहुल्यम् । क्षत्रविद्या राजनीतयः, माया विचित्रकुत्सितशक्तयश्चात्र वसन्ति । अत्र ते तव स्थगुनि यतो मतिप्रभृतयो वसन्ति अतोऽत्र कुब्जेऽहं ते हिरण्मयीं सुवर्णेन निर्मितां मालां प्रमोक्ष्यामि दास्यामि परिधापयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥

अभिषिक्ते च भरते राघवे च वनं गते ।
जात्येन च सुवर्णेन सुनिष्टप्तेन सुन्दरि ! ॥ ४५ ॥

अभिषिक्त इति । हे सुन्दरि ! भरतेऽभिषिक्तेऽभिषेकं प्राप्ते च राघवे रामभद्रे च वनं गते सति जात्येन उत्तमस्वर्णजातौ भवं जात्यं तेन सुनिष्टप्तेन सुतप्तेन विशुद्धेन सुवर्णेन ते स्थगून्नतमुरोऽलङ्करिष्यामीति शेषः ॥ ४५ ॥

लब्धार्था च प्रतीता च लेपयिष्यामि ते स्थगु ।
मुखे च तिलकं चित्रं जातरूपमयं शुभम् ॥ ४६ ॥

लब्धार्थेति । लब्धार्था प्राप्तमनोरथा अत एव प्रतीता सन्तुष्टा च ते तव स्थगून्नत-

मुरो लेपयिष्यामि उत्तमचन्दनेनेति शेषः। यद्वा जात्योत्तमस्वर्णकृतालङ्कारैस्ते स्वगु विभूषयिष्यामीत्यर्थः। सुवर्णेनेति पूर्वपद्योक्तमन्वेति। यद्वा चन्दनसंघृष्टसुवर्णेन सह लेपयिष्यामीत्यर्थः। अथवा सुवर्णकञ्चुकेनालङ्करिष्यामीत्यर्थः। मुखे च ललाटे च जातरूपमयं सुवर्णमयं चित्रं नानारत्नखचिततया नानावर्णं शुभं तिलकं तिलकाकारं भूषणविशेषं कारयिष्यामि ॥ ४६ ॥

कारयिष्यामि ते कुब्जे शुभान्याभरणानि च।
परिधाय शुभे वस्त्रे देवतेव चरिष्यसि ॥ ४७ ॥

कारयिष्यामीति। हे कुब्जे! शुभान्याभरणानि च ते कारयिष्यामि निर्मापयिष्यामि। शुभे वस्त्रे अधोवस्त्रोपरिवस्त्रे परिधाय त्वं देवतेव देवतावच्चरिष्यसि विचरिष्यसीति भावः ॥ ४७ ॥

चन्द्रमाह्वयमानेन मुखेनाप्रतिमानना।
गमिष्यसि गतिं मुख्यां गर्वयन्ती द्विषज्जने ॥ ४८ ॥

चन्द्रमिति—चन्द्रमाह्वयमानेन स्पर्धमानेन मुखेनाप्रतिमानना ऽप्रातिमं सादृश्यरहितमाननं यस्याः सा, किंवाप्रतिमा सादृश्यरहिता आनना आनयति जीवयतीति ल्युः, आसमन्ताद्भावेनाननं जीवनं यस्या इति ल्युट् वा। द्विषज्जने स्वशत्रुतामापन्नजन्तौ गर्वयन्ती गर्वं कुर्वती मुख्यामत्युत्तमां गतिं सर्वाग्रणीत्वं गमिष्यसि प्राप्स्यसि। यद्वा मुख्यां तृणीकृतसर्वजनां गतिं पादन्यासविशेषं गमिष्यसि करिष्यसि ॥ ४८ ॥

तवापि कुब्जाः कुब्जायाः सर्वाभरणभूषिताः।
पादौ परिचरिष्यन्ति यथैव त्वं सदा मम ॥ ४९ ॥

तवेति। यथा त्वं मम पादौ सदैव सेवसे तथा कुब्जायास्तवान्याः सर्वाभरणभूषिताः कुब्जाः पादौ परिचरिष्यन्ति निषेविष्यन्त इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

इति प्रशस्यमाना सा कैकेयीमिदमब्रवीत्।
शयानां शयने शुभ्रे वेद्यामग्निशिखामिव ॥ ५० ॥

इतीति। इतीत्येवं प्रशस्यमाना सा शुभ्रे शयने शय्यायां शयानां कैकेयीमिदं वक्ष्यमाणप्रकारेणाब्रवीत्। सा च कैकेयी वेद्यां होमकुण्डेऽग्निशिखेव भाति स्म ॥ ५० ॥

गतोदके सेतुबन्धो न कल्याणि ! विधीयते ।
उत्तिष्ठ कुरु कल्याणं राजानमनुदर्शय ॥ ५१ ॥

एवं वृथावार्ताभिः कालात्ययो न कार्य इत्याह—गतेति । हे कल्याणि ! गतोदके गतं शुष्कमुदकं यस्य तस्मिन्नद्यादौ सेतुबन्धो न विधीयते । उत्तिष्ठ कल्याणं कुरु सज्जनानामित्यर्थः । राजानमनुदर्शय तद्दृष्टिपथं गच्छेत्यर्थः । यद्वा राजानमनुदर्शय क्रोधागार आत्मानमिति शेषः । यद्वा अनुदर्शय प्रतीक्षस्वेत्यर्थः ॥ ५१ ॥

तथा प्रोत्साहिता देवी गत्वा मन्थरया सह ।
क्रोधागारं विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता ॥ ५२ ॥

तथेति । तथा तेन प्रकारेण प्रोत्साहिताऽत्युत्साहं प्रापिता विशालाक्षी सौभाग्यमदगर्विता सौभाग्यस्य अहोभाग्यमस्माकं यस्या देवसन्तापहारका रामादयः पुत्रा इति स्वातिशयभाग्यवत्ताया मदेन गर्विता, किञ्च सौभाग्यैः शोभनभाग्यवद्भिर्मन्यतेऽतिश्रेष्ठात्वेन ज्ञायतेऽसाविति सौभाग्यमत् सा एवागर्वितेति कर्मधारयः । देवी कैकेयी मन्थरया सह क्रोधागारं विवेश ॥ ५२ ॥

अनेकशतसाहस्रं मुक्ताहारं वराङ्गना ।
अवमुच्य वरार्हाणि शुभान्याभरणानि च ॥ ५३ ॥

अनेकेति । किं कृत्वा क्रोधागारं विवेश तदाह—सा वराङ्गना अनेकशतसाहस्रमनेकशतसहस्रमुद्रालभ्यं वहुमूल्यकमिति यावत्, मुक्ताहारमवमुच्य निरपार्य त्यक्त्वेति यावत् वरार्हाणि वरैः श्रेष्ठैरर्हाणि प्रशंसनीयानि शुभान्याभरणानि चावमुच्य विवेश क्रोधागारमित्यन्वयः ॥ ५३ ॥

तदा हेमोपमा तत्र कुब्जावाक्यवशंगता ।
संविश्य भूमौ कैकेयी मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

तदेति । तदा हेमोपमा स्वर्णवर्णा कुब्जाया वाक्यानां वशं गता तत्त्वविचारेण तदधीनतां प्राप्ता कैकेयी भूमौ संविश्य शयाना मन्थरामिदमब्रवीत् ॥ ५४ ॥

इह वा मां मृतां कुब्जे ! नृपायावेदयिष्यसि ।
वनं तु राघवे प्राप्ते भरतः प्राप्स्यते क्षितिम् ॥ ५५ ॥

इहेति । हे कुब्जे ! मदभीष्टासिद्धौ इह क्रोधागारे मृतां मां मदुपेक्षकाय नृपायावेदयिष्यसि ज्ञापयिष्यसि, इह लोकेऽहं न वत्स्यामीति भावः । तुर्वार्थे । अथवा राघवे

वनं प्राप्ते गते सति भरतः क्षितिं प्राप्स्यते, नतु पक्षान्तरमस्तीति भावः । यद्वा इहास्मिन् कोपागारे मृतां प्राणवियोगानुकूलव्यापारवर्तीं मरणतत्परामित्यर्थः । मां यदि नृपायावेदयिष्यसि भरतराज्यप्राप्तिमन्तरेयं न जीविष्यतीति राजानं कथयिष्यसि चेदित्यर्थः । तदा राघवे वनं प्राप्ते सति भरतः क्षितिं प्राप्स्यते । वा शब्दो यद्यर्थे तुत्तदार्थे ॥ ५५ ॥

सुवर्णेन न मे ह्यर्थो न रत्नैर्न च भोजनैः ।
एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ५६ ॥

सुवर्णेनेति । अस्मिन्विषये स्वनिश्चयबोधनार्थमाह—मे मम सुवर्णेनार्थः प्रयोजनं न, रत्नैर्नेति वदन्ती गलस्थलादिभ्यो हारादि उन्मुच्य प्रतिक्षिपति । भोजनमपि न करिष्यामीति भोजनमपि त्यजति । रामो यद्यभिषिच्यते तर्हि ममैष जीवितस्यैवान्तः समाप्तिः ॥ ५६ ॥

अथो पुनस्तां महिषीं महीक्षितो वचोभिरत्यर्थमहापराक्रमैः ।
उवाच कुब्जा भरतस्य मातरं हितं वचो राममुपेत्य चाहितम् ॥५७॥

द्विर्बद्धं सुबद्धं भवतीति न्यायेन रामराज्ये तदनिष्टं बोधयन्ती पुनराह—अथो इति । अथो कुब्जा भरतस्य मातरं महीक्षितो दशरथस्य महिषीं कृताभिषेकां राज्ञीम् अत्यर्थमहापराक्रमैः अत्यर्थं सुतरां महापराक्रमैरतिक्रूरैर्वचोभिरुपलक्षितम्, यद्वा अवचोभिः न वचः कस्यचित्प्रार्थना येषु तैः प्रार्थयितुमशक्यैरित्यर्थः । अत्यर्थमहापराक्रमैः अत्यर्थाय देवादिपरार्थसिद्धये ये महापराक्रमास्तैर्देवार्थसाधकयुद्धादिभिरित्यर्थः, युक्तं तद्बोधकमित्यर्थः । हितं वचो कैकेयीमनोहारि वचनं राममुपेत्योद्दिश्य चाहितमहितमिव प्रतीयमानं वच उवाच । चशब्द इवार्थे । उपजातिवृत्तम् ।

प्रपत्स्यते राज्यमिदं हि राघवो यदि ध्रुवं त्वं ससुता च तप्स्यसे ।
ततो हि कल्याणि ! यतस्व यत्तथा यथा सुतस्ते भरतोऽभिषेक्ष्यते ॥५८॥

प्रपत्स्यत इति । यदि हि राघवो राम इदं राज्यं प्रपत्स्यते प्राप्स्यति तर्हि त्वं ससुता सुतेन सहिता तप्स्यसे कष्टमनुभविष्यसीति ध्रुवम् । हे कल्याणि ! ततो हि तस्मात्कारणात् त्वं तथा तेन प्रकारेण यतस्वोद्युङ्क्ष्व यथा ते सुतो भरतोऽभिषेक्ष्यते अभिषेकमनुभवतु । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ५८ ॥

तथातिविद्धा महिषीति कुब्जया
समाहिता वागिषुभिर्मुहुर्मुहुः ।
विधाय हस्तौ हृदयेऽतिविस्मिता
शशंस कुब्जां कुपिता पुनः पुनः ॥ ५९ ॥

तथेति । तथोक्तप्रकारेणातितरां विद्धाऽतिदुःखिता निजभर्तृचेष्टितकुटिलता-वाणैर्जीर्णहृदयेति भावः, महिषी कुब्जया मुहुर्मुहुः पुनः पुनरपि वागिषुभिः पूर्वोक्तैर्वचनरूपैर्बाणैः समाहिता ताडिता तथाऽतिविस्मिताऽतिविस्मिता, हस्तौ हृदये निधायेति विस्मयाभिनयः, अहो राजा मामेव प्रतारयितुमिच्छतीति हेतोर्विस्मयं प्राप्ता, यद्वेयं मन्थरा मां सर्वथा बालिशां मन्यत इत्यतिविस्मिता, कुब्जां प्रति कुपिता, इदमेव पुनः पुनः किमर्थं वदतीति, यद्वा रामाभिषेकप्रवर्तकं भर्तारमुद्दिश्य कथं मदनिष्टं करिष्यतीति कुपिता कुब्जां शशंसा-वोचत् । वंशस्थं वृत्तम् ॥ ५९ ॥

यमस्य वा मां विषयं गतामितो
निशम्य कुब्जे ! प्रतिवेदयिष्यसि ।
वनं गते वा सुचिराय राघवे
समृद्धकामो भरतो भविष्यति ॥ ६० ॥

यमस्येति । हे कुब्जे ! मामितोऽयोध्यातो यमस्य विषयं देशं यमपुरीं गतां निशम्य श्रुत्वा प्रतिवेदयिष्यसि दशरथाय कथयिष्यसि, अथ रामेऽभिषिक्ते सतीति शेषः । यद्वा सुचिराय चिरकालाय राघवे रामे वनं गते भरतः समृद्धकामो भविष्यति द्वयोरेकतरेण भाव्यमिति मे प्रतिज्ञेत्यर्थः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ६० ॥

अहं हि नैवास्तरणानि न स्रजो न चन्दनं नाञ्जनपानभोजनम् ।
न किञ्चिदिच्छामि न चेह जीवनं न चेदितो गच्छति राघवो वनम् ॥ ६१ ॥

अहमिति । चेद्यदि राघवो राम इतोऽयोध्यातो वनं न गच्छति तर्हि अहमास्तरणानि शयनानि स्रजो माल्यानि, अञ्जनपानभोजनमिति समाहारद्वन्द्वः । इत्येवमादि किञ्चिदपि नेच्छामि, किं बहुना जीवनमपि नेच्छामि । अतो यद्वा रामो वनं यास्यति यद्वाऽहं जीविष्यामीति द्वयोरेकतरदेव स्यादिति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ६१ ॥

अथैवमुक्त्वा वचनं सुदारुणं निधाय सर्वाभरणानि भामिनी।
असंस्कृतामास्तरणेन मेदिनीं तदाधिशिश्ये पतितेव किन्नरी ॥ ६२ ॥

अथेति । अथैवमुक्तप्रकारेण सुदारुणं कठोरतरं वचनमुक्त्वा सा भामिनी क्रोधना कैकेयी सर्वाभरणानि च निधाय निक्षिप्य त्यक्त्वा आस्तरणेनासंस्कृतामसंवृतां मेदिनीं समूहन्या न विशोधितामनास्तृतां च मेदिनीं पृथिवीं तदाधिशिश्ये अधिसुप्ता । सा च तदा पतिता दिवश्च्युता किन्नरीव भ्राजते स्म ॥ ६२ ॥

उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना
तदावमुक्तोत्तममाल्यभूषणा ।
नरेन्द्रपत्नी विमना बभूव सा
तमोवृता द्यौरिव मग्नतारका ॥ ६३ ॥

उदीर्णेति । उदीर्णसंरम्भतमोवृतानना उदीर्ण उत्कटः संरम्भः कोप एव तमस्तेन वृतं व्याप्तमाननं यस्याः सा, अवमुक्तोत्तममाल्यभूषणा अवमुक्तानि प्रक्षिप्तान्युत्तममाल्यभूषणानि यया सा तादृशी नरेन्द्रपत्नी तमोवृता मेघाच्छादिता मग्नतारकाऽस्तमिततारका द्यौरिव विमना दुर्मना बभूव ॥ ६३ ॥

इति श्रीवाल्मीकिरामायणेऽयोध्याकाण्डे नवमः सर्गः ॥

अथ दशमः सर्गः ।

विदर्शिता यदा देवी कुब्जया पापया भृशम् ।
तदा शेते स्म सा भूमौ दिग्धविद्धेव किन्नरी ॥ १ ॥

विदर्शितेति । अथोक्तानुवादपूर्वं राज्ञः कैकेयीदर्शनायाह—यदा देवी कैकेयी पापया कुब्जया भृशं विदर्शिता विपरीतं बोधिता तदा सा दिग्धविद्धा विषदिग्धबाणेन विद्धा किन्नरीव भूमौ शेते स्म पृथिव्यां पतिता तिष्ठति स्म। यद्वा—अपापया पापिनी-सदृशया कुब्जया देवी कैकेयी यदा विदर्शिता विशेषकार्यविषयकबोधं प्रापिता तदा भूमौ शेते स्म । तत्र दृष्टान्तः—दिग्धविद्धा दिग्धेन कार्यविशेषवृद्धया विद्धा व्याप्ता किन्नरीव भूमिशयनमात्रसाध्यकार्यविशेषवशेन भूमिशयिताकिन्नरीसदृशीत्यर्थः । किञ्च दिग्धं वनगमनहेतुकरावणादिवधजनितरामकीर्तिवृद्धिं वेत्तीति दिग्धविदिति कैकेयी विशेषणम् । 'हा' इति विदर्शितान्वयि कष्टेन बोधितेत्यर्थः । किञ्च दिग्धविदं रामकीर्ति-वृद्धिज्ञानं दधाति सा, किञ्च दिशस्तदुपलक्षितभुवनानि दधाति स्वकार्यत्वेन मनसि स्थापयति पुष्णाति वा दिग्धो ब्रह्मा विष्णुर्वा तदन्यतरस्य या विदाख्यानं तत्कर्तृक-प्रार्थनेत्यर्थः । तां दधाति स्वीकरोतीति, किञ्चोक्तदिशा दिग्धशब्दस्य ब्रह्मविष्णुपरत्वेनो-भयकर्तृकप्रार्थनास्वीकर्त्रीत्यर्थः । एषु पक्षेषु किन्नरीति तत्सौन्दर्यधर्मबोधि-कोपमा ॥ १ ॥

निश्चित्य मनसा कृत्यं सा सम्यगिति भामिनी ।
मन्थरायै शनैः सर्वमाचचक्षे विचक्षणा ॥ २ ॥

निश्चित्येति । सा भामिनी कैकेयी, इत्युक्तप्रकारेण मनसा कृत्यं करणीयम् यद्वा अकृत्यं कर्तव्यरामराज्याभिषेकस्याभावो निवृत्तिरिति यावत्, सम्यक् स्वप्रतिज्ञा-पालनायावश्यं रामो वनं गन्ता तच्छोभनमेतन्निवारणमिति निश्चित्य सा विचक्षणाति-निपुणा कैकेयी सर्वं मन्थरोक्तयनुकूलस्वकृत्यं शनैराचचक्षे, त्वदुक्तमहं करिष्यामीति कथयामासेत्यर्थः । शनैराचचक्ष इत्यनेन मया इयमेवं बोधितेति कस्मैचि-त्त्वया न वक्तव्यमन्यथा लक्ष्मणस्तुभ्यं कोपिष्यतीति कैकेय्याः शिक्षा सूचिता ॥ २ ॥

सा दीना निश्चयं कृत्वा मन्थरावाक्यमोहिता ।
नागकन्येव निःश्वस्य दीर्घमुष्णं च भामिनी ॥ ३ ॥

सेति । सा दीना, ममोदयोगोऽत्र फलिष्यति नवेति शङ्कया दीना कृपणा च भामिनी क्रोधाविष्टा कैकेयी मन्थरावाक्येन मोहिता मोहं प्रापिता भरताभिषेकविषयकस्वोत्कर्षेण लोभितेति यावत् निश्चयं कृत्वा रामविवासनभरताभिषेकविषये निश्चयं कृत्वा नागकन्येव सर्पिणीव दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं गृहीत्वा चिन्तयामासेत्यग्रेणान्वयः । यद्वा मन्थरावाक्यमोहितेति न समस्तं पदम् । अपितु वाक्यमोहितेति पदं मन्थराविशेषणम् । वाक्यं कैकेयीवचनं तेन ओहिता अस्या उक्तिः सत्यसती वेति सर्वतोभावेन विचारवती, मया दर्शितं मार्गमियमनुसरिष्याति न वेति शोचपरायणा, अत एव दीना पाक्षिकानिष्टसम्भावनया खिन्ना भामिनी सा मन्थरा निश्चयं बुद्धिं कृत्वा अत एव नागकन्येव दीर्घं बहुकालमुष्णं विनिःश्वस्य चिन्तयामास ॥ ३ ॥

मुहूर्तं चिन्तयामास मार्गमात्मसुखावहम् ।
सा सुहृच्चार्थकामा च तं निशम्य विनिश्चयम् ॥ ४ ॥

मुहूर्तमिति । मुहूर्तं क्षणमात्मसुखावहं स्वसन्तुष्टिकरं मार्गं सुखोपायं चिन्तयामास । सा सुहृन्मित्रभूता अर्थकामा राज्यलोलुपा च दासी मन्थरा तं कैकेयीहृदयस्थं विनिश्चयं वनगमनं रामाभीप्सितमिति तदितरकोपस्याकिञ्चित्करत्वमिति बुद्धिं निशम्य श्रुत्वा युक्त्या ज्ञात्वा परमप्रीता बभूवेत्यग्रेणान्वयः ॥ ४ ॥

बभूव परमप्रीता सिद्धिं प्राप्येव मन्थरा ।
अथ सा रुषिता देवी सम्यक् कृत्वा विनिश्चयम् ॥ ५ ॥

बभूवेति । सा मन्थरा सिद्धिं स्वचिकीर्षितनिष्पत्तिं प्राप्येव, वस्तुतस्तु यद्देवकार्यार्थं स्वयं भूलोकमागता दासी च जाता तद्विषयां सिद्धिं प्राप्येवेत्यर्थः । रामकर्तृकवनप्रत्यागमनस्य सम्भावनामात्रविषयत्वादिवेति । परमप्रीता बभूव । अथानन्तरं सा रुषिता कुपिता देवी कैकेयी रामवनप्रेषणभरतराज्यलाभरूपं विनिश्चयं सम्यग् दृढं कृत्वा संविवेशेत्यग्रेणान्वयः ॥ ५ ॥

संविवेशाबला भूमौ निवेश्य भ्रुकुटिं मुखे ।
ततश्चित्राणि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि च ॥ ६ ॥

संविवेशेति । अबला ललना सा मुखे ललाट इति यावद् भ्रुकुटिं भ्रूरेखां निवेश्य कृत्वा भ्रुवमाकुञ्च्येत्यर्थः, भूमौ संविवेशाशयिष्ट । यद्वा—आबला अः विष्णुः, आः ब्रह्मा च तयोः बलं हर्षो यया मत्कर्मकप्रार्थनाकर्त्रोर्युवयोः कार्यमहं साधयिष्यामीति ब्रह्मविष्णुहर्षसम्पादिकेत्यर्थः । अतएवारुषिता प्रसन्ना देवी कैकेयी आबि रामकर्तृकदेवादिरक्षणहेतुकवनप्रेषणे निश्चयं कृत्वा भ्रुकुटिं मुखे सन्निवेश्य एकाग्रदृष्टिं कृत्वेत्यर्थः, भूमौ संविवेश । ततो

भूम्युपवेशनानन्तरं तदीयानि चित्राणि नानावर्णजातिपुष्पगुम्फितानि माल्यानि दिव्यान्याभरणानि विद्युज्ज्योतिसदृशरत्नजटितालङ्काराणि चापविद्धानि परित्यक्तानि भूमिं प्रपेदिरे तया भूमौ प्रक्षिप्तानि ॥ ६ ॥

अपविद्धानि कैकेय्या तानि भूमिं प्रपेदिरे।
तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च ॥ ७ ॥

अपविद्धानीति। कैकेय्याऽपविद्धानि परित्यक्तानि तानि पूर्वोक्तानि भूषणानि भूमिं पृथिवीं प्रपेदिरे प्रापुः भूमौ विकीर्णानीति यावत् नतु मञ्जूषिकां, क्रोधातिशयसूचनाय भूमावुत्सर्जनम् । तया तान्यपविद्धानि माल्यान्याभरणानि च वसुधामशोभयन्तेत्यग्रेणान्वयः ॥ ७ ॥

अशोभयन्त वसुधां नक्षत्राणि यथा नभः।
क्रोधागारे च पतिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥ ८ ॥

अशोभयन्तेति। पृथिव्यां प्रकीर्णानि तान्याभरणादीनि वसुधामशोभयन्त। किमिव यथा नभो नक्षत्राणि यथा परितोऽवकीर्णास्तारा नभोदेशं शोभयन्ति तथा तान्यभरणानि वसुधामशोभयन्तेत्यर्थः। क्रोधागारे च पतिता अव्यवस्थया शयाना सा मलिनाम्बरा मलिनानि अम्बराणि वसनानि यस्याः सा तथाभूता बभौ भाति स्म। मलिनवसनाया अपि सौन्दर्यं नोपक्षीणमिति भावः अपि त्वधिकं मनोहरं बभूव यथाह कविकुलगुरुः कालिदासः—इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ ८ ॥

एकवेणीं दृढां बद्ध्वा गतसत्त्वेव किन्नरी।
आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ॥ ९ ॥

एकेति। एकवेणीं पुरोभागीयवेणीद्वयमुन्मुच्य पृष्ठैकवेणीं दृढां बद्ध्वा गतसत्त्वा क्षीणबला किन्नरीव सा रेजे। शोकसूचकमेकवेणीधारणमपि कैकेयी चक्र इत्यनेन सूचितम्। कैकेयीवृत्तं समाप्य राजवृत्तमाह। आज्ञाप्येति—महाराजो राघवस्याभिषेचनमाज्ञाप्य निर्दिश्य, यद्वा अभिषेचनम् अभिषेकस्य कर्तारं वसिष्ठमित्यर्थः। आज्ञाप्य तत्र नियुज्येत्यर्थः ॥ ९ ॥

उपस्थानमनुज्ञाप्य प्रविवेश निवेशनम्।
अद्य रामाभिषेको वै प्रसिद्ध इति जज्ञिवान् ॥ १० ॥

उपस्थानमिति। उपस्थानं कृताज्ञापनाविषयस्य मन्त्रिपुरोहितादेः स्वस्वगृहं प्रति गमनमनुज्ञाप्य, यद्वा—उपस्थानं सदः सभा तामनुज्ञाप्य स्वगृहगमने तदनुज्ञां गृहीत्वा, कैकेय्याः स्वस्य वा निवेशनं भवनं प्रविवेश। प्रवेशप्रयोजनं बोधयन्नाह—

अथेति । अद्यैव रामाभिषेकः प्रसिद्धो निश्चित इति इतः पूर्वं कैकेय्या न श्रुतिगोचर इति जज्ञिवाञ्ज्ञातवान् ॥ १० ॥

प्रियार्हां प्रियमाख्यातुं विवेशान्तःपुरं वशी ।
स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ॥ ११ ॥

प्रियार्हामिति । सर्वाणि भूतानि यद्वा सर्वाणीन्द्रियाण्यस्य वशे वर्तन्त इति वशी स्वतन्त्रः सम्राट् इन्द्रियविजेता वा प्रियार्हां प्रियश्रवणार्हां कैकेयीं प्रति प्रियमाख्यातुमन्तःपुरं विवेश । स महायशाः कैकेय्याः श्रेष्ठमत्यन्तं प्रशस्यमित्यर्थः, गृहं प्रविवेश ॥ ११ ॥

पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहुयुक्तं निशाकरः ।
शुकबर्हिसमायुक्तं क्रौञ्चहंसरुतायुतम् ॥ १२ ॥

पाण्डुरेति । कः कमिव विवेशेत्याह—पाण्डुराभ्रं सितमेघच्छन्नं राहुयुक्तमाकाशं निशाकरश्चन्द्र इव प्रविवेशेति पूर्वेणान्वयः । अत्र गृहस्य रुष्टकैकेयीयुक्ततया सुधाधवलतया च राहुयुक्ताभ्राकाशसादृश्यम् । अथ दशरथस्य कैकेयीवचनकर्तव्यत्वाय रामाभिषेकविघ्नमियं करिष्यतीति बुद्ध्यनुत्पादाय च रतिभावोद्दीपनान्यन्तःपुरे दर्शयति—शुकेत्यादि । शुकैः कीरैर्बर्हिभिर्मयूरैश्च समायुक्तं सहितं क्रौञ्चानां हंसानां च रुतैः शब्दैरासमन्तायुतं युक्तमित्यर्थः ॥ १२ ॥

वादित्ररवसंघुष्टं कुब्जावामनिकायुतम् ।
लतागृहैश्चित्रगृहैश्चम्पकाशोकशोभितैः ॥ १३ ॥

वादित्रेति । वादित्राणां वीणादीनां रवैर्मधुरशब्दैः संघुष्टं शब्दायितमनुनादितमिति यावत् । 'ततं वीणादिकं वाद्यमानद्धं मुरजादिकम् । वंशादिकं तु सुषिरं कांस्यतालादिकं घनम् ॥ चतुर्विधमिदं वाद्यं वादित्रातोद्यनामकम्' इत्यमरः । कुब्जाभिर्वामनिकाभिश्च युतम् । कुब्जादीनां प्रियानुकूल्यहेतुत्वाद्रतिवृद्धिहेतुत्वम् । चम्पकाशोकशोभितैर्लतागृहैश्चित्रगृहैश्चोपशोभितम् ॥ १३ ॥

दान्तराजतसौवर्णवेदिकाभिः समायुतम् ।
नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्वापीभिरुपशोभितम् ॥ १४ ॥

दान्तेति । गजदन्तरजतस्वर्णनिर्मितवेदिकाभिः समायुतम् । नित्यपुष्पफलैः सदापुष्पफलशालिभिः पादपैर्वापीभिश्चोपशोभितम् । वृक्षाणां नित्यपुष्पफलत्वं देवराजसाहाय्यकरणेन तत्प्रसादात् ॥ १४ ॥

दान्तराजतसौवर्णैः संवृतं परमासनैः ।
विविधैरन्नपानैश्च भक्ष्यैश्च विविधैरपि ॥ १५ ॥

दान्तेति । गजदन्तरजतस्वर्णनिर्मितैः परमैर्महार्हैरासनैः संवृतं व्याप्तम् । विविधैरन्नपानैरदनीयद्रव्यैः पेयद्रव्यैर्भक्षणीयैर्विविधैर्द्रव्यैश्च संवृतं परिपूर्णं भवनं विवेश ॥ १५ ॥

उपपन्नं महार्हैश्च भूषणैस्त्रिदिवोपमम् ।
स प्रविश्य महाराजः स्वमन्तःपुरमृद्धिमत् ॥ १६ ॥

उपपन्नमिति । महार्हैर्बहुमूल्यैर्भूषणैरुपपन्नमत एव त्रिदिवोपमम् ऋद्धिमत्समृद्धिसहितं स्वमन्तःपुरं महाराजो दशरथः प्रविश्य कैकेयीं न ददर्शेत्यग्रेणान्वयः ॥ १६ ॥

अपश्यन्दयितां भार्यां पप्रच्छ विषसाद च ।
नहि तस्य पुरा देवी तां वेलामत्यवर्तत ॥ १७ ॥

अपश्यन्निति । तां दयितां प्राणवल्लभां भार्यां कैकेयीमपश्यन् दासीं पप्रच्छ तदनुपस्थितिं ज्ञात्वा च विषसाद । विषादे हेतुं वदन्नाह-देवी कैकेयी पुरा तां वेलां तदागमनकालं नात्यवर्तत नातिक्रामति स्म, सदैव तदागमनसमये तत्रैवातिष्ठदित्यर्थः । अद्य च तदागमनवेलामतिक्रान्तेति विषादः ॥ १७ ॥

नच राजा गृहं शून्यं प्रविवेश कदाचन ।
ततो गृहगतो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत ॥ १८ ॥

नचेति । राजा दशरथः कदाचन शून्यं कैकेयीरहितं गृहं न प्रविवेश । प्रवेशसमये सदैव तां तत्रापश्यत् । ततो हेतोर्गृहगतो कैकेयीभवनं प्रविष्टो राजा कैकेयीं पर्यपृच्छत क्वास्तीति पप्रच्छ ॥ १८ ॥

यथापुरमविज्ञाय स्वार्थलिप्सुमपण्डिताम् ।
प्रतिहारी त्वथोवाच सन्त्रस्ता तु कृताञ्जलिः ॥ १९ ॥

यथापुरमिति । राजा यथापुरं पूर्ववत् कैकेयीं स्वार्थलिप्सुं भरताभिषेकेच्छावतीं, देवकार्यनिष्पादनजनितस्वयशोरूपप्रयोजनवतीमिति यावत्, अत एवापण्डितां कार्याकार्यविवेकरहितां चाविज्ञाय पर्यपृच्छत । यथा पूर्वं प्रणयकेलिषु सा कोपमभजत्तथैवाद्यापि प्रणयकुपिता स्यादिति मत्वा तामपृच्छत् । अथ प्रतिहारी तु सन्त्रस्ता भीता कृताञ्जलिर्बद्धाञ्जलिः सत्युवाच ॥ १९ ॥

देव ! देवी भृशं क्रुद्धा क्रोधागारमभिद्रुता ।
प्रतीहार्या वचः श्रुत्वा राजा परमदुर्मनाः ॥ २० ॥

देवेति । हे देव ! हे राजन् ! देवी कैकेयी भृशमत्यन्तं क्रुद्धा कुपिता सती क्रोधागारं कोपभवनमभिद्रुता प्रविष्टा । प्रतीहार्या वचः श्रुत्वा परमदुर्मना नितान्तदुःखितचित्तो राजा विषसादेत्यग्रेणान्वयः ॥ २० ॥

विषसाद पुनर्भूयो लुलितव्याकुलेन्द्रियः ।
तत्र तां पतितां भूमौ शयानामतथोचिताम् ॥ २१ ॥

विषसादेति । लुलितव्याकुलेन्द्रियः, लुलितानि घूर्णितानि चञ्चलानीतिभावः व्याकुलानि स्वस्वविषयग्रहणासमर्थानि इन्द्रियाणि यस्य स तथोक्तः, यद्वा लुलितेन कैकेय्याश्चञ्चलतया स्वाभिप्रायमनुक्त्वा गमनेनेत्यर्थः, व्याकुलितानीन्द्रियाणि यस्य सः, पुनर्भूयोऽप्यतिमात्रं विषसाद । अदर्शनमात्रेण विषण्णस्य क्रोधादिश्रवणाद्भूयोऽधिको विषादः, इष्टादर्शनजविषादेन चक्षुरादेर्लुलितत्वमतिचञ्चलत्वम्, चित्तस्य च किंनिमित्तः क्रोध इति शङ्कया व्याकुलत्वम् । तत्र क्रोधागारेऽतथोचितां तथाशयनानुचितां भूमौ पतितां शयानामपश्यदित्यन्वयः ॥ २१ ॥

प्रतप्त इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगतीपतिः ।
स वृद्धस्तरुणीं भार्यां प्राणेभ्योऽपि गरीयसीम् ॥ २२ ॥

प्रतप्त इति । दुःखेन प्रतप्त इव स वृद्धो जगतीपतिः भूपालः प्राणेभ्योऽपि गरीयसीं तरुणीं भार्यां युवतीं भार्याम् अपश्यत् ॥ २२ ॥

अपापः पापसङ्कल्पां ददर्श धरणीतले ।
लतामिव विनिष्कृत्तां पतितां देवतामिव ॥ २३ ॥

अपाप इति । अपापः स दशरथः पापसङ्कल्पां रामाभिषेकविघातादिमनोरथां धरणीतले शयानां तां विनिष्कृत्तां छिन्नां लतामिव, पतितां स्वर्गतश्च्युतां देवतामिव च ददर्श ॥ २३ ॥

किन्नरीमिव निर्धूतां च्युतामप्सरसं यथा ।
मायामिव परिभ्रष्टां हरिणीमिव संयताम् ॥ २४ ॥

किन्नरीमिवेति । पुण्यक्षये स्वर्लोकात्पतितां किन्नरीमिव, च्युतां स्वर्गात् पतिताम् अप्सरसं यथा, अप्सरसमिव परिभ्रष्टां परमोहनाय प्रयुक्तां तत्र चासफलां मायामिव, संयतां वागुराबद्धां हरिणीम् इव तां ददर्शेति पूर्वेणान्वयः ॥ २४ ॥

करेणुमिव दिग्धेन विद्धां मृगयुना वने ।
महागज इवारण्ये स्नेहात्परमदुःखिताम् ॥ २५ ॥

करेणुमिति । मृगयुना व्याधेन दिग्धेन विषलिप्तबाणेन "विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ" इत्यमरः । विद्धां करेणुमिव गजस्त्रीमिव अरण्ये महागज इव राजा तां परमदुःखिताम् स्नेहाद्ददर्श ॥ २५ ॥

न तेऽहमभिजानामि क्रोधमात्मनि संश्रितम् ।
देवि ! केनाऽभियुक्तासि केन वासि विमानिता ॥ २६ ॥

नेति । आत्मनि मयि संश्रितं ते क्रोधं क्रोधकारणं नाभिजानामि नावगच्छामि किंनिमित्तकस्ते मयि कोप इति न ज्ञायते । हे देवि ! केन वाऽभियुक्ता पराभूतिं प्राप्ता तिरस्कृता केन वा विमानिता निन्दितासि ॥ २६ ॥

यदिदं मम दुःखाय शेषे कल्याणि ! पांसुषु ।
भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याणचेतसि ॥ २७ ॥

यदिति । यद्यदि इदमेवंप्रकारेण हे कल्याणि ! त्वं पांसुषु धूलिषु भूमौ शेषे; तदिदं तव चेष्टितं मम दुःखाय कल्पते । एतच्च सर्वं कल्याणचेतसि हितकारिणि मयि जीवति सति किमर्थम् ॥ २७ ॥

भूतोपहतचित्तेव मम चित्तप्रमाथिनि !
सन्ति मे कुशला वैद्यास्त्वभितुष्टाश्च सर्वशः ॥ २८ ॥

भूतेति । भूतोपहतचित्तेव पिशाचग्रस्तचित्तेव त्वं भूमौ किमर्थं शेष इति पूर्वेणान्वयः । चित्तस्य सावधानत्वे एवमाचरणं ते न स्यादिति भावः । भूतग्रहादिजनितरोगाणां निवृत्तिर्वैद्यप्रयत्नसाध्येति बोधयन्नाह—सन्तीति । हे मम चित्तप्रमाथिनि ! चित्तपरिखेदिनि । मे ममाधिकारे कुशलाः क्रियाचतुरा यथोचितसत्कारेण सर्वशः सर्वतो भावेन सन्तुष्टाः प्रीतिमन्तो वैद्याः बहवः सन्ति ॥ २८ ॥

सुखितां त्वां करिष्यन्ति व्याधिमाचक्ष्व भामिनि !
कस्य वापि प्रियं कार्यं केन वा विप्रियं कृतम् ॥ २९ ॥

सुखितामिति । हे भामिनि क्रोधने ! व्याधिं रुजमाचक्ष्व बोधय, ते वैद्याः त्वां सुखितां नीरुजं स्वस्थां करिष्यन्ति । आधिमाशङ्क्य तत्कारणं पृच्छति—कस्येति । प्रजासु यस्य जनस्य यत्प्रियमिष्टं करणीयं तद्वद । यद्वा कस्य केनापि जनेन प्रियं प्रीतिविषयीभूतं कर्म कार्यं कृतं किम् ? वा शब्दः किमर्थकः । एतेन तत्प्रत्युपकारकरणसामर्थ्याभावप्रयुक्ता मानसी व्यथा चेदुच्यतामिति स्वाभिप्रायो निवेदित इति ध्वनितम् । "कृत्यानां कर्तरि वा" इति षष्ठी । विप्रियं प्रीतिविषयी-

भूतकर्मध्वंसकमनिष्टं कर्म केनापि कृतं किम्। एतेन तत्कृतकर्मफलदानासामर्थ्यमूलिका ते मानसी व्यथा चेदुच्यतामिति बोधितम्। अपिरुभयान्वयी ॥ २९ ॥

कः प्रियं लभतामद्य को वा सुमहदप्रियम्।
मा रौत्सीर्मा च कार्षीस्त्वं देवि! सम्परिशोषणम्॥ ३० ॥

कः प्रियमिति। कः पुमान् त्वत्प्रियो दरिद्र इति शेषः। प्रियमभीष्टं धनमुच्चपदं वा लभताम् प्राप्नोतु, को वाऽद्य तव शत्रुस्त्वद्विप्रियकारीति शेषः। सुमहदप्रियं प्राणदण्डादि लभताम्। हे देवि! त्वं मा रौत्सीः आत्मनोऽभिप्रायं रुद्धं गुप्तं मा कार्षीरित्यर्थः। सन्तापेन सम्परिशोषणं च कायस्येति शेषः मा कार्षीः ॥ ३० ॥

अवध्यो वध्यतां को वा वध्यः को वा विमुच्यताम्।
दरिद्रः को भवेदाढ्यो द्रव्यवान् वाप्यकिञ्चनः॥ ३१ ॥

अवध्य इति। धर्मशास्त्रेषु स्त्रीगोब्राह्मणानां वधस्य निषिद्धत्वादवध्यस्त्वत्कर्तृकनाशाशङ्क्यः को वा वध्यताम् मृत्युदण्डं प्राप्यताम्, को वा वध्यो विमुच्यताम्। को दरिद्रो जन आढ्यो द्रव्यवान विधीयताम्, को धनाढ्योऽकिञ्चनो दरिद्रो वापि विधीयताम् ॥ ३१ ॥

अहं च हि मदीयाश्च सर्वे तव वशानुगाः।
न ते कञ्चिदभिप्रायं व्याहन्तुमहमुत्सहे ॥ ३२ ॥

अहमिति। अर्थेच्छापक्षं परिहरति—अहं मदीयाश्चान्ये मान्त्रिसुतादयः सर्वे तव वशानुगा तवेच्छानुवर्तिनः अहं ते कञ्चिदप्याभिप्रायमीप्सितं व्याहन्तुं निवर्तयितुमुल्लङ्घयितुं नोत्सहे न शक्नोमि यत्किञ्चित्तवाभिलषितं भवेत् तत्सर्वं सम्पादयिष्यामीति तत्त्वम् ॥ ३२ ॥

आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम्।
बलमात्मनि जानन्ती न मां शङ्कितुमर्हसि ॥ ३३ ॥

आत्मन इति। आत्मनो जीवितेनापि त्वदभिप्रायं करिष्यामि यदि तवाभिलषितसम्पादनकार्ये प्राणा अपि मां त्यजन्ति तदपि तव कार्यं करिष्यामि। यद्वाऽऽत्मनो मम जीवितेनापि यदि ते किमपि कार्यं सिद्ध्यति तर्हि अपि मनसि स्थितं कार्यं ब्रूहि प्रकाशय। आत्मनि स्वस्मिन् बलं मत्प्रेमातिशयरूपं जानन्ती विश्वसन्ती मामन्यथा विपरीतं शङ्कितुं नार्हसि। यद्वा आत्मनि मयि स्ववशं प्रभुत्वं अहं तवेच्छानुवर्ती—इति जानत्या न शङ्का कार्या ॥ ३३ ॥

करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे।
यावदावर्तते चक्रं तावती मे वसुन्धरा ॥ ३४ ॥

करिष्यामीति। सुकृतेनापि स्वपुण्येनापि ते तव शपे शपथं करोमि। यदि

त्वदुक्तं न कुर्यां तर्हि सर्वं मे सुकृतं वृथेति शपथं करोमीत्यर्थः । यद्वा सुकृतेन शोभनः कृतो मनोव्यापारो यस्मिन् तेन कर्मणा तव प्रीतिं प्रसादं करिष्यामि सम्पादयिष्यामि । ते शपे, अस्मिन्विषये तव शपथं करोमि । अथात्मनि दुष्करसम्पादनसामर्थ्यं दर्शयति—यावदिति । यावत्पर्यन्तं चक्रं रविमण्डलमावर्तते भ्राम्यति प्रकाशयतीत्यर्थः, तावती तावत्पर्यन्तं सर्वापि वसुन्धरा मे मदधीना अत एव तवाभीप्सितं न दुष्करमिति भावः ॥ ३४ ॥

द्राविडाः सिन्धुसौवीराः सौराष्ट्रा दक्षिणापथाः ।
वङ्गाङ्गमगधा मत्स्याः समृद्धाः काशिकोसलाः ॥ ३५ ॥

द्राविडा इति । द्राविड-सिन्धु-सौवीर-प्रभृतयो देशा मदधीना एव, एषु यत्साध्यं तदेव ब्रूहि ॥ ३५ ॥

तत्र जातं बहु द्रव्यं धनधान्यमजाविकम् ।
ततो वृणीष्व कैकेयि यद्यत्त्वं मनसेच्छसि ॥ ३६ ॥

तत्रेति । तत्र प्रभूतं धनधान्यम् अजाविकं तथान्यद् बहुद्रव्यजातं च वर्तते । हे कैकेयि ! ततो धनाद् यद् यत्त्वं मनसा वाञ्छसि तदेव वृणीष्वेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

किमायासेन ते भीरु ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ शोभने !
तत्त्वं मे ब्रूहि कैकेयि ! यतस्ते भयमागतम् ।
ततो व्यपनयिष्यामि नीहारमिव रश्मिवान् ॥ ३७ ॥

किमिति । हे भीरू भयशीले ! आयासेन ईदृक्चेष्टाजनितप्रयासेन किम्, प्रयासेन न प्रयोजनमित्यर्थः । हे शोभने सुन्दरि ! उत्तिष्ठोत्तिष्ठ झटिति समुत्थिता भव । यतो यस्मात्कारणात ते तव भयं प्राप्तं तद्भयकारणं मे मह्यं ब्रूहि वद, तद् भयं व्यपनयिष्यामि नाशयिष्यामीत्यर्थः । अत्रेडार्षः । कः किमिव ? रश्मिवान् सूर्यो नीहारमिव तुषारसमूहमिव ॥ ३७ ॥

तथोक्ता सा समाश्वस्ता वक्तुकामा तदप्रियम् ।
परिपीडयितुं भूयो भर्तारमुपचक्रमे ॥ ३८ ॥

तथेति । तथा तेन प्रकारेणोक्ता प्रोक्ता सती समाश्वस्ता विश्वस्ता च सती तदप्रियं वक्तुकामा भाषितुमिच्छन्ती भूशयादिना पूर्वं पीडितं भर्तारमप्रियवचनादिना पुनः पीडयितुमुपचक्रमे प्रारेभे। यद्वा भूयोऽत्यन्तं तथोक्ता अत एव समाश्वस्ता अत एव वक्तुकामा सा कैकेयी तदप्रियं देवद्विषं राक्षसमित्यर्थः। परिपीडयितुं हिंसयितुं भर्तारं वक्तुमिति शेषः । उपचक्रमे ॥ ३८ ॥

इति श्रीवाल्मीकिरामायणेऽयोध्याकाण्डे दशमः सर्गः ॥

अथैकादशः सर्गः ।

उवाच पृथिवीपालं कैकेयी दारुणं वचः ॥ १ ॥

उवाचेति । अथ व्यवस्थाप्य महाराजं त्वमिमं शृणुया वरमिति मन्थरयोपदिष्टमनुतिष्ठति—कैकेयी पृथिवीपालं राजानं दारुणं क्रूरं वच उवाच । ब्रवीतेर्द्विकर्मकत्वात् ॥ १ ॥

नास्मि विप्रकृता देव ! केनचिन्नावमानिता ।

अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तमिच्छामि त्वया कृतम् ॥ २ ॥

तद्वचनमेवाह—नेति । हे देव ! अहं केनचिद्विप्रकृता पराभूता नास्मि, नापि केनचिदवमानिता तिरस्कृता वर्ते, मम कश्चिदभिप्रायोऽभिप्रेतोऽर्थोऽस्तीति शेषः । तमहं त्वया कृतं सम्पादितमिच्छामि कामये ॥ २ ॥

प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व यदि त्वं कर्तुमिच्छसि ।

अथ ते व्याहरिष्यामि यथाभिप्रार्थितं मया ॥ ३ ॥

प्रतिज्ञामिति । यदि त्वं मदभिप्रेतं कर्तुमिच्छसि तदा तद्विषयावश्यकर्तव्यतारूपां प्रतिज्ञां प्रतिजानीष्व शपथं कुर्वित्यर्थः । अथानन्तरं यथा मयाभिप्रार्थितं यन्ममाभिप्रेतमित्यर्थः, तत्ते व्याहरिष्यामि कथयिष्यामि ॥ ३ ॥

अवलिप्ते ! न जानासि त्वत्तः प्रियतरो मम ।

मनुजो मनुजव्याघ्राद्रामादन्यो न विद्यते ॥ ४ ॥

अवलिप्त इति । हे अवलिप्ते स्वरूपादिविषयकगर्वविशिष्टे ! न जानासि न वेत्थ यत् त्वत्तः प्रियतरो मनुजो मनुजव्याघ्राद् रामादन्यो न विद्यते । स्त्रीणां मध्ये त्वत्तः पुंसां मध्ये रामादन्य इति योज्यम् । यद्वा रामादन्यस्त्वत्तोऽधिकः प्रियतरो नेत्यर्थः । रामेऽस्या द्वेषमजानत एवमुक्तिः । राम एव त्वत्तोऽधिकः प्रिय इत्याशयः ॥ ४ ॥

तेनाजय्येन मुख्येन राघवेण महात्मना ।

शपे ते जीवनार्हेण ब्रूहि यन्मनसेप्सितम् ॥ ५ ॥

तेनेति । तेनाजय्येन जेतुमशक्येन जीवनार्हेण जीवनं प्राणस्तस्याप्यर्हः पूज्यस्तेन प्राणेभ्योऽप्यधिकेनेत्यर्थः । यद्वा जीवनमाधनीभूतेन महात्मना राघवेण

रामेण शपे, रामशपथेन त्वदभिप्रेतकर्तव्यताविषयं स्वाभिप्रायं ज्ञापये। रामोऽपि त्वदीप्सितमवश्यं साधयिष्यतीति भावः। यन्मनसेप्सितमभीष्टं तद् ब्रूहि ॥ ५ ॥

यं मुहूर्तमपश्यँस्तु न जीवे तमहं ध्रुवम्।
तेन रामेण कैकेयि शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ६ ॥

यमिति। रामे स्वाधिकप्रीतिं बोधयितुं पुनः पुनः शपते—यमिति। यं रामं मुहूर्तमपश्यन्न वीक्षमाणः न जीवे प्राणान् न धारयामि ध्रुवं तमहं साक्षीकृत्य ब्रुवे—तथा हे कैकेयि! ते वचनक्रियां त्वद्वचनकर्तव्यतां प्रतीति शेषः। तेन रामेण शपे। अनेन तद्विषयकदुष्टप्रार्थना न त्वया कार्येति सूचयति ॥ ६ ॥

आत्मना चात्मजैश्चान्यैर्वृणे यं मनुजर्षभम्।
तेन रामेण कैकेयि! शपे ते वचनक्रियाम् ॥ ७ ॥

आत्मनेति। यं मनुजर्षभं मनुजश्रेष्ठमात्मना स्वेनान्यैरात्मजैः पुत्रैरपि वृणेऽधिकं जाने सर्वतोऽधिकं प्रियं जान इति यावत्, ते वचनक्रियां तव वचनकरणं प्रतीति शेषः, तेन रामेण शपे ॥ ७ ॥

भद्रे! हृदयमप्येतदनुमृश्योद्धरस्व मे।
एतत्समीक्ष्य कैकेयि! ब्रूहि यत्साधु मन्यसे ॥ ८ ॥

भद्र इति। 'यन्मनसा ध्यायति तद्वाचा वदति' इत्युक्तेर्वागिव मदीयं हृदयमपि त्वद्वचनानुष्ठानप्रवणमनुमृश्य विचार्य स्वाभीष्टकथनेन मामस्माद्दुःखादुद्धर। एतद्रामस्य प्रियतमत्वं समीक्ष्य यत्साधु मन्यसे तद् ब्रूहि त्वमेव युक्तायुक्तं विचार्य वद मम तु त्वद्वचनमात्रं कर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ८ ॥

बलमात्मनि पश्यन्ती न विशङ्कितुमर्हसि।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे ॥ ९ ॥

बलमिति। अत्र शङ्का न कार्येत्याह—बलं मत्प्रेमरूपं त्वयि विद्यमानं दृष्टिचित्तापहारि सौभाग्यबलञ्च आत्मनि पश्यन्ती विशङ्कितुं नार्हसि। त्वयि मे प्रेमास्ति येन त्वदुक्तं न कुर्यामित्यसम्भावितम्। तव प्रीतिं करिष्यामि, सुकृतेनापि शपे, यद्यन्यथेदं स्यात् तदा मे धर्मो न फलदो भवेदिति भावः ॥ ९ ॥

सा तदर्थमना देवी तमभिप्रायमागतम्।
निर्माध्यस्थ्याच्च हर्षाच्च बभाषे दुर्वचं वचः ॥ १० ॥

सेति। सा तदर्थमनास्तेषां देवानामर्थे मनो यस्याः सा, यद्वा मन्थरोपदिष्ट-

रामविवासनपूर्वकभरताभिषेकरूपार्थमनाः, तं, रामस्त्वया सेव्य इत्याकारकमभिप्रायमागतं निवेदितवन्तं राजानम्, यद्वा स्वाभिमतार्थसम्पादनाभिप्रायमागतं प्राप्तविषयं ज्ञात्वा, यद्वा स्वाभिमतशपथं प्राप्तं, निर्बाध्यस्थ्यान्माध्यस्थ्याभावमवलम्ब्य स्वपुत्रपक्षपातेनेति यावत्। हर्षोद्राज्ञः स्ववशत्वदर्शनजात्। दुर्वचं शत्रुभिरपि वक्तुमशक्यं वचो बभाषे ॥ १० ॥

तेन वाक्येन संहृष्टा तमभिप्रायमात्मनः।
व्याजहार महाघोरमभ्यागतमिवान्तकम् ॥ ११ ॥

तेनेति। तेन वाक्येन त्रिवारं रामशपथपूर्वकस्ववचनक्रियावाक्येन संहृष्टा अभ्यागतमन्तकमिव घोरं राज्ञः प्राणहरं तमात्मनोऽभिप्रायं व्याजहार व्याहर्तुं निश्चितवती। यद्वा—आत्मनः स्त्रीस्वभावस्य व्याआच्छादकेन अतिचातुर्यविशिष्टेनेत्यर्थः। तेन वाक्येनाभ्यागतं सर्वत्र पूर्णमभिप्रायं गूढाभिप्रायविशिष्टमन्तकं देवानां बन्धकं तं रावणं जहार जघानेव, कैकेयीवचनश्रवणमात्रेण रक्षसां सन्तापो जात इति तात्पर्यम्। अत एव बभाषे इत्यनेन न पौनरुक्त्यम् ॥ ११ ॥

यथाक्रमेण शपसे वरं मम ददासि च।
तच्छृण्वन्तु त्रयस्त्रिंशद्देवाः सेन्द्रपुरोगमाः ॥ १२ ॥

राजप्रतिज्ञाया दुष्करार्थविषयत्वेन वैपरीत्यमाशङ्क्य तां प्रतिज्ञामशेषसाक्षीकरणेन स्थिरयति—यथाक्रमेणेति। यथा येन क्रमेण अतिप्रियपुत्रसुकृतादिक्रमेण शपसि शपथं करोषि तत्पूर्वकं वरं च मम ददासि दातुं निश्चितवानसि तत्तव भाषितं देवा देवताविशेषाश्चन्द्रादयो निशाचरादयश्च शृण्वन्तु—तेऽप्यत्र कर्मणि साक्षित्वं भजन्त्वित्यर्थः ॥ १२ ॥

चन्द्रादित्यौ नभश्चैव ग्रहा रात्र्यहनी दिशः।
जगच्च पृथिवी चेयं सगन्धर्वा सराक्षसा ॥ १३ ॥

चन्द्रादित्याविति। चन्द्रश्चन्द्रमाः, आदित्यः सूर्यः, नभो द्युलोकः, ग्रहा नवग्रहाः, रात्र्यहनी नक्तन्दिवम्, दिशः, जगत् परोक्षस्वर्गादिभुवनदेवता। पृथिवी प्रत्यक्षभुवनदेवता। 'सगन्धर्वा सराक्षसा' इति पृथिवीविशेषणे। सर्वेऽपि तव भाषितं जानीयुरित्यग्रेणान्वयः ॥ १३ ॥

निशाचराणि भूतानि गृहेषु गृहदेवताः ।
यानि चान्यानि भूतानि जानीयुर्भाषितं तव ॥ १४ ॥

निशाचराणीति । निशाचराणि रात्रिचराणि भूतानि प्राणिनो गृहदेवता इत्यादयः सर्वे तव भाषितं जानीयुर्यत्त्वं वदसि तत्र साक्षिणो भवन्तु ॥ १४ ॥

सत्यसन्धो महातेजा धर्मज्ञः सत्यवाक्शुचिः ।
वरं मम ददात्येष सर्वे शृण्वन्तु दैवताः ॥ १५ ॥

सत्येति । देवान्साक्षित्वेन संस्थाप्य तदधिपतीन् संस्थापयन्त्याह—सत्यसन्धः सत्याऽवितथा सन्धा प्रतिज्ञा यस्य स तादृशो महातेजा अनूनप्रतापः परमतेजस्वीत्यर्थः धर्मज्ञः धर्मवेत्ता सत्यवाक् सत्यवक्ता शुचिः पवित्रात्मा एष राजा मम मह्यं वरं ददाति सर्वे दैवता देवाः "दैवतानि वा पुंसि" इति कोशः । शृण्वन्तु । यद्वा देवतानामिमे नियन्तारो दैवता ब्रह्मादयः शृण्वन्तु, अत एव न पौनरुक्त्यम् ॥ १५ ॥

इति देवी महेष्वासं परिगृह्याभिशस्य च ।
ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ॥ १६ ॥

इतीति । इतीत्थं देवी कैकेयी महेष्वासं महाचापविशिष्टं राजानं परिगृह्य वशीकृत्य धर्मपाशेन संयम्येति यावत् । आभिशस्य प्रशस्य च ततः परिग्रहणादिहेतोः काममत्यन्तमोहितं कृतानेकविधतर्कं वरदं राजानं परमन्यदिदमुवाच ॥ १६ ॥

स्मर राजन् पुरा वृत्तं तस्मिन्देवासुरे रणे ।
तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुस्तव जीवितमन्तरा ॥ १७ ॥

स्मरेति । हे राजन् भूपाल ! स्मर । किं स्मर ? यत्पुरा पूर्वकाले वृत्तं जातं तत्स्मर । तस्मिन् प्रसिद्धे देवासुरे रणे शत्रुः शम्बरस्तव जीवितमन्तरा विना त्वां च्यावयद् वीर्यहीनमकरोत् । अडभाव आर्षः ॥ १७ ॥

तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ।
जाग्रत्या यतमानायास्ततो मे प्रददौ वरौ ॥ १८ ॥

तत्रेति । किञ्चेदमपि स्मर तत्र शम्बरेण सह जाते रात्रियुद्धे जाग्रत्या कृतजागरया मया यत्त्वं समभिरक्षितः प्राणोत्क्रमणान्मोचितोऽभूः, ततस्तस्माद्धेतोर्यतमानायाः सारथ्ये यत्नं कुर्वाणाया मम कृते भवान् वरौ प्रददौ । सम्बन्धसामान्यविवक्षया षष्ठी ॥ १८ ॥

तौ च दत्तौ वरौ देव ! निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल ! सकाशे रघुनन्दन ! ॥ १९ ॥

ताविति । तौ वरौ, हे देव ! मह्यं दत्तौ त्वयेति शेषः । तवैव समीपे सकाशे निक्षेपौ निक्षेपरूपेण स्थितौ, न्यासभूतत्वेन स्थापिताविति यावत् । तौ वरौ हे पृथिवीपाल ! भूपाल ! हे रघुनन्दन रघुकुलदिवामणे ! अहं मृगयामि अन्वेषयामि वाञ्छामीत्यर्थः ॥ १९ ॥

तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ॥ २० ॥

तदिति । तत्तस्माद्धेतोर्धर्मेण प्रतिश्रुत्य धर्मशपथपूर्वकं दानप्रतिज्ञां कृत्वा चेद्यदि मे मह्यं वरं वरद्वयं जात्येकवचनम् । न दास्यसि तर्ह्यद्यैवाधुनैव त्वत्समक्षे त्वया विमानिता त्वत्कर्तृकावमानं प्राप्ताऽहं जीवितं प्राणान् प्रहास्यामि त्यक्ष्यामि तेन त्वं स्त्रीघाती भविष्यसि ॥ २० ॥

वाङ्मात्रेण तदा राजा कैकेय्या स्ववशं कृतः ।
प्रचस्कन्द विनाशाय पाशं मृग इवात्मनः ॥ २१ ॥

वाङ्मात्रेणेति । राजा दशरथस्तदा वाङ्मात्रेण दत्तपूर्ववरस्मारकवचनमात्रेण कैकेय्या स्ववशे कृतस्सन् वाङ्मात्रेण मृगशब्दानुकारिणा लुब्धककथितेनात्मनो विनाशाय पाशं मृग इव वागुरां मृग इव धर्मपाशं प्रचस्कन्द । स्कन्दिर् गतिशोषणयो-रिति धातुः । वरप्रदानमङ्गीचकारेत्यर्थः । यद्वा वागुरां प्राप्तो मृग इव प्रचस्कन्द शोषणं प्राप्त इत्यर्थः । यद्वा—तदा स्वोक्तिकाले वाङ्मात्रेण विना सूर्येण मृगो नित्यं मृगविशिष्टश्चन्द्र इव कैकेय्या स्ववशीकृतो तथा च मान्त्रिकाकोशः 'विः पक्षी गरुडः सूर्यो जलधिः सोम उच्यते' । राजा शाय देवानां मङ्गलायात्मानं स्वस्य पाशं यस्य प्रजापालनस्याशं व्याप्तिं प्रचस्कन्द जग्राह, स्नेहस्यापि त्यागेन प्रजापालनं कर्तव्यमिति बुद्धिं चकारेत्यर्थः । सूर्ये चन्द्रवशीकरणत्वन्तु चन्द्रप्रकाशानिवर्तकत्वेन, किञ्च विना चन्द्रेण मृग इव वशीकृत इत्यर्थः । प्रसिद्धं च मृगवशीकरणत्वं चन्द्रे । एतेन कैकेय्याभिप्रायो राज्ञा ज्ञात इति ध्वनितम् ॥ २१ ॥

ततः परमुवाचेदं वरदं काममोहितम् ।
वरौ देयौ त्वया देव ! तदा दत्तौ महीपते ! ॥ २२ ॥

तत इति । वरयोर्दुर्देयत्वेन पुनः प्रार्थयन्त्याह—ततस्तदनन्तरं वरदं वरदातारं

काममोहितं काममत्यन्तं मोहितं तर्कितवन्तं राजानमुवाच । हे देव ! महीपते ! तदा रात्रियुद्धे दत्तौ वरौ त्वया देयौ ॥ २२ ॥

तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ।
अभिषेकसमारम्भो राघवस्योपकल्पितः ॥ २३ ॥

ताविति । ननु कौ वरौ याचस इत्यत आह—तौ वरावहमद्यैवाधुनैव वक्ष्यामि विभज्य कथयिष्यामि, मे वचः शृणु । राघवस्य रामस्याभिषेकसमारम्भस्त्वया कल्पितः । अनेनाभिषेकेणाभिषेकसामग्र्या भरतोऽभिषिच्यतां रामाभिषेको निवर्त्यतामिति तात्पर्यम् इत्येको वरो बोध्यः ॥ २३ ॥

अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ।
यो द्वितीयो वरो देव दत्तः प्रीतेन मे त्वया ॥ २४ ॥

अनेनैवेति । अनेनैवाभिषेकेण, तेन भरताभिषेके न पृथक् प्रयत्नापेक्षा । मे मम भरतोऽभिषिच्यतां राज्याभिषेकमाप्नोतु । यश्च द्वितीयो वरः प्रीतेन त्वया मे मह्यं दत्तस्तं शृणु ॥ २४ ॥

तदा देवासुरे युद्धे तस्य कालोऽयमागतः ।
नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रितः ॥ २५ ॥

चीराजिनधरो धीरो रामो भवतु तापसः ।
भरतो भजतामद्य यौवराज्यमकण्टकम् ॥ २६ ॥

तदेति । द्वितीयो वरः कदा दत्तस्तदाह—तदा शम्बरेण सह प्रवृत्ते देवासुरे युद्धे देवासुरसंग्रामे एव दत्त इति पूर्वेणान्वयः । तस्य दानस्याप्ययमेव कालः स्वर्णावसर आगतः । स चायं-यचीरं वल्कलमजिनं मृगचर्म च धारयन् धीरो रामस्तापसस्तपस्वी भवतु । सोऽपि नात्रायोध्यायां किन्तु दण्डकारण्यं नव पञ्च चेति चतुर्दशवर्षाणि यावदाश्रितो भवतु । मम पुत्रो भरतश्चाद्यैवाकण्टकं विघ्नरहितं यौवराज्यं युवराजपदं भजतां लभतामिति ॥ २६ ॥

एष मे परमः कामो दत्तमेव वरं वृणे ।
अद्य चैवेह पश्येयं प्रयान्तं राघवं वने ॥ २७ ॥

एष इति । मे ममैष परमोऽतीवाप्रियः कामोऽभिलाषः । दत्तमेव च वरं वरद्वयं वृणे कामये नत्वपूर्वम् । न ह्यधमर्णादुत्तमर्णेन स्वार्थग्रहणे तस्य पीडा भवतीति न कश्चि-

होषः । अथ चैवेत्यनेन कालविलम्बो निराकृतः ॥ अद्यैव चाहं राघवं वनं प्रयान्तं वनं प्रति गच्छन्तं पश्येयं द्रष्टुं शक्नुयां तथा सम्पादय ॥ २७ ॥

स राजराजो भव सत्यसंगरः कुलं च शीलं च हि जन्म रक्ष च ।
परत्र वासे हि वदन्त्यनुत्तमं तपोधनाः सत्यवचो हितं नृणाम् ॥

स इति । सत्यस्यावश्यकर्तव्यत्वमाह—स त्वं राजराजो राज्ञामपि राजा सम्राट् सत्यसंगरः सत्यवाग् भव, तेनैव हेतुना कुलादित्रयं रक्ष । तत्र हेतुः– हि यतस्तपोधनाः परत्र वासे स्वर्गलोकादिवासे नृणां मनुष्याणां कृते हितं हितकरं सत्यवचः सत्यभाषणमनुत्तममत्यन्तोत्तमसाधनं वदन्ति ॥ २८ ॥

॥ इति श्रीवाल्मीकिरामायणेऽयोध्याकाण्ड एकादशः सर्गः ॥

अथ द्वादशः सर्गः।

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्तं प्रतताप च॥ १॥

अथ सत्यपाशबद्धस्य राज्ञः शोकं वर्णयति—ततः कैकेय्युक्तथनन्तरं दारुणं रामवियोगप्रारब्धमङ्गलकार्याभावोभयबोधकत्वेन श्रवणानर्हं कैकेय्या वचः श्रुत्वा महाराजो राजादशरथश्चिन्तामभिसमापेदे प्राप अत एव च प्रतताप। श्रुतार्थस्य वास्तवत्वासम्भावनया भ्रम इत्येव निश्चित्य किंदोषजोऽयं भ्रम इति चिन्तां प्रपेदे। युक्त्या भ्रमत्वज्ञानेऽपि तदधिष्ठानापरोक्ष्यं यावदहिभ्रमादेस्तत्कार्यभयादिकारिताया दृष्टत्वात् प्रतताप च। ननु सन्तापबोधकवचनश्राविकात्वेन कैकेय्याः पातिव्रत्यभङ्ग इति तु न भ्रमितव्यम्, रावणादिवधद्वारा एतद्यशःप्रख्यानहेतुभूतत्वेनास्य निम्बाद्यौषधतुल्यत्वेना-दोषात्॥ १॥

किं नु मेऽयं दिवास्वप्नश्चित्तमोहोऽपि वा मम।
अनुभूतोपसर्गो वा मनसो वाप्युपद्रवः॥ २॥

किमिति। अथ भ्रमत्वनिश्चयाय त्यक्ततापो भ्रमहेतूंश्चिन्तयति। स्वप्नार्थस्य स्वक्रियाकरणासामर्थ्याद्भ्रमविषयत्वम्, स्वप्नदृष्टोऽयमर्थो मिथ्यैव न कदापि सत्यं भवतीति भावः। स्वप्नोऽपि कदाचित्संवादीत्यतो दिवेति, दिवास्वप्नो न कदापि संवादीति भावः। अपि वा अथवा मयि जाग्रत्यपि दुरदृष्टजचित्तमोहो वैचित्त्यापरपर्यायो वस्तुतत्त्व-ज्ञानासामर्थ्यम्, अनु पश्चाज्जातः सभास्थितिपर्यन्तमसत्त्वाद्भूतोपसर्गो ग्रहावेश-जचित्तवैकल्यं, यद्वाऽनुभूतानां जन्मान्तरे साक्षात्कृतानामुपसर्गः प्रारब्धवशात्स्मरण-मिति तदर्थः। यत्त्वनुभूतोपसर्गोऽनुभूतनाशः सुषुप्तिरित्यर्थ इति तन्न, सुषुप्तौ ज्ञाना-भावात्। मनस उपद्रवो वा आधिव्याधिजनितोपप्लवो वा॥ २॥

इति सञ्चिन्त्य तद्राजा नाध्यगच्छत्तदासुखम्।
प्रतिलभ्य ततः संज्ञां कैकेयीवाक्यतापितः॥ ३॥

इतीति। राजा दशरथ इतीत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण सञ्चिन्त्य तद् भ्रमकारणं नाध्यगच्छत् नाज्ञासीत्, किन्तु तदाऽसुखं मूर्च्छाकरं दुःखमध्यगच्छत्प्राप्नोत्। ततो दुःखेन मूर्च्छितः सन् संज्ञां स्मृतिं प्रतिलभ्य प्राप्य कैकेयीवाक्यस्मरणतापितः प्राप्तमनोव्यथः पुनर्मोहमापेदिवान्॥ ३॥

व्यथितो विक्लवश्चैव व्याघ्रीं दृष्ट्वा यथा मृगः ।
असंवृतायामासीनो जगत्यां दीर्घमुच्छ्वसन् ॥ ४ ॥

व्यथित इति । व्यथितः पीडितो मर्मणि, विक्लवः क्वचिदपि शान्तिं न विन्दन् । कः किमिव ? व्याघ्रीं कैकेयीरूपां दृष्ट्वा मृग इव वर्तमानो राजा असंवृतायामनास्तीर्णायां जगत्यां भूमावासीनो दीर्घमुच्छ्वसन् उच्चैर्निःश्वासं मुञ्चन् मोहमापेदिवानित्यग्रेणान्वयः ॥ ४ ॥

मण्डले पन्नगो रुद्धो मन्त्रैरिव महाविषः ।
अहो धिगिति सामर्षो वाचमुक्त्वा नराधिपः ॥ ५ ॥

मण्डल इति । मण्डलेऽभिमन्त्रितदेशविशेषे मन्त्रै रुद्धो महाविषः पन्नगः सर्प इव सामर्षः सक्रोधो राजा'अहो धिगिति' वाचं शब्दानुवाच । यथा मण्डले रुद्धः सर्पः किञ्चिदपि कर्तुमशक्तो विषं वमति फूत्करोति च तद्वद्राजापि वरदानबद्धः किमपि कर्तुमशक्तः केवलं कैकेयीं धिक्कारयामास ॥ ५ ॥

मोहमापेदिवान् भूयःशोकोपहतचेतनः ।
चिरेण तु नृपः संज्ञां प्रतिलभ्य सुदुःखितः ॥ ६ ॥

मोहमिति । भूयःशोकोपहतचेतनः भूयोऽधिको यः शोकस्तेनाभिभूता चेतना बुद्धिर्यस्य स मोहं कर्तव्यविवेकशून्यत्वमापेदिवान् प्राप । ततश्चिरं बहुकालानन्तरं संज्ञां चेतनां प्रतिलभ्य प्राप्य सुदुःखितोऽतिमात्रं सन्तापं प्रतिपेदे ॥ ६ ॥

कैकेयीमब्रवीत्क्रुद्धो निर्दहन्निव तेजसा ।
नृशंसे दुष्टचारित्रे कुलस्यास्य विनाशिनि ! ॥ ७ ॥

कैकेयीमिति । तेजसा दुःखजेन क्रोधाग्निना निर्दहन्निव ज्वलन्निव । क्रुद्धो राजा कैकेयीमब्रवीत् । अनेन मृगदुःखशमनस्य व्याघ्रीदण्डेनेव कैकेयीदण्डेन स्वदुःखशमनस्याशक्यता ध्वन्यते । नृशंसे क्रूरहृदये दुष्टचारित्रे दुष्टं चारित्रं कर्म यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, अस्य मम कुलस्य विनाशिनि विघातिनि, कुलविनाशनमभिषेकोत्साहभङ्गद्वारा बोध्यम् । किमिदमकार्यं त्वया कृतमिति शेषः ॥ ७ ॥

किं कृतं तव रामेण पापे पापं मयापि वा ।
सदा ते जननीतुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ॥ ८ ॥

किमिति । हे पापे दुष्टे ! रामेण तव किं पापमनिष्टं कृतमित्यन्वयः । अपि वा मया किं कृतमित्यन्वयः । रामेण मयापि वा किं तेऽपराद्धमित्यर्थः । राघवो रामस्तु

ते तव विषये जननीतुल्यां मातृसेवासदृशीं वृत्तिं शुश्रूषां वहति करोति। मातृवत् त्वां परिचरतीति भावः ॥ ८ ॥

तस्यैवं त्वमनर्थाय किन्निमित्तमिहोद्यता ।
त्वं मयात्मविनाशाय भवनं स्वं निवेशिता ॥ ९ ॥

तस्येति। एवम्भूतस्यानर्थचिन्तानर्हस्य तस्यानर्थाय किं निमित्तं केन निमित्तेनोद्यता सन्नद्धासि। अथवा ममैवायमपराध इत्याह—त्वमिति। त्वं मयाऽऽत्मविनाशाय स्वविध्वंसायैव स्वं भवनमात्मनो गृहं निवेशिताऽऽवासिताऽऽनीतासि। आत्मविनाशश्चात्राभिषेकप्रतिज्ञाविध्वंसद्वारा बोध्यः।

अविज्ञानान्नृपसुता व्याली तीक्ष्णविषा यथा ।
जीवलोको यदा सर्वो रामस्याह गुणस्तवम् ॥ १० ॥

अविज्ञानादिति। किमिव गृहं निवेशितेत्याह—यथा तीक्ष्णविषा व्याली सर्पस्त्री गृहं प्रवेशिता प्राप्तावसरा गृहस्वामिनं दशतीति शेषः तद्वदविज्ञानाद्रूपछद्मेन तव शीलं मयाऽजानता नृपसुतारूपाच्छादिता व्याली त्वं गृहे प्रवेशिता मम सर्वनाशं सम्पादयितुं बद्धपरिकरा वर्तस इत्यनुषङ्गः। दुश्चारित्र्यादिमहापराधे पुत्रस्य निर्वासनमपि नाधिकं दुःखायते तस्य तु सम्भावनामात्रमपि रामे नास्तीत्यत आह—यदा सर्वो जीवलोको सर्वे प्राणिनो रामस्य गुणस्तवमाह रामं प्रशंसन्ति तदा कथं तादृशं प्रियपुत्रं रामं त्यक्ष्यामीत्यग्रेणान्वयः ॥ १० ॥

अपराधं कमुद्दिश्य त्यक्ष्यामीष्टमहं सुतम् ।
कौसल्यां च सुमित्रां च त्यजेयमपि वा श्रियम् ॥ ११ ॥

अपराधमिति। कमपराधमुद्दिश्य व्याजीकृत्येष्टमिष्टमिच्छाविषयीभूतं सर्वपूज्यं वा सुतमहं त्यजामि। अहं कौसल्यां वा सुमित्रां वा श्रियं राज्यलक्ष्मीं वा कथमपि त्यजेयं जह्यां परं रामं न जह्यामित्यग्रेणान्वयः ॥ ११ ॥

जीवितं चात्मना रामं नत्वेव पितृवत्सलम् ।
परा भवति मे प्रीतिर्दृष्ट्वा तनयमग्रजम् ॥ १२ ॥

जीवितमिति। आत्मना स्वव्यापारेण स्वेच्छयेति यावत् जीवितं तत्साधनं रामं नत्वेवं त्यजेयम्। आत्मन इति पाठे आत्मनो जीवितं कामं त्यजेयं परं पितृवत्सलं रामं नत्वेव त्यजेयम्, कुतः यतो ज्येष्ठं पुत्रं रामं दृष्ट्वा मे परोत्कृष्टा प्रीतिर्भवति ॥ १२ ॥

अपश्यतस्तु मे रामं नष्टं भवति चेतनम् ।
तिष्ठेल्लोको विना सूर्यं सस्यं वा सलिलं विना ॥ १३ ॥

अपश्यत इति। मे मम राममपश्यतः क्षणमप्यप्रेक्षमाणस्य चेतनं चैतन्यं

जीवितं नष्टमुत्क्रान्तं भवति। तस्मादिदं सम्भावितुमर्हति यल्लोकः सूर्यं विना सस्यं च सलिलादिभिर्विना जीवितं धारयेत्परं रामं विना मम जीवनं न सम्भवतीत्यग्रेणान्वयः ॥ १३ ॥

नतु रामं विना देहे तिष्ठेत्तु मम जीवितम् ।
तदलं त्यज्यतामेष निश्चयः पापनिश्चये ! ॥ १४ ॥

नत्विति। रामं विना तु मम देहे जीवितं नतु नैव तिष्ठेत्, तत्तस्मात्कारणाद् हे पापनिश्चये पापपूर्णदृढसङ्कल्पे ! कैकेयि ! त्वयैष निश्चयो दृढविचारस्त्यज्यतां न मनसि कर्तव्य इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अपि ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशाम्येष प्रसीद मे ।
किमर्थं चिन्तितं पापे ! त्वया परमदारुणम् ॥ १५ ॥

अपीति। हे पापे ! पापव्यवसाये ! ते चरणौ मूर्ध्ना स्पृशामि पादयोः पतामीति यावत्। अपि ते चरणाविति धर्मशास्त्रतोऽत्यनुचितमपि कामशास्त्रमर्यादया त्वत्प्रीत्यर्थमिति शेषः। निषिद्धाचरितमुल्येनापि निजपापपूर्णव्यवसितं परिहरेत्यर्थः। त्वं मे मह्यं प्रसीद प्रसादं कुरु। त्वया परमदारुणमतिक्रूरमिदं कार्यं किमर्थं केन हेतुना चिन्तितं तन्न जाने ॥ १५ ॥

अथ जिज्ञाससे मां त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये ।
अस्तु यत्तत्त्वया पूर्वं व्याहृतं राघवं प्रति ॥ १६ ॥

अथेति। पक्षान्तरं प्रकल्प्याह—अथेति प्रश्ने। यदि त्वं भरतस्य प्रियाप्रिये हिताहितविषये मां जिज्ञाससे भरतो मम प्रियो न वेति ज्ञातुमिच्छासि चेत्तर्हि राघवं भरतं प्रति यत्पूर्वं त्वया व्याहृतं भरतोऽभिषिच्यतामित्यनेनोक्तं तदस्तु भरत एवाभिषिच्यतामित्यर्थः। एतेन रामविवासनमनुचितमनर्थकं चेति बोधितम् ॥ १६ ॥

स मे ज्येष्ठसुतः श्रीमान्धर्मज्येष्ठ इतीव मे ।
तत्त्वया प्रियवादिन्या सेवार्थं कथितं भवेत् ॥ १७ ॥

स इति। नन्वभिषेकोचितज्येष्ठपुत्ररामस्येह सत्त्वे कथमभिषेकानर्हकनिष्ठपुत्रभरतस्याभिषेकः स्यादित्यत आह—स ज्येष्ठः सुतो रामो मे मह्यं धर्मज्येष्ठः सर्वधर्मवच्छ्रेष्ठस्तत्तस्माद्धेतोः प्रियवादिन्या त्वया सेवार्थं स्वसेवाकरणार्थमेव कथितं कथितो भवेत् तवायत्त एव तिष्ठेदित्यर्थः। एतेन रामस्याभिषिक्तत्वेऽपि तस्य त्वदायत्ततया तवेप्सितासिद्धिर्भविष्यत्येवेति ध्वनितम्। कथितमिति सामान्ये नपुंसकम् ॥ १७ ॥

तच्छ्रुत्वा शोकसन्तप्ता सन्तापयसि मां भृशम् ।
आविष्टासि गृहे शून्ये सा त्वं परवशं गता ॥ १८ ॥

तादिति। तद्रामाभिषेचनं श्रुत्वा इदानीं भृशमत्यन्तं शोकसन्तप्ता त्वं मां

सन्तापयसि । तत्र हेतुमाह—परेषां प्रार्थनाकर्तृदेवादीनां वशं गता प्राप्ता त्वं शून्ये गृहे आविष्टा प्रविष्टासि धनधान्यादिसमृद्धं राज्यं शून्यमेव सम्पादयितुं त्वं मम गृहे प्रविष्टासीति भावः । यद्वा शून्ये गृहे भूतादिभिराविष्टासि तत्तुल्येन वाक्येन स्विदावेशितदुष्टमतिरसि, अतः परवशं गतेव वदसीत्यर्थः ॥ १८ ॥

इक्ष्वाकूणां कुले देवि ! सम्प्राप्तः सुमहानयम् ।
अनयो नयसम्पन्ने यत्र ते विकृता मतिः ॥ १९ ॥

कुलानर्थकरं चेदं वचनमित्याह—इक्ष्वाकूणामिति । हे देवि ! हे नयसम्पन्ने नयेन नीत्या सम्पन्ने एतावत्कालं नीतिशालिनि इक्ष्वाकूणां कुले वंशे महानयमनयोऽधर्मो ज्येष्ठाभिषेकनिवृत्तिरूपः सम्प्राप्तः । यत्रेक्ष्वाकुकुलमध्ये ते मतिरेवमिदानीं विकृता विपरीता जाता तत्र कुलेऽयं सन्निहितः सुमहाननयोऽनर्थः सम्प्राप्तः, ननु सत्प्रकृतेर्विपरीतबुद्धिः कुलस्यानर्थहेतुरिति भावः । यद्वा हे नयसम्पन्ने यत्रानये ते तव विकृता मतिः कारणमिति शेषः । अतस्त्वं ग्रहाविष्टेति भावः ॥ १९ ॥

नहि किञ्चिदयुक्तं वा विप्रियं वा पुरा मम ।
अकरोस्त्वं विशालाक्षि ! तेन न श्रद्दधामि ते ॥ २० ॥

नहीति । पूर्वापरपर्यालोचनया त्वद्वचनं च श्रद्धेयमपि नेत्याह—हे विशालाक्षि दीर्घनयने ! त्वं पुरैतद्घटनातः प्राङ् मम किञ्चिदयुक्तमनुचितं विप्रियं वा नाकरोः न कृतवत्यसि तेन यत्त्वयोदीरितं तत्स्वस्थचित्तेनोक्तमिति न श्रद्दधे न विश्वसिमि । तव स्वच्छमत्येदृशमनिष्टं विचारयितुमप्यशक्यमित्यर्थः ॥ २० ॥

ननु ते राघवस्तुल्यो भरतेन महात्मना ।
बहुशो हि स्म बाले ! त्वं कथाः कथयसे मम ॥ २१ ॥

नन्विति—त्वत्प्रीतिविरुद्धं चेदं वचनमित्याह—नन्वित्यामन्त्रणे । ते तव बुद्धौ राघवो रामो महात्मना भरतेन तुल्यो द्वयोरपि ते समा प्रीतिः पुत्रभावश्च । यद्वा राघवो भरतो भरतेन महात्मना भरतस्येनः पूज्यो भरतेनः स एव महात्मेति कर्मधारयः, तेन रामेणेत्यर्थः तुल्यः समः । भरतादप्यधिका त्वत्प्रीती राम आसीदित्यर्थः । हे बाले ! बाल इति कुटलत्वव्यावृत्तिः । एतादृशीः कथास्त्वं मम मया सह बहुशो बहुश इत्यनेनाहृदयत्वव्यावृत्तिः । कथयसे स्म प्रोक्तवत्यसि । अथेदानीं प्रतीपं भाषमाणा नूनमाविष्टबुद्धिरेव भवसीत्यर्थः ॥ २१ ॥

तस्य धर्मात्मनो देवि वने वासं यशस्विनः ।
कथं रोचयसे भीरु ! नव वर्षाणि पञ्च च ॥ २२ ॥

तस्येति । हे देवि ! तस्य भरतवत्प्रियस्य यशस्विनः प्रजारूढानुरागत्वात्, धर्मात्मनो निखिलधर्मप्रवर्तकस्य रामस्य नव पञ्च च चतुर्दश वर्षाणि यावत् वने वासं कथं रोचयसे कामयसे। धर्मात्मन इत्यनेन वनवासहेतुभूताकृत्यराहित्यमुक्तम् । भीरु इति । तव च धर्मभीरुत्वं क्व गतमिति भावः ॥ २२ ॥

अत्यन्तसुकुमारस्य तस्य धर्मे कृतात्मनः ।
कथं रोचयसे वासमरण्ये भृशदारुणे ॥ २३ ॥

अत्यन्तेति । रामसौकुमार्यादनुचितं चेदमित्याह—अत्यन्तेति । अत्यन्तं सुकुमारस्य कोमलाङ्गस्य धर्मे कृतात्मनो धर्मनिष्ठस्य तस्य वासं भृशदारुणेऽतीव भयङ्करेऽरण्ये सिंहादिहिंस्रावासभूते कथं रोचयसेऽभीष्टं मन्यसे ॥ २३ ॥

रोचयस्यभिरामस्य रामस्य शुभलोचने !
तव शुश्रूषमाणस्य किमर्थं विप्रवासनम् ॥ २४ ॥

रोचयसीति । हे शुभलोचने शुभदर्शने ! अभिरामस्य तव त्वां शुश्रूषमाणस्य सेवमानस्य रामस्य विप्रवासनं वनवासं किमर्थं कथं च रोचयासि युक्तं मन्यसे । तव शुश्रूषमाणस्येत्यत्र 'न लोकाव्यय' इत्यादिना निषिद्धापि षष्ठ्यार्षा बोध्या ॥ २४ ॥

रामो हि भरताद्भूयस्तव शुश्रूषते सदा ।
विशेषं त्वयि तस्मात्तु भरतस्य न लक्षये ॥ २५ ॥

रामे तव प्रीतिः सहेतुकीति बोधयन्नाह—राम इति । हि यस्माद्रामस्तव त्वां भरताद्भूयोऽधिकं शुश्रूषते सेवते तस्माद् रामकर्तृकाधिकशुश्रूषणात् त्वयि त्वद्बुद्धौ भरतस्य भरतविषयकं विशेषमधिकत्वं रामादिति शेषः । न लक्षये न मन्ये ॥ २५ ॥

शुश्रूषां गौरवं चैव प्रमाणं वचनक्रियाम् ।
कस्तु भूयस्तरं कुर्यादन्यत्र पुरुषर्षभात् ॥ २६ ॥

शुश्रूषामिति । रामकर्तृकाधिकशुश्रूषणं द्रढयन्नाह—पुरुषर्षभात्पुरुषश्रेष्ठाद्रामादन्यत्रान्यः कस्तु तव शुश्रूषां सेवां गौरवं बहुमानं महत्त्वमिति यावत्, प्रमाणमाप्तत्वं वचनक्रियामाज्ञापितसम्पादनं भूयस्तरं कुर्यात्, न कोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥

बहूनां स्त्रीसहस्राणां बहूनां चोपजीविनाम् ।
परिवादोऽपवादो वा राघवे नोपपद्यते ॥ २७ ॥

रामविवासने कारणाभावं विशदयन्नाह—बहूनामसङ्ख्यातानां स्त्रीसहस्राणां कोटिशः स्त्रीणां मध्ये एकयापि कृतः परिवादोऽकार्यकरणनिमित्तं समूलमयशो बहूनामुपजीविनां सेवकानां मध्ये एकेनापि कथितोऽपवादोऽसूयाकल्पितं निर्मूलमयशो राघवे नोपपद्यते न विद्यते ॥ २७ ॥

सान्त्वयन्सर्वभूतानि रामः शुद्धेन चेतसा ।
गृह्णाति मनुजव्याघ्रः प्रियैर्विषयवासिनः ॥ २८ ॥

सान्त्वयन्निति । अविवासननिमित्तभूतान्भूयोगुणान्दर्शयति—मनुजव्याघ्रो रामः शुद्धेन कपटरहितेन चेतसा सर्वभूतानि प्राणिमात्रं सान्त्वयन् विस्रम्भं लम्भयन् विषयवासिनो देशवासकर्तॄन् प्रियैरिष्टसम्पादनैर्गृह्णाति वशीकरोति ॥२८॥

सत्त्वेन लोकाञ्जयति द्विजान् दानेन राघवः ।
गुरून् शुश्रूषया वीरो धनुषा युधि शात्रवान् ॥ २९ ॥

सत्त्वेनेति । राघवो रामो लोकान् सर्वसाधारणाञ्जनान् सत्त्वेन दयादानदाक्षिण्यादिगुणेन जयति । यद्वा सत्येनेति पाठः । सत्येन मृषासंसर्गशून्यवचनेन लोकान्निःशेषजनान् जयति। एतादृशः सत्यवक्ता सम्प्रति लोके कोपि नास्तीत्यर्थः । दानेन द्विजान् जयति अलमलमितिद्विजकर्तृकोक्तिमन्तरा दानप्रवाहं न निवर्त्तयतीत्यर्थः । शुश्रूषया सेवया गुरूञ्जयति अतितृप्ता वयमित्युक्तिमन्तरा पादपीडनादे र्न निवर्तत इत्यर्थः । शात्रवान् शत्रुसम्बन्धियुद्धोत्साहादीन् धनुषा धनुष्प्रदर्शनमात्रेण जयति निवर्तयति । जयोऽत्र स्वाधीनत्वकरणम् । वीर इति सर्वत्र सम्बध्यते दयावीरस्त्यागवीरो विद्यावीरः पराक्रमवीर इति ॥ २९ ॥

सत्यं दानं तपस्त्यागो मित्रता शौचमार्जवम् ।
विद्या च गुरुशुश्रूषा ध्रुवाण्येतानि राघवे ॥ ३० ॥

रामगुणा न कृत्रिमा इति बोधयन्नाह—सत्यमिति । सत्यं सत्यवचो दानं पारलौकिकस्त्यागस्तपः सर्वविधकष्टसहनक्षमता त्याग ऐहिकप्रयोजनं दानं मित्रता सर्वसुहृत्त्वं शौचं कायिकं मानसं चोभयविधं तत्र कायिकं स्नानजन्यशुद्धिः, मानसं च भूतमात्रस्य हितानुचिन्तनप्रक्रियया हृदयस्य सारल्यम् , आर्जवं परचित्तानुवर्तित्वं विद्या तत्त्वज्ञानं गुरुशुश्रूषा पादसंवाहनादिपरिचर्याकौशलम् एतानि सर्वाणि राघवे ध्रुवाणि अव्यभिचरितानि । तपःप्रभृतिगुणषटकं पूर्वश्लोकेऽर्थसिद्धमनूद्यते ॥ ३० ॥

तस्मिन्नार्जवसम्पन्ने देवि ! देवोपमे कथम् ।
पापमाशंससे रामे महर्षिसमतेजसि ॥ ३१ ॥

तस्मिन्निति । हे देवि ! आर्जवसम्पन्ने स्वादिङ्गितवशवर्तिनि देवोपमे देवानुयोगिकसादृश्यप्रतियोगिनि देवसदृश इति भावः महर्षिसमतेजसि महर्षिणा समं तेजो यस्य तस्मिन्, शमदमादिसम्पत्त्या महर्षिसमतेजस्त्वम्। रामे पापमभिषेकध्वंसकारणीभूतादृष्टमाशंससे सम्भावयसि वदसीति यावत् अदृष्टवशादभिषेकनिवृत्तिर्जातेति प्रकल्प्य जना वदिष्यन्तीति तात्पर्यम्। एतेन रामस्य नादृष्टतन्त्रत्वमिति बोधितम्। यद्वा— पापं वनवासरूपं स्वस्य पापजनकम् ॥ ३१ ॥

न स्मराम्यप्रियं वाक्यं लोकस्य प्रियवादिनः ।
स कथं त्वत्कृते रामं वक्ष्यामि प्रियमप्रियम् ॥ ३२ ॥

नेति । नेदं स्मर्यते, यदद्यावधि कदाचिदपि प्रजावत्सलेन मधुरभाषिणा रामेण प्रजाया हीनातिहीनं प्राकृतमपि मनुष्यं प्रत्यप्रियं वचनं व्यवहृतं भवेदिति केनापराधेन। स तदस्मर्ताऽहं त्वत्कृते परुषोक्तिमस्वीकृते रामं सर्वस्य रमयितारं प्रियं रमयितृत्वाभावेऽपि पुत्रत्वेन प्रियं प्रति कथमप्रियं वनवासरूपादेशं वक्ष्यामि ॥ ३२ ॥

क्षमा यस्मिंस्तपस्त्यागः सत्यं धर्मः कृतज्ञता ।
अप्यहिंसा च भूतानां तमृते का गतिर्मम ॥ ३३ ॥

इदानीं रामवियोगे मत्प्रवृत्तिर्न सम्भवतीति बोधयन्नाह—क्षमेति । यस्मिन् रामे क्षमा तपस्त्यागः, सत्यं, धर्मः, कृतज्ञता च वर्तन्ते, अपि चाहिंसास्ति, तं राममृते मम का गतिः को वा रक्षकः जीवितमपि मदीयं सुरक्षितं भविष्यति नवेति भावः तादृशं रक्षकं कथं त्यक्ष्यामीति भावः ॥ ३३ ॥

मम वृद्धस्य कैकेयि ! गतान्तस्य तपस्विनः ।
दीनं लालप्यमानस्य कारुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ३४ ॥

ममेति । हे कैकेयि ! गतान्तस्य गतः प्राप्तोऽन्तश्चरमकालो येन तस्य वृद्धत्वेपि प्राप्तचरमकालस्येत्यर्थः । तपस्विनः शोचनीयावस्थस्य दीनं रामवियोगभीतिहेतुकदीनताविशिष्टवचनं लालप्यमानस्य पुनः पुनर्विलापं कुर्वतः मम, मयीत्यर्थः । कारुण्यं दयां कर्तुं त्वमर्हसि । रामवियोगोद्योगं न कुर्विति तात्पर्यम् ॥ ३४ ॥

पृथिव्यां सागरान्तायां यत्किञ्चिदधिगम्यते ।
तत्सर्वं तव दास्यामि मा च त्वं मृत्युमाविश ॥ ३५ ॥

पृथिव्यामिति । सागरान्तायां सागरपर्यन्तायाम् । अनेन कृत्स्नायामिति लभ्यते । पृथिव्यां जगत्यां यत्किञ्चिद्धनधान्यादि अधिगम्यते लभ्यते तत्सर्वं तव तुभ्यं दास्यामि त्वं मम मृत्युं मृत्युसम्पादकाभिनिवेशं शोकं वा मा च नैवाविश। भरतादिभिर्निन्दितायास्तवाप्यतिशोको भविष्यतीति तात्पर्यम् ॥ ३५ ॥

अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य माऽधर्मो मामिह स्पृशेत् ॥ ३६ ॥

अञ्जलिमिति । हे कैकेयि ! ते तुभ्यमञ्जलिं संयतौ करौ करोमि । ततश्च ते पादौ स्पृशामि, त्वं रामस्य शरणं रक्षिका भव । अधर्मो रामाभिषेकप्रतिज्ञानिवृत्तिजनितोऽदृष्टविशेषो मामिह मा स्पृशेन्नाक्राम्यतु ॥ ३६ ॥

इति दुःखाभिसन्तप्तं विलपन्तमचेतनम् ।
घूर्णमानं महाराजं शोकेन समभिप्लुतम् ॥ ३७ ॥
पारं शोकार्णवस्याशु प्रलपन्तं पुनः पुनः ।
प्रत्युवाचाथ कैकेयी रौद्रा रौद्रतरं वचः ॥ ३८ ॥

इतीति । इतीत्येवं विलपन्तं दुःखाभिसन्तप्तं वियोगशङ्काजनितक्लेशविशिष्टम् अचेतनं निस्संज्ञं घूर्णमानं पदे पदे स्खलन्तं किं कर्तव्यमिति मनसा भ्रमन्तमिति यावत् शोकेन समभिप्लुतं शोकेनाभिव्याप्तं शोकार्णवस्य शोकसागरस्य पारं परतीरं गन्तुं पुनः पुनः प्रलपन्तं लालप्यमानं महाराजं दशरथं रौद्रा भयङ्करवचनोच्चारणकर्त्रीत्वेन भयङ्करा कैकेयी रौद्रतरं रामवियोगसूचकत्वेन भयङ्करं वचः प्रत्युवाच प्रतिबभाषे ॥ ३७–३८ ॥

यदि दत्त्वा वरौ राजन्पुनः प्रत्यनुतप्यसे ।
धार्मिकत्वं कथं वीर ! पृथिव्यां कथयिष्यसि ॥ ३९ ॥

यदीति । हे राजन् ! यदि वरौ दत्त्वा पुनः प्रत्यनुतप्यसे विषादमनुभजासि तर्हि हे वीर ! पृथिव्यामात्मन इति शेषः । धार्मिकत्वं स्वीयं कथं कथयिष्यसि प्रमाणयिष्यसि । जगत्यां जना धर्मिणं त्वां कथं मंस्यन्त इति भावः ॥ ३९ ॥

यदा समेता बहवस्त्वया राजर्षयः सह।
कथयिष्यन्ति धर्मज्ञ! तत्र किं प्रतिवक्ष्यसि॥ ४०॥

यदेति। यदा समेताः सङ्गताः बहवो राजर्षयस्त्वया सह मद्वरदानादिविषये गोष्ठीं करिष्यन्ति धर्मज्ञ सत्यवादिन्! धर्मज्ञेत्यामन्त्रितेन न त्वं धर्मादपरिचित इति दत्तवाक्यसम्पादनं धर्मोऽधर्मो वेति स्वयमेव बुध्यस्वेति व्यञ्जितम्। तत्र च कैकेय्या अभीष्टौ कीदृशावास्तां तौ वरौ, अपि च कुतो न साधिताविति प्रश्ने सति किं प्रतिवक्ष्यसि कीदृशमुत्तरं दास्यसि॥ ४०॥

यस्याः प्रसादे जीवामि या च मामभ्यपालयत्।
तस्याः कृता मया मिथ्या कैकेय्या इति वक्ष्यसि॥ ४१॥

उचितोत्तरस्याभावादनुचितमेवोत्तरं तत्र दास्यसीत्याह—यस्या इति। यस्याः प्रसादे शम्बरमायानिवर्तनलक्षणानुग्रहे सति। प्रयत्न इति पाठे रथापनयनादिप्रयत्नेनेत्यर्थः। जीवामि प्राणान् धारयामि। या च मां मूर्च्छितदशायां सारथ्यकरणेन रणादन्यत्रापनीयाभ्यपालयत् शिशिरोपचारादिना ररक्षेत्यर्थः। तस्याः पुनर्जीवनप्रदायिन्याः कैकेय्या न्यासभूतवरदानाय कृता प्रतिज्ञा मया मिथ्या कृतेति वक्ष्यसि एवं सद्भिर्न वक्तव्यमिति तात्पर्यं, तेन त्वया समानशीलव्यसनेषु राजर्षिषु स्वोचितप्रतिष्ठारक्षणाय वरौ दातव्यावेवेति व्यञ्जितम्॥ ४१॥

किल्बिषं त्वं नरेन्द्राणां करिष्यसि नराधिप!
यो दत्त्वा वरमद्यैव पुनरन्यानि भाषसे॥ ४२॥

किल्बिषमिति। हे नराधिप! वसुधाधिपते! त्वं नरेन्द्राणां प्राग्भवानामिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुदारचरितानां स्ववंश्यानां किल्बिषमयशोरूपं चरित्रमालिन्यं करिष्यसि ख्यापयिष्यसि, असत्यसन्धाः खलु सूर्यवंशप्रभवा राजानोऽतो न विश्वसनीया इति कलङ्कपङ्के निमज्जयिष्यस्यात्मवंशमित्यर्थः। यस्त्वमीदृशं वरं दत्त्वा, अद्यैव दास्यामीति प्रतिज्ञाय पुनः स्वानिष्टशङ्कयाऽन्यानि वरदानवचनविरुद्धानि भाषसे बहु व्याहरसि॥ ४२॥

शैब्यः श्येनकपोतीये स्वमांसं पक्षिणे ददौ।
अलर्कश्चक्षुषी दत्त्वा जगाम गतिमुत्तमाम्॥ ४३॥

शैब्य इति। शैब्यस्तदाख्यो राजा शिविरिति प्रसिद्धः। श्येनकपोतीये श्येनकपोतयोर्विरोधे प्राप्ते कलहे प्रवृत्त इति यावत् पक्षिणे श्येनाय कपोतमांसप्रतिनिधित्वेन

स्वमांसं ददौ । इत्थं पुराणप्रसिद्धिः—शैब्यौदार्यपरीक्षणाय इन्द्राग्नी श्येनकपोतौ भूत्वा भक्ष्यभक्षकभावं प्राप्तौ शैब्यसमीपमागतौ, तत्राभयकामः कपोतः शैब्याङ्कमाविवेश स च तस्मै अभयमददात्। ततो देवविहितं स्वाङ्कास्थितं मद्भक्ष्यं देहीति श्येनेनोक्तः शैब्योऽहमेनं न दास्यामि शरणागतं मांसान्तरं भक्ष्यं मत्तो गृहाणेत्युवाच। तत्रैतत्प्रतिनिधीभूतं स्वशरीरमांसमेव मह्यं देहीति श्येनेनोक्तः शैब्यः स्वशरीरमांसं ददौ, तेन सोऽतुलां कीर्तिं लेभ इति । अलर्कस्तदाख्यो राजर्षिश्चक्षुषी दत्त्वा उत्तमां गतिं जगाम। राजर्षिरलर्कश्चान्धब्राह्मणाय यद् वरमभिलषितं वदिष्यसि तद् दास्यामीति प्रतिज्ञाय स्वचक्षुर्मह्यं देहीति तेन याचितः स्वचक्षुर्दत्तवानिति ॥ ४३ ॥

सागरः समयं कृत्वा न वेलामतिवर्तते।
समयं माऽनृतं कार्षीः पूर्ववृत्तमनुस्मरन् ॥ ४४ ॥

सागर इति । सागरः समुद्रः सगरै राजर्षिसगरपुत्रैः खानितो देवैश्च वेलां तटमर्यादामनुल्लङ्घनाय प्रार्थितस्तेभ्यस्तत्प्रतिश्रुत्याद्यावधि न वेलामतिवर्तते अधिकं नाक्राम्यतीत्यर्थः। 'समयः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः' इत्यमरः। अतः पूर्ववृत्तं पूर्वेषामादर्शभूतानां राज्ञां वृत्तं प्रतिज्ञापालनरूपाचरणमनुस्मरन् स्मारं स्मारं समयं संविदमनृतं मिथ्याभूतां मा कार्षीरित्यर्थः, परीक्षावसरेऽसत्यसन्धो मा भूरिति यावत् ॥ ४४ ॥

भवत्वधर्मो धर्मो वा सत्यं वा यदि वाऽनृतम्।
यत्त्वया संश्रुतं मह्यं तस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४५ ॥

भवत्विति । ननु यदि त्वदर्थं दत्तवचनसम्पादने धर्मस्तर्हि रामाभिषेकप्रतिज्ञात्यागेऽधर्मः स्यादित्यत आह—मदुक्तो रामविवासनपूर्वको भरताभिषेको धर्मो वाऽधर्मो वा भवतु राममरण्यं प्रव्राजयित्वा प्रस्तुतेनाभिषेकसम्भारेण ममात्मजं भरतमभिषिञ्चेत्यादि मदुक्तं वचनं सत्यं समीचीनं वा अनृतमसमीचीनं वा भवतु त्वया यन्मह्यं संश्रुतं शपथपूर्वकं त्वदभिलषितं दास्यामीति प्रतिज्ञातं तस्य व्यतिक्रमोऽन्यथाभावो नास्ति मदभीष्टं त्वया कर्तव्यमेवेत्याशयः ॥ ४५ ॥

अहं हि विषमद्यैव पीत्वा बहु तवाग्रतः।
पश्यतस्ते मरिष्यामि रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ४६ ॥

वचनव्यतिक्रमे किं करिष्यसीत्याह—अहं हि निश्चयेन विषं हालाहलमद्यैवाधुनैव

तवाग्रतः पुरस्तात्पीत्वा पश्यतस्ते पश्यन्तं त्वामनादृत्य मरिष्यामि, आत्मानं व्यापादयिष्यामि, कदा ? यदि रामो राज्येऽभिषिच्यते ॥ ४६ ॥

एकाहमपि पश्येयं यद्यहं राममातरम् ।
अञ्जलिं प्रतिगृह्णन्तीं श्रेयो ननु मृतिर्मम ॥ ४७ ॥

एकेति । यद्यहमेकाहमेकदिनमपि अञ्जलिं रामाभिषेकहेतुकबद्धयुगलकरसूचित-प्रजाप्रणतिं प्रतिगृह्णन्तीं स्वीकुर्वतीं राममातरं कौसल्यां पश्येयं पश्यामि चेत्तर्हि मम मृतिर्मरणमेव श्रेयः । रामाभिषेकोत्साहेन प्रवृद्धहर्षः प्रकृतिवर्गो मयि जीवन्त्यां यदि राममातरमभिनन्दयति, तत्तादृशसपत्नीसमुल्लासदर्शनापेक्षया मदीयं मरणमेव समुचितमिति भावः ॥ ४७ ॥

भरतेनात्मना चाहं शपे ते मनुजाधिप ।
यथा नान्येन तुष्येयमृते रामविवासनात् ॥ ४८ ॥

भरतेनेति । हे मनुजाधिप क्षोणीपते । ते तव समीपे अहं प्रियात्मजेन भरतेनात्मना च शपे भरतस्यात्मनश्च शपथं कृत्वा ब्रुवे, यद्वा, ते तव समीपे आत्मना प्राणभूतेन भरतेन शपे तच्छपथपूर्वकं कथयामि । यद् रामविवासनादृते रामवनवासादन्येनोपायेन तथा न तुष्येयं न प्रसीदेयं यथा रामविवासनात्तुष्येयमित्यर्थः । मरणोत्सुकाया मम सञ्जीवनौषधं रामविवासनमेव निश्चितमिति ॥ ४८ ॥

एतावदुक्त्वा वचनं कैकेयी विरराम ह ।
विलपन्तं च राजानं न प्रतिव्याजहार सा ॥ ४९ ॥

एतावदिति । कैकेयी एतावद्वचनमुक्त्वा सम्भाष्य, हेति प्रसिद्धौ । विरराम निवृत्ते मौनमास्थितेति भावः । अत एव विलपन्तं विविधवचनमुच्चारयन्तं राजानं दशरथं च सा न प्रतिव्याजहार, न प्रत्युत्तरयाञ्चकार । राज्ञो विलापे मनागप्यवधानं न ददावित्यर्थः ॥ ४९ ॥

श्रुत्वा तु राजा कैकेय्या वाक्यं परमशोभनम् ।
रामस्य च वने वासमैश्वर्यं भरतस्य च ॥ ५० ॥

श्रुत्वेति । राजा तु कैकेय्याः परमत्यन्तमशोभनं रामाभिषेकनिवृत्तिहेतुत्वेन दुर्वचनमहितं वाक्यं, रामस्य वने वासं वनवासैश्वर्यरूपं वृतं वरमिति सम्बन्धः । भरतस्य चैश्वर्यं साम्राज्यभोगं श्रुत्वा अन्यमनस्कतयाऽऽकर्ण्य किञ्चिदपि नाभ्य-भाषतेत्यग्रेणान्वयः ॥ ५० ॥

नाभ्यभाषत कैकेयीं मुहूर्तं व्याकुलेन्द्रियः ।
प्रेक्षतानिमिषो देवीं प्रियामप्रियवादिनीम् ॥ ५१ ॥

नेति । मुहूर्तं क्षणं व्याकुलेन्द्रियो व्याकुलितकायकरणः सन् कैकेयीं नाभ्यभाषत किमपि नावोचत्, भाषणरहितत्वेऽपि किमकरोदित्यत आह—किन्तु प्रियामतिवल्लभामपि सतीमप्रियवादिनीं कटुभाषिणीं देवीमनिमिषो निमेषरहितेक्षणो बद्धदृष्टिः सन् केवलं प्रैक्षताऽऽलुलोके, कोपाच्चिन्तया शोकेन वेति शेषः । एतेन शोकस्य चरमावस्थायां जडता गात्रस्तम्भश्च सूचितौ ॥ ५१ ॥

तां हि वज्रसमां वाचमाकर्ण्य हृदयाप्रियाम् ।
दुःखशोकमयीं श्रुत्वा राजा न सुखितोऽभवत् ॥ ५२ ॥

तामिति । राजा हि तां तदीयां हृदयाप्रियां हृदये न प्रीयते इति हृदयाप्रिया ताम्, चित्तोद्वेगकरीमिति यावत् । दुःखशोकमयीम् अनुचितभरताभिषेकाद्दुःखं रामविवासनाच्छोकस्तन्मयीं सम्भावितवियोगहेतुकदुःखजनकशोकप्रचुरामिति यावत्, वज्रसमां वज्रवत् कठोरतमां वाचमाकर्ण्य श्रुत्वा सुखितो नाभवत् सुखं न लेभे, अपि तु नितरां दुःखितोऽभवत् । निषेधस्य प्राधान्यबोधनार्थं नञो न समासः ॥ ५२ ॥

स देव्या व्यवसायं च घोरं च शपथं कृतम् ।
ध्यात्वा रामेऽतिनिःश्वस्य च्छिन्नस्तरुरिवापतत् ॥ ५३ ॥

स देव्या इति । स दशरथो देव्याः कैकेय्या व्यवसायं रामविवासनविषयं निश्चयं तथा घोरं कठोरमप्रतिकरणीयं कृतं स्वेनेति शेषः । शपथं ध्यात्वा स्मृत्वा, रामे रामविषयकपुत्रवात्सल्याभिभूतोऽतिनिःश्वस्य महदुच्चैः श्वासं गृहीत्वा च छिन्नस्तरुरिव कृत्तपादप इवापतत् निःसंज्ञो भूत्वा धरण्यां शिश्ये । यथा कठिनकुठारेण छिन्नस्तरुर्निराश्रयतया भूम्यां पतति तथा कैकेयीनिश्चयकुलिशेन हृदये विद्धो राजा जीवनाधारभूतरामविप्रयोगचिन्तया मूर्च्छितो बभूवेत्यभिप्रायः ॥ ५३ ॥

नष्टचित्तो यथोन्मत्तो विपरीतो यथातुरः ।
हृततेजा यथा सर्पो बभूव जगतीपतिः ॥ ५४ ॥

नष्टेति । राज्ञो वृत्तान्तरमाह—नष्टं चित्तं यस्य स कलुषितेन्द्रिय इत्यर्थः । हतबुद्धिरिति यावत् । यद्वा त्यक्तपूर्वचैतन्यवद्रियमानः, उन्मत्त उन्मादी, किं कर्तव्यविमूढः विपरीतो विक्षिप्तप्रकृतिः, आतुरो व्याधितो यथा भवति 'व्याधितो-

ऽपटुरातुरः' इत्यमरः । हतं मन्त्रैरौषधप्रयोगैश्चोपक्षीणं तेजः सामर्थ्यं यस्य स तादृशो यथा च सर्पो भवति तथैव स जगतीपतिः क्षितिपती राजा दशरथोऽभवदित्यर्थः॥५४॥

दीनयातुरया वाचा इति होवाच कैकयीम् ।
अनर्थमिममर्थाभं केन त्वमुपदेशिता ॥ ५५ ॥

दीनयेति । दयनीयावस्थापन्नः स एवंविधो राजा दीनया करुणयाऽऽतुरया स्खलदक्षरया च वाचा वाण्या, इति ह एवं कैकेयीमुवाचोचे—हे कैकेयि ! त्वमिमं वस्तुतोऽनर्थं महदनर्थसाधनं किन्त्वर्थाभम् अर्थत्वेन प्रतीयमानं केन राजवंशद्रोहिणा मनुष्याधमेनोपदेशितोपदिष्टा दर्शितमार्गा चासि, केषाचन राजकुलानुपकारिणामेव वशतामापन्नायैवं भाषस इति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥

भूतोपहतचित्तेव ब्रुवन्ती मां न लज्जसे ।
शीलव्यसनमेतत्ते नाभिजानाम्यहं पुरा ॥ ५६ ॥

भूतेति । हे कैकेयि ! त्वं मां भर्तारं प्रति भूतोपहतचित्तेव भूतैर्दुर्ग्रहादिहेतुकप्रेतादिभिरुपहतमन्यथाकृतं चित्तं यस्याः सा तथाभूतेव ब्रुवन्ती कठोरवचनानि जल्पन्ती न लज्जसे न त्रपसे, पतिसमक्षमीदृशपत्नीव्यवहारस्य सदाचारविरुद्धत्वात् । अहं ते तव शीलव्यसनं कुलाङ्गनोचितशीलत्यागं यद्वा तवेदं कुलाङ्गनानर्हं दुश्शीलं व्यसनं कुटिलाचरणं च पुरा पूर्वं नाभिजानामि न मया ज्ञातम् । यावत्पुरेति लट्, अपरिचित एवाद्यावधि तव शीलाचरितस्याभूवमिति भावः ॥५६ ॥

बालायास्तत्त्विदानीं ते लक्षये विपरीतवत् ।
कुतो वा ते भयं जातं या त्वमेवंविधं वरम् ॥ ५७ ॥

बालाया इति । बालाया इति पूर्वान्वयि बालाया इत्यनेन हृदयसारल्यं व्यञ्जितम् । यद्यपि सरलचित्तायास्ते नेदं कठिनमासिधारात्रतं 'अहं हि विषमद्यैव पीत्वा' इत्यादि तथापि केनचित् परिपन्थिना विपरीतं मार्गं दर्शितैवं स्वजनानुचितं ब्रवीषीति भावः । ते तव पूर्ववृत्तकुलाङ्गनोचितशीलं विपरीतवद् अन्यथेव लक्षये पश्यामि, इवेन वस्तुतो नान्यथाभाव इति बोधितं तेनैवंकथने ते भीतिः कारणमिति ध्वनितम् । भीतौ निमित्तं पृच्छति-कुत इति । ते तव कुतः स्वतः परबोधनाद्वेति भावः, भयं भयकारणं जातमुत्पन्नम् या त्वं भयभीता सत्येवंविधं वक्तुमप्यनर्हं वरं वृणीषे ॥ ५७ ॥

राष्ट्रे भरतमासीनं वृणीषे राघवं वने ।
विरमैतेन भावेन त्वमेतेनानृतेन च ॥ ५८ ॥

किंविधं वरं वृणीष इत्यत आह—राष्ट्र इति । राष्ट्रे राज्ये भरतमासीनं शासनधुरं वहन्तं वने च राघवमासीनं वृक्षगुल्मादिषुष्विति शेषः, वृणीषे याचसे, हे कैकेयि ! एतेन निर्धूतपातिव्रत्यलक्षणेन भावेनोपलक्षिता, किञ्चैतेनाशक्यवरद्वारकेणानृतेन ममानृततासम्पादकेन कर्मणोपलक्षिता त्वमेवंवराद्विरम यद्वा—एतेन स्वतः परतो वा जातेनानृतेन मिथ्याभूतरामहेतुकभयेन तादृशभयाद् विरम निवर्तस्व ॥ ५८ ॥

यदि भर्तुः प्रियं कार्यं लोकस्य भरतस्य च ।
नृशंसे पापसंकल्पे क्षुद्रे दुष्कृतकारिणि ! ॥ ५९ ॥

यदीति । हे नृशंसे क्रूरचेष्टिते ! पापसङ्कल्पे पापहेतुभूताभिषेकनिवृत्तिरूपसंकल्पविशिष्टे क्षुद्रे विचाररहिते सङ्कीर्णहृदय इति यावत् । दुष्कृतकारिणि दुष्कृतमास्मिन् अभिषेकोत्सवारम्भसमयेऽस्माभिरकर्तव्यं शोकादिकमित्यर्थः, तत्कारिणि, यद्वा अभिषेकनिवृत्तिरूपपापकारिणीत्यर्थः । यदि भर्तुर्मम लोकस्य प्रजाया भरतस्य च प्रियं कार्यं कर्तव्यं व्यवसितं तदा विरमेति सम्बन्धः ॥ ५९ ॥

किन्नु दुःखमलीकं वा मयि रामे च पश्यसि ।
न कथञ्चिदृते रामाद्भरतो राज्यमावसेत् ॥ ६० ॥

किमिति । किन्नु दुःखं दुःखनिमित्तमलीकमप्रियम् 'अलीकन्त्वप्रियेऽनृतम्' इत्यमरः । मयि भर्तरि रामे च पश्यसि मम जीवितेन रामस्यायोध्यावासेन च तव का हानिरिति भावः । अयं तव क्लेशः सर्वो वृथैव त्वदिष्टस्य भरताभिषेकस्यासिद्धेरित्याह—नेति । भरतोऽपि रामं विना राज्यं नावसेत्, रामगुणानुरञ्जितो भरतोऽपि रामोपस्थितिमन्तरेण रामानुशासनं विना वा राज्यधुरं न वहेदिति यावत् । अनेन चतुर्णामपि भ्रातॄणां यथाभागं राज्यमनुमन्यस्व, यद्वास्तु भरत एव राजा, रामस्तु मम समीपे तिष्ठत्विति मन्यस्व, नान्यथा त्वदिष्टसिद्धिरित्युपदेशः ॥ ६० ॥

रामादपि हि तं मन्ये धर्मतो बलवत्तरम् ।
कथं वक्ष्यसि रामस्य वनं गच्छेति भाषिते ॥ ६१ ॥

रामादिति । तं भरतं हि निश्चयेन रामादपि रामापेक्षयाऽपि बलवत्तरं श्रेष्ठं तथा धर्मतो धर्मं प्रमाणीकृत्यापि धर्मशपथपूर्वकमपीति यावद् रामाद्बलवत्तरं मन्ये, इति

भाषिते कथितेऽपि मयेति शेषः, त्वं 'वनं गच्छ' इति वचनं रामस्य कृत इत्यनुषङ्गः कथं वक्ष्यसि, तवापि रामविषयकप्रीतेराधिक्यान्न वक्ष्यसीतिभावः । कर्मणः सम्बन्धसामान्यत्वेन विवक्षणाद्रामस्येति षष्ठी ॥ ६१ ॥

मुखवर्णं विवर्णं तु यथैवेन्दुमुपप्लुतम् ।
तां तु मे सुकृतां बुद्धिं सुहृद्भिः सह निश्चिताम् ॥ ६२ ॥

कथं द्रक्ष्याम्यपावृत्तां परैरिव हतां चमूम् ।
किं मां वक्ष्यन्ति राजानो नानादिग्भ्यः समागताः ॥ ६३ ॥

मुखेति । उपप्लुतं राहुणा ग्रस्तमिन्दुं चन्द्रमसमिव विवर्णं स्वप्रतिज्ञाच्युतिहेतुकविकृतवर्णविशिष्टं मुखवर्णं स्वमुखकान्तिं कथं द्रक्ष्यामि दर्पणादिना कथमालोकयिष्यामीत्यर्थः । यद्वा वनं गच्छेति मया भाषिते सति विवर्णं विपरीतवर्णत्वमापादितं रामस्य मुखवर्णमुपप्लुतं राहुग्रस्तमिव कथं द्रक्ष्यामीति सम्बन्धः । तां प्रसिद्धां सुहृद्भिर्मन्त्रिभिस्सह निश्चितां सुविचारितां सुकृतां स्वातिपवित्रविचारसम्पन्नां परैः शत्रुभिर्हतामभिभूतामत एवापावृत्तां पलायितां चमूमिव सेनामिव मे बुद्धिं विचारशक्तिं मां ममात्मानं च रामाभिषेकसमारम्भं श्रुत्वा नानादिग्भ्यश्चतुर्दिग्भ्यः परितो दिशमिति यावत् समागतास्तत्साफल्याय समुचितसहयोगदानं सम्पादयितुमुपगता शतशो राजानः स्वाधिकृतसामन्ता मित्रराष्ट्रप्रतिनिधिभूता वा भूपतयः किं वक्ष्यन्ति किं कथयिष्यन्ति, एतस्य बुद्धिरयञ्च नष्टप्रायाविति वदिष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा किं कुत्सितं वक्ष्यन्ति वदिष्यन्ति मां निन्दिष्यन्तीत्यर्थः यत्स्त्रीवशेन राज्ञा किमिदमाचरितमिति ॥ ६२–६३ ॥

बालो बतायमैक्ष्वाकश्चिरं राज्यमकारयत् ।
यदा हि बहवो वृद्धा गुणवन्तो बहुश्रुताः ॥ ६४ ॥

परिप्रक्ष्यन्ति काकुत्स्थं वक्ष्यामीह कथं तदा ।
कैकेय्याः क्लिश्यमानेन पुत्रः प्रव्राजितो मया ॥ ६५ ॥

कथं निन्दिष्यन्तीत्यत आह बाल इति । अयमैक्ष्वाक इक्ष्वाकुवंशप्रभवो राजा दशरथश्चिरमेतावत्कालपर्यन्तं बाल एव बभूव यो राज्यमकारयद् राज्याधिकारे भरतमभिषेचयाञ्चकार, इति नायं वृद्धजनोचितसम्मानार्ह इति भावः ।

यदा बहु अत्यन्तं श्रुताः श्रुतवन्तो अनेकविधविद्यापारङ्गता गुणवन्तो क्षात्रगुणान्विता बहवो वृद्धा ममापि सम्मानार्हा राजानो काकुत्स्थं रामं परिप्रक्ष्यन्ति दूरदेशादागत्य रामः क्वास्तीति प्रश्नं करिष्यन्तीत्यर्थः, तदा कैकेय्या क्लिश्यमानेन मया पुत्रो रामः प्रव्राजितो वनं प्रेषित इति कथं वक्ष्यामि ॥ ६४-६५ ॥

यदि सत्यं ब्रवीम्येतत्तदसत्यं भविष्यति।
किं मां वक्ष्यति कौसल्या राघवे वनमास्थिते ॥ ६६ ॥

कैकेयीवरप्रदाननिमित्तं प्रव्राजित इत्युच्यतामित्यत्राह—यदि कैकेय्या क्लिश्यमानेन पूर्वदत्तौ वरौ भरताभिषेकरामविवासनरूपेण दातव्यावित्युक्तवत्या कैकेय्या पीड्यमानेन मया प्रव्राजितो राम इत्येतत्सत्यं ब्रवीमि तदा तद् रामममभिषेक्ष्यामीति वचनमसत्यं भविष्यतीत्येवमुभयतः पाशरज्ज्वा नियन्त्रितो वर्ते । एतेन द्वयोरप्यशक्यत्वं बोधितम् । प्रव्राजनपक्षे दोषान्तरमप्याह—किञ्च राघवे रामे वनमास्थिते गते सति कौसल्या राममाता मां किं वक्ष्यति, कैकेयीपरतन्त्रो मां न स्निह्यतीत्यपवदिष्यति खलु ॥ ६६ ॥

किं चैनां प्रतिवक्ष्यामि कृत्वा विप्रियमीदृशम्।
यदा यदा च कौसल्या दासीव च सखीव च ॥ ६७ ॥

भार्यावद्भगिनीवच्च मातृवच्चोपतिष्ठति।
सततं प्रियकामा मे प्रियपुत्रा प्रियंवदा ॥ ६८ ॥

न मया सत्कृता देवी सत्कारार्हा कृते तव।
इदानीं तत्तपति मां यन्मया सुकृतं त्वयि ॥ ६९ ॥

किमिति। यदा प्रियः पुत्रो यस्याः सा प्रियपुत्रा, प्रियं वदतीति सा तादृशी प्रियंवदा कौसल्या प्रक्ष्यति मया मत्पुत्रेण वा किमपराद्धमिति तदैनामीदृशं भयङ्करं रामवनवासरूपं विप्रियं विरुद्धं कर्म कृत्वा किं प्रतिवक्ष्यामि किमर्थं पुत्रः प्रव्राजित इति तया पृष्टः किमुत्तरं दास्यामीत्यर्थः। सर्वथा निरुत्तर एव स्थास्यामीति व्यज्यते । कौसल्या यदा यदा च यतो यत इत्यर्थः, दासीवद् गृहकार्यकरणे, सखीवत्क्रीडायां, भार्यावद्धर्माचरणे, भगिनीवद्धितासने ज्ञानयोगानुष्ठाने च मातृवत्तत्त्वकथने भोजनदाने च मां भर्तारमुपतिष्ठति सेवते। आर्षं परस्मैपदम् । तदा तदा तव कृते त्वद्धियेत्यर्थः। मदनुकूलाचरणादेव प्रियकामा अभीष्टसम्पादनयोग्या सत्कारार्हा

सम्माननीया सा देवी मया न सत्कृता यथोचितसत्क्रिया न प्रापिता तत्सत्कारा-करणमेवेदानीं मन्ये मां तपति पीडयति यच्च मया त्वयि त्वदर्थमद्यपर्यन्तं सुकृतं त्वत्प्रसादाय काले कालेऽनुनयविनयादिकमनुष्ठितं तदपि त्वदीयमिमं विप्रियं व्यवहारं पश्यतो मे हृदयं तपति ज्वलयति ॥ ६८–६९ ॥

अपथ्यव्यञ्जनोपेतं भुक्तमन्नमिवातुरम् ।
विप्रकारं च रामस्य सम्प्रयाणं वनस्य च ॥ ७० ॥

अपथ्येति । त्वयि मया यत्सुकृतं सुष्ठूपचरितं तदपथ्यैरहितकरैर्व्यञ्जनैः साधनद्रव्यैरुपेतमन्नं भुक्तं सद्यथाऽऽतुरं व्याधितं रोगिणं जनं तपति पीडयति तद्वन्मां तपति, भुजङ्गस्य पयःपानवत्तव विषये मम साधूपचरितमप्यद्य विषतुल्यमपथ्यं संवृत्तमित्याशयः । रामस्य विप्रकारमभिषेकानिवृत्तिरूपानुपकारं वनस्य सम्प्रयाणं वनकर्मकगमनं च प्रेक्ष्य सुमित्रामपि कथं विश्वसिष्यति स्वपुत्रविषय इत्य-ग्रेणान्वयः ॥ ७० ॥

सुमित्रा प्रेक्ष्य वै भीता कथं मे विश्वसिष्यति ।
कृपणं बत वैदेही श्रोष्यति द्वयमप्रियम् ॥ ७१ ॥

सुमित्रेति । प्रातरेव रामस्य राज्याभिषेकमुपश्रुत्यान्येद्युर्वनप्रेषणेन राज्ञो न किञ्चिदकर्तव्यमवशिष्टमस्तीति प्रेक्ष्य ज्ञात्वा दृष्ट्वा वा भीता क्षणिकचित्ततया मत्तः बिभ्यती मे मम कथं विश्वसिष्यति यः पूर्वेद्यू राज्यं दास्यामीत्युद्घोष्य परेद्यू रामं वनं प्रस्थापयति तत्र को विश्वासः । वैदेही सीता च द्वयमप्रियं श्रोष्यतीति कृपणमतिकष्टं बत । खेदवाचकपदद्वयेन महान् खेद इति ध्वन्यते ॥ ७१ ॥

मां च पञ्चत्वमापन्नं रामं च वनमाश्रितम् ।
वैदेही बत मे प्राणान् शोचन्ती क्षपयिष्यति ॥ ७२ ॥

मामिति । अप्रियद्वयमेवाह—वनमाश्रितमरण्यप्रस्थितं रामं मां श्वसुरं च पञ्चत्वमिहलोकपरित्यागेन पाञ्चभौतिकधर्मसदृशधर्ममापन्नं प्राप्तं दिवं गतमिति यावद् द्वयमप्रियं कृपणं कष्टं यथा स्यात्तथा वैदेही अवश्यं श्रोष्यति । श्रुत्वा च मे मदर्थम् उपलक्षणमेतद्, रामार्थं च शोचन्ती अतिमात्रं शोकाकुला स्वस्य प्राणान्क्षपयिष्यति जीवनमुत्सर्जयिष्यति ॥ ७२ ॥

हीना हिमवतः पार्श्वे किन्नरेणेव किन्नरी।
नहि राममहं दृष्ट्वा प्रवसन्तं महावने ॥ ७३ ॥
चिरं जीवितुमाशंसे रुदन्तीं चापि मैथिलीम्।
सा नूनं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यति ॥ ७४ ॥

तेनानर्थान्तरं भविष्यतीत्याह—हिमवतो हिमालयस्य पार्श्वे क्वचित् समतलस्थले किन्नरेण किन्नरजातीयकेन देवेन हीना रहिता किन्नरीव सीता प्राणान् हास्यतीति पूर्वेणान्वयः। महावने दण्डकारण्ये प्रवसन्तं कृतनिवासं रामं गृहे रुदन्तीं क्रन्दन्तीं मैथिलीं जानकीं च दृष्ट्वा पश्यन् चिरं जीवितुमिह लोके बहुकालं स्थातुं नाशंसे नेच्छामि। तस्मात् सा प्रव्राजितमत्पुत्रा अत एव मम जीवितं विना विधवा पतिरहिता त्वं सपुत्रा भरतं केवलमादाय राज्यं कारयिष्यसि पुत्रेणेति शेषः ॥ ७४ ॥

सतीं त्वामहमत्यन्तं व्यवस्याम्यसतीं सतीम्।
रूपिणीं विषसंयुक्तां पीत्वेव मदिरां नरः ॥ ७५ ॥

सतीमिति। असतीं पत्यनिष्टकर्मकर्त्रीत्वेन सतीत्वभिन्नां सतीं स्वसमीपे सर्वदा विद्यमानां रूपिणीं प्रशस्तरूपविशिष्टां त्वामत्यन्तं यथा स्यात्तथा सतीं साध्वीं व्यवस्यामि जानन्नासम्, वर्तमानसामीप्य इति भूते लट्। यद्वा पूर्वं सतीत्वेन ज्ञातामिदानीमनेन व्यापारेणासतीं सतीमसतीत्वेन स्थितां त्वां व्यवस्यामि, अवधारयामि। तत्र दृष्टान्तः—यथा रूपिणीं दृष्टिप्रियां दर्शने रमणीयामिति यावत् मदिरां मदोत्पादिकां सुरां पीत्वा पश्चाद्विकारेण विषसंयुक्तां विनाशोन्मुखां जानाति तथेत्यर्थः। यथा खलु बाह्याकारेण मनोहरा सुरा पूर्वं पुरुषं व्यामोहयति, परिणामे सर्वनाशं च तस्योपपादयति तथा केवलं रूपमधुरैवासि, स्ववशे समापतितं च मामिदानीमुन्मूलयितुं समुद्यतस इति ॥ ७५ ॥

अनृतैर्बत मां सान्त्वैः सान्त्वयन्ती स्म भाषसे।
गीतशब्देन संरुध्य लुब्धो मृगमिवावधीः ॥ ७६ ॥

अनृतैरिति। बत खेदानुकम्पयोरित्यमरः। आहो त्वमनृतैरसत्यैः श्रुतिमनोहरैर्वैस्तुतोऽनृतैर्मिथ्याभूतैरिति भावः सान्त्वैः सान्त्वनावचनैश्चाटुवचनैर्मां सान्त्वयन्ती प्रलोभयन्ती सती भाषसे स्म विस्रम्भमालपसि स्म। तेनोपायेन गीतशब्देन मृगवशीकरणहेतुगानशब्देन मृगं संरुध्य वशीकृत्य लुब्ध आमिषलोलुपः व्याध इव मामवधीर्हतवत्यसि, त्वदुपप्रलोभनवाक्यैर्वशीकृतोऽहं मृत्युमुखे पतितोऽस्मि ॥ ७६ ॥

अनार्य इति मामार्याः पुत्रविक्रायकं ध्रुवम् ।
विकरिष्यन्ति रथ्यासु सुरापं ब्राह्मणं यथा ॥ ७७ ॥

अनार्य इति । यथा सुरापं सुरापानकर्तारं ब्राह्मणं नगरमार्गेषु श्रेष्ठपुरुषा निन्दन्ति । मनुना सुरापानस्य महापातकेषु परगणित्वात् । तथा पुत्रविक्रायकं पुत्रेण मूल्येन स्त्रीसुखक्रेतारं मामार्याः श्रेष्ठा राजानः प्रजाजना वा ध्रुवम् निःसंशयं अनार्योऽयं तुच्छः समुज्ज्वलचरिते सूर्यवंशे खल्वयं कलङ्कभूतः स्त्रैण इति एवं प्रकारेण रथ्यासु राजवीथिषु विकरिष्यन्ति विगर्हिष्यन्ति ॥ ७७ ॥

अहो दुःखमहो कृच्छ्रं यत्र वाचः क्षमे तव ।
दुःखमेवंविधं प्राप्तं पुरा कृतमिवाशुभम् ॥ ७८ ॥

एतादृशदुःखस्याननुभूतपूर्वत्वाद्विषादातिशयं दर्शयति—अहो इति । यत्र यस्मिन्काले तव वाच ईदृशकुलिशकठोरवचनानि क्षमे सहे शृण्वन्नपि न शक्नोमि प्रतिकर्तुमिति भावः । तदहो, अभ्यासे भूयांसमर्थं मन्यन्त इति यास्कः । कृच्छ्रं कृतः प्रकटितान् प्राणादीन् श्राति पचति सन्तापयतीत्यर्थः । आश्चर्यभूतं दुःखं प्राप्तमधिगतम् । एतादृशदुःखकृच्छ्रं कदाचिदपि मया न प्राप्तं इत्यर्थः । एतेन तव वचनान्यसह्यानीति बोधितम् । एवंविधमवश्यम्भावि दुःखं पुरा कृतं पूर्वोपार्जितमशुभं पापकर्मफलमिव भातीति शेषः । अनिवर्त्यत्वेनाशुभकर्मफलसादृश्यं नित्यरामानुचराणां पुराकृत-कर्माभावेनेवेत्युक्तम् ॥ ७८ ॥

चिरं खलु मया पापे ! त्वं पापेनाभिरक्षिता ।
अज्ञानादुपसंपन्ना रज्जुरुद्बन्धनी यथा ॥ ७९ ॥

चिरमिति । सौख्यार्थं कृतं त्वद्रक्षणं मम स्वनाशे परिणतमिति खेदमावहति । हे पापे ! दुश्चरिते ! पापेन भ्रष्टप्रतिज्ञत्वरूपाधर्मविशिष्टेन मया अज्ञानात् त्वत्पापहृदयत्व-मजानता चिरं चिरकालमभिरक्षिता उपलालिता त्वं सम्प्रति परीक्षावसरे उद्बन्धनी प्राणापहरणफलिका कण्ठे निबद्धा रज्जुर्यथा भवति तथोपसम्पन्ना मम कण्ठे लग्ना । यथा कण्ठे दृढबद्धा रज्जुः स्वविनाशाय कल्पते तथाद्यविपर्यन्तं बहुविधराजोचितसौख्यसाधनैः प्रसादिता परिपुष्टा च त्वं मामेव हन्तुं प्रवृत्तेति ॥ ७९ ॥

रममाणस्त्वया सार्धं मृत्युं त्वां नाभिलक्षये ।
बालो रहसि हस्तेन कृष्णसर्पमिवास्पृशम् ॥ ८० ॥

रममाण इति । त्वया दुष्टया कैकेय्या सार्धं रममाणो सुखमनुभवँस्त्वां मृत्युं

मृत्युरूपवरद्वयप्रार्थयित्रीं नाभिलक्षये न व्यजानाम्। वर्तमानसामीप्य इति भूते लट्। तत्र दृष्टान्तः। यथा रहसि जनरहिते प्रदेशे कृष्णसर्पं पश्यन् बालस्तं मृत्युं मृत्युरूपं न मन्यते हस्तेन करेण च स्पृशति तद्वदेवाहं कृष्णसर्पिणीसमां त्वामस्पृशम्। सर्पिणीस्वरूपया त्वया सौख्यमनुभवता मया वस्तुतो बालचापल्यमेवानुष्ठितमिति भावः ॥ ८० ॥

तं तु मां जीवलोकोऽयं नूनमाक्रोष्टुमर्हति।
मया ह्यपितृकः पुत्रः स महात्मा दुरात्मना ॥ ८१ ॥

तमिति। तं त्वय्यनुरक्तं मामयं जीवलोकः संसारो नूनं निश्चयेनाक्रोष्टुं निन्दितुमर्हति। हि यस्मात्कारणाद् दुरात्मना मया पित्रापि सता स महात्मा पुत्रो रामोऽपितृकः पितृकृतरक्षणादिरहितः कृतोऽद्य जीवत्यपि मयि पितरि रामः पितृसुखाद् वञ्चित इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

बालिशो बत कामात्मा राजा दशरथो भृशम्।
स्त्रीकृते यः प्रियं पुत्रं वनं प्रस्थापयिष्यति ॥ ८२ ॥

निन्दास्वरूपं बोधयन्नाह—बालिश इति। राजा दशरथः भृशमतिमात्रं कामात्मा कामपरायणो बालिशो मूर्खश्च 'मूर्खवैधेयबालिशाः' इत्यमरः। लड्वपात्तभविष्यत्कालस्याविवक्षा। यो दशरथः स्त्रीकृते स्त्रीसुखाय प्रियं पुत्रं रामं वनं प्रस्थापयिष्यति प्रेषयति दशरथसदृशः नास्ति स्त्रीलम्पटो मूढश्च जगति, यो रामतुल्यं सर्वगुणसम्पन्नं पुत्रं गृहाद् निष्कासयति ॥ ८२ ॥

वेदैश्च ब्रह्मचर्यैश्च गुरुभिश्चोपकर्शितः।
भोगकाले महत्कृच्छ्रं पुनरेव प्रपत्स्यते ॥ ८३ ॥

वेदैरिति। ब्रह्मचर्यावस्थायां वेदैः साङ्गोपाङ्गवेदाध्ययनैः, ब्रह्मचर्यैर्मधुमांसवर्जनादीन्द्रियनिग्रहात्मकैर्ब्रह्मचारिधर्मैः गुरुभिः गुरूणां सेवादिभिश्चोपकर्शितः क्षामशरीरो रामो भोगकालेऽपि गार्हस्थ्यावस्थायामपि जटावल्कलाभ्युपेततया पुनरेव वने वासक्लेशरूपं महत्कृच्छ्रं महत् कष्टं प्रपत्स्यते प्राप्स्यते ॥ ८३ ॥

नालं द्वितीयं वचनं पुत्रो मां प्रतिभाषितुम्।
स वनं प्रव्रजेत्युक्तो बाढमित्येव वक्ष्यति ॥ ८४ ॥

नालमिति। पुत्रो रामो मां हृदयशून्यमपि पितरं द्वितीयं मद्वचनविरोधिवच-

नान्तरं प्रतिभाषितुं प्रतिवक्तुं प्रत्युत्तरयितुं नालं न शक्तो धर्मात्माशिरोमणित्वादित्यर्थः। अतो वनं प्रव्रजेत्युक्तो मया स रामो वाढमङ्गीकृतमेतादित्येव निश्चयेन वक्ष्यति प्रत्युत्तरयिष्यति अन्याय्यमपि मदीयमनुशासनं रामेण सपदि शिरोधार्यमिति भावः ॥ ८४ ॥

यदि मे राघवः कुर्याद्वनं गच्छेति चोदितः।
प्रतिकूलं प्रियं मे स्यान्नतु वत्सः करिष्यति ॥ ८५ ॥

यदीति। वनं गच्छेति चोदित आदिष्टो राघवो रामः यदि प्रतिकूलं मदुक्तविपरीतं कुर्यान्न गच्छेदित्यर्थः, तदा मे प्रियं स्याद् इदमेव ममाभीष्टमिति भावः। परन्तु वत्सोः प्रियपुत्रो रामः प्रतिकूलं न करिष्यति ममाज्ञाया विरुद्धं नाचरिष्यति। प्रतिकूलमित्युभयान्वयि ॥ ८५ ॥

राघवे हि वनं प्राप्ते सर्वलोकस्य धिक्कृतम्।
मृत्युरक्षमणीयं मां नयिष्यति यमक्षयम् ॥ ८६ ॥

राघव इति। हि निश्चयं राघवे रामे वनं प्राप्ते गते सति सर्वलोकस्य सर्वजनस्य 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। धिक्कृतं सर्वतो धिक्कारवचनं मृत्युः मृत्युरूपमक्षमणीयं क्षन्तुमशक्यं मां यमक्षयं यमसदनं नयिष्यति प्रापयिष्यति। सर्वसाधारणस्य धिक्कृतिवचनैरत्यन्तं व्रीडां नीतः पश्चात्तापवह्निदग्धोऽन्यायकृतपापस्यास्य प्रायश्चित्तं सम्पादयितुं यमयातनामुपयास्यामीति भावः। यद्वा—सर्वजनस्य धिक्कृतं धिक्कारयोग्यमक्षमणीयपुत्रदुःखं सोढुमशक्नुवन्तं मां राजानं कृपया मृत्युः, मृतेर्यमस्य उः कालः परमात्मा यमक्षयं यमस्य कालस्य क्षयोऽभावो यस्मिन् तं साकेतलोकं नयिष्यति नेष्यति प्रापयिष्यति। 'उगौरीपतिरुः कालः सेतुरब्धिः परायणम्' इति मात्रिका। अत एव न च कालवशानुग इत्यनेन न विरोधः। प्राकृतपुरुषैरत्र जगति नितान्तमवमानितोऽपि रामप्रवासनेन रावणादिराक्षसवधादिहेतुकत्रैलोक्यमर्यादारक्षणोपजनितपुण्यप्रतापेन प्रसन्नः परमात्मा मां ब्रह्मभूतत्वं नेष्यतीत्यन्तःसमुदितो हर्षो व्यज्यते। स्मृतौ कालशब्दः प्राकृतकालपरः ॥ ८६ ॥

मृते मयि गते रामे वने मनुजपुंगवे।
इष्टे मम जने शेषे किं पापं प्रतिपत्स्यसे ॥ ८७ ॥

मृत इति। मयि दशरथे मृते देवभूतत्वं गते मनुजपुङ्गवे पुरुषश्रेष्ठे रामे च

वनं गते, प्रयाते सति शेषेऽवशिष्टे ममेष्टे कौसल्यादौ जने किं कीदृशं पापं मनोवागगोचरं दुःखसाधनं प्रतिपत्स्यसे करिष्यासि। अनेन विधिना रामं चिरकालाय निर्वासयित्वा तद्वियोगेन च मां मृत्युमुखं नीत्वाऽवशिष्टे राजपरिवारे किं विप्रियं त्वया व्यवसितमिति ॥ ८७ ॥

कौसल्यां माञ्च रामं च पुत्रौ च यदि हास्यति ।
दुःखान्यसहती देवी मामेवानुगमिष्यति ॥ ८८ ॥

कौसल्यामिति । नात्र कौसल्यामिति द्वितीयान्तं पदं युज्यत इति प्रथमान्तेन विपरिणामः कर्तव्यः। तथा च पूर्वोक्तप्रकारेण रामे वनं प्रयाते, तद्वियोगजनित-क्लेशेन मय्यपि स्वर्गं गते यदि यदा कौसल्या राममाता स्वप्रियपुत्रं रामं मां च पतिं हास्यति तद्वियोगं प्राप्स्यति तदा पतिपुत्रवियोगेन दुःखान्यसहती सोढुमक्षमा सा देवी साध्वी मामेवानुगमिष्यति मृता भविष्यति। चकारात् सुमित्राऽपि यदा स्वपुत्रौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ मातृस्नेहं विगणय्य राममनुसरन्तौ द्रक्ष्यति कौसल्यां मां च दिवं गताववलोकयिष्यति तदा सापि दुःखान्यसहमाना मृत्युं प्राप्स्यति ॥ ८८ ॥

कौसल्यां च सुमित्रां च मां च पुत्रैस्त्रिभिः सह ।
प्रक्षिप्य नरके सा त्वं कैकेयि ! सुखिता भव ॥ ८९ ॥

कौसल्यामिति । हे कैकेयि ! सा त्वं त्रिभिः पुत्रै रामलक्ष्मणशत्रुघ्नैः सह कौसल्यां सुमित्रां च मां च नरके नरकप्रायदुःखे नराणामयोध्याप्रजाजनानां कः, अभिषेकनिवृत्तिः कथं जातेति कोलाहलशब्दो यस्मात्तस्मिन् शोके प्रक्षिप्य सुखिता भव। पुत्राणां नरकवासो राज्यहान्या राज्ञ्यो राज्ञश्च शोकरूपपापमृत्युमरणादित्याहुः। अत्र नरकशब्देन दुःखं लक्ष्यते ॥ ८९ ॥

मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं सत्कृतं गुणैः ।
इक्ष्वाकुकुलमक्षोभ्यमाकुलं पालयिष्यसि ॥ ९० ॥

मयेति। मया रामेण च त्यक्तं शाश्वतं बहुकालिकं गुणैर्गुणवद्भिः सत्कृतं सम्मानितमक्षोभ्यं दृढीभूतमिक्ष्वाकुकुलमाकुलं रामादिवियोगेन व्याकुलं यथा स्यात्तथा पालयिष्यसि, त्वदनेन दुराग्रहेण न केवलं राजपरिवारहानिरपितु संरक्षणाभावादजय्यमिक्ष्वाकुकुलमपि कथावशेषं स्यादिति तात्पर्यम् ॥ ९० ॥

प्रियं चेद्भरतस्यैतद्रामप्रव्राजनं भवेत् ।
मा स्म मे भरतः कार्षीत्प्रेतकृत्यं गतायुषः ॥ ९१ ॥

रामप्रव्राजनस्य भरतसम्मतत्वे स मे पुत्र एव नेत्याशयेनाह—प्रियं चेदिति । चेद् यदि भरतस्य एतद्रामप्रव्राजनं प्रियं समीहितं भवेत्तदा गतायुषो गतो वनं प्रस्थित आयुः परमप्रीतिविषयीभूतपुत्रो यस्य तस्य दिवं गतस्य मे प्रेतकृत्यं प्रेतस्य लोकान्तरं प्राप्तस्य यत्कृत्यं देहसंस्कारादिकं तद् भरतो मा कार्षीत् न करोतु ॥ ९१ ॥

मृते मयि गते रामे वनं पुरुषपुंगवे ।
सेदानीं विधवा राज्यं सपुत्रा कारयिष्यसि ॥ ९२ ॥

मृते इति । मयि दशरथे मृते सति लोकान्तरं प्राप्ते पुरुषपुङ्गवे पुरुषश्रेष्ठे रामे च वनमरण्यं गते सति विधवा त्वं सपुत्रा भरतसाहाय्येन राज्यं कारयिष्यसि, नूनं सञ्चालयिष्यसि राज्यभारवहनासमर्था त्वमिति भावः ॥ ९२ ॥

त्वं राजपुत्रि ! दैवेन न्यवसो मम वेश्मनि ।
अकीर्तिश्चातुला लोके ध्रुवः परिभवश्च मे ॥
सर्वभूतेषु चावज्ञा यथा पापकृतस्तथा ॥ ९३ ॥

त्वमिति । हे राजपुत्रि ! त्वं दैवेन मामकदुरदृष्टवशेन दुःखहेतवे मम वेश्मनि राजप्रासादे न्यवसोऽवात्सीः कर्मफलप्रयोजकादृष्टेनैव केनचिदावयोः सङ्गमः कारित इति भावः । त्वं राजपुत्रीवादेनेतिपाठे राजपुत्रीव्यपदेशमात्रेणेत्यर्थः । तेनैव हेतुना यथा लोके भुवने पापकृतः पापाचरणस्यातुला अनुपमा अत्यन्तमिति यावत्, अकीर्तिर्मान्यजनसमक्षं धिक्कारः ध्रुवश्चिरकालिकः परिभवः सर्वभूतेष्ववज्ञा क्षुद्रत्वेन प्रतिपत्तिश्च भवति तथैव सर्वं मे ममापि भविष्यतीति शेषः ॥९३ ॥

कथं रथैर्विभुर्यात्वा गजाश्वैश्च मुहुर्मुहुः ।
पद्भ्यां रामो महारण्ये वत्सो मे विचरिष्यति ॥ ९४ ॥

कथमिति । विभुः प्रभू राज्याधिकारे समर्थो मे मम वत्सोऽतीव प्रियो रामो रथैः स्यन्दनैः गजाश्वैश्च हस्त्यश्वादियानैश्चायप्रभृति मुहुर्मुहुरत्यन्तं यात्वा गन्तव्यदेशं प्राप्याधुना महारण्ये अनेकविधहिंस्रपशुपक्षिसङ्कुले महावने पद्भ्यां कथं विचरिष्यति । कमलकोमलचरणतलोऽसौ वनवासकष्टं कथं सोढेति भावः॥ ९४ ॥

यस्य चाहारसमये सूदाः कुण्डलधारिणः ।
अहम्पूर्वाः पचन्ति स्म प्रसन्नाः पानभोजनम् ॥ ९५ ॥

स कथं नु कषायाणि तिक्तानि कटुकानि च ।
भक्षयन्वन्यमाहारं सुतो मे वर्तयिष्यति ॥ ९६ ॥

यस्येति । यस्य रामस्याऽऽहारसमये भोजनकाले कुण्डलधारिणः कर्णयोर्विलसत्सुवर्णकुण्डलाः सूदाः पाककर्तारः, प्रसन्ना अस्मन्निष्पादितं भोजनं रामः सेविष्यत इति प्रसीदन्तः, अहं पूर्वं येषां ते त्वत्तः पूर्वमहं पक्ष्यामीत्यन्योऽन्यं पानभोजनं पातुमर्हं द्रवीभूतांशं घनीभूतं च भोज्यपदार्थं पचन्ति स्म, स मे सुतो रामः कषायादिरससंयुक्तानि कन्दमूलादीनीत्यध्याहारः, तद्रूपमन्यादृशं वन्यं वनसम्भवमाहारं भक्षयन् सेवमानः कथं केन प्रकारेण वर्तयिष्यति जीविष्यति ॥ ९५-९६ ॥

महार्हवस्त्रसम्बद्धो भूत्वा चिरसुखोचितः ।
काषायपरिधानस्तु कथं रामो भविष्यति ॥ ९७ ॥

महार्हेति । महार्हेण अतिश्लाघ्येन बहुमूल्येन वस्त्रेण सम्बद्धः संवीतः परिवेष्टितः, यद्वा महैः सर्वपूज्यैर्ब्रह्मादिभिरर्हाणि प्रशंसनीयानि यानि वस्त्राणि तैः संवीतो भूषितो चिरसुखोचितः चिरकालं सुखास्तरणयोग्यः सार्वकालिकानन्दयोग्यो रामः काषायपरिधानः कषायेण रक्तं काषायं, काषायं परिधानं वस्त्रं यस्य स गैरिकवस्त्रावरणस्तापसजनोचितवस्त्रधारीत्यर्थः कथं भविष्यति निवत्स्यति ॥ ९७ ॥

कस्येदं दारुणं वाक्यमेवंविधमपीरितम् ।
रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनम् ॥ ९८ ॥

कस्येति । रामस्यारण्यगमनं भरतस्याभिषेचनमेवंविधं दारुणं वज्रादपि कठोरं वाक्यं वचनं कस्य प्रेरणया हेतोर्वा ईरितं कथितं तद्वद । यद्वा कस्य सत्यमिति शेषः । यद्वा—इदमेवंविधं दारुणं श्लोकोत्तरार्धरूपं रामस्यारण्यगमनमित्यादिवाक्यं वाक्यश्रवणं मम कस्याप्यनिर्वचनीयस्य ईरितं कृतस्य दुष्कर्मणः फलमित्यर्थः ॥ ९८ ॥

धिगस्तु योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः ।
न ब्रवीमि स्त्रियः सर्वा भरतस्यैव मातरम् ॥ ९९ ॥

कैकेयीदौर्जन्यं दृष्ट्वा राजा शोकेन स्त्रीमात्रं निन्दति—धिगिति । योषितः स्त्रीर्धिगस्तु निन्द्यत्वमस्त्वित्यर्थः । यतस्ताः शठा गूढविप्रियकारिण्यः स्वार्थपरायणाः स्वार्थैकपराः

स्वार्थमात्रसाधनतत्पराश्च भवन्तीत्यर्थः । पुनः स्वाभाविकविवेकेनाह—नेति। यदिदं ब्रवीमि तत् सर्वाः स्त्रिय उद्दिश्य न ब्रवीमि, किन्तु भरतस्यैव मातरमुद्दिश्य ममेयमुक्तिः । कौसल्यादीनां निन्दानर्हत्वादिति भावः ॥ ९९ ॥

अनर्थभावेऽर्थपरे नृशंसे ममानुतापाय निवेशितासि ।

किमप्रियं पश्यसि मन्निमित्तं हितानुकारिण्यथवापि रामे ॥ १०० ॥

अनर्थभाव इति । अनर्थभावे ! अनर्थे ! जगदनर्थसाधने भावश्चित्ताभिलाषो यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, यद्वा अनर्थः पत्यर्थविरुद्धकारी भावोऽभिप्रायो यस्यास्तत्सम्बोधनम्, अनर्थसम्पादिक इत्यर्थः, अत एव अर्थपरे स्वार्थसाधनतत्परे, नृशंसे क्रूरताविशिष्टे ममानुतापायं मदनुतापार्थं स्वक्लेशाय त्वं निवेशितासि प्रवेशितासि मया स्वगृह इति शेषः, यद्वा निवेशितदुर्भावासीश्वरेणेति शेषः । मन्निमित्तं मद्धेतुकं किमप्रियं स्वप्रीतिविरुद्धं किं पश्यसि जगद्धितानुकारिणि कल्याणकारिणि रामे वा किमप्रियं तत्साधनं पश्यसि तद्वदेत्यर्थः ॥ १०० ॥

परित्यजेयुः पितरोऽपि पुत्रान्भार्याः पतींश्चापि कृतानुरागाः ।

कृत्स्नं हि सर्वं कुपितं जगत्स्याद् दृष्ट्वैव रामं व्यसने निमग्नम् ॥१०१॥

परित्यजेयुरिति । रामभरण्यवासरूपे व्यसने दुःखे निमग्नं दृष्ट्वा कृत्स्नं सकलं जगद् भुवनं सर्वं सर्वथाकुपितं विपरीतं स्यात् । कोपप्रकारमाह—कृतानुरागा रामविषयकानुरागविशिष्टाः पितरः पुत्रान् विभक्तिविपरिणामेनात्रापि कृतानुरागाः, इति पदसम्बन्धाद् बालानपि रामानुरागरञ्जितहृदयांस्त्यजेयुः, रामेण सह गमनार्थमिति शेषः । अपिना तादृशाः पुत्रांश्च तादृशान् वृद्धान् पितृप्रभृतींस्त्यजेयुः तादृश्यो भार्यास्तादृशान्पतीन् तादृशाः पतयस्तादृशीर्भार्या अपि त्यजेयुः । तव हठनिर्वृत्तये वनं गतवति रामे सृष्टिचक्रमेवाव्यवस्थितं भवेदिति भावः । मानिनि ! मानं मुञ्चेत्याशयः ॥ १०१ ॥

अहं पुनर्देवकुमाररूपमलङ्कृतं तं सुतमाव्रजन्तम् ।

नन्दामि पश्यन्निव दर्शनेन भवामि दृष्ट्वेव पुनर्युवेव ॥ १०२ ॥

अहमिति । रामं विना स्वस्य जीवनव्यतिरेकं दर्शयिष्यंस्तदन्वये स्वजीवनान्वयं दर्शयति—अहमिति । अहं पुनरहन्तु देवकुमाररूपं देवस्य कुमारो जयन्तस्तद्रूपं निसर्गसुन्दरमलङ्कृतमलङ्कारैर्विविधभूषणैरतिशयितशोभं चन्द्रनिभाननं हृदि विपरिवर्तमानत्वात्तमित्युक्तं, सुतं सौन्दर्याद्यभावेऽपि सुतत्वप्रयुक्तप्रेमास्पदम् आव्रजन्तं मत्तमतङ्गगामिनं

गमनकालिकसम्भ्रमविशेषशालिनमिति यावत्, दर्शनेन मानसज्ञानेन पश्यन् हृदि चिन्तनमात्रेणेत्यर्थः, नन्दामि हृष्यामि दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य तु पुनः युवेव युववद्धृष्टपुष्टाङ्गो भवामि ॥ १०२ ॥

विना हि सूर्येण भवेत्प्रवृत्तिरवर्षता वज्रधरेण वापि ।

रामन्तु गच्छन्तमितः समीक्ष्य जीवेन्न कश्चित्त्विति चेतना मे ॥१०३॥

विनेति । हिरपीत्यर्थे । सूर्येण विनापि लोकस्य प्रवृत्तिर्व्यवहारः स्यात्, अवर्षता वृष्टिमकुर्वता वज्रधरेणेन्द्रेणापि प्रवृत्तिर्लोकस्य कथं कथमपि जीवनं स्याद्वेति । रामं त्वितोऽयोध्यातो वनं गच्छन्तं समीक्ष्यावलोक्य कश्चिदप्ययोध्यावासी न जीवेत् स्वस्थतया न तिष्ठेदिति मे चेतना निश्चयः । यद्वा—इन्द्रेण तत्स्वरूपसत्तां विनापि प्रवृत्तिर्भवेद् रामं तु विना न कस्यापि जीवनमिति मे मतिः । अन्तर्यामिणं विना कस्यापि व्यवहारस्यासिद्धेः । एवं च स्वजीवनं कैमुतिकन्यायसिद्धमिति भावः ॥१०३॥

विनाशकामामहिताममित्रामावासयं मृत्युमिवात्मनस्त्वाम् ।

चिरं बताङ्केन धृतासि सर्पी महाविषा तेन हतोऽस्मि मोहात् ॥१०४॥

विनाशकामामिति । स्वाज्ञानेनैवाहं पराभूत इत्याह—विनाशकामामिक्ष्वाकुकुलनाशविषयकेच्छावतीमत एवाहितां हिताचरणरहितामत एवामित्रां शत्रुभूतां त्वामात्मनो मृत्युमिवावासयं स्ववेश्मनीति शेषः । किञ्च महाविषा विषपूर्णा सर्पीव नागिनीव त्वमङ्केन मया मोहादज्ञानतो धृतासि धारितासि बहु लालितासीति भावः । तेन हेतुना हतोऽस्मि नष्टोऽस्मि, अहमिति शेषः ॥ १०४ ॥

मया च रामेण सलक्ष्मणेन प्रशास्तु हीनो भरतस्त्वया सह ।

पुरञ्च राष्ट्रं च निहत्य बान्धवान्ममाहितानां च भवाभिभाषिणी ॥१०५॥

मयेति । सलक्ष्मणेन रामेण मया दशरथेन च हीनो भरतस्त्वया सह पुरमयोध्यानगरीं राष्ट्रञ्च प्रशास्तु सञ्चालयतु । त्वञ्च बान्धवान्पतिपुत्रादीन्निहत्य नाशयित्वा ममाहितानां शत्रूणामभिभाषिणी अभिभाषणशीला भव, राष्ट्रशत्रुभिः सहैव नूतनं बन्धुत्वबन्धनं विधेहि वार्ताकरणयोग्यबान्धवाभावादिति भावः ॥ १०५ ॥

नृशंसवृत्ते ! व्यसनप्रहारिणि ! प्रसह्यवाक्यं यदिहाद्य भाषसे ।

न नाम ते तेन मुखात्पतन्त्यधो विशीर्यमाणा दशनाः सहस्रधा ॥ १०६॥

नृशंसवृत्त इति । हे नृशंसवृत्ते ! नृशंसं क्रूरं वृत्तं चरित्रं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ,

व्यसनप्रहारिणि ! व्यसनेन पुत्रवियोगजनितदुःखदानेन प्रहरति तच्छीला तत्सम्बोधनम्, क्षते प्रहारन्यायेन विपादि प्रहरणशीले ! रामविरहासहनं विपत् तत्र पुनः पुनश्चोदनं प्रहरणम्, त्वामिह देशे, अथास्मिन्काले प्रसह्य पतिवचनकारितां तिरस्कृत्य यद् भाषसे तेन भाषणेन ते तव मुखात् सहस्रधा विशीर्यमाणा दशना दन्ता अधः पृथिव्यां न पतान्ति न शीर्यन्ते नाम आश्चर्यमेतत् ॥ १०६ ॥

न किञ्चिदाहाहितमप्रियं वचो न वेत्ति रामः परुषाणि भाषितुम् ।
कथन्तु रामे ह्यभिरामवादिनि ब्रवीषि दोषान्गुणनित्यसम्मते ॥१०७॥

न किञ्चिदिति । यो रामोऽहितमशुभमप्रियं कठोरं च किञ्चिद्वचो नाह परुषाणि हृदयवेधकानि वचांसि भाषितुं व्यहर्तुं न वेत्ति न जानीते, ज्ञानपूर्वकत्वाद्भाषणस्य कुतस्तत्प्रसक्तिरिति भावः, तस्मिन्नभिरामवादिनि सर्वप्रियभाषिणि गुणैर्नित्यं सम्मते सहिते यद्वा गुणैर्गुणविशिष्टैर्नित्यं सम्मते पूजिते, रामे दोषान् प्रव्राजनहेतून् यद्वा दोषान् जटाचीरधारणवनवासादीनात्मनो दोषजनकान् कथं नु केन हेतुना ब्रवीषि दोषकथनं विना तदनिष्टाचरणं लोके न दृष्टमिति समुन्नतकुलसम्भवानां निष्कारणो द्रोहो न समुचित इति भावः ॥ १०७ ॥

प्रताम्य वा प्रज्वल वा प्रणश्य वा सहस्रशो वा स्फुटितां महीं व्रज ।
न ते करिष्यामि वचः सुदारुणं समाहितं केकयराजपांसने ! ॥ १०८ ॥

प्रताम्येति । हे केकयराजपांसने केकयराजानां कलङ्कभूते कैकेयि ! प्रताम्य ग्लानिं गच्छ, प्रज्वल कुपिता भव, प्रणश्य नष्टा भव, सहस्रशः कुद्दालप्रहारैः स्फुटितां कृतगर्तां महीं वा व्रज भूमौ पत वेत्यर्थः । स्फुटितेति पाठे प्रस्तरादिप्रहारैः स्फुटितशिराः, महीं व्रज भूशायिनी भव । किन्तु ते सुदारुणं मर्मच्छेदकं समं सर्वं समेभ्यः सर्वेभ्यो वाऽहितमहितकारकं वचनं वचो न करिष्यामि न पालयिष्यामि ॥ १०८ ॥

क्षुरोपमां नित्यमसत्प्रियंवदां
प्रदुष्टभावां स्वकुलोपघातिनीम् ।
न जीवितुं त्वां विषहेऽमनोरमां
दिधक्षमाणां हृदयं सबन्धनम् ॥ १०९ ॥

क्षुरोपमामिति । क्षुरस्य छुरिकाया उपमौपम्यं यस्यास्तां स्वसम्बन्धच्छेदनकर्त्रीम् ।

नित्यमसाध्वप्रियंवदाम् सर्वदा मिथ्याप्रियवादिनीम् प्रदुष्टभावां प्रकर्षेण दुष्टान्तःकरणाम् अत एव स्वस्येक्ष्वाकुकुलस्य घातिनीमुपहन्त्रीम् मनोरमां रूपलावण्यमात्रेण न शीलेन रमणीयाम् , यद्वा—अमनोरमामिति पदच्छेदः । सबन्धनं समूलं प्राणरूपमूलसहितं 'प्राणबन्धनं हि सौम्य मनः' इति श्रुतेः । हृदयं दिधक्षमाणां दग्धुमिच्छन्तीं त्वां दृष्ट्वा जीवितुं न विषहे नेच्छामि ॥ १०९ ॥

न जीवितं मेऽस्ति कुतः पुनः सुखं
विनात्मजेनात्मवतां कुतो रतिः ।
ममाहितं देवि ! न कर्तुमर्हसि
स्पृशामि पादावपि ते प्रसीद मे ॥ ११० ॥

पुनस्तामाह—मे मम जीवितं नास्ति, रामस्य वनगमनाद् मम मृत्युरवश्यं भावीति भावितम् , पुनः सुखं कुतः ? आत्मवतामात्मज्ञानामपि । अत्रापिः पूरणीयः । आत्मजेन पुत्रेण विना रतिः प्रीतिः सुखं वा कुतः ? हे देवि ! मम वृद्धस्याहितं कर्तुं नार्हसि न तवोचितम् , अहं ते पादौ स्पृशामि प्रणमामि, मे मह्यं प्रसीद प्रसन्ना भव हठान्निवर्तस्वेत्यर्थः ॥ ११० ॥

स भूमिपालो विलपन्ननाथवत्
स्त्रिया गृहीतो हृदयेऽतिमात्रया ।
पपात देव्याश्चरणौ प्रसारिता-
वुभावसम्प्राप्य यथातुरस्तथा ॥ १११ ॥

स इति । स भूमिपालो राजा दशरथोऽनाथवद्विलपन् विलापं कुर्वन् अतिमात्रया दृढनिश्चयवत्या, अमर्यादया वा, अतिशयितसौन्दर्यया स्त्रिया भार्यया हृदये गृहीतो वशीकृतः प्रसारितौ देव्या उभौ चरणौ असंप्राप्य आतुरो यथा तथा पपात, चरणौ गृहीतुं प्रचलितोऽपि मध्य एवापतत् । एतेन संतापातिशयः व्यज्यत इति । आतुरो यथा किञ्चित्स्प्रष्टुकामोऽस्पृष्ट्वैव मध्ये मूर्च्छया पतति तथेत्यर्थः । ॥१११॥

इति नूतनाख्यया व्याख्यया समलङ्कृते श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणेऽयोध्याकाण्डे द्वादशः सर्गः ।

अथ श्रीमद्भगवद्गीतायां

द्वितीयोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अहिंसा परमो धर्मो भिक्षाशनं चेत्येवंलक्षणया बुद्धया युद्धवैमुख्यमर्जुनस्य श्रुत्वा स्वपुत्राणां राज्यमप्रचलितमवधार्य स्वस्थहृदयधृतराष्ट्रस्य हर्षनिमित्तं ततः किं वृत्तमित्याकाङ्क्षामपनिनीषुः सञ्जयस्तं प्रत्युक्तवानित्याह वैशम्पायनः—

सञ्जय उवाच—

तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।

विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥ १ ॥

कृपा ममेत इति व्यामोहनिमित्तः स्नेहविशेषः, तया स्वभावसिद्धयाऽऽविष्टं व्याप्तं, अर्जुनस्य कर्मत्वं कृपायाश्च कर्तृत्वं वदता तस्या आगन्तुकत्वं व्युदस्तम् । अत एव विषीदन्तं स्नेहविषयीभूतस्वजनविच्छेदाशङ्कानिमित्तः शोकापरपर्यायश्चित्त-व्याकुलीभावो विषादस्तं प्राप्नुवन्तम् । अत्र विषादस्य कर्मत्वेनार्जुनस्य कर्तृत्वेन च तस्याऽऽगन्तुकत्वं सूचितम् । अत एव कृपाविषादवशादश्रुभिः पूर्णे आकुले दर्शनाक्षमे चेक्षणे यस्य तम् । एवमश्रुपातव्याकुलीभावाख्यकार्यद्वयजनकतया परिपोषगताभ्यां कृपाविषादाभ्यामुद्विग्नं तमर्जुनमिदं सोपपत्तिकं वक्ष्यमाणं वाक्यमुवाच न तूपेक्षितवान् । मधुसूदन इति । स्वयं दुष्टनिग्रहकर्ताऽर्जुनं प्रत्यपि तथैव वक्ष्यतीति भावः ॥ १ ॥

तदेव भगवतो वाक्यमवतारयति—

श्री भगवानुवाच—

"ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
वैराग्यस्याथ मोक्षस्य षण्णां भग इतीङ्गना" ॥

समग्रस्येति प्रत्येकं सम्बन्धः । मोक्षस्येति तत्साधनस्य ज्ञानस्य । इङ्गना संज्ञा । एतादृशं समग्रमैश्वर्यादिकं नित्यमप्रतिबन्धेन यत्र वर्तते स भगवान् । नित्ययोगे मतुप् ।

तथा—

"उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् ।
वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति" ॥

अत्र भूतानामिति प्रत्येकं सम्बध्यते । उत्पत्तिविनाशशब्दौ तत्कारणस्याप्युपलक्षकौ । आगतिगती आगामिन्यौ सम्पदापदौ । एतादृशो भगवच्छब्दार्थः, श्रीवासुदेव एव पर्यवसित इति तथोच्यते ॥

कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥ २ ॥

इदं स्वधर्मात् पराङ्मुखत्वं कृपाव्यामोहाश्रुपातादिपुरस्सरं कश्मलं शिष्टगर्हितत्वेन मलिनं विषमे समये स्थाने त्वा त्वां सर्वक्षत्रियप्रवरं कुतो हेतोः समुपस्थितं प्राप्तम् । किं मोक्षेच्छातः, किं वा स्वर्गेच्छातोऽथवा कीर्तीच्छात इति किं शब्देनाऽऽक्षिप्यते । हेतुत्रयमपि निषेधति त्रिभिर्विशेषणैरुत्तरार्धेन । आर्यैर्मुमुक्षुभिर्न जुष्टमसेवितं स्वधर्मैराशयशुद्धिद्वारा मोक्षमिच्छद्भिरपक्वकषायैर्मुमुक्षुभिः कथं स्वधर्मस्त्याज्य इत्यर्थः । संन्यासाधिकारी तु पक्वकषायोऽग्रे वक्ष्यते । अस्वर्ग्यं स्वर्गहेतुधर्मविरोधित्वान्न स्वर्गेच्छया सेव्यम् । अकीर्तिकरं कीर्त्यभावकरमपकीर्तिकरं वा न कीर्तीच्छया सेव्यम् । तथा च मोक्षकामैः स्वर्गकामैः कीर्तिकामैश्च वर्जनीयम्, तत्काम एव त्वं सेवस इत्यहो अनुचितं चेष्टितं तवेति भावः ॥ २ ॥

ननु बन्धुसेनावेक्षणजातेनाधैर्येण धनुरपि धारयितुमशक्नुवता मया किं कर्त्तुं शक्यमित्यत आह—

क्लैव्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ! ॥ ३ ॥

क्लैव्यं क्लीबभावमधैर्यमोजस्तेजआदिभग्नरूपं मा स्म गमो मा गाः, हे पार्थ ! पृथातनय ! पृथया देवप्रसादलब्धे तत्तनयमात्रे वीर्यातिशयस्य प्रसिद्धत्वात्पृथातनयत्वेन त्वं क्लैब्यायोग्य इत्यर्थः । अर्जुनत्वेनापि तदयोग्यत्वमाह—नैतदिति । त्वयि अर्जुने साक्षान्महेश्वरेणापि सह कृताहवे प्रख्यातमहाप्रभावे नोपपद्यते न युज्यते एतत् क्लैब्यमित्यसाधारण्येन तदयोग्यत्वनिर्देशः । ननु "न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः" इति पूर्वमेव मयोक्तमित्याशङ्क्याह—क्षुद्रमिति । हृदयदौर्बल्यं मनसो भ्रमणादिरूपमधैर्यं

क्षुद्रत्वकारणत्वात् क्षुद्रं सुनिरसनं वा त्यक्त्वा विवेकेनापनीयोत्तिष्ठ युद्धाय सज्जो भव, हे परन्तप ! परं शत्रुं तापयतीति तथा सम्बोध्यते हेतुगर्भम् ॥ ३ ॥

ननु नायं स्वधर्मस्य त्यागः शोकमोहादिवशात् किन्तु धर्मत्वाभावादधर्मत्वाच्चास्य युद्धस्य त्यागो मया क्रियत इति भगवदभिप्रायमप्रतिपद्यमानस्यार्जुनस्याभिप्रायमवतारयति—

अर्जुन उवाच—

कथं भीष्ममहं संख्ये द्रोणं च मधुसूदन !

इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ! ॥ ४ ॥

भीष्मं पितामहं द्रोणं चाऽऽचार्यं संख्ये रणे इषुभिः सायकैः प्रतियोत्स्यामि प्रहरिष्यामि कथं, न कथञ्चिदपीत्यर्थः। यतस्तौ पूजार्हौ कुसुमादिभिरर्चनयोग्यौ। पूजार्हाभ्यां सह क्रीडास्थानेऽपि वाचाऽपि हर्षफलकमपि लीलायुद्धमनुचितं किं पुनर्युद्धभूमौ शरैः प्राणत्यागफलकं प्रहरणमित्यर्थः। मधुसूदनारिसूदनेतिसम्बोधनद्वयं शोकव्याकुलत्वेन पूर्वापरपरामर्शवैकल्यात्। अतो न मधुसूदनारिसूदनेत्यस्यार्थस्य पुनरुक्तत्वं दोषः। युद्धमात्रमपि यत्र नोचितं दूरे तत्र वध इति प्रतियोत्स्यामीत्यनेन सूचितम्। अथवा पूजार्हौ कथं प्रतियोत्स्यामि। पूजार्हयोरेव विवरणं भीष्मं द्रोणं चेति। द्वौ ब्राह्मणौ भोजय देवदत्तं यज्ञदत्तं चेतिवत् सम्बन्धः। अयं भावः— दुर्योधनादयो नापुरस्कृत्य भीष्मद्रोणौ युद्धाय सज्जीभवन्ति। तत्र ताभ्यां सह युद्धं न तावद्धर्मः पूजादिवदविहितत्वात्। न चायमनिषिद्धत्वादधर्मोऽपि न भवतीति वाच्यम्। "गुरुं हुंकृत्य त्वंकृत्य" इत्यादिना शब्दमात्रेणापि गुरुद्रोहो यदाऽनिष्टफलत्वप्रदर्शनेन निषिद्धस्तदा किं वाच्यं ताभ्यां सह सङ्ग्रामस्याधर्मत्वे निषिद्धत्वे चेति ॥४॥

ननु भीष्मद्रोणयोः पूजार्हत्वं गुरुत्वेनैव, एवमन्येषामपि कृपादीनां, नच तेषां गुरुत्वेन स्वीकारः साम्प्रतमुचितः—

"गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः।

उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो विधीयते" ॥

इति स्मृतेः, तस्मादेषां युद्धगर्वेणावलिप्तानामन्यायराज्यग्रहणेन शिष्यद्रोहेण च कार्याकार्यविवेकशून्यानामुत्पथनिष्ठानां वध एव श्रेयानित्याशङ्क्याह—

गुरूनहत्वा हि महानुभावा-
ञ्छ्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव
भुञ्जीय भोगान्रुधिरप्रदिग्धान् ॥ ५ ॥

गुरूनहत्वा परलोकस्तावदस्त्येव। अस्मिंस्तु लोके तैर्हृतराज्यानां नो नृपादीनां निषिद्धं भैक्षमपि भोक्तुं श्रेयः प्रशस्ततरमुचितं न तु तद्वधेन राज्यमपि श्रेय इति धर्मेऽपि युद्धे वृत्तिमात्रफलत्वं गृहीत्वा पापमारोप्य ब्रूते। नन्ववलिप्तत्वादिना तेषां गुरुत्वाभाव उक्त इत्याशङ्क्याऽऽह—**महानुभावानिति**। महाननुभावः श्रुताध्ययनतपआचारादिनिबन्धनः प्रभावो येषां तान्। तथा च कालकामादयोऽपि यैर्वशीकृतास्तेषां पुण्यातिशयशालिनां नावलिप्तत्वादिक्षुद्रपाप्मसंश्लेष इत्यर्थः। हिमहानुभावानित्येकं वा पदं, हिमं जाड्यमपहन्तीति हिमह आदित्योऽग्निर्वा तस्येवानुभावः सामर्थ्यं येषां तान्। तथा चातितेजस्वित्वात्तेषामवलिप्तत्वादिदोषो नास्त्येव।

"धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम्।
तेजीयसां न दोषाय वह्नेः सर्वभुजो यथा॥" इत्युक्तेः।

ननु यदाऽर्थलुब्धाः सन्तो युद्धे प्रवृत्तास्तदैषां विक्रीतात्मनां कुतस्त्यं पूर्वोक्तं माहात्म्यम्, तथा चोक्तं भीष्मेण युधिष्ठिरं प्रति—

"अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित्।
इति सत्यं महाराज बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः"॥

इत्याशङ्क्याऽऽह—**हत्वेति**। अर्थलुब्धा अपि ते मदपेक्षया गुरवो भवन्त्येवेति पुनर्गुरुग्रहणेनोक्तम्। तुशब्दोऽप्यर्थे। ईदृशानपि गुरून्हत्वा भोगानेव भुञ्जीय न तु मोक्षं लभेय। भुज्यन्त इति भोगा विषयाः कर्मणि घञ्। ते च भोगा इहैव न परलोके। इहापि च रुधिरप्रदिग्धा इवापयशोव्याप्तत्वेनात्यन्तजुगुप्सिता इत्यर्थः। यदेहाप्येवं तदा परलोकदुःखं कियद् वर्णनीयमिति भावः। अथवा गुरून्हत्वाऽर्थकामात्मकान भोगानेव भुञ्जीय नतु धर्ममोक्षावित्यर्थकामपदस्य भोगविशेषणतया व्याख्यानान्तरं द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

ननु भिक्षाशनस्य क्षत्रियं प्रति निषिद्धत्वाद् युद्धस्य च विहितत्वाद

स्वधर्मत्वेन युद्धमेव तव श्रेयस्करमित्याशङ्क्याऽऽह—

न चैतद् विद्मः कतरन्नो गरीयो,
यद् वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषाम-
स्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥ ६ ॥

एतदपि न जानीमो भैक्षयुद्धयोर्मध्ये कतरन्नोऽस्माकं गरीयः श्रेष्ठं किं भैक्षं हिंसाशून्यत्वादुत युद्धं स्वधर्मत्वादिति । इदं च न विद्म आरब्धेऽपि युद्धे यद् वा वयं जयेमातिशयीमहि यदि वा नोऽस्मान्जयेयुर्धार्तराष्ट्राः । उभयोः साम्यपक्षोऽप्यर्थाद् बोद्धव्यः ।

किं च जातोऽपि जयो नः फलतः पराजय एव । यतो यान् बन्धून् हत्वा जीवितुमपि वयं नेच्छामः किं पुनर्विषयानुपभोक्तुं त एवावस्थिताः सम्मुखे धार्तराष्ट्रा धृतराष्ट्रसम्बन्धिनो भीष्मद्रोणादयः सर्वेऽपि । तस्माद् भैक्षाद् युद्धस्य श्रेष्ठत्वं न सिद्धमित्यर्थः । तदेवं प्राक्तनेन ग्रन्थेन संसारदोषनिरूपणादधिकारिविशेषणान्युक्तानि । तत्र "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" इत्यत्र रणे हतस्य परिव्राट्समान-योगक्षेमत्वोक्तेः "अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः" इत्यादिश्रुतिसिद्धं श्रेयो मोक्षाख्यमुपन्यस्तम् । अर्थाच्च तदितरदश्रेय इति नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः, न काङ्क्षे विजयं कृष्णेत्यत्रैहिकफलविरागः, अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरित्यत्र पारलौकिक-फलविरागः, नरके नियतं वास इत्यत्र स्थूलदेहातिरिक्त आत्मा, किं नो राज्येनेति व्याख्यानवर्त्मना शमः, किं भोगैरिति दमः, यद्यप्येते न पश्यन्तीति निर्लोभता, तन्मे क्षेमतरं भवेदित्यत्र तितिक्षा, इति प्रथमाध्यायार्थः संन्याससाधनसूचनम् । अस्मिंस्त्वध्याये श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीत्यत्र भिक्षाचर्योपलक्षितः संन्यासः प्रतिपादितः । गुरूपसदनमिदानीं प्रतिपाद्यते समधिगत-संसारदोषजातस्यातितरां निर्विण्णस्य विधिवद् गुरुमुपसन्नस्यैव विद्याग्रहणे ऽधिकारात् ॥ ६ ॥

तदेवं भीष्मादिसंकटवशात् "व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति" इति श्रुति-सिद्धभिक्षाचर्येऽर्जुनस्याभिलाषं प्रदर्श्य विधिवद् गुरूपसत्तिमपि तत्संकटव्याजेनैव दर्शयति—

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः
पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः ।
यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे
शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ ७ ॥

यः स्वल्पामपि वित्तक्षतिं न क्षमते स कृपण इति लोके प्रसिद्धः । तद्विधत्वादखिलोऽनात्मविदप्राप्तपुरुषार्थतया कृपणो भवति । "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः" इति श्रुतेः । तस्य भावः कार्पण्यमनात्माध्यासवत्त्वं तन्निमित्तोऽस्मिञ्जन्मन्येत एव मदीयास्तेषु हतेषु किं जीवितेनेत्यभिनिवेशरूपो ममतालक्षणो दोषस्तेनोपहतस्तिरस्कृतः स्वभावः क्षात्रो युद्धोद्योगलक्षणो यस्य स तथा । धर्मे विषये निर्णायकप्रमाणादर्शनात् संमूढं किमेतेषां वधो धर्मः किमे (किं वै) तत्परिपालनं धर्मः । तथा किं पृथ्वीपरिपालनं धर्मः किं वा यथाऽवस्थितोऽरण्यनिवास एव धर्म इत्यादिसंशयैर्व्याप्तं चेतो यस्य स तथा । न चैतद् विद्मः कतरन्नो गरीय इत्यत्र व्याख्यातमेतत् । एवंविधः सन्नहं त्वा त्वामिदानीं पृच्छामि श्रेय इत्यनुषङ्गः । अतो यन्निश्चितमैकान्तिकमात्यन्तिकं च श्रेयः परमपुमर्थभूतं फलं स्यात्तन्मे मह्यं ब्रूहि । साधनानन्तरमेवश्यंभावित्वमैकान्तिकत्वं, जातस्याविनाश आत्यन्तिकत्वम् । यथा ह्यौषधे कृते कदाचिद् रोगनिवृत्तिर्न भवेदपि जाताऽपि च रोगनिवृत्तिः पुनरपि रोगोत्पत्त्या विनाश्यते, एवं कृतेऽपि यागे प्रतिबन्धवशात् स्वर्गो न भवेदपि जातोऽपि स्वर्गो दुःखाक्रान्तो नश्यति चेति नैकान्तिकत्वमात्यन्तिकत्वं वा तयोः ।

तदुक्तम्—

"दुःखत्रयाभिघाताज्जिज्ञासा तदपघातके हेतौ ।
दृष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तात्यन्ततोऽभावात्" ॥ इति
"दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिक्षयातिशययुक्तः ।
तद्विपरीतः श्रेयान् व्यक्ताव्यक्तज्ञविज्ञानात्" ॥ इति च

ननु त्व मम सखा न तु शिष्योऽत आह—**शिष्यस्तेऽहमिति** । त्वदनुशासनयोग्यत्वादहं तव शिष्य एव भवामि न सखा न्यूनज्ञानत्वात् । अतस्त्वां प्रपन्नं शरणागतं मां शाधि शिक्षय करुणया न त्वशिष्यत्वशङ्कयोपेक्षणीयोऽहमित्यर्थः ।

"एतेन "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत् समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार, अधीहि भगवो ब्रह्म" इत्यादिगुरूपसत्तिप्रतिपादकः श्रुत्यर्थो दर्शितः ॥ ७ ॥

ननु स्वयमेव त्वं श्रेयो विचारय श्रुतसम्पन्नोऽसि किं परशिष्यत्वेनेत्यत आह—

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्या—
द्यच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं,
राज्यं सुराणामपि चाऽऽधिपत्यम् ॥ ८ ॥

यच्छ्रेयः प्राप्तं सत्कर्तृ मम शोकमपनुद्यादपनुदेन्निवारयेत्तन्न पश्यामि हि यस्मात्तस्मान्मां शाधीति "सोऽहं भगवः शोचामि तं मां भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु" इति श्रुत्यर्थो दर्शितः। शोकानपनोदे को दोष इत्याशङ्क्य तद्विशेषणमाह— **इन्द्रियाणामुच्छोषणमिति**। सर्वदा सन्तापकरमित्यर्थः। ननु युद्धे प्रयतमानस्य तव शोकनिवृत्तिर्भविष्यति जेष्यसि चेत्तदा राज्यप्राप्त्या, इतरथा च स्वर्गप्राप्त्या "द्वावेतौ पुरुषौ लोके" इत्यादिधर्मशास्त्रादित्याशङ्क्याऽऽह—

अवाप्येत्यादिना। शत्रुवर्जितं सस्यादिसम्पन्नं च राज्यं तथा सुराणामाधिपत्यं हिरण्यगर्भत्वपर्यन्तमैश्वर्य्यमवाप्य स्थितस्यापि मम यच्छोकमपनुद्यात्तन्न पश्यामीत्यन्वयः। "तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते" इति श्रुतेः। यत् कृतकं तदनित्यमित्यनुमानात् प्रत्यक्षेणाप्यैहिकानां विनाशदर्शनाच्च नैहिक आमुत्रिको वा भोगः शोकनिवर्तकः किन्तु स्वसत्ताकालेऽपि भोगपारतन्त्र्यादिना विनाशकालेऽपि विच्छेदाच्छोकजनक एवेति न युद्धं शोकनिवृत्तयेऽनुष्ठेयमित्यर्थः। एतेनेहामुत्रभोगविरागोऽधिकारिविशेषणत्वेन दर्शितः ॥ ८ ॥

तदनन्तरमर्जुनः किं कृतवानिति धृतराष्ट्राकाङ्क्षायाम्—

संजय उवाच—

एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥ ९ ॥

गुडाकेशो जितालस्यः परन्तपः शत्रुतापनोऽर्जुनो हृषीकेशं सर्वेन्द्रियप्रवर्तकत्वेनाऽन्तर्यामिणं गोविन्दं गां वेदलक्षणां वाणीं विन्दतीति व्युत्पत्त्या सर्ववेदोपादानत्वेन सर्वज्ञमादावेवं कथं भीष्ममहं संख्ये इत्यादिना युद्धस्वरूपायोग्यतामुक्त्वा तदनन्तरं न योत्स्य इति युद्धफलाभावं चोक्त्वा तूष्णीं बभूव, बाह्येन्द्रियव्यापारस्य युद्धार्थं पूर्वं कृतस्य निवृत्त्या निर्व्यापारो जात इत्यर्थः। स्वभावतो जितालस्ये सर्वशत्रुतापने च

तस्मिन्नागन्तुकमालस्यमतापकत्वं च नाऽऽस्पदमाधास्यतीति द्योतयितुं हशब्दः। गोविन्दहृषीकेशपदाभ्यां सर्वज्ञत्वसर्वेशक्तित्वसूचकाभ्यां भगवतस्तन्मोहापनोदनमनायाससाध्यमिति सूचितम् ॥ ९ ॥

एवं युद्धमुपेक्षितवत्यप्यर्जुने भगवान्नोपेक्षितवानिति धृतराष्ट्रदुराशानिरासायाऽऽह—

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत।
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥ १० ॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये युद्धोद्यमेनागत्य तद्विरोधिनं विषादं मोहं प्राप्नुवन्तं तमर्जुनं प्रहसन्निवानुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जाम्बुधौ मज्जयन्निव हृषीकेशः सर्वान्तर्यामी भगवानिदं वक्ष्यमाणमशोच्यानित्यादि वचः परमगम्भीरार्थमनुचिताचरणप्रकाशकमुक्तवान्न तूपेक्षितवान् इत्यर्थः। अनुचिताचरणप्रकाशनेन लज्जोत्पादनं प्रहासः। लज्जा च दुःखात्मिकेति द्वेषविषय एव स मुख्यः। अर्जुनस्य तु भगवत्कृपाविषयत्वादनुचिताचरणप्रकाशनस्य च विवेकोत्पत्तिहेतुत्वादेकदलाभावेन गौण एवायं प्रहास इति कथयितुमिवशब्दः। लज्जामुत्पादयितुमिव विवेकमुत्पादयितुमर्जुनस्यानुचिताचरणं भगवता प्रकाश्यते। लज्जोत्पत्तिस्तु नान्तरीयकतयाऽस्तु मास्तु वेति न विवक्षितेति भावः। यदि हि युद्धारम्भात् प्रागेव गृहे स्थितो युद्धमुपेक्षेत तदा नानुचितं कुर्यात्। महता संरम्भेण तु युद्धभूमावागत्य तदुपेक्षणमतीवानुचितमिति कथयितुं सेनयोरित्यादिविशेषणम्। एतच्चाशोच्यानित्यादौ स्पष्टं भविष्यति ॥ १० ॥

तत्रार्जुनस्य युद्धाख्ये स्वधर्मे स्वतो जाताऽपि प्रवृत्तिर्द्विविधेन मोहेन तन्निमित्तेन च शोकेन प्रतिबद्धेति द्विविधो मोहस्तस्य निराकरणीयः। तत्रात्मनि स्वप्रकाशपरमानन्दरूपे सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणि स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूप एकः सर्वप्राणिसाधारणः अपरस्तु युद्धाख्ये स्वधर्मे हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपोऽर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनोऽसाधारणः। एवमुपाधित्रयविवेकेन शुद्धात्मस्वरूपबोधः प्रथमस्य निवर्तकः सर्वसाधारणः। द्वितीयस्य तु हिंसादिमत्त्वेऽपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावबोधोऽसाधारणः। शोकस्य तु कारणनिवृत्त्यैव निवृत्तेर्न पृथक् साधनान्तरापेक्षेत्यभिप्रेत्य क्रमेण भ्रमद्वयमनुवदन्—

श्री भगवानुवाच—

अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥ ११ ॥

अशोच्याञ्शोचितुमयोग्यानेव भीष्मद्रोणादीनात्मसहितांस्त्वं पण्डितोऽपि सन्नन्वशोचोऽनुशोचितवानसि ते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेत्येवमर्थकेन दृष्ट्वेमं स्वजनमित्यादिना । तथा चाशोच्ये शोच्यभ्रमः पश्वादिसाधारणस्तवात्यन्तपण्डितस्याऽनुचित इत्यर्थः । तथा कुतस्त्वा कश्मलमित्यादिना मद्वचनेनानुचितमिदमाचरितं मयेति विमर्शे प्राप्तेऽपि त्वं स्वयं प्रज्ञोऽपि सन् प्रज्ञानामवादान् प्रज्ञैर्वक्तुमनुचिताञ्शब्दांश्च कथं भीष्ममहं संख्य इत्यादीन् भाषसे वदसि न तु लज्जया तूष्णीं भवसि । अतः परं किमनुचितमस्तीति सूचयितुं चकारः । तथा चाधर्मे धर्मत्वभ्रान्तिर्धर्मे चाधर्मत्वभ्रान्तिरसाधारणी तवातिपाण्डितस्य नोचितेति भावः । प्रज्ञावतां पण्डितानां वादान् भाषसे परं न तु बुध्यसे इति वा । भाषणापेक्षयाऽनुशोचनस्य प्राक्कालत्वादतीतत्वनिर्देशः । भाषणस्य तु तदुत्तरकालत्वेनाव्यवहितत्वाद् वर्तमानत्वनिर्देशः । छान्दसेन तिङ्व्यत्ययेनानुशोचसीति वर्तमानत्वं वा व्याख्येयम् । ननु बन्धुविच्छेदे शोको नानुचितो वसिष्ठादिभिर्महाभागैरपि कृतत्वादित्याशङ्क्याह—**गतासूनिति**। ये पण्डिता विचारजन्यात्मतत्त्वज्ञानवन्तस्ते गतप्राणानगतप्राणांश्च बन्धुत्वेन कल्पितान् देहाान्नानुशोचन्ति । एते मृताः सर्वोपकरणपरित्यागेन गताः किं कुर्वन्ति क्व तिष्ठन्ति एते च जीवन्तो बन्धुविच्छेदेन कथं जीविष्यन्तीति न व्यामुह्यन्ति, समाधिसमये तत्प्रतिभासाभावात्, व्युत्थानसमये तत्प्रतिभासेऽपि मृषात्वेन निश्चयात् । नहि रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण सर्पभ्रमेऽपनीते तन्निमित्तभयकम्पादि सम्भवति, नवा पित्तोपहतेन्द्रियस्य कदाचिद् गुडे तिक्तताप्रतिभासेऽपि तिक्तार्थितया तत्र प्रवृत्तिः सम्भवति मधुरत्वनिश्चयस्य बलवत्त्वात् । एवमात्मस्वरूपाज्ञाननिबन्धनत्वाच्छोच्यभ्रमस्य तत्स्वरूपज्ञानेन तदज्ञानेऽपनीते तत्कार्यभूतः शोच्यभ्रमः कथमवतिष्ठेतेतिभावः । वसिष्ठादीनां तु प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तथा तथाऽनुकरणं न शिष्टाचारतयाऽन्येषामनुष्ठेयतामापादयति । शिष्टैर्धर्मबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानस्यालौकिकव्यवहारस्यैव तदाचारत्वात्, अन्यथा निष्ठीवनादेरप्यनुष्ठानप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् । यस्मादेवं तस्मात्त्वमपि पण्डितो भूत्वा शोकं मा कार्षीरित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

न त्वेवेत्याद्येकोनविंशतिश्लोकैरशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्येतस्य विवरणं क्रियते । स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्याद्यष्टभिः श्लोकैः प्रज्ञावादांश्च भाषसे इत्यस्य मोहद्वयस्य पृथक् प्रयत्ननिराकर्तव्यत्वात् । तत्र स्थूलशरीरादात्मानं विविक्तुं नित्यत्वं साधयति—

न त्वेवाहं जातु नाऽऽसं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामः सर्वे वयमतः परम् ॥ १२ ॥

तु शब्दो देहादिभ्यो व्यतिरेकं सूचयति । यथाऽहमितः पूर्वं जातु कदाचिदपि नाऽऽसमिति नैवापि तु आसमेव तथा त्वमप्यासीः । इमे जनाधिपाश्चासन्नेव । एतेन प्रागभावाप्रतियोगित्वं दर्शितम् । तथा सर्वे वयमहं त्वामिमे जनाधिपाश्चातः परं न भविष्याम इति न, अपि तु भविष्याम एवेति ध्वंसाप्रतियोगित्वमुक्तम् । अतः कालत्रयेऽपि सत्तायोगित्वादात्मनो नित्यत्वेनानित्याद्देहाद् वैलक्षण्यं सिद्धमित्यर्थः ॥ १२ ॥

ननु देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति लोकायतिकाः । तथा च स्थूलोऽहं गौरोऽहं गच्छामि चेत्यादिप्रत्यक्षप्रतीतीनां प्रामाण्यमनपोहितं भविष्यति । अतः कथं देहादात्मनो व्यतिरेको व्यतिरेकेऽपि कथं वा जन्मविनाशशून्यत्वं जातो देवदत्तो मृतो देवदत्त इति प्रतीतेर्देहजन्मनाशाभ्यां सहाऽऽत्मनोऽपि जन्मविनाशोपपत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥ १३ ॥

देहाः सर्वे भूतभविष्यद्वर्तमाना जगन्मण्डलवर्तिनोऽस्य सन्तीति देही । एकस्यैव विभुत्वेन सर्वदेहयोगित्वात् सर्वत्र चेष्टोपपत्तेर्न प्रतिदेहमात्मभेदे प्रमाणमस्तीति सूचयितुमेकवचनम् । सर्वे वयमिति बहुवचनं तु पूर्वत्र देहभेदानुवृत्त्या न त्वात्मभेदाभिप्रायेणेति न दोषः । तस्य देहिन एकस्यैव सतोऽस्मिन् वर्तमाने देहे यथा कौमारं यौवनं जरेत्यवस्थात्रयं परस्परविरुद्धं भवति नतु तद्भेदेनाऽऽत्मभेदः, य एवाहं बाल्ये पितरावन्वभूवं स एवाहं वार्धके प्रनप्तृननुभवामीति दृढतरप्रत्यभिज्ञानादन्यनिष्ठसंस्कारस्य चान्यत्रानुसन्धानाजनकत्वात्, तथा तेनैव प्रकारेणाविकृतस्यैव सत आत्मनो देहान्तरप्राप्तिरेतस्माद्देहादत्यन्तविलक्षणदेहप्राप्तिः, स्वप्ने योगैश्वर्ये च तद्देहभेदानुसन्धानेऽपि स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानात् । तथा च यदि देह एवात्मा भवेत्तदा कौमारादिभेदेन

देहे भिद्यमाने प्रतिसन्धानं न स्यात् । अथ तु कौमाराद्यवस्थानामत्यन्तवैलक्षण्ये-ऽप्यवस्थावतो देहस्य यावत् प्रत्यभिज्ञं वस्तुस्थितिरिति न्यायेनैक्यं ब्रूयास्तदाऽपि स्वप्नयोगैश्वर्ययोर्देहधर्मिभेदे प्रतिसन्धानं न स्यादित्यु-भयोदाहरणम् । अतो मरुमरीचिकादावुदकादिबुद्धेरिव स्थूलोऽहमित्यादिबुद्धेरपि भ्रमत्वमवश्यमभ्युपेयं बाधस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । एतच्च न जायत इत्यादौ प्रपञ्चयिष्यते । एतेन देहाद् व्यतिरिक्तो देहेन सहोत्पद्यते विनश्यति चेति पक्षोऽपि प्रत्युक्तः । तत्रावस्थाभेदे प्रत्यभिज्ञोपपत्तावपि धर्मिणो देहस्य भेदे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तेः । अथवा यथा कौमाराद्यवस्थाप्राप्तिरविकृतस्यात्मन एकस्यैव तथा देहान्तरप्राप्तिरेतस्माद्देहादुत्क्रान्तौ । तत्र स एवाहमिति प्रत्यभिज्ञानाभावेऽपि जातमात्रस्य हर्षशोकभयादिसंप्रतिपत्तेः पूर्वसंस्कारजन्याया दर्शनात् । अन्यथा स्तन्यपानादौ प्रवृत्तिर्न स्यात्तस्या इष्टसाधनतादिज्ञानजन्यत्वस्यादृष्टमात्रजन्यत्वस्य चाभ्युपगमात् । तथा च पूर्वापरदेहयोरात्मैक्यसिद्धिः, अन्यथा कृतनाशाकृताभ्यागम-प्रसङ्गादित्यन्यत्र विस्तरः । कृतयोः पुण्यपापयोर्भोगमन्तरेण नाशः कृतनाशः । अकृतयोः पुण्यपापयोरकस्मात् फलदातृत्वमकृताभ्यागमः ॥

अथवा देहिन एकस्यैव तव यथा क्रमेण देहावस्थोत्पत्तिविनाशयोर्न भेदो नित्यत्वात्तथा युगपत्सर्वदेहान्तरप्राप्तिरपि तवैकस्यैव विभुत्वात्, मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेन नित्यत्वायोगात्, अणुत्वे सकलदेहव्यापिसुखाद्यनुपलब्धिप्रसङ्गात्, विभुत्वे निश्चिते सर्वत्र दृष्टकार्यत्वात् सर्वशरीरेष्वेक एवाऽऽत्मा त्वमिति निश्चितोऽर्थः ।

तत्रैवं सति वध्यघातकभेदकल्पनया त्वमधीरत्वान्मुह्यसि, धीरस्तु विद्वान्न मुह्यति अहमेषां हन्तैते मम वध्या इति भेददर्शनाभावात् । तथा च विवादगोचरा-पन्नाः सर्वे देहा एकभोक्तृका देहत्वात्त्वद्देहवदिति ।

श्रुतिरपि—"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" इत्यादि । एतेन यदाहुर्देहमात्रमात्मेति चार्वाकाः, इन्द्रियाणि मनः प्राणश्चेति तदेकदेशिनः, क्षणिकं विज्ञानमिति सौगताः, देहातिरिक्तः स्थिरो देहपरिमाण इति दिगम्बराः, मध्यमपरिमाणस्य नित्यत्वानुपपत्तेर्नित्योऽणुरित्येकदेशिनः, तत् सर्वमपाकृतं भवति नित्यत्वविभुत्वस्थापनात् ॥ ११ ॥

नन्वात्मनो नित्यत्वे विभुत्वे च न विवदामः प्रतिदेहमेकत्वं तु न सहामहे, तथाहि—बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मभावनाख्या नव विशेषगुणवन्तः प्रतिदिनं भिन्ना एव नित्या विभवश्चात्मान इति वैशेषिका मन्यन्ते । इममेव च पक्षं तार्किकमीमांसकादयोऽपि प्रतिपन्नाः । सांख्यास्तु विप्रतिपद्यमाना अप्यात्मनो गुणवत्त्वे प्रतिदेहं भेदे न विप्रतिपद्यन्तेऽन्यथा सुखदुःखादिसङ्करप्रसङ्गात् । तथा च भीष्मादिभिन्नस्य मम नित्यत्वे विभुत्वेऽपि सुखदुःखादियोगित्वाद् भीष्मादिबन्धु-देहविच्छेदे सुखवियोगो दुःखसंयोगश्च स्यादिति शोकमोहौ नानुचिताविति अर्जुनाभिप्रायमाशङ्क्य लिङ्गशरीरविवेकायाऽऽह—

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! ॥ १४ ॥

मीयन्त आभिर्विषया इति मात्रा इन्द्रियाणि तासां स्पर्शा विषयैः सम्बन्धा-स्तत्तद्विषयाकारान्तःकरणपरिणामा वा । त आगमापायिन उत्पत्तिविनाशवतोऽन्तः—करणस्यैव शीतोष्णादिद्वारा सुखदुःखदा न तु नित्यस्य विभोरात्मनः, तस्य निर्गुणत्वा-न्निर्विकारत्वाच्च । नहि नित्यस्यानित्यधर्माश्रयत्वं सम्भवति धर्मधर्मिणोरभेदात्सम्ब-न्धान्तरानुपपत्तेः, साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वानुपपत्तेश्च । तदुक्तम्—

"नर्ते स्याद् विक्रियां दुःखी साक्षिता का विकारिणः ।
धीविक्रियासहस्राणां साक्ष्यतोऽहमविक्रियः" ॥ इति ॥

तथा च सुखदुःखाद्याश्रयीभूतान्तःकरणभेदादेव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्न निर्विकारस्य सर्वभासकस्यात्मनो भेदे मानमस्ति सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वत्रानुमानात् । अन्तः-करणस्य तावत् सुखदुःखादौ जनकत्वमुभयवादिसिद्धम् । तत्र समवायिकारणत्वस्यै-वाभ्यर्हितत्वात्तदेव कल्पयितुमुचितं नतु समवायिकारणान्तरानुपस्थितौ निमित्तत्वमा-त्रम् । तथा च कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतिरेतत् सर्वं मन एवेति कामादिसर्व-विकारोपादानत्वमभेदनिर्देशान्मनस आह । आत्मनश्च स्वप्रकाशज्ञानानन्दरूपत्वस्य

श्रुतिभिर्बोधनान्न कामाद्याश्रयत्वम् । अतो वैशेषिकादयो भ्रान्त्यैवात्मनो विकारत्वं भेदं चाङ्गीकृतवन्त इत्यर्थः । अन्तःकरणस्याऽऽगमापायित्वाद् दृश्यत्वाच्च नित्यदृग्रूपात्त्वत्तो भिन्नस्य सुखादिजनका ये मात्रास्पर्शास्तेऽप्यनित्या अनियतरूपा एकदा सुखजनकस्यैव शीतोष्णादेरन्यदा दुःखजनकत्वदर्शनात्, एवं कदाचिद् दुःखजनकस्याप्यन्यदा

सुखजनकत्वदर्शनात् । शीतोष्णग्रहणमाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकसुखदुःखोपलक्षणार्थम् । शीतमुष्णं च कदाचित् सुखं कदाचिद् दुःखं सुखदुःखे तु न कदापि विपर्ययेते इति पृथङ् निर्देशः । तथा चात्यन्तास्थिरांस्त्वद्भिन्नस्य विकारिणः सुखदुःखादिप्रदान् भीष्मादिसंयोगवियोगरूपान् मात्रास्पर्शांस्त्वं तितिक्षस्व नैते मम किञ्चित्करा इति विवेकेनोपेक्षस्व दुःखितादात्म्याध्यासेनाऽऽत्मानं दुःखिनं मा ज्ञासीरित्यर्थः । कौन्तेय भारतेति सम्बोधनद्वयेनोभयकुलविशुद्धस्य तवाज्ञानमनुचितमिति सूचयति ॥ १४ ॥

नन्वन्तःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वे तस्यैव कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च चेतनत्वमभ्युपेयं, तथा च तद्व्यतिरिक्ते तद्भासके भोक्तरि मानाभावान्नाममात्रे विवादः स्यात्, तदभ्युपगमे च बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः, अन्तःकरणस्य सुखदुःखाद्याश्रयत्वेन बद्धत्वात्, आत्मनश्च तद्व्यतिरिक्तस्य मुक्तत्वादित्याशङ्कामर्जुनस्यापनेतुमाह भगवान्—

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ! ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥ १५ ॥

यं स्वप्रकाशत्वेन स्वत एव प्रसिद्धम् "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति" इति श्रुतेः पुरुषं पूर्णत्वेन पुरि शयानं "स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयो नैतेन किञ्चनानावृतं नैतेन किञ्चनासंवृतम्" इति श्रुतेः, समदुःखसुखं समे दुःखसुखे अनात्मधर्मतया भास्यतया च यस्य निर्विकारस्य स्वयंज्योतिषस्तं, सुखदुःख—ग्रहणमशेषान्तःकरणपरिणामोपलक्षणार्थम्, "एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" इति श्रुत्या वृद्धिकनीयस्तारूपयोः सुखदुःखयोः प्रतिषेधात्, धीरं धियमीरयति प्रेरयतीति व्युत्पत्त्या चिदाभासद्वारा धीतादात्म्याध्यासेन धीप्रेरकं धीसाक्षिणमित्यर्थः । "सधीः स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्रामति" इति श्रुतेः । एतेन बन्धप्रसक्तिर्दर्शिता । तदुक्तम्—

"यतो मानानि सिध्यन्ति जाग्रदादित्रयं तथा ।
भावाभावविभागश्च स ब्रह्मास्मीति बोध्यते" ॥ इति ॥

एते सुखदुःखदा मात्रास्पर्शा हि यस्मान्न व्यथयन्ति परमार्थतो न विकुर्वन्ति सर्वविकारभासकत्वेन विकारायोग्यत्वात् ।

"सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः" ॥ इति श्रुतेः ॥

अतः स पुरुषः स्वस्वरूपभूतब्रह्मात्मैक्यज्ञानेन सर्वदुःखोपादानतदज्ञाननिवृत्त्युपलक्षिताय निखिलद्वैतानुपरक्तस्वप्रकाशपरमानन्दरूपायामृतत्वाय मोक्षाय कल्पते योग्यो भवतीत्यर्थः ।

यदि ह्यात्मा स्वाभाविकबन्धाश्रयः स्यात्तदा स्वाभाविकधर्माणां धर्मिनिवृत्तिमन्तरेणानिवृत्तेर्न कदाऽपि मुच्येत । तथा चोक्तम्—

आत्मा कर्त्रादिरूपश्चेन्मा काङ्क्षीस्तर्हि मुक्तताम् ।
नहि स्वभावो भावानां व्यावर्तेतौष्ण्यवद् रवेः" ॥ इति ॥

प्रागभावासहवृत्तेर्युगपत्सर्वविशेषगुणनिवृत्तेर्धर्मिनिवृत्तिनान्तरीयकत्वदर्शनात् । अथात्मनि बन्धो न स्वाभाविकः किन्तु बुद्ध्याद्युपाधिकृतः, "आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः" इति श्रुतेः । तथा च धर्मिसद्भावेऽपि तन्निवृत्त्या मुक्त्युपपत्तिरिति चेत्, हन्त तर्हि यः स्वधर्ममन्यनिष्ठतया भासयति स उपाधिरित्यभ्युपगमाद् बुद्ध्यादिरुपाधिः स्वधर्ममात्मनिष्ठतया भासयतीत्यायातम् । तथा चायातं मार्गे बन्धस्यासत्यत्वाभ्युपगमात् । नहि स्फटिकमणौ जपाकुसुमोपधाननिमित्तो लोहितिमा सत्यः । अतः सर्वसंसारधर्मासंसर्गिणोऽप्यात्मन उपाधिवशात्तत्संसर्गित्वप्रतिभासो बन्धः, स्वस्वरूपज्ञानेन तु स्वरूपाज्ञानतत्कार्यबुद्ध्याद्युपाधिनिवृत्त्या तन्निमित्तनिखिलभ्रमनिवृत्तौ निर्मृष्टनिखिलभास्योपरागतया शुद्धस्य स्वप्रकाशपरमानन्दतया पूर्णस्यात्मनः स्वत एव कैवल्यं मोक्ष इति न बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः । अत एव नाममात्रे विवाद इत्यपास्तं, भास्यभासकयोरेकत्वानुपपत्तेः । दुःखी स्वव्यतिरिक्तभास्यो भास्यत्वाद् घटवदित्यनुमानाद् भास्यस्य भासकत्वादर्शनात् । एकस्यैव भास्यत्वे भासकत्वे च कर्तृकर्मविरोधादात्मनः । कथमिति चेत्, न, तस्य भासकत्वमात्राभ्युपगमात्, अहं दुःखीत्यादिवृत्तिसहिताहङ्कारभासकत्वेन तस्य कदापि भास्यकोटावप्रवेशात् ।

अत एव दुःखी न स्वातिरिक्तभासकापेक्षो भासकत्वाद्दीपवदित्यनुमानमपि न, भास्यत्वेन स्वातिरिक्तभासकत्वसाधकेन प्रतिरोधात् । भासकत्वं च भानकरणत्वं स्वप्रकाशभानरूपत्वं वा । आद्ये दीपस्येव कारणान्तरानपेक्षत्वेऽपि स्वातिरिक्तभानसापेक्षत्वं दुःखिनो न व्याहन्यतेऽन्यथा दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यापत्तेः । द्वितीये स्वासिद्धो हेतुरित्यधिक-

बलतया भास्यत्वहेतुरेव विजयते । बुद्धिवृत्त्यतिरिक्तभानानभ्युपगमाद् बुद्धिरेव भानरूपेति चेत्, न, भानस्य सर्वदेशकालानुस्यूततया भेदकधर्मशून्यतया च विभोर्नित्यस्यैकस्य चानित्यपरिच्छिन्नानेकरूपबुद्धिपरिणामात्मकत्वानुपपत्तेः। उत्पत्तिविनाशादिप्रतीतेश्चावश्य-कल्प्यविषयसम्बन्धविषयतयाऽप्युपपत्तेः । अन्यथा तत्तज्ज्ञानोत्पत्तिविनाशभेदादिकल्प-नायामतिगौरवापत्तेरित्यन्यत्र विस्तरः । तथा च श्रुतिः—"नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः, महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव, तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" इत्याद्या विभुनित्य-स्वप्रकाशज्ञानरूपतामात्मनो दर्शयति । एतेनाविद्यालक्षणादप्युपाधेर्व्यतिरेकः सिद्धः । अतो-ऽसत्योपाधिनिबन्धनबन्धभ्रमस्य सत्यात्मज्ञाननिवृत्तौ मुक्तिरिति सर्वमवदातम्। पुरुषर्ष-भेति सम्बोधयन् स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन पुरुषत्वं परमानन्दरूपत्वेन चाऽऽत्मन ऋषभत्वं सर्वद्वैतापेक्षया श्रेष्ठत्वमजानन्नेव शोचसि, अतः स्वस्वरूपज्ञानादेव तव शोकनिवृत्तिः सुकरा "तरति शोकमात्मवित्" इति श्रुतेरिति सूचयति । अत्र पुरुषमित्येकवचनेन सांख्यपक्षो निराकृतस्तैः पुरुषबहुत्वाभ्युपगमात् ॥ १५ ॥

ननु भवतु पुरुषैकत्वं तथाऽपि तस्य सत्यस्य जडद्रष्टृत्वरूपः सत्य एव संसारः । तथा च शीतोष्णादिसुखदुःखकारणे सति तद्भोगस्याऽऽवश्यकत्वात्, सत्यस्य च ज्ञानाद् विनाशानुपपत्तेः कथं तितिक्षा कथं वा सोऽमृतत्वाय कल्पत इति चेत्, न, कृत्स्नस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पितत्वेन तज्ज्ञानाद् विनाशोपपत्तेः शुक्तौ कल्पितस्य रजतस्य शुक्तिज्ञानेन विनाशवत् ।

कथं पुनरात्मानात्मनोः प्रतीत्यविशेष आत्मवदनात्माऽपि सत्यो न भवेद-नात्मवदात्माऽपि मिथ्या न भवेदुभयोस्तुल्ययोगक्षेमत्वादित्याशङ्क्य विशेषमाह भगवान्—

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १६ ॥

यत् कालतो देशतो वस्तुतो वा परिच्छिन्नं तदसत् । यथा घटादि जन्मविनाशशीलं प्राक्कालेन परकालेन च परिच्छिद्यते ध्वंसप्रागभावप्रतियोगित्वात् । कादाचित्कं कालपरिच्छिन्नमित्युच्यते । एवं देशपरिच्छिन्नमपि तदेव मूर्तत्वेन सर्वदेशावृत्तित्वात् । कालपरिच्छिन्नस्य देशपरिच्छेदनियमेऽपि देशपरिच्छिन्नत्वेना-भ्युपगतस्य परमाण्वादेस्तार्किकैः कालपरिच्छेदानभ्युपगमाद् देशपरिच्छेदोऽपि पृथगुक्तः । स च किंचिद्देशवृत्तिरत्यन्ताभावः । एवं सजातीयभेदो विजातीयभेदः स्वगतभेदश्चेति त्रिविधो भेदो वस्तुपरिच्छेदः । यथा वृक्षस्य वृक्षान्तराच्छिलादेः

पत्रपुष्पादेश्च भेदः । अथवा जीवेश्वरभेदो जीवजगद्भेदो जगत्परस्परभेद इति पञ्चविधो वस्तुपरिच्छेदः ।

कालदेशापरिच्छिन्नस्याप्याकाशादेस्तार्किकैर्वस्तुपरिच्छेदाभ्युपगमात् पृथङ् निर्देशः । एवं सांख्यमतेऽपि योजनीयम् । एतादृशस्यासतः शीतोष्णादेः कृत्स्नस्यापि प्रपञ्चस्य भावः सत्ता पारमार्थिकत्वं स्वान्यूनसत्ताकतादृशपरिच्छेदशून्यत्वं न विद्यते न सम्भवति घटत्वाघटत्वयोरिव परिच्छिन्नत्वापरिच्छिन्नत्वयोरेकत्र विरोधात् । नहि दृश्यं किञ्चित् क्वचित्काले देशे वस्तुनि वा न निषिध्यते सर्वत्राननुगमात् । नवा सद्वस्तु क्वचिद्देशे काले वस्तुनि वा निषिध्यते सर्वत्रानुगमात् । तथा च सर्वत्रानुगते सद्वस्तुनि अननुगतं व्यभिचारि वस्तु कल्पितं रज्जुखण्ड इवानुगते व्यभिचारि सर्पधारादिकमिति भावः । ननु व्यभिचारिणः कल्पितत्वे सद्वस्त्वपि कल्पितं स्यात्तस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वेन व्यभिचारित्वादित्यत आह—

नाभावो विद्यते सत इति । सदधिकरणकभेदप्रतियोगित्वं हि वस्तुपरिच्छिन्नत्वं तच्च न तुच्छव्यावृत्तत्वेन तुच्छे शशविषाणादौ सत्त्वायोगात् । सद्भ्यामभावो निरूप्यत इति न्यायात् । एकस्यैव स्वप्रकाशस्य नित्यस्य विभोः सतः सर्वानुस्यूतत्वेन सद्व्यक्तिभेदानभ्युपगमात् । घटः सन्नित्यादिप्रतीतेः सार्वलौकिकत्वेन सतो घटाद्यधिकरणकभेदप्रतियोगित्वायोगात् । अभावः परिच्छिन्नत्वं देशतः कालतो वस्तुतो वा सतः सर्वानुस्यूतसन्मात्रस्य न विद्यते न सम्भवति पूर्ववद् विरोधादित्यर्थः । ननु सन्नाम किमपि वस्तु नास्त्येव यस्य देशकालवस्तुपरिच्छेदः प्रतिषिध्यते,किन्तर्हि सत्त्वं नाम परं सामान्यं तदाश्रयत्वेन द्रव्यगुणकर्मसु सद्व्यवहारः, तदेकाश्रयत्वसम्बन्धेन सामान्यविशेषसमवायेषु । तथा चासतः प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वं कारणव्यापारात् सतोऽपि तस्याभावः कारणनाशाद् भवत्येवेति कथमुक्तं नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति । एवं प्राप्ते परिहरति—**उभयोरपी**त्यर्धेन । उभयोरपि सदसतोः सतश्चासतश्चान्तो मर्यादा नियतरूपत्वं यत्सत्तत्सदेव यदसत्तदसदेवेति दृष्टो निश्चितः श्रुतिस्मृतियुक्तिभिर्विचारपूर्वकम् । कैः, तत्त्वदर्शिभिर्वस्तुयाथात्म्यदर्शनशीलैर्ब्रह्मविद्भिर्न तु कुतार्किकैः । अतः कुतार्किकाणां न विपर्ययानुपपत्तिः । तु-शब्दोऽवधारण एकान्तरूपो नियम एव दृष्टो न त्वनेकान्तरूपोऽन्यथाभाव इति, तत्त्वदर्शिभिरेव दृष्टो नातत्त्वदर्शिभिरिति वा । तथा च

श्रुतिः "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इत्युपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो," इत्युपसंहरन्ती सदेकं सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सत्यं दर्शयति। "वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यं" इत्यादिश्रुतिस्तु विकारमात्रस्य व्यभिचारिणो वाचारम्भणत्वेनानृतत्वं दर्शयति। "अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छाद्भिः सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ समूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः सत्प्रतिष्ठाः" इति श्रुतिः सर्वेषामपि विकाराणां सति कल्पितत्वं दर्शयति। सत्त्वं च न सामान्यं तत्र मानाभावात्। पदार्थमात्रसाधारण्यात् सदसदितिप्रतीत्या द्रव्यगुणकर्ममात्रवृत्तिसत्त्वस्य स्वानुपपादकस्याकल्पनात्। वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात्। एकरूपप्रतीतेरेकरूपविषयनिर्वाह्यत्वेन सम्बन्धभेदस्य स्वस्वरूपसत्त्वस्य च कल्पयितुमनुचितत्वात्। विषयस्याननुगमेऽपि प्रतीत्यनुगमे जातिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात्। तस्मादेकमेव सद्वस्तु स्वतः स्फुरणरूपं ज्ञाताज्ञातावस्थाभासकं स्वतादात्म्याध्यासेन सर्वत्र सद्व्यवहारोपपादकम्। सन् घट इति प्रतीत्या तावत् सद्व्यक्तिमात्राभिन्नत्वं घटे विषयीकृतं न तु सत्तासमवायित्वमभेदप्रतीतेर्भेदघटितसम्बन्धानिर्वाह्यत्वात्। एवं द्रव्यं सद् गुणः सन्नित्यादिप्रतीत्या सर्वाभिन्नत्वं सतः सिद्धम्। द्रव्यगुणादिभेदासिद्ध्या च न तेषु धर्मिषु सत्त्वं नाम धर्मः कल्प्यते किन्तु सति धर्मिणि द्रव्याद्यभिन्नत्वं लाघवात्। तच्च वास्तवं न सम्भवतीत्याध्यासिकमित्यन्यत्।

तदुक्तं वार्तिककारैः—

"सत्तातोऽपि न भेदः स्याद् द्रव्यत्वादेः कुतोऽन्यतः।
एकाकारा हि संवित्तिः सद्द्रव्यं सन्गुणस्तथा" ॥ इत्यादि ॥

सत्ताऽपि नासतो भेदिका तस्याप्रसिद्धेः। द्रव्यत्वादिकन्तु सद्धर्मत्वान्न सतो भेदकमित्यर्थः। अत एव घटाद् भिन्नः पट इत्यादिप्रतीतिरपि न भेदसाधिका घटपटतद्भेदानां सदभेदेनैक्यात्। एवं यत्रैव न भेदग्रहस्तत्रैव लब्धपदा सती सदभेदप्रतीतिर्विजयते। तार्किकैः कालपदार्थस्य सर्वात्मकस्याभ्युपगमात्तेनैवसर्वव्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपदार्थकल्पने मानाभावात्तस्यैव सर्वानुस्यूतस्य सद्रूपेण स्फुरणरूपेण च सर्वतादात्म्येन प्रतीत्युपपत्तेः। स्फुरणस्यापि सर्वानुस्यूतत्वेनैक्यमित्येतत् विस्तरेणाग्रिमश्लोके वक्ष्यते। तथा च यथा कस्मिंश्चिद् देशे काले वाऽघटस्य पटादेर्न देशान्तरे कालान्तरे वा घटत्वम्। एवं कस्मिंश्चिद् देशे काले वा घटस्यान्यत्राघटत्वं शक्रेणापि न शक्यते सम्पादयितुं पदार्थस्वभावभङ्गायो-

गात् । एवं कस्मिंश्चिद्देशे काले वाऽसतो देशान्तरे कालान्तरे वा सत्त्वं कस्मिंश्चिद् देशे काले वा सतोऽन्यत्रासत्त्वं न शक्यते सम्पादयितुं युक्तिसाम्यात् । अत उभयोर्नियतरूपत्वमेव द्रष्टव्यमित्यद्वैतसिद्धौ विस्तरः। अतः सदेव वस्तु मायाकल्पिता- सन्निवृत्त्याऽमृतत्वाय कल्पते सन्मात्रदृष्ट्या च तितिक्षाऽप्युपपद्यत इति भावः ॥ १६ ॥

नन्वेतादृशस्य सतो ज्ञानाद् भेदे परिच्छिन्नत्वापत्तेर्ज्ञानात्मकत्वमभ्युपेयम् । तच्चानाध्यासिकमन्यथा जडत्वापत्तेः। तथा चानाध्यासिकज्ञानरूपस्य सतो धात्वर्थ- त्वादुत्पत्तिविनाशवत्त्वं घटज्ञानमुत्पन्नं घटज्ञानं नष्टमिति प्रतीतेश्च । एवं चाहं घटं जानामीति प्रतीतेस्तस्य साश्रयत्वं सविषयत्वं चेति देशकालवस्तुपरिच्छिन्नत्वात्स्फुरणस्य कथं तद्रूपस्य सतो देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यत्वमित्याशङ्क्याऽऽह—

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ १७ ॥

विनाशो देशतः कालतो वस्तुतो वा परिच्छेदः सोऽस्यास्तीति विनाशि परिच्छिन्नं तद्विलक्षणमविनाशि सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यं तु एव तत् सद्रूपं स्फुरणं त्वं विद्धि जानीहि । किन्तत्, येन सद्रूपेण स्फुरणेनैकेन नित्येन विभुना सर्वमिदं दृश्यजातं स्वतः सत्तास्फूर्तिशून्यं ततं व्याप्तं स्वसत्तास्फूर्त्यध्यासेन रज्जुशकलेनेव सर्पधारादि स्वस्मिन्समावेशितं तदविनाश्येव विद्धीत्यर्थः। कस्मात्, यस्माद् विनाशं परिच्छेदमव्ययस्यापरिच्छिन्नस्यापरोक्षस्य सर्वानुस्यूतस्य स्फुरणरूपस्य सतः कश्चित् कोऽपि आश्रयो वा विषयो वेन्द्रियसन्निकर्षादिरूपो हेतुर्वा न कर्तुमर्हति समर्थो न भवति कल्पितस्याकल्पितपरिच्छेदकत्वायोगात् । आरोपमात्रे चेष्टापत्तेः। अहं घटं जानामीत्यत्र हि अहङ्कार आश्रयतया भासते घटस्तु विषयतया । उत्पत्तिविनाशवती काचिदहङ्कारवृत्तिस्तु सर्वतो विप्रसृतस्य सतः स्फुरणस्य व्यञ्जकतया, आत्ममनोयोगस्य परैरपि ज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमात् । तदुत्पत्तिविनाशेनैव च तदुपहिते स्फुरणरूपे सत्युत्पत्तिविनाशप्रतीत्युपपत्तेर्नैकस्य स्फुरणस्य स्वत उत्पत्तिविनाशकल्पनाप्रसङ्गः, ध्वन्यवच्छेदेन शब्दवद् घटाद्यवच्छेदेनाकाशवच्च ।

अहङ्कारस्तु तस्मिन्नध्यस्तोऽपि तदाश्रयतया भासते तद्वृत्तितादात्म्याध्यासात् । सुषुप्तावहङ्काराभावेऽपि तद्वासनावासिताज्ञानभासकस्य चैतन्यस्य स्वतः स्फुरणात् । अन्यथैतावन्तं कालमहं किमपि नाज्ञासिषमिति सुषुप्तोत्थितस्य स्मरणं न स्यात् । न चोत्थितस्य ज्ञानाभावानुमितिरियमिति वाच्यं सुषुप्तिकालरूप- पक्षाज्ञानाल्लिङ्गासम्भवाच्च । अस्मरणादेर्व्यभिचारित्वात्स्मरणाजनकनिर्विकल्पकाद्य-

भावासाधकत्वाच । ज्ञानसामग्र्यभावस्य चान्योऽन्याश्रयग्रस्तत्वात् । तथा च श्रुतिः "यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तद् द्रष्टव्यं न पश्यति न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" इत्यादिः सुषुप्तौ स्वप्रकाशस्फुरणसद्भावं तन्नित्यतया दर्शयति । एवं घटादिर्विषयोऽपि तदज्ञातावस्थाभासके स्फुरणे कल्पितः, य एव प्रागज्ञातः स एवेदानीं मया ज्ञात इति प्रत्यभिज्ञानात् । अज्ञातज्ञापकत्वं हि प्रामाण्यं सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । यथार्थानुभवः प्रमेति वदद्भिस्तार्किकैरपि ज्ञातज्ञापिकायाः स्मृतेर्व्यावर्तकमनुभवपदं प्रयुञ्जानैरेतदभ्युपगमात् । अज्ञातत्वं च घटादेर्न चक्षुरादिना परिच्छिद्यते तत्रासामर्थ्यात्तज्ज्ञानोत्तरकालमज्ञानस्यानुवृत्तिप्रसङ्गाच्च । नाप्यनुमानेन लिङ्गाभावात् । नहीदानीं ज्ञातत्वेन प्रागज्ञातत्वमनुमातुं शक्यं धारावाहिकानेकज्ञान-विषये व्यभिचारात् । इदानीमेव ज्ञातत्वं तु प्रागज्ञातत्वे सतीदानींज्ञातत्वरूपं साध्याविशिष्टत्वादसिद्धम् । न चाज्ञातावस्थाज्ञानमन्तरेण ज्ञानं प्रति घटादेर्हेतुता ग्रहीतुं शक्यते पूर्ववर्तित्वाग्रहात् । घटं न जानामीति सार्वलौकिकानुभवविरोधश्च । तस्मादज्ञातं स्फुरणं भासमानं स्वाध्यस्तं घटादिकं भासयति घटादीनामज्ञाते स्फुरणे कल्पितत्वसिद्धिः, अन्यथा घटादेर्जडत्वेनाज्ञातत्वतद्भानयोरनुपपत्तेः । स्फुरणं चाज्ञातं स्वाध्यस्तेनैवाज्ञानेनेति स्वयमेव भगवान् वक्ष्यति—"अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः" इत्यत्र । एतेन विभुत्वं सिद्धम् । तथा च श्रुतिः "महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव" इति "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति च ज्ञानस्य महत्त्वमनन्तत्वं च दर्शयति । महत्त्वं स्वाध्यस्तसर्वसम्बन्धित्वमनन्तत्वं त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वमिति विवेकः । एतेन शून्यवादोऽपि प्रत्युक्तः, निरधिष्ठानभ्रमायोगान्निरवधिबाधायोगाच्च । तथाच श्रुतिः "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" इति सर्वबाधावधिं पुरुषं परिशिनष्टि । उक्तं च भाष्यकारैः—

"सर्वं विनश्यद् वस्तुजातं पुरुषान्तं विनश्यति पुरुषो विनाशहेत्वभावान्न विनश्यति" इति । एतेन क्षणिकवादोऽपि परास्तः, अबाधितप्रत्यभिज्ञाना-दन्यदृष्टान्यस्मरणाद्यनुपपत्तेश्च । तस्मादेकस्य सर्वानुस्यूतस्य स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सतः सर्वप्रकारपरिच्छेदशून्यत्वादुपपन्नं नाभावो विद्यते सत इति ॥ १७ ॥

ननु स्फुरणरूपस्य सतः कथमविनाशित्वं तस्य देहधर्मत्वाद् देहस्य चानुक्षणविनाशादिति भूतचैतन्यवादिनस्तान्निराकुर्वन्नासतो विद्यते भाव इत्येतद् विवृणोति—

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत॥ १८॥

अन्तवन्तो विनाशिन इमेऽपरोक्षा देहा उपचितापचितरूपत्वाच्छरीराणि। बहुवचनात्स्थूलसूक्ष्मकारणरूपा विराट्सूत्राव्याकृताख्याः समष्टिव्यष्ट्यात्मानः सर्वे नित्यस्याविनाशिन एव शरीरिण आध्यासिकसम्बन्धेन शरीरवत एकस्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशस्फुरणरूपस्य सम्बन्धिनो दृश्यत्वेन भोग्यत्वेन चोक्ताः श्रुतिभिर्ब्रह्मवादिभिश्च।

तथा च तैत्तिरीयकेऽन्नमयाद्यानन्दमयान्तान् पञ्च कोशान् कल्पयित्वा तदधिष्ठानमकल्पितं "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" इति दर्शितम्। तत्र पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको विराण्मूर्तराशिरन्नमयकोशः स्थूलसमष्टिः। तत्कारणीभूतोऽपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यात्मको हिरण्यगर्भः सूत्रममूर्तराशिः सूक्ष्मसमष्टिः "त्रयं वा इदं नाम रूपं कर्म" इति बृहदारण्यकोक्तत्र्यात्मकः सर्वकर्मात्मकत्वेन क्रियाशक्तिमात्रमादाय प्राणमयकोश उक्तः। नामात्मकत्वेन ज्ञानशक्तिमात्रमादाय मनोमयकोश उक्तः। रूपात्मकत्वेन तदुभयाश्रयतया कर्तृत्वमादाय विज्ञानमयकोश उक्तः। ततः प्राणमयमनोमयविज्ञानमयात्मैक एव हिरण्यगर्भाख्यो लिङ्गशरीरकोशः। तत्कारणीभूतस्तु मायोपहितचैतन्यात्मा सर्वसंस्कारशेषोऽव्याकृताख्य आनन्दमयकोशः। ते च सर्व एकस्यैवाऽऽत्मनः शरीराणीत्युक्तम्। "तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" इति। तस्य प्राणमयस्यैष एव शरीरे भवः शारीर आत्मा यः सत्यज्ञानादिलक्षणो गुहानिहितत्वेनोक्तः पूर्वस्यान्नमयस्य। एवं प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयेषु योज्यम्। अथवेमे सर्वे देहास्त्रैलोक्यवर्तिसर्वप्राणिसम्बन्धिन एकस्यैवाऽऽत्मन उक्ता इति योजना। तथा च श्रुतिः—

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" इति सर्वशरीरसम्बन्धिनमेकमात्मानं नित्यं विभुं दर्शयति। ननु नित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं तथा चाविद्यादिवत् कालेन सह नाशेऽपि तदुपपन्नमित्यत आह—

अनाशिन इति। देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्नस्याविद्यादेः कल्पितत्वेनानित्यत्वेऽपि यावत्कालस्थायित्वरूपमौपचारिकं नित्यत्वं व्यवह्रियते "यावद्विकारं तु विभागो लोकवत्" इति न्यायात्। आत्मनस्तु परिच्छेदत्रयशून्यस्याकल्पितस्य विनाशहेत्वभावान्मुख्यमेव कूटस्थनित्यत्वं न तु परिणामिनित्यत्वं यावत्कालस्थायित्वं चेत्यभिप्रायः। नन्वेतादृशे देहिनि किंचित्प्रमाणमवश्यं

वाच्यमन्यथा निष्प्रमाणस्य तस्यालीकत्वापत्तेः शास्त्रारम्भवैयर्थ्यापत्तेश्च । तथा च वस्तुपरिच्छेदो दुष्परिहरः "शास्त्रयोनित्वात्" इति न्यायाच्च, अत आह—**अप्रमेयस्येति** । "एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमयं ध्रुवम्" अप्रमयमप्रमेयम् ।

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति च श्रुतेः स्वप्रकाशचैतन्यरूप एवात्माऽतस्तस्य सर्वभासकस्य स्वभानार्थं न स्वभास्यापेक्षा, किन्तु कल्पिताज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्यर्थं कल्पितवृत्तिविशेषापेक्षा, कल्पितस्यैव कल्पितविरोधित्वात्, "यक्षानुरूपो बलिः" इति न्यायात् । तथा च सर्वकल्पितनिवर्तकवृत्तिविशेषोत्पत्त्यर्थं शास्त्रारम्भः, तस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यमात्राधीनत्वात् । स्वतः सर्वदा भासमानत्वात्सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाद् दृश्यमात्रभासकत्वाच्च न तस्य तुच्छत्वापत्तिः । तथा चैकमेवाद्वितीयं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रमेव स्वप्रमेयानुरोधेन स्वस्यापि कल्पितत्वमापादयति अन्यथा स्वप्रामाण्यानुपपत्तेः । कल्पितस्य चाकल्पितपरिच्छेदकत्वं नास्तीति प्राक् प्रतिपादितम् । आत्मनः स्वप्रकाशत्वं च युक्तितोऽपि भगवत्पूज्यपादैरुपपादितम् । तथाहि—यत्र जिज्ञासोः संशयविपर्ययव्यतिरेकप्रमाणानामन्यतममपि नास्ति तत्र तद्विरोधि ज्ञानमिति सर्वत्र दृष्टम् । अन्यथा त्रितयान्यतमापत्तेः । आत्मनि चाहं वा नाहं वेति न कस्यचित् संशयः, नापि नाहमिति विपर्ययो व्यतिरेकः प्रमा वेति तत्स्वरूपप्रमा सर्वदाऽस्तीति वाच्यं तस्य सर्वसंशयविपर्ययधर्मित्वात्, "धर्म्यंशे सर्वमभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः" इति न्यायात् । अत एवोक्तम्—

'प्रमाणमप्रमाणं च प्रमाभासस्तथैव च ।
कुर्वन्त्येव प्रमां यत्र तदसम्भावना कुतः" इति ॥

प्रमाभासः संशयः । स्वप्रकाशे सद्रूपे धर्मिणि प्रमाणाप्रमाणयोर्विशेषो नास्तीत्यर्थः । आत्मनो भासमानत्वे च घटज्ञानं मयि जातं न वेत्यादिसंशयः स्यात् । न चाऽऽन्तरपदार्थे विषयस्यैव संशयादिप्रतिबन्धकत्वस्वभावः कल्प्यः, बाह्यपदार्थे क्लृप्तेन विरोधिज्ञानेनैव संशयादिप्रतिबन्धसम्भव आन्तरपदार्थे स्वभावभेदकल्पनाया अनौचित्याव । अन्यथा सर्वविप्लवापत्तेः । आत्ममनोयोगमात्रं चात्मसाक्षात्कारे हेतुः । तस्य च ज्ञानमात्रे हेतुत्वाद् घटादिमानेऽप्यात्मभानं समूहालम्बनन्यायेन तार्किकाणां प्रकारेणापि दुर्निवारम् । न च चाक्षुषत्वमानसत्वादिसङ्करः,

लौकिकत्वालौकिकत्ववदंशभेदेनोपपत्तेः सङ्करस्यादोषत्वाच्चाक्षुषत्वादेर्जातित्वानभ्युपगमाद्वा। व्यवसायमात्र एवात्मभानसामग्र्या विद्यमानत्वादनुव्यवसायोऽप्यपास्तः। न च व्यवसायभानार्थं स तस्य दीपवत्स्वव्यवहारे सजातीयानपेक्षत्वात्। नहि घटतज्ज्ञानयोरिव व्यवसायानुव्यवसाययोरपि विषयत्वविषयित्वव्यवस्थापकं वैजात्यमस्ति व्यक्तिभेदातिरिक्तवैधर्म्यानभ्युपगमात्। विषयत्वावच्छेदकरूपेणैव विषयित्वाभ्युपगमे घटतज्ज्ञानयोरपि तद्भावापत्तिरविशेषात्। ननु यथा घटव्यवहारार्थं घटज्ञानमभ्युपेयते तथा घटज्ञानव्यवहारार्थं घटज्ञानविषयं ज्ञानमभ्युपेयं व्यवहारस्य व्यवहर्तव्यज्ञानसाध्यत्वादिति चेत्, काऽनुपपत्तिरुद्भाविता देवानांप्रियेण स्वप्रकाशवादिनः।

नहि व्यवहर्तव्याभिन्नत्वमपि ज्ञानविशेषणं व्यवहारहेतुतावच्छेदकं गौरवात्। तथा चेश्वरज्ञानवद् योगिज्ञानवत्प्रमेयमितिज्ञानवच्च स्वेनैव स्वव्यवहारोपपत्तौ न ज्ञानान्तरकल्पनावकाशः।

अनुव्यवसायस्यापि घटज्ञानव्यवहारहेतुत्वं किं घटज्ञानज्ञानत्वेन किं वा घटज्ञानत्वेनैवेति विवेचनीयम्, उभयस्यापि तत्र सत्त्वात्। तत्र घटव्यवहारे घटज्ञानत्वेनैव हेतुतायाः क्लृप्तत्वात्तेनैव रूपेण घटज्ञानव्यवहारेऽपि हेतुतोपपत्तौ न घटज्ञानज्ञानत्वं हेतुतावच्छेदकं गौरवान्मानाभावाच्च। तथा च नानुव्यवसायसिद्धिरेकस्यैव व्यवसायस्य व्यवसातरि व्यवसेये व्यवसाये च व्यवहारजनकत्वोपपत्तेरिति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकराः। औपनिषदास्तु मन्यन्ते स्वप्रकाशज्ञानरूप एवाऽऽत्मा न स्वप्रकाशज्ञानाश्रयः कर्तृकर्मविरोधेन तद्भानानुपपत्तेः। ज्ञानाभिन्नत्वे घटादिवज्जडत्वे कल्पितत्वापत्तेश्च। स्वप्रकाशज्ञानमात्रस्वरूपोऽप्यात्माऽविद्योपहितः सन्साक्षीत्युच्यते। वृत्तिमदन्तःकरणोपहितः प्रमातेत्युच्यते। तस्य चक्षुरादीनि करणानि। स चक्षुरादिद्वाराऽन्तःकरणपरिणामेन घटादीन् व्याप्य तदाकारो भवति। एकस्मिंश्चान्तःकरणपरिणामे घटावच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं चैकलोलीभावापन्नं भवति। ततो घटावच्छिन्नचैतन्यं प्रमात्रभेदात् स्वाज्ञानं नाशयदपरोक्षं भवति। घटं च स्वावच्छेदकं स्वतादात्म्याध्यासाद् भासयति। अन्तःकरणपरिणामश्च वृत्त्याख्योऽतिस्वच्छः स्वावच्छिन्नेनैव चैतन्येन भास्यत इत्यन्तःकरणतद्वृत्तिघटानामपरोक्षता।

तदेतदाकारत्रयमहं जानामि घटमिति। भासकचैतन्यस्यैकरूपत्वेऽपि घटं प्रति वृत्त्यपेक्षत्वात् प्रमातृता, अन्तःकरणतद्वृत्तीः प्रति तु वृत्त्यनपेक्षत्वात् साक्षितेति

विवेकः। अद्वैतसिद्धौ सिद्धान्तबिन्दौ च विस्तरः। यस्मादेवं प्रागुक्तन्यायेन नित्यो विभुरसंसारी सर्वदैकरूपश्चात्मा तस्मात्तन्नाशशङ्कया स्वधर्मे युद्धे प्राक् प्रवृत्तस्य तव तस्मादुपरतिर्न युक्तेति युद्धाभ्यनुज्ञया भगवानाह—**तस्माद् युध्यस्व भारतेति**। अर्जुनस्य स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्तस्य तत उपरतिकारणं शोकमोहौ, तौ च विचारजनितेन विज्ञानेन बाधिताविन्त्यपवादापवाद उत्सर्गस्य स्थितिरिति न्यायेन युध्यस्वेत्यनुवादो न विधिः। यथा "कर्तृकर्मणोः कृति" इत्युत्सर्गः। "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इत्यपवादः। अकाकारयोः स्त्रीप्रत्यययोः प्रयोगे नेति वक्तव्यम्" इति तदपवादः। तथा च मुमुक्षोर्ब्रह्मणो जिज्ञासेत्यत्रापवादापवादे पुनरुत्सर्गस्थितेः कर्तृकर्मणोः कृतीत्यनेनैव षष्ठी। तथा च कर्मणि चेति निषेधाप्रसराद् ब्रह्मजिज्ञासेति कर्मषष्ठी-समासः सिद्धो भवति। कश्चित्त्वेतस्मादेव विधेर्मोक्षे ज्ञानकर्मणोः समुच्चय इति प्रलपति। तन्न, युध्यस्वेत्यतो मोक्षस्य ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यत्वाप्रतीतेः। विस्तरेण चैतदग्रे भगवद्गीतावचनविरोधेनैव निराकरिष्यामः ॥ १८ ॥

नन्वेवमशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादिना भीष्मादिबन्धुविच्छेदनिबन्धने शोकेऽप-नीतेऽपि तद्वधकर्तृत्वनिबन्धनस्य पापस्य नास्ति प्रतीकारः। नहि यत्र शोको नास्ति तत्र पापं नास्तीति नियमः, द्वेष्यब्राह्मणवधे शोकाविषये पापाभावप्रसङ्गात्। अतोऽहं कर्ता त्वं प्रेरक इति द्वयोरपि हिंसानिमित्तपातकापत्तेरयुक्तमिदं वचनं तस्माद् युध्यस्व भारतेत्याशङ्क्य काठकपठितयर्चा परिहरति भगवान्—

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

एनं प्रकृतं देहिनमदृश्यत्वादिगुणकं यो हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं वेत्ति अहमस्य हन्तेति विजानाति। यश्चान्य एनं मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं देहह-ननेन हतोऽहमिति विजानाति। तावुभौ देहाभिमानित्वादेनमविकारिणमकारकस्व-भावमात्मानं न विजानीतो न विवेकेन जानीतः शास्त्रात्। कस्मात्, यस्मात् नायं हन्ति न हन्यते कर्ता कर्म च न भवतीत्यर्थः। अत्र य एनं वेत्ति हन्तारं हतं चेत्येतावति वक्तव्ये पदानामावृत्तिर्वाक्यालङ्कारार्था। अथवा य एनं वेत्ति हन्तारं तार्किकादिरात्मनः कर्तृत्वाभ्युपगमात्। तथा यश्चैनं मन्यते हतं चार्वाकादिरात्मनो विना-शित्वाभ्युपगमात्। तावुभौ न विजानीत इति योज्यम्। वादिभेदख्यापनाय पृथगुपन्यासः।

अतिशयातिकातरविषयतया वा पृथगुपदेशः । "हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम्" इति पूर्वार्धे श्रौतः पाठः ॥ १९ ॥

कस्मादयमात्मा हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवति अविक्रियत्वादित्याह द्वितीयेन मन्त्रेण—

न जायते म्रियते वा कदाचि—
न्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ २० ॥

"जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमतेऽपक्षीयते विनश्यतीति षड् भावविकारा इति वार्ष्यायणिः" इति नैरुक्ताः । तत्राद्यन्तयोर्निषेधः क्रियते—**न जायते म्रियते वेति** । वाशब्दः समुच्चयार्थः । न जायते न म्रियते चेत्यर्थः । कस्मादयमात्मा नोत्पद्यते, यस्मादयमात्मा कदाचित् कस्मिन्नपि काले न भूत्वाऽभूत्वा प्राग् भूयः पुनरपि भविता न । यो ह्यभूत्वा भवति स उत्पत्तिलक्षणां विक्रियामनुभवति । अयं तु प्रागपि सत्त्वाद् यतो नोत्पद्यतेऽतोऽजः । तथाऽयमात्मा भूत्वा प्राक् कदाचिद् भूयः पुनर्न भविता । नवाशब्दाद् वाक्यविपरिवृत्तिः । यो हि प्राग् भूत्वोत्तरकाले न भवति स मृतिलक्षणां विक्रियामनुभवति । अयन्तूत्तरकालेऽपि सत्त्वाद् यतो न म्रियतेऽतो नित्यो विनाशायोग्य इत्यर्थः । अत्र न भूत्वेत्यत्र समासाभावेऽपि नानुपपत्तिर्नानुयाजेष्विितिवत्, भगवता पाणिनिना महाविभाषाधिकारे नञ्समासपाठात् । यत्तु कात्यायनेनोक्तं समासनित्यताभिप्रायेण "वावचनानर्थक्यं तु स्वभावसिद्धत्वात्" इति, तद् भगवत्पाणिनिवचनविरोधादनादेयम् । तदुक्तमाचार्यशवरस्वामिना—"असद्वादी हि कात्यायनः" इति । अत्र न जायते म्रियते वेति प्रतिज्ञा । कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूय इति तदुपपादनम् । अजो नित्य इति तदुपसंहार इति विभागः । आद्यन्तयोर्विकारयोर्निषेधेन मध्यवर्तिविकाराणां तद्व्याप्यानां निषेधे जातेऽपि गमनादिविकाराणामनुक्तानामप्युपलक्षणायापक्षयश्च वृद्धिश्च स्वशब्देनैव निराक्रियेते । तत्र कूटस्थनित्यत्वादात्मनो निर्गुणत्वाच्च न स्वरूपतो गुणतो वाऽपक्षयः सम्भवतीत्युक्तम्—**शाश्वत इति**

शश्वत् सर्वदा भवति नापक्षीयते नापचीयत इत्यर्थः । यदि नापक्षीयते तर्हि वर्धतामिति नेत्याह—**पुराण इति** । पुराऽपि नव एकरूपो न त्वधुना नूतनां काञ्चिदवस्थामनुभवति । यो हि नूतनां काञ्चिदुपचयावस्थामनुभवति स वर्धत इत्युच्यते लोके । अयन्तु सर्वदैकरूपत्वान्नापचीयते नोपचीयते चेत्यर्थः । अस्तित्वविपरिणामौ तु जन्मविनाशान्तर्भूतत्वात् पृथङ् न निषिद्धौ ।

यस्मादेवं सर्वविकारशून्य आत्मा तस्माच्छरीरे हन्यमाने तत्सम्बद्धोऽपि केनाप्युपायेन न हन्यते न हन्तुं शक्यत इत्युपसंहारः ॥ २० ॥

नायं हन्ति न हन्यत इति प्रतिज्ञाय न हन्यत इत्युपपादितमिदानीं म हन्तीत्युपपादयन्नुपसंहरति—

वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम् ॥ २१ ॥

न विन (नं) ष्टुं शीलं यस्य तमविनाशिनमन्त्यविकाररहितम् । तत्र हेतुः—अव्ययं न विद्यते व्ययोऽवयवापचयो गुणापचयो वा यस्य तमव्ययमवयवापचयेन गुणापचयेन वा विनाशदर्शनात्तदुभयरहितस्य न विनाशः सम्भवतीत्यर्थः । ननु जन्यत्वेन विनाशित्वमनुमास्यामहे नेत्याह—

अजमिति । न जायते इत्यजमाद्यविकाररहितम् । तत्र हेतुः—नित्यं सर्वदा विद्यमानं, प्रागविद्यमानस्य हि जन्म दृष्टं न तु सर्वदा सत इत्यभिप्रायः । अथवाऽविनाशिनमबाध्यं सत्यमिति यावत् । नित्यं सर्वव्यापकम् । तत्र हेतुः—अजमव्ययं जन्मविनाशशून्यं जायमानस्य विनश्यतश्च सर्वव्यापकत्वसत्यत्वयोरयोगात् । एवं सर्वविक्रियाशून्यं प्रकृतमेनं देहिनं स्वमात्मानं यो वेद विजानाति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यां साक्षात्करोति अहं सर्वविक्रियाशून्यः सर्वभासकः सर्वद्वैतरहितः परमानन्दबोधरूप इति स एवं विद्वान पुरुषः पूर्णरूपः कं हन्ति कथं हन्ति । किंशब्द आक्षेपे । न कमपि हन्ति न कथमपि हन्तीत्यर्थः । तथा कं घातयति कथं घातयति कमपि न घातयति कथमपि न घातयतीत्यर्थः । नहि सर्वविकारशून्यस्याकर्तुर्हननक्रियायां कर्तृत्वं सम्भवति । तथा च श्रुतिः—

"आत्मानं चेद् विजानीयादयमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत्" ॥

इति शुद्धमात्मानं विदुषस्तदज्ञाननिबन्धनाध्यासनिवृत्तौ तन्मूलरागद्वेषाद्यभावात्कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यभावं दर्शयति । अयमत्राभिप्रायो भगवतः—वस्तुगत्या कोऽपि न करोति न कारयति च किंचित्सर्वविक्रियाशून्यस्वभावत्वात्परं तु स्वप्न इवाविद्यया कर्तृत्वादिकमात्मन्यभिमन्यते मूढः । तदुक्तम्-"उभौ तौ न विजानीतः' इति । श्रुतिश्च "ध्यायतीव लेलायतीव" इत्यादिः । अत एव सर्वाणि शास्त्राण्यविद्वदधिकारिकाणि । विद्वांस्तु समूलाध्यासबाधान्नात्मनि कर्तृत्वादिकमभिमन्यते स्थाणुस्वरूपं विद्वानिव चोरत्वम् । अतो विक्रियाराहित्यत्वाद्वितीयत्वाच्च विद्वान्न करोति कारयति चेत्युच्यते । तथा च श्रुतिः—'विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति । अर्जुनो हि स्वस्मिन्कर्तृत्वं भगवति च कारयितृत्वमध्यस्य हिंसानिमित्तं दोषमुभयत्राप्याशशङ्के । भगवानपि विदिताभिप्रायो हन्ति घातयतीति तदुभयमाचिक्षेप । आत्मनि कर्तृत्वं मयि च कारयितृत्वमारोप्य प्रत्यवायशङ्कां मा कार्षीरित्यभिप्रायः । अविक्रियत्वप्रदर्शनेनाऽऽत्मनः कर्तृत्वप्रतिषेधात्सर्वकर्माक्षेपे भगवदभिप्रेते हन्तिरुपलक्षणार्थः पुरःस्फूर्तिकत्वात् । प्रतिषेधहेतोस्तुल्यत्वात्कर्मान्तराभ्यनुज्ञानुपपत्तेः । तथा च वक्ष्यति—तस्य कार्यं न विद्यत इति । अतोऽत्र हननमात्राक्षेपेण कर्मान्तरं भगवताभ्यनुज्ञायत इति मूढजनजल्पितमपास्तम् । तस्माद् युध्यस्वेत्यत्र हननस्य भगवताऽभ्यनुज्ञानाद् वास्तवकर्तृत्वाद्यभावस्य कर्ममात्रे समत्वादिति दिक् ॥ २१ ॥

नन्वेवमात्मनो विनाशित्वाभावेऽपि देहानां विनाशित्वाद् युद्धस्य च तन्नाशकत्वात् कथं भीष्मादिदेहानामनेकसुकृतसाधनानां मया युद्धेन विनाशः कार्य इत्याशङ्काया उत्तरम्—

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा—
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ २२ ॥

जीर्णानि विहाय वस्त्राणि नवानि गृह्णाति विक्रियाशून्य एव नरो यथेत्येतावतैव निर्वाहेऽपराणीति विशेषणमुत्कर्षातिशयख्यापनार्थम् । तेन यथा निकृष्टानि वस्त्राणि विहायोत्कृष्टानि जनो गृह्णातीत्यौचित्यादायातम् । तथा जीर्णानि वयसा तपसा च कृशानि भीष्मादिशरीराणि विहायान्यानि देवादिशरीराणि सर्वोत्कृष्टानि चिरोपार्जित-

धर्मफलभोगाय संयाति सम्यग्गर्भवासादिक्लेशव्यतिरेकेण प्राप्नोति देही प्रकृष्टधर्मानुष्ठातृदेहवान् भीष्मादिरित्यर्थः । "अन्यन्नवतरं कल्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वा" इत्यादिश्रुतेः । एतदुक्तं भवति—भीष्मादयो हि यावज्जीवं धर्मानुष्ठानक्लेशेनैव जर्जरशरीरा वर्तमानशरीरपातमन्तरेण तत्फलभोगायासमर्था यदि धर्मयुद्धेन स्वर्गप्रतिबन्धकानि जर्जराणि शरीराणि पातयित्वा दिव्यदेहसम्पादनेन स्वर्गभोगयोग्याः क्रियन्ते त्वया तदाऽत्यन्तमुपकृता एव ते । दुर्योधनादीनामपि स्वर्गभोगयोग्यदेहसम्पादनान्महानुपकार एव । तथा चात्यन्तमुपकारके युद्धेऽपकारकत्वभ्रमं मा कार्षीरिति । अपराणि अन्यानि संयातीतिपदत्रयवशाद् भगवदभिप्राय एवमभ्यूहितः । अनेन दृष्टान्तेनाविकृतत्वप्रतिपादनमात्मनः क्रियत इति तु प्राचां व्याख्यानमतिस्पष्टम् ॥ २२ ॥

ननु देहनाशे तदभ्यन्तरवर्तिन आत्मनः कुतो न विनाशो गृहदाहे तदन्तर्वर्तिपुरुषवदित्यत आह—

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥ २३ ॥

शस्त्राण्यस्यादीनि अतितीक्ष्णान्यपि एनं प्रकृतमात्मानं न छिन्दन्ति अवयवविभागेन द्विधा कर्तुं न शक्नुवन्ति । तथा पावकोऽग्निरतिप्रज्वलितोऽपि नैनं भस्मीकर्तुं शक्नोति । न चैनमापोऽत्यन्तं वेगवत्योऽपि आर्द्रीकरणेन विश्लिष्टावयवं कर्तुं शक्नुवन्ति । मारुतो वायुरतिप्रबलोऽपि नैनं नीरसं कर्तुं शक्नोति । सर्वनाशकाक्षेपे प्रकृते युद्धसमये शस्त्रादीनां प्रकृतत्वादत्युत्यानुवादेनोपन्यासः । पृथिव्यप्तेजोवायूनामेव नाशकत्वप्रसिद्धेस्तेषामेवोपन्यासो नाऽऽकाशस्य ॥ २३ ॥

शस्त्रादीनां तन्नाशकत्वासामर्थ्ये तस्य तज्जनितनाशानर्हत्वे हेतुमाह—

अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ २४ ॥

यतोऽच्छेद्योऽयमतो नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि । अदाह्योऽयं यतोऽतो नैनं दहति पावकः । यतोऽक्लेद्योऽयमतो नैनं क्लेदयन्त्यापः । यतोऽशोष्योऽयमतो नैनं शोषयति मारुत इति क्रमेण योजनीयम् । एवकारः प्रत्येकं सम्बध्यमानोऽच्छेद्यत्वाद्यव-

धारणार्थः । चः समुच्चये हेतौ वा । छेदाद्यनर्हत्वे हेतुमाहोत्तरार्धेन—नित्योऽयं पूर्वापरकोटिरहितोऽतोऽनुत्पाद्यः । असर्वगतत्वे ह्यनित्यत्वं स्यात्, "यावद्विकारं तु विभागः" इति न्यायात्पराभ्युपगतपरमाण्वादीनामनभ्युपगमात् । अयं तु सर्वगतो विभुरतो नित्य एव । एतेन प्राप्यत्वं पराकृतम् । यदि चायं विकारी स्यात्तदा सर्वगतो न स्यात् । अयन्तु स्थाणुरविकारी अतः सर्वगत एव । एतेन विकार्यत्वमपाकृतम् । यदि चायं चलः क्रियावान् स्यात्तदा विकारी स्याद् घटादिवत् । अयं त्वचलोऽतो न विकारी । एतेन संस्कार्यत्वं निराकृतम् । पूर्वावस्थापरित्यागेनावस्थान्तरापत्तिर्विक्रिया । अवस्थैक्येऽपि चलनमात्रं क्रियेति विशेषः । यस्मादेवं तस्मात् सनातनोऽयं सर्वदैकरूपो न कस्या अपि क्रियायाः कर्मेत्यर्थः ।

उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृत्यन्यतरक्रियाफलयोगे हि कर्मत्वं स्यात् । अयं तु नित्यत्वान्नोत्पाद्यः, अनित्यस्यैव घटादेरुत्पाद्यत्वात् । सर्वगतत्वान्न प्राप्यः परिच्छिन्नस्यैव पय आदेः प्राप्यत्वात् । स्थाणुत्वादविकार्यः, विक्रियावतो घृतादेरेव विकार्यत्वात् । अचलत्वादसंस्कार्यः सक्रियस्यैव दर्पणादेः संस्कार्यत्वात् । तथा च श्रुतयः—

"आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः,"
"वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकः,"
"निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्" इत्यादयः ।

"यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो योऽप्सु तिष्ठन्नद्भ्योऽन्तरो यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यो वायौ तिष्ठन् वायोरन्तरः" इत्याद्या च श्रुतिः सर्वगतस्य सर्वान्तर्यामितया तदविषयत्वं दर्शयति । यो हि शस्त्रादौ न तिष्ठति तं शस्त्रादयश्छिन्दन्ति । अयं तु शस्त्रादीनां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन तत्प्रेरकस्तदन्तर्यामी । अतः कथमेनं शस्त्रादीनि स्वव्यापारविषयीकुर्युरित्यभिप्रायः । अत्र "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" इत्यादिश्रुतयोऽनुसन्धेयाः । सप्तमाध्याये च प्रकटीकरिष्यति श्रीभगवानिति दिक् ॥ २४ ॥

छेद्यत्वादिग्राहकप्रमाणाभावादपि तदभाव इत्याह—अव्यक्तोऽयमित्यादर्धेन-

अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।
तस्मादेवं विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥ २५ ॥

यो हीन्द्रियगोचरो भवति स प्रत्यक्षत्वाद् व्यक्त इत्युच्यते । अयं तु

रूपादिहीनत्वान्न तथा । अतो न प्रत्यक्षं तत्र च्छेद्यत्वादिग्राहकमित्यर्थः । प्रत्यक्षाभावेऽप्यनुमानं स्यादित्यत आह—अचिन्त्योऽयं चिन्त्योऽनुमेयस्तद्विलक्षणोऽयम् । क्वचित् प्रत्यक्षो हि वह्न्यादिर्गृहीतव्याप्तिकस्य धूमादेर्दर्शनात् क्वचिदनुमेयो भवति । अप्रत्यक्षे तु व्याप्तिग्रहणासम्भवान्नानुमेयत्वमिति भावः । अप्रत्यक्षस्यापीन्द्रियादेः सामान्यतोदृष्टानुमानविषयत्वं दृष्टमत आह—अविकार्योऽयं यद्विक्रियावच्चक्षुरादिकं तत्स्वकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्प्यमानमर्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टानुमानस्य च विषयो भवति । अयं तु न विकार्यो न विक्रियावानतो नार्थापत्तेः सामान्यतोदृष्टस्य वा विषय इत्यर्थः । लौकिकशब्दस्यापि प्रत्यक्षादिपूर्वकत्वात्तन्निषेधेनैव निषेधः । ननु वेदेनैव तत्र च्छेद्यत्वादि ग्रहीष्यत इत्यत आह—उच्यते वेदेन सोपकरणेनाच्छेद्याव्यक्तादिरूप एवायमुच्यते तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । अतो न वेदस्य तत्प्रतिपादकस्यापि च्छेद्यत्वादिप्रतिपादकत्वमित्यर्थः ।

अत्र "नैनं छिन्दन्ति" इत्यत्र शस्त्रादीनां तन्नाशकसामर्थ्याभाव उक्तः । अच्छेद्योऽयमित्यादौ तस्य च्छेदादिकर्मत्वायोग्यत्वमुक्तम् । अव्यक्तोऽयमित्यत्र तच्छेदादिग्राहकमानाभाव उक्त इत्यपौनरुक्त्यं द्रष्टव्यम् । वेदाविनाशिनमित्यादीनान्तु श्लोकानामर्थतः शब्दतश्च पौनरुक्त्यं भाष्यकृद्भिः परिहृतम्—"दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनः पुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः कथं तु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरमापन्नं तत्त्वं संसारनिवृत्तये स्यात्" इति वदद्भिः । एवं पूर्वोक्तयुक्तिभिरात्मनो नित्यत्वे निर्विकारत्वे च सिद्धे तत्र शोको नोपपन्न इत्युपसंहरति—**तस्मादित्यर्धेन** । एतादृशात्मस्वरूपवेदनस्य शोककारणनिवर्तकत्वात्तस्मिन् सति शोको नोचितः कारणाभावे कार्याभावस्यावश्यकत्वात् । तेनाऽऽत्मानमविदित्वा यदन्वशोचस्तद्युक्तमेव । आत्मानं विदित्वा तु नानुशोचितुमर्हसीत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

एवमात्मनो निर्विकारत्वेनाशोच्यत्वमुक्त्वेदानीं विकारवत्त्वमभ्युपेत्यापि श्लोकद्वयेनाशोच्यत्वं प्रतिपादयति भगवान् । तत्राऽऽत्मा ज्ञानस्वरूपः प्रतिक्षणविनाशीति सौगताः । देह एवाऽऽत्मा स च स्थिरोऽप्यनुक्षणपरिणामी जायते नश्यति चेति प्रत्यक्षसिद्धमेवैतादिति लोकायतिकाः । देहातिरिक्तोऽपि देहेन सहैव जायते नश्यति चेत्यन्ये ।

सर्गाद्यकाल एवाकाशवज्जायते देहभेदेऽप्यनुवर्तमान एवाऽऽकल्पस्थायी नश्यति प्रलय इत्यपरे । नित्य एवाऽऽत्मा जायते म्रियते चेति तार्किकाः । तथाहि—प्रेत्यभावो जन्म । स चापूर्वदेहेन्द्रियादिसम्बन्धः । एवं मरणमपि पूर्वदेहेन्द्रियादिविच्छेदः । इदं चोभयं धर्माधर्मनिमित्तत्वात्तदाधारस्य नित्यस्यैव मुख्यम् । अनित्यस्य तु कृतहान्य-कृताभ्यागमप्रसङ्गेन धर्माधर्माधारत्वानुपपत्तेर्न जन्ममरणे मुख्ये इति वदन्ति । नित्यस्याप्यात्मनः कर्णशष्कुलीजन्मनाऽऽकाशस्येव देहजन्मना जन्म तन्नाशाच्च मरणं तदुभयमौपाधिकममुख्यमेवेत्यन्ये । तत्रानित्यत्वपक्षेऽपि शोच्यत्वमात्मनो निषेधति—

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथाऽपि त्वं महाबाहो नैनं शोचितुमर्हसि ॥ २६ ॥

अथेति पक्षान्तरे । चोऽप्यर्थे । यदि दुर्बोधत्वादात्मवस्तुनोऽसकृच्छ्रवणेऽप्यव-धारणासामर्थ्यान्मदुक्तपक्षानङ्गीकारेण पक्षान्तरमभ्युपैषि । तत्राप्यनित्यत्वपक्षमेवा-श्रित्य यद्येनमात्मानं नित्यं जातं नित्यं मृतं वा मन्यसे । वाशब्दश्चार्थे । क्षणिकत्वपक्षे नित्यं प्रतिक्षणं पक्षान्तर आवश्यकत्वान्नित्यं नियतं जातोऽयं मृतोऽयमिति लौकिक-प्रत्ययवशेन यदि कल्पयसि तथाऽपि हे महाबाहो पुरुषधौरेयेति सोपहासं कुमताभ्युप-गमात् त्वय्येतादृशी कुदृष्टिर्न सम्भवतीति सानुकम्पं वा । एवम्—'अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्" इत्यादि यथा शोचसि एवंप्रकारमनुशोकं कर्तुं स्वयमपि त्वं तादृश एव सन्नार्हसि योग्यो न भवसि । क्षणिकत्वपक्षे देहात्मवादपक्षे देहेन सह जन्मविनाशपक्षे च जन्मान्तराभावेन पापभयासम्भवात्पापभयेनैव खलु त्वमनुशोचसि । तच्चैतादृशे दर्शने न सम्भवतीत्यर्थः । क्षणिकत्वपक्षे च दृष्टमपि दुःखं न सम्भवति बन्धुविनाशदर्शित्वाभावादित्यधिकम् । पक्षान्तरे दृष्टदुःखनिमित्तं शोकमभ्यनुज्ञातुमेवंकारः । दृष्टदुःखनिमित्तशोकसम्भवेऽप्यदृष्टदुःखनिमित्तः शोकः सर्वथा नोचित इत्यर्थः प्रथमश्लोकस्य ॥ २६ ॥

नन्वात्मन आभूतसंप्लवस्थायित्वपक्षे नित्यत्वपक्षे च दृष्टादृष्टदुःखसम्भवात्तद्-भयेन शोचामीत्यत आह द्वितीयश्लोकेन—

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ २७ ॥

हि यस्माज्जातस्य स्वकृतधर्माधर्मादिवशाल्लब्धशरीरेन्द्रियादिसम्बन्धस्य स्थिर-

स्याऽऽत्मनो ध्रुव आवश्यको मृत्युस्तच्छरीरादिविच्छेदस्तदारम्भककर्मक्षयनिमित्तः संयोगस्य वियोगावसानत्वात्। तथा ध्रुवं जन्म मृतस्य च प्राग्देहकृतकर्मफलोपभोगार्थं सानुशयस्यैव प्रस्तुतत्वान्न जीवन्मुक्ते व्यभिचारः। तस्मादेवमपरिहार्ये परिहर्तुमशक्येऽस्मिञ्जन्ममरणलक्षणेऽर्थे विषये त्वमेवं विद्वान्न शोचितुमर्हसि "तथा च वक्ष्यति—ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे" इति। यदि हि त्वया युद्धेऽनाहन्यमाना एते जीवेयुरेव तदा युद्धाय शोकस्तवोचितः स्यात्। एते तु कर्मक्षयात् स्वयमेव म्रियन्त इति तत्परिहारासमर्थस्य तव दृष्टदुःखनिमित्तः शोको नोचित इति भावः। एवमदृष्टदुःखनिमित्तेऽपि शोके "तस्मादपरिहार्येऽर्थे" इत्येवोत्तरम्।

युद्धाख्यं हि कर्म क्षत्रियस्य नियतमग्निहोत्रादिवत्। तच्च "युध सम्प्रहारे" इत्यस्माद् धातोर्निष्पन्नं शत्रुप्राणवियोगानुकूलशस्त्रप्रहाररूपं विहितत्वादग्नीषोमीयादिहिंसावन्न प्रत्यवायजनकम्। तथा च गौतमः स्मरति—"न दोषो हिंसायामाहवेऽन्यत्र व्यश्वासारथ्यनायुधकृताञ्जलिप्रकीर्णकेशपराङ्मुखोपविष्टस्थलवृक्षारूढदूतगोब्राह्मणवादिभ्यः" इति। ब्राह्मणग्रहणं चात्रायोद्धृब्राह्मणविषयं गवादिप्रायपाठादिति स्थितम्। एतच्च सर्वं स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्यत्र स्पष्टीकरिष्यते।

तथा च युद्धलक्षणेऽर्थेऽग्निहोत्रादिवद् विहितत्वादपरिहार्ये परिहर्तुमशक्ये तदकरणे प्रत्यवायप्रसङ्गात्त्वमदृष्टदुःखभयेन शोचितुं नार्हसीति पूर्ववत्। यदि तु युद्धाख्यं कर्म काम्यमेव,

"य आहवेषु युध्यन्ते भूम्यर्थमपराङ्मुखाः।
अकूटैरायुधैर्यान्ति ते स्वर्गं योगिनो यथा"॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात्, "हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्" इति भगवद्वचनाच्च, तदाऽपि प्रारब्धस्य काम्यस्यापि अवश्यपरिसमापनीयत्वेन नित्यतुल्यत्वात्त्वया च युद्धस्य प्रारब्धत्वादपरिहार्यत्वं तुल्यमेव। अथवाऽऽत्मनित्यत्वपक्ष एव श्लोकद्वयमर्जुनस्य परमास्तिकस्य वेदबाह्यमताभ्युपगमासम्भवात्। अक्षरयोजना तु नित्यश्चासौ देहेन्द्रियादिसम्बन्धवशाज्जातश्चेति नित्यजातस्तमेनमात्मानं नित्यमपि सन्तं जातं चेन्मन्यसे तथा नित्यमपि सन्तं मृतं चेन्मन्यसे तथाऽपि त्वं नानुशोचितुमर्हसीति प्रतिज्ञाय हेतुमाह—

जातस्य हीत्यादिना । नित्यस्य जातत्वं मृतत्वं च प्राग् व्याख्यातं, स्पष्टमन्यत् । भाष्यमप्यस्मिन् पक्षे योजनीयम् ॥ २७ ॥

तदेवं सर्वप्रकारेणाऽऽत्मनोऽशोच्यत्वमुपपादितम् अथेदानीमात्मनोऽशोच्यत्वेऽपि भूतसङ्घातात्मकानि शरीराण्युद्दिश्य शोचामीत्यर्जुनाशङ्कामपनुदति भगवान्—

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिदेवना ॥ २८ ॥

आदौ जन्मनः प्रागव्यक्तानि अनुपलब्धानि भूतानि पृथिव्यादिभूतमयानि शरीराणि जन्मानन्तरं मरणात् प्राग् व्यक्तानि उपलब्धानि सन्ति । निधने पुनरव्यक्तान्येव भवन्ति । यथा स्वप्नेन्द्रजालादौ प्रतिभासमात्रजीवनानि शुक्तिरूप्यादिवन्न तु ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा स्थितानि दृष्टिसृष्टयभ्युपगमात् । तथा "वाऽऽदावन्ते च यन्नास्ति वर्तमानेऽपि तत्तथा" इति न्यायेन मध्येऽपि न सन्त्येवैतानि । "नासतो विद्यते भावः" इति प्रागुक्तेश्च । एवं सति तत्र तेषु मिथ्याभूतेष्वत्यन्ततुच्छेषु भूतेषु का परिदेवना को वा दुःखप्रलापो न कोऽप्युचित इत्यर्थः । न हि स्वप्ने विविधान् बन्धूनुपलभ्य प्रतिबुद्धस्तद्विच्छेदेन शोचति पृथग्जनोऽपि । एतदेवोक्तं पुराणे—"अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः" । भूतसङ्घ इति शेषः । तथा च शरीराण्यप्युद्दिश्य शोको नोचित इति भावः । आकाशादिमहाभूताभिप्रायेण वा श्लोको योज्यः । अव्यक्तमव्याकृतमविद्योपहितचैतन्यमादिः प्रागवस्था येषां तानि तथा व्यक्तं नामरूपाभ्यामेवाऽऽविद्यकाभ्यां प्रकटीभूतं न तु स्वेन परमार्थसदात्मना मध्यं स्थित्यवस्था येषां तादृशानि भूतानि आकाशादीनि अव्यक्तनिधनान्येवाव्यक्ते स्वकारणे मृदीव घटादीनां निधनं प्रलयो येषां तेषु भूतेषु का परिदेवनेति पूर्ववत् । तथा च श्रुतिः—"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते" इत्यादिरव्यक्तोपादानतां सर्वस्य प्रपञ्चस्य दर्शयति । लयस्थानत्वं तु तस्यार्थसिद्धं कारण एव कार्यलयस्य दर्शनात् । ग्रन्थान्तरे तु

विस्तरः । तथा चाज्ञानकल्पितत्वेन तुच्छान्याकाशादिभूतान्यप्युद्दिश्य शोको नोचितश्चेत्तत्कार्याण्युद्दिश्य नोचित इति किमु वक्तव्यमिति भावः । अथवा सर्वदा तेषामव्यक्तरूपेण विद्यमानत्वाद् विच्छेदाभावेन तन्निमित्तः प्रलापो नोचित इत्यर्थः । भारतेत्यनेन सम्बोधयञ्शुद्धवंशोद्भवत्वेन शास्त्रीयमर्थं प्रतिपत्तुमर्होऽसि किमिति न प्रतिपद्यस इति सूचयति ॥ २८ ॥

ननु विद्वांसोऽपि बहवः शोचन्ति तत्किं मामेव पुनः पुनरेवमुपालभसे । अन्यच्च 'वक्तुरेव हि तज्जाड्यं श्रोता यत्र न बुध्यते" इति न्यायात्त्वद्वचनार्था-प्रतिपत्तिरपि मम न दोषः, तत्रान्येषामपि तवेवाऽऽत्मापरिज्ञानादेव शोक आत्मप्रतिपादकशास्त्रार्थाप्रतिपत्तिश्च तवाप्यन्येषामिव स्वाशयदोषादिति नोक्तदोष-द्वयमित्याभिप्रेत्याऽऽत्मनो दुर्विज्ञेयतामाह—

आश्चर्यवत् पश्यति कश्चिदेन—
माश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति,
श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥ २९ ॥

एनं प्रकृतं देहिनमाश्चर्येणाद्भुतेन तुल्यतया वर्तमानमाविद्यकनानाविधविरुद्धधर्म-वत्तया सन्तमप्यसन्तमिव स्वप्रकाशचैतन्यरूपमपि जडमिवाऽऽनन्दघनमपि दुःखितमिव निर्विकारमपि सविकारमिव नित्यमप्यनित्यमिव प्रकाशमानमप्यप्रकाशमानमिव ब्रह्माभि-न्नमपि तद्भिन्नमिव मुक्तमपि बद्धमिवाद्वितीयमपि सद्वितीयमिव सम्भावितविचित्रा-नेकाकारप्रतीतिविषयं पश्यति शास्त्राचार्योपदेशाभ्यामाविद्यकसर्वद्वैतनिषेधेन परमात्मस्वरूपमात्राकारायां वेदान्तमहावाक्यजन्यायां सर्वसुकृतफलभूतायामन्तःकरण-वृत्तौ प्रतिफलितं समाधिपरिपाकेन (ण) साक्षात्करोति कश्चिच्छमदमादिसाधन-सम्पन्नचरमशरीरः कश्चिदेव न तु सर्वः । तथा कश्चिदेनं यत् पश्यति तदाश्चर्यवदिति क्रियाविशेषणम् । आत्मदर्शनमप्याश्चर्यवदेव यत् स्वरूपतो मिथ्याभूतमपि सत्यस्य

व्यञ्जकमाविद्यकमप्यविद्याया विघातकमविद्यामुपमृद्यात्कार्यतया स्वात्मानमप्युपहन्तीति । तथा यः कश्चिदेनं पश्यति स आश्चर्यवदिति कर्तृविशेषणम् । यतोऽसौ निवृत्ताविद्यातत्कार्योऽपि प्रारब्धकर्मप्राबल्यात्तद्वानिव व्यवहरति सर्वदा समाधिनिष्ठोऽपि व्युत्तिष्ठति व्युत्थितोऽपि पुनः समाधिमनुभवतीति प्रारब्धकर्मवैचित्र्याद् विचित्रचरित्रः प्राप्तदुष्प्रापज्ञानत्वात् सकललोकस्पृहणीयोऽत आश्चर्यवदेव भवति। तदेतत् त्रयमप्याश्चर्यमात्मा तज्ज्ञानं तज्ज्ञाता चेति परमदुर्विज्ञेयमात्मानं त्वं कथमनायासेन जानीया इत्यभिप्रायः। एवमुपदेष्टुरभावादप्यात्मा दुर्विज्ञेयः, यो ह्यात्मानं जानाति स एव तमन्यस्मै ध्रुवं ब्रूयात्, अज्ञस्योपदेष्टृत्वासम्भवात्, जानंस्तु समाहितचित्तः प्रायेण कथं ब्रवीतु । व्युत्थितचित्तोऽपि परेण ज्ञातुमशक्यः। यथाकथञ्चिज्ज्ञातोऽपि लाभपूजाख्यात्यादिप्रयोजनानपेक्षत्वान्न ब्रवीत्येव । कथञ्चित् कारुण्यमात्रेण ब्रुवंस्तु परमेश्वरवदत्यन्तदुर्लभ एवेत्याह **आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्य इति**। यथा जानाति तथैव वदति । एनमित्यनुकर्षणार्थश्चकारः । स चान्यः सर्वाज्ञजनविलक्षणः। न तु यः पश्यति ततोऽन्य इति व्याघातात् । अत्रापि कर्मणि क्रियायां कर्तरि चाऽऽश्चर्यवदिति योज्यम् । तत्र कर्मणः कर्तुश्च प्रागाश्चर्यवत्त्वं व्याख्यातं क्रियायास्तु व्याख्यायते । सर्वशब्दावाच्यस्य शुद्धस्याऽऽत्मनो यद् वचनं तदाश्चर्यवत् । तथा च श्रुतिः—"यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह" इति। केनापि शब्देनावाच्यस्य शुद्धस्यात्मनो विशिष्टशक्तेन पदेन जहदजहत्स्वार्थलक्षणया कल्पितसम्बन्धेन लक्ष्यतावच्छेदकमन्तरेणैव प्रतिपादनं तदपि निर्विकल्पकसाक्षात्काररूपमत्याश्चर्यमित्यर्थः । अथवा विना शक्तिं विना लक्षणां विना सम्बन्धान्तरं सुषुप्तोत्थापकवाक्यवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येन यदात्मतत्त्वप्रतिपादनं तदाश्चर्यवत्, शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वात्। न च विना सम्बन्धं बोधनेऽतिप्रसङ्गः लक्षणापक्षेऽपि तुल्यत्वात्, शक्यसम्बन्धस्यानेकसाधारणत्वात् । तात्पर्यविशेषान्नियम इति चेत्, न, तस्यापि सर्वान् प्रत्यविशेषात्। कश्चिदेव तात्पर्यविशेषमवधारयति न सर्व इति चेत्, हन्त तर्हि पुरुषगत एव कश्चिद् विशेषो निर्दोषत्वरूपो नियामकः। स चास्मिन् पक्षेऽपि न दण्डवारितः। तथा च यादृशस्य शुद्धान्तः—

करणस्य तात्पर्यानुसन्धानपुरःसरं लक्षणया वाक्यार्थबोधो भवद्भिरङ्गीक्रियते, तादृशस्यैव केवलः शब्दविशेषोऽखण्डसाक्षात्कारं विनाऽपि सम्बन्धेन जनयतीति किमनुपपन्नम् । एतस्मिन् पक्षे शब्दवृत्त्यविषयत्वाद् यतो वाचो निवर्तन्त इति सुतरामुपपन्नम् । अयं च भगवदभिप्रायो वार्तिककारैः प्रपञ्चितः—

"दुर्बलत्वादविद्याया आत्मत्वाद् बोधरूपिणः ।
शब्दशक्तेरचिन्त्यत्वाद् विद्मस्तं मोहहानतः ॥
अगृहीत्वैव सम्बन्धमभिधानाभिधेययोः ।
हित्वा निद्रां प्रबुध्यन्ते सुषुप्तेर्बोधिताःपरैः ॥
जाग्रद्वन्न यतः शब्दं सुषुप्ते वेत्ति कश्चन ।
ध्वस्तेऽतो ज्ञानतोऽज्ञाने ब्रह्मास्मीति भवेत्फलम् ॥
अविद्याघातिनः शब्दायाऽहं ब्रह्मेति धीर्भवेत् ।
नश्यत्यविद्यया सार्धं हत्वा रोगमिवौषधम्" इत्यादिना ग्रन्थेन ॥

तदेवं वचनविषयस्य वक्तुर्वचनक्रियायाश्चात्याश्चर्यरूपत्वादात्मनो दुर्विज्ञानत्वमुक्त्वा श्रोतुर्दुर्मिलत्वादपि तदाह—**आश्चर्यवच्चैनमन्यः शृणोति श्रुत्वाऽप्येनं वेदेति** । अन्यो द्रष्टुर्वक्तुश्च मुक्ताद् विलक्षणो मुमुक्षुर्वक्तारं ब्रह्मविदं विधिवदुपसृत्यैनं शृणोति श्रवणाख्यविचारविषयीकरोति वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिश्चयेनावधारयतीति यावत् । श्रुत्वा चैनं मननिदिध्यासनपरिपाकाद् वेदापि साक्षात्करोत्यपि आश्चर्यवत् । तथा चाऽऽश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति व्याख्यातम् । अत्रापि कर्तुराश्चर्यरूपत्वमनेकजन्मानुष्ठितसुकृतक्षालितमनोमलतयाऽतिदुर्लभत्वात् । तथा च वक्ष्यति—

"मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः" इति ॥
"श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः" इति श्रुतेश्च ॥

एवं श्रवणश्रोतव्ययोराश्चर्यत्वं प्राग्वद् व्याख्येयम् । ननु यः श्रवणमननादिकं करोति स आत्मानं वेदेति किमाश्चर्यमत आह—**नचैव कश्चिदिति** । चकारः क्रियाकर्मपदयोरनुषङ्गार्थः । कश्चिदेनं नैव वेद श्रवणादिकं कुर्वन्नपि । तदकुर्वंस्तु न वेदेति किमु वक्तव्यम् । "ऐहिकमप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्" इति न्यायात् । उक्तं च वार्तिककारैः—

"कुतस्तज्ज्ञानमिति चेत्तद्धि बन्धपरिक्षयात्।

असावपि च भूतो वा भावी वा वर्ततेऽथवा" इति ॥

श्रवणादि कुर्वतामपि प्रतिबन्धपरिक्षयादेव ज्ञानं जायते। अन्यथा तु न। स च प्रतिबन्धपरिक्षयः कस्यचिद् भूत एव। यथा हिरण्यगर्भस्य। कस्यचिद् भावी। यथा वामदेवस्य। कस्यचिद् वर्तते। यथा श्वेतकेतोः। तथा च प्रतिबन्धक्षयस्यातिदुर्लभत्वात् "ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः" इति स्मृतेश्च दुर्विज्ञेयोऽयमात्मेति निर्गलितोऽर्थः। यदि तु श्रुत्वाऽप्येनं वेद न चैव कश्चिदित्येव व्याख्यायेत तदा "आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः" इति श्रुत्यैकवाक्यता न स्यात्।

"यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः"।

इति भगवद्वचनविरोधश्चेति विद्वद्भिरविनयः क्षन्तव्यः। अथवा न चैव कश्चिदित्यस्य सर्वत्र सम्बन्धः कश्चिदेनं न पश्यति न वदति न शृणोति श्रुत्वाऽपि न वेदेति पञ्च प्रकारा उक्ताः कश्चित् पश्यत्येव न वदति कश्चित् पश्यति च वदति च कश्चित्तद् वचनं शृणोति च तदर्थं जानाति च कश्चिच्छ्रुत्वाऽपि न जानाति च कश्चित्तु सर्वबहिर्भूत इति। अविद्वत्पक्षे तु असम्भावनाविपरीतभावनाभिभूतत्वादाश्चर्यतुल्यत्वं दर्शनवदनश्रवणेष्विति निगदव्याख्यातः श्लोकः। चतुर्थपादे तु दृष्ट्वोक्त्वा श्रुत्वाऽपीति योजना ॥ २९ ॥

इदानीं सर्वप्राणिसाधारणभ्रमनिवृत्तिसाधनमुक्तमुपसंहरति—

देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।

तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥ ३० ॥

सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेऽप्ययं देही लिङ्गदेहोपाधिरात्मा वध्यो न भवतीति नित्यं नियतं यस्मात्तस्मात् सर्वाणि भूतानि स्थूलानि सूक्ष्माणि च भीष्मादिभावापन्नान्युद्दिश्य त्वं न शोचितुमर्हसि। स्थूलदेहस्याशोच्यत्वमपरिहार्यत्वात्, लिङ्गदेहस्याशोच्यत्वमात्मवदेवावध्यत्वादिति न स्थूलदेहस्य लिङ्गदेहस्याऽऽत्मनो वा शोच्यत्वं युक्तमिति भावः ॥ ३० ॥

तदेवं स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयतत्कारणाविद्याख्योपाधित्रयाविवेकेन मिथ्याभूतस्यापि संसारस्य सत्यत्वात्मधर्मत्वादिप्रतिभासरूपं सर्वप्राणिसाधारणमर्जुनस्य भ्रमं निराकर्तुमुपाधित्रयविवेकेनाऽऽत्मस्वरूपमभिहितवान्। सम्प्रति युद्धाख्ये स्वधर्मे

हिंसादिबाहुल्येनाधर्मत्वप्रतिभासरूपमर्जुनस्यैव करुणादिदोषनिबन्धनमसाधारणं भ्रमं निराकर्तुं हिंसादिमत्त्वेपि युद्धस्य स्वधर्मत्वेनाधर्मत्वाभावं बोधयति भगवान्—

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥ ३१ ॥

न केवलं परमार्थतत्त्वमेवावेक्ष्य किन्तु स्वधर्ममपि क्षत्रियधर्ममपि युद्धापराङ्मुखत्व-रूपमवेक्ष्य शास्त्रतः पर्यालोच्य विकम्पितुं विचलितुं धर्मादधर्मत्वभ्रान्त्या निवर्तितुं नार्हसि । तत्रैवं सति "यद्यप्येते न पश्यन्ति" इत्यादिना "नरके नियतं वासो भवति" इत्यन्तेन युद्धस्य पापहेतुत्वं त्वया यदुक्तं "कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये" इत्यादिना च गुरुवधब्रह्मवधाकरणं यदभिहितं तत् सर्वं धर्मशास्त्रापर्यालोचनादेवो-क्तम् । कस्मात्, हि यस्माद्धर्म्यादपराङ्मुखत्वधर्मादनपेताद् युद्धादन्यत् क्षत्रियस्य श्रेयः श्रेयःसाधनं न विद्यते । युद्धमेव हि पृथिवीजयद्वारेण प्रजारक्षणब्राह्मणशुश्रूषा-दिक्षात्रधर्मनिर्वाहकमिति तदेव क्षत्रियस्य प्रशस्ततरमित्यभिप्रायः । तथा चोक्तं पराशरेण—

क्षत्रियो हि प्रजा रक्षञ्शस्त्रपाणिः प्रदण्डवान् ।
निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्" इति ॥

मनुनाऽपि—

"समोत्तमाधमै राजा चाऽऽहूतः पालयन् प्रजाः ।
न निवर्तेत सङ्ग्रामात् क्षात्रं धर्ममनुस्मरन् ॥
सङ्ग्रामेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् ।
शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञः श्रेयस्करं परम्" इत्यादिना ॥

राजशब्दश्च क्षत्रियजातिमात्रवाचीति स्थितमेवेष्ट्यधिकरणे । तेन भूमि-पालस्यैवायं धर्म इति न भ्रमितव्यम् । उदाहृतवचनेऽपि क्षत्रियो हीति क्षात्रं धर्ममिति च स्पष्टं लिङ्गम् । तस्मात् क्षत्रियस्य युद्धं प्रशस्तो धर्म इति साधु भगवताऽभिहितम् । "अपशवोऽन्ये गोअश्वेभ्यः पशवो गोअश्वाः" इतिवत् प्रशंसा-लक्षणया युद्धादन्यच्छ्रेयःसाधनं न विद्यत इत्युक्तमिति न दोषः । एतेन युद्धात् प्रशस्ततरं किञ्चिदनुष्ठातुं ततो निवृत्तिरुचितेति निरस्तम् । "न च श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे" इत्येतदपि ॥ ३१ ॥

ननु युद्धस्य कर्तव्यत्वेऽपि न भीष्मद्रोणादिभिर्गुरुभिः सह तत्कर्तुमुचितमतिगर्हि-तत्वादित्याशङ्कयाऽऽह—

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।

सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥ ३२ ॥

यदृच्छया स्वप्रयत्नव्यतिरेकेण, चोऽवधारणे, अप्रार्थनयैवोपस्थितमीदृशं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं कीर्तिराज्यलाभदृष्टफलसाधनं युद्धं ये क्षत्रियाः प्रतियोगित्वेन लभन्ते ते सुखिनः सुखभाज एव । जये सत्यनायासेनैव यशसो राज्यस्य च लाभात् । पराजये चातिशीघ्रमेव स्वर्गस्य लाभादित्याह—**स्वर्गद्वारमपावृतमिति** । अप्रतिबद्धं स्वर्गसाधनं युद्धमव्यवधानेनैव स्वर्गजनकं ज्योतिष्टोमादिकं तु चिरतरेण देहपातस्य प्रतिबन्धाभावस्य चापेक्षणादित्यर्थः । स्वर्गद्वारमित्यनेन श्येनादिवत् प्रत्यवायशङ्का परिहृता । श्येनादयो हि विहिता अपि फलदोषेण दुष्टाः, तत्फलस्य शत्रुवधस्य "न हिंस्यात् सर्वा भूतानि" "ब्राह्मणं न हन्यात्" इत्यादिशास्त्रनिषिद्धस्य प्रत्यवायजनकत्वात् फले विध्यभावाच्च । न "विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः" इति न्यायावतारः । युद्धस्य हि फलं स्वर्गः स च न निषिद्धः । तथा च मनुः—

"आहवेषु मिथोऽन्योऽन्यं जिघांसन्तो महीक्षितः ।

युध्यमानाः परं शक्त्या स्वर्गं यान्त्यपराङ्मुखाः" इति युद्धं हि अग्नीषोमीयालम्भवद् विहितत्वान्न निषेधेन स्प्रष्टुं शक्यते षोडशिग्रहणादिवत् । ग्रहणाग्रहणयोस्तुल्यबलतया विकल्पवत् सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्रेण सङ्कोचसम्भवात् । तथा च "विधिस्पृष्टे निषेधानवकाशः" इति न्यायाद् युद्धं न प्रत्यवायजनकं नापि भीष्मद्रोणादिगुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तो दोषः, तेषामाततायित्वात् । तदुक्तं मनुना—

"गुरुं वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन् ॥
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥

नाऽऽततायिवधे दोषो हन्तुर्भवति कश्चन" इत्यादि ।

ननु "स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान् व्यवहारतः ।
अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः"

इति याज्ञवल्क्यवचनादाततायिब्राह्मणवधेऽपि प्रत्यवायोऽस्त्येव । "ब्राह्मणं न हन्यात्" इति हि दृष्टप्रयोजनापेक्षत्वाद् धर्मशास्त्रं, "जिघांसन्तं जिघांसीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत्" इति च जीवनार्थत्वादर्थशास्त्रम् । अत्रोच्यते—

"ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत" इतिवद् युद्धविधायकमपि धर्मशास्त्रमेव "सुखदुःखे समे कृत्वा" इत्यत्र दृष्टप्रयोजनानपेक्षत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । याज्ञवल्क्यवचनं तु दृष्टप्रयोजनोद्देश्यककूटयुद्धादिकृतवधविषयमित्यदोषः । मिताक्षराकारस्तु धर्मार्थसन्निपातेऽर्थग्राहिण एतदेवेति द्वादशवार्षिकप्रायश्चित्तस्यै-तच्छब्दपरामृष्टस्याऽऽपस्तम्बेन विधानान्मित्रलब्ध्याद्यर्थशास्त्रानुसारेण चतुष्पाद्-व्यवहारे शत्रोरपि जये धर्मशास्त्रातिक्रमो न कर्तव्य इत्येतत् परं वचनमेतादित्याह । भवत्वेवं न नो हानिः । तदेवं युद्धकरणे सुखोक्तेः "स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव" इत्यर्जुनोक्तमपाकृतम् ॥ ३२ ॥

ननु नाहं युद्धफलकामः "न काङ्क्षे विजयं कृष्ण" "अपि त्रैलोक्यराज्यस्य" इत्युक्तत्वात्तत्कथं मया कर्तव्यमित्याशङ्क्याकरणे दोषमाह—

अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं सङ्ग्रामं न करिष्यसि ।
ततः स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ ३३ ॥

अथेति पक्षान्तरे । इमं भीष्मद्रोणादिवीरपुरुषप्रतियोगिकं धर्म्यं हिंसादिदोषेणादुष्टं सतां धर्मादनपेतमिति वा । स च मनुना दर्शितः—

"न कूटैरायुधैर्हन्याद् युध्यमानो रणे रिपून् ।
न कर्णिभिर्नापि दिग्धैर्नाग्निज्वलिततेजनैः ॥
न च हन्यात् स्थलारूढं न क्लीबं न कृताञ्जलिम् ।
न मुक्तकेशं नाऽऽसीनं न तवास्मीतिवादिनम् ॥
न सुप्तं न विसन्नाहं न नग्नं न निरायुधम् ।
नायुध्यमानं पश्यन्तं न परेण समागतम् ॥
नायुधव्यसनप्राप्तं नाऽऽर्तं नापि परिक्षतम् ।
न भीतं न परावृत्तं सतां धर्ममनुस्मरन्" इति ॥

सतां धर्ममुल्लङ्घ्य युध्यमानो हि पापीयान् स्यात्, त्वन्तु परैराहूतोऽपि सद्धर्मोपेतमपि सङ्ग्रामं युद्धं न करिष्यसि धर्मतो लोकतो वा भीतः परावृत्तो भविष्यसि चेत्ततो "निर्जित्य परसैन्यानि क्षितिं धर्मेण पालयेत्" इत्यादिशास्त्रविहितस्य युद्धस्याकरणात् स्वधर्मं हित्वाऽननुष्ठाय कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा "न निर्वर्तेत सङ्ग्रामात्" इत्यादिशास्त्रनिषिद्धसङ्ग्रामनिवृत्त्या च रणजन्यं पापमेव केवलमवाप्स्यसि न तु धर्मं कीर्तिंचेत्यभिप्रायः । अथवाऽनेकजन्मार्जितं धर्मं त्यक्त्वा राजकृतपापमेवावाप्स्यसीत्यर्थः । यस्मात्त्वां परावृत्तमेते दुष्टा अवश्यं हनिष्यन्ति अतः परावृत्तहतः संश्चिरोपार्जितनिजसुकृतपरित्यागेन परोपार्जितदुष्कृतमात्रभाक् मा भूरित्यभिप्रायः । तथा च मनुः—

"यस्तु भीतः परावृत्तः सङ्ग्रामे हन्यते परैः ।
भर्तुर्यद् दुष्कृतं किञ्चित्तत्सर्वं प्रतिपद्यते ॥
यच्चास्य सुकृतं किंचिदमुत्रार्थमुपार्जितम् ।
भर्ता तत् सर्वमादत्ते परावृत्तहतस्य तु" इति ॥

याज्ञवल्क्योऽपि "राजा सुकृतमादत्ते हतानां विपलायिनाम्" इति । तेन यदुक्तम्—

"पापमेवाऽऽश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः । एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन" इति तन्निराकृतं भवति ॥ ३३ ॥

एवं कीर्तिधर्मयोरिष्टयोरप्राप्तिरनिष्टस्य च पापस्य प्राप्तिर्युद्धपरित्यागे दर्शिता । तत्र पापाख्यमनिष्टं व्यवधानेन दुःखफलदमामुत्रिकत्वात्, शिष्टगर्हालक्षणं त्वनिष्टमासन्नफलदमस्य सद्यामित्याह—

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥ ३४ ॥

भूतानि देवर्षिमनुष्यादीनि ते तवाव्ययां दीर्घकालामकीर्तिं न धर्मात्माऽयं न शूरोऽयमित्येवंरूपां कथयिष्यन्त्यन्योन्यं कथाप्रसङ्गे । कीर्तिधर्मनाशसमुच्चयार्थौ निपातौ । न केवलं कीर्तिधर्मौ हित्वा पापं प्राप्स्यसि अपि तु भूतान्यपि कथयिष्यन्तीति वा निपातयोरर्थः । ननु युद्धे स्वमरणसन्देहात्तत्परिहारार्थमकीर्तिरपि सोढव्या, आत्मरक्षणस्यात्यन्तापेक्षितत्वात् ।

तथा चोक्तं शान्तिपर्वणि—

साम्ना दानेन भेदेन समस्तैरथ वा पृथक् ।
विजेतुं प्रयतेतारीन्न युध्येत कदाचन ॥
अनित्यो विजयो यस्माद् दृश्यते युध्यमानयोः ।
पराजयश्च सङ्ग्रामे तस्माद् युद्धं विवर्जयेत् ।
त्रयाणामप्युपायानां पूर्वोक्तानामसम्भवे ।
तथा युध्येत संयत्तो विजयेत रिपून् यथा" इति ॥

एवमेव मनुनाऽप्युक्तम् । तथा च मरणभीतस्य किमकीर्तिदुःखमिति शङ्कामपनुदति—सम्भावितस्य धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिरनन्यलभ्यैर्गुणैर्बहुमतस्य जनस्याकीर्तिर्मरणादप्यतिरिच्यतेऽधिका भवति । चो हेतौ । एवं यस्मादतोऽकीर्तेर्मरणमेव वरं न्यूनत्वात् । त्वमप्यतिसम्भावितोऽसि महादेवादिसमागमेन । अतो नाकीर्तिदुःखं सोढुं शक्ष्यसीत्यभिप्रायः । उदाहृतवचनं त्वर्थशास्त्रत्वात् "न निवर्तेत सङ्ग्रामात्" इत्यादिधर्मशास्त्राद् दुर्बलमिति भावः ॥ ३४ ॥

ननूदासीना जना मां निन्दन्तु नाम भीष्मद्रोणादयस्तु महारथाः कारुणिकत्वेन स्तोष्यन्ति मामित्यत आह—

भयाद् रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥ ३५ ॥

कर्णादिभ्यो भयाद् युद्धान्निवृत्तं न कृपयेति त्वां मंस्यन्ते भीष्मद्रोणदुर्योधनादयो महारथाः । ननु ते मां बहु मन्यमानाः कथं भीतं मंस्यन्त इत्यत आह—येषामेव भीष्मादीनां त्वं बहुमतो बहुभिर्गुणैर्युक्तोऽयमर्जुन इत्येवं मतस्त एव त्वां महारथा भयादुपरतं मंस्यन्त इत्यन्वयः । अतो भूत्वा युद्धादुपरत इति शेषः । लाघवमनादरविषयत्वं यास्यसि प्राप्स्यसि । सर्वेषामिति शेषः । येषामेव त्वं प्राग् बहुमतोऽभूस्तेषामेव तादृशो भूत्वा लाघवं यास्यसीति वा ॥ ३५ ॥

ननु भीष्मादयो महारथा न बहु मन्यन्तां दुर्योधनादयस्तु शत्रवो बहु मंस्यन्ते मां युद्धनिवृत्त्या तदुपकारित्वादित्यत आह—

अवाच्यवादांश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम् ॥ ३६ ॥

तवासाधारणं यत् सामर्थ्यं लोकप्रसिद्धं तन्निन्दन्तस्तव शत्रवो दुर्योधनादयोऽवाच्यान् वादान् वचनानर्हान् षण्ढतिलादिरूपानेव शब्दान् बहूननेकप्रकारान् वदिष्यन्ति न तु बहु मंस्यन्त इत्यभिप्रायः।

अथवा स्तवसामर्थ्यं स्तुतियोग्यत्वं तव निन्दन्तोऽहिता अवाच्यवादान् वदिष्यन्तीत्यन्वयः। ननु भीष्मद्रोणादिवधप्रयुक्तं कष्टतरं दुःखमसहमानो युद्धान्निवृत्तः शत्रुकृतसामर्थ्यनिन्दनादिदुःखं सोढुं शक्ष्यामीत्यत आह—ततस्तस्मान्निन्दाप्राप्तिदुःखात् किन्नु दुःखतरं ततोऽधिकं किमपि दुःखं नास्तीत्यर्थः॥ ३६ ॥

ननु तर्हि युद्धे गुर्वादिवधवशान्मध्यस्थकृता निन्दा ततो निवृत्तौ तु शत्रुकृता निन्देत्युभयतः पाशारज्जुरित्याशङ्क्य जये पराजये च लाभध्रौव्याद्युद्धार्थमेवोत्थानमावश्यकमित्याह—

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः॥ ३७ ॥

स्पष्टं पूर्वार्धम्। यस्मादुभयथापि ते लाभस्तस्माज्जेष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति कृतनिश्चयः सन् युद्धायोत्तिष्ठ, अन्यतरफलसन्देहेऽपि युद्धकर्तव्यताया निश्चितत्वात्। एतेन "न चैतद् विद्मः कतरन्नो गरीयः" इत्यादि परिहृतम्॥ ३७ ॥

नन्वेवं स्वर्गमुद्दिश्य युद्धकरणे तस्य नित्यत्वव्याघातः, राज्यमुद्दिश्य युद्धकरणे त्वर्थशास्त्रत्वाद्धर्मशास्त्रापेक्षया दौर्बल्यं स्यात्, ततश्च काम्यस्याकरणे कुतः पापं दृष्टार्थस्य गुरुब्राह्मणादिवधस्य कुतो धर्मत्वं, तथा चाथ चेदिति श्लोकार्थो व्याहत इति चेत्तत्राह—

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥ ३८ ॥

समताकरणं रागद्वेषराहित्यम्। सुखे तत्कारणे लाभे तत्कारणे जये च रागमकृत्वा, एवं दुःखे तद्धेतावलाभे तद्धेतावजये च द्वेषमकृत्वा ततो युद्धाय

युज्यस्व सन्नद्धो भव । एवं सुखकामनां दुःखनिवृत्तिकामनां वा विहाय स्वधर्मबुद्ध्या युध्यमानो गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं नित्यकर्माकरणनिमित्तं च पापं न प्राप्स्यसि। यस्तु फलकामनया करोति स गुरुब्राह्मणादिवधनिमित्तं पापं प्राप्नोति यो वा न करोति स नित्यकर्माकरणनिमित्तम् । अतः फलकामनामन्तरेण कुर्वन्नुभयविधमपि पापं न प्राप्नोतीति प्रागेव व्याख्यातोऽभिप्रायः । "हतो वा प्राप्यासि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्" इति त्वानुषङ्गिकफलकथनमिति न दोषः । तथा चाऽऽपस्तम्बः स्मरति— "तद् यथाऽऽम्रे फलार्थे निमित्ते छायागन्धावनूत्पद्येते एवं धर्मं चर्यमाणमर्था अनूत्पद्यन्ते नो चेदनूत्पद्यन्ते न धर्महानिर्भवति" इति । अतो युद्धशास्त्रस्यार्थशास्त्रत्वाभावात् "पापमेवाश्रयेदस्मान्" इत्यादि निराकृतं भवति ॥ ३८ ॥*

ननु निष्कामकर्मभिरात्मज्ञानं सम्पाद्य परमानन्दप्राप्तिः क्रियते चेदात्मज्ञानमेव तर्हि सम्पाद्यं किं बह्वायासैः कर्मभिर्बहिरङ्गसाधनभूतै-रित्याशङ्क्याऽऽह—

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥ ३९ ॥

ते तवाशुद्धान्तःकरणस्य तात्त्विकज्ञानोत्पत्त्ययोग्यस्य कर्मण्येवान्तःकरणशोधकेऽधिकारो मयेदं कर्तव्यमिति बोधोऽस्तु न ज्ञाननिष्ठारूपे वेदान्तवाक्यविचारादौ। कर्म च कुर्वतस्तव तत्फलेषु स्वर्गादिषु कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां कर्मानुष्ठानात् प्रागूर्ध्वं तत्काले वाऽधिकारो मयेदं भोक्तव्यमिति बोधो माऽस्तु । ननु मयेदं भोक्तव्यमिति बुद्ध्यभावेऽपि कर्म स्वसामर्थ्यादेव फलं जनयिष्यतीति चेन्नेत्याह— मा कर्मफलहेतुर्भूः, फलकामनया हि कर्म कुर्वन् फलस्य हेतुरुत्पादको भवति। त्वं तु निष्कामः सन् कर्मफलहेतुर्मा भूः । नहि निष्कामेन (ण) भगवदर्पणबुद्ध्या कृतं कर्म फलाय कल्पत इत्युक्तम् । फलाभावे किं कर्मणेत्यत आह—मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि, यदि फलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति, अकरणे तव प्रीतिर्मा भूत् ॥ ३९ ॥

पूर्वोक्तमेव विवृणोति—

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय ! ।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥ ४० ॥

हे धनञ्जय त्वं योगस्थः सन् सङ्गं फलाभिलाषं कर्तृत्वाभिनिवेशं च त्यक्त्वा

---

* विद्यार्थिनां कृते क्लिष्टं प्रकरणं ज्ञात्वाऽत्र ३९ सङ्ख्यातः ४६ सङ्ख्यावधिकाः श्लोका गीतापाठमध्यतः परित्यक्ताः । अग्रिमश्लोकेषु सङ्ख्यानिर्देशश्च पूर्वागतसङ्ख्याऽविरोधेनास्माभिः कृत एवेति ।

कर्माणि कुरु । अत्र बहुवचनात्कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र जातावेकवचनम् । सङ्गत्यागोपायमाह—सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा फलसिद्धौ हर्षं फलासिद्धौ च विषादं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनबुद्ध्या कर्माणि कुर्वित्यर्थः। ननु योगशब्देन प्राक् कर्मोक्तम्। अत्र तु योगस्थः कर्माणि कुर्वित्युच्यते । अतः कथमेतद् बोद्धुं शक्यमित्यत आह—समत्वं योग उच्यते । यदेतत् सिद्ध्यसिद्ध्योः समत्वमिदमेव योगस्थ इत्यत्र योगशब्देनोच्यते न तु कर्मेति न कोऽपि विरोध इत्यर्थः । अत्र पूर्वार्धस्योत्तरार्धेन व्याख्यानं क्रियत इत्यपौनरुक्त्यमिति भाष्यकारीयः पन्थाः । "सुखदुःखे समे कृत्वा" इत्यत्र जयाजयसाम्येन युद्धमात्रकर्तव्यता प्रकृतत्वादुक्ता । इह तु दृष्टादृष्टसर्वफलपरित्यागेन सर्वकर्मकर्तव्यतेति विशेषः ॥ ४० ॥

ननु किं कर्मानुष्ठानमेव पुरुषार्थो येन निष्फलमेव सदा कर्तव्यमित्युच्यते "प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते" इति न्यायात्, तद् वरं फलकामनयैव कर्मानुष्ठानमिति चेन्नेत्याह—

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद् धनञ्जय ! ।
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥ ४१ ॥

बुद्धियोगादात्मबुद्धिसाधनभूतान्निष्कामकर्मयोगाद् दूरेणातिविप्रकर्षेणावरमधमं कर्म फलाभिसन्धिना क्रियमाणं जन्ममरणहेतुभूतम् । अथवा परमात्मबुद्धियोगाद् दूरेणावरं सर्वमपि कर्म हि यस्माद्धे धनञ्जय तस्माद् बुद्धौ परमात्मबुद्धौ सर्वानर्थनिवर्तिकायां शरणं प्रतिबन्धकपापक्षयेण रक्षकं निष्कामकर्मयोगमन्विच्छ कर्तुमिच्छ । ये तु फलहेतवः फलकामा अवरं कर्म कुर्वन्ति ते कृपणाः सर्वदा जन्ममरणादिघटीयन्त्रभ्रमणेन परवशा अत्यन्तदीना इत्यर्थः । "यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वाऽस्माल्लोकात् प्रैति स कृपणः" इति श्रुतेः । तथा च त्वमपि कृपणो मा भूः किन्तु सर्वानर्थनिवर्तकात्मज्ञानोत्पादकं निष्कामकर्मयोगमेवानुतिष्ठेत्यभिप्रायः । यथा हि कृपणा जना अति दुःखेन धनमर्जयन्तो यत्किञ्चिद्दृष्टसुखमात्रलोभेन दानादिजनितं महत् सुखमनुभवितुं न शक्नुवन्तीत्यात्मानमेव वञ्चयन्ति तथा महता दुःखेन कर्माणि कुर्वाणाः क्षुद्रफलमात्रलोभेन परमानन्दानुभवेन वञ्चिता इत्यहो दौर्भाग्यं मौढ्यं च तेषामिति कृपणपदेन ध्वनितम् ॥ ४१ ॥

एवं बुद्धियोगाभावे दोषमुक्त्वा तद्भावे गुणमाह—

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥ ४२ ॥

इह कर्मसु बुद्धियुक्तः समत्वबुद्धया युक्तो जहाति परित्यजति उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण । यस्मादेवं तस्मात् समत्वबुद्धियोगाय त्वं युज्यस्व घटस्वोद्युक्तो भव । यस्मादीदृशः समत्वबुद्धियोग ईश्वरार्पितचेतसः कर्मसु प्रवर्तमानस्य कौशलं कुशलभावो यद् बन्धहेतूनामपि कर्मणां तदभावो मोक्षपर्यवसायित्वं च तन्महत् कौशलं समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कर्मात्माऽपि सन् दुष्टकर्मक्षयं करोतीति महाकुशलस्त्वं तु न कुशलो यतश्चेतनोऽपि सन् स्वजातीयदुष्टक्षयं न करोषीति व्यतिरेकोऽत्र ध्वनितः ।

अथवा—इह समत्वबुद्धियुक्ते कर्मणि कृते सति सत्त्वशुद्धिद्वारेण बुद्धियुक्तः परमात्मसाक्षात्कारवान् सञ्जहात्युभे सुकृतदुष्कृते । तस्मात् समत्वबुद्धियुक्ताय कर्मयोगाय युज्यस्व । यस्मात् कर्मसु मध्ये समत्वबुद्धियुक्तः कर्मयोगः कौशलं कुशलो दुष्टकर्मनिवारणचतुर इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु दुष्कृतहानमपेक्षितं न तु सुकृतहानं पुरुषार्थभ्रंशापत्तेरित्याशङ्क्य तुच्छफलत्यागेन परमपुरुषार्थप्राप्ति फलमाह—

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥ ४३ ॥

समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात् कर्मजं फलं त्यक्त्वा केवलमीश्वराराधनाय कर्माणि कुर्वाणाः सत्त्वशुद्धिद्वारेण मनीषिणस्तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यात्ममनीषावन्तो भवन्ति । तादृशाश्च सन्तो जन्यात्मकेन बन्धेन विनिर्मुक्ता विशेषेणाऽऽत्यन्तिकत्वलक्षणेन निरवशेषं मुक्ताः पदं पदनीयमात्मतत्त्वमानन्दरूपं ब्रह्मानामयमविद्यातत्कार्यात्मकरोगरहितमभयं मोक्षाख्यं पुरुषार्थं गच्छन्त्यभेदेन प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यस्मादेवं फलकामनां त्यक्त्वा समत्वबुद्धया कर्माण्यनुतिष्ठन्तस्तैः कृतान्तःकरणशुद्धयस्तत्त्वमस्यादिप्रमाणोत्पन्नात्मतत्त्वज्ञानविनष्टाज्ञानतत्कार्याः सन्तः सकलानर्थनिवृत्तिपरमानन्दप्राप्तिरूपं मोक्षाख्यं विष्णोः परमं पदं गच्छन्ति तस्मात्त्वमपि यच्छ्रेयः स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे इत्युक्तेः श्रेयोजिज्ञासुरेवंविधं कर्मयोगमनुतिष्ठेति भगवतोऽभिप्रायः ॥ ४३ ॥

एवं कर्माण्यनुतिष्ठतः कदा मे सत्त्वशुद्धिः स्यादित्यत आह—

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥ ४४ ॥

नह्येतावता कालेन सत्त्वशुद्धिर्भवतीति कालनियमोऽस्ति । किन्तु यदा यस्मिन् काले ते तव बुद्धिरन्तःकरणमोहकलिलं व्यतितरिष्यति अविवेकात्मकं कालुष्यमहमिदं ममेदमित्याद्यज्ञानविलसितमतिगहनं व्यतिक्रमिष्यति रजस्तमोमलमपहाय शुद्धभावमापत्स्यत इति यावत् । तदा तस्मिन् काले श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च कर्मफलस्य निर्वेदं वैतृष्ण्यं गन्तासि प्राप्तासि । "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इति श्रुतिः । निर्वेदेन फलेनान्तःकरणशुद्धिं ज्ञास्यसीत्यभिप्रायः ॥४४॥

अन्तःकरणशुद्ध्यैवं जातनिर्वेदस्य कदा ज्ञानप्राप्तिरित्यपेक्षायामाह—

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला ।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥ ४५ ॥

ते तव बुद्धिः श्रुतिभिर्नानाविधफलश्रवणैरविचारिततात्पर्यैर्विप्रतिपन्नाऽनेकविधसंशयविपर्यासवत्त्वेन विक्षिप्ता प्राक्, यदा यस्मिन् काले शुद्धिजविवेकजनितेन दोषदर्शनेन तं विक्षेपं परित्यज्य समाधौ परमात्मनि निश्चला जाग्रत्स्वप्नदर्शनलक्षणविक्षेपरहिताऽचला सुषुप्तिमूर्च्छास्तब्धीभावादिरूपलयलक्षणचलनरहिता सती स्थास्यति लयविक्षेपलक्षणौ दोषौ परित्यज्य समाहिता भविष्यतीति यावत् ।

अथवा निश्चलाऽसम्भावनाविपरीतभावनारहिताऽचला दीर्घकालादरनैरन्तर्यसत्कारसेवनैर्विजातीयप्रत्ययादूषिता सती निर्वातप्रदीपवदात्मनि स्थास्यतीति योजना । तदा तस्मिन् काले योगं जीवपरमात्मैक्यलक्षणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यमखण्डसाक्षात्कारं सर्वयोगफलमवाप्स्यसि । तदा पुनः साध्यान्तराभावात् कृतकृत्यः स्थितप्रज्ञो भविष्यसीत्यभिप्रायः ॥ ४५ ॥

एवं लब्धावसरः स्थितप्रज्ञलक्षणं ज्ञातुमर्जुन उवाच । तान्येव हि जीवन्मुक्तानां लक्षणानि तान्येव मुमुक्षूणां मोक्षोपायभूतानीति मन्वानः—

अर्जुन उवाच—

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ ४६ ॥

स्थिता निश्चलाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञोऽवस्थाद्वयवान्

समाधिस्थो व्युत्थितचित्तश्चेति । अतो विशिनष्टि समाधिस्थस्य स्थितप्रज्ञस्य का भाषा । कर्मणि षष्ठी । भाष्यतेऽनयेति भाषा लक्षणं समाधिस्थः स्थितप्रज्ञः केन लक्षणेनान्यैर्व्यवह्रियत इत्यर्थः । स च व्युत्थितचित्तः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं किं प्रभाषेत स्तुतिनिन्दादावभिनन्दनद्वेषादिलक्षणं किं कथं प्रभाषते । सर्वत्र सम्भावनायां लिङ् । तथा किमासीतेति व्युत्थितचित्तनिग्रहाय कथं बहिरिन्द्रियाणां निग्रहं करोति । तन्निग्रहाभावकाले च किं व्रजेत कथं विषयान् प्राप्नोति । तत्कर्तृकभाषणासनव्रजनानि मूढजनविलक्षणानि कीदृशानीत्यर्थः । तदेवं चत्वारः प्रश्नाः । समाधिस्थे स्थितप्रज्ञ एकः, व्युत्थिते स्थितप्रज्ञे त्रय इति । केशवेति सम्बोधयन् सर्वान्तर्यामितया त्वमेवैतादृशं रहस्यं वक्तुं समर्थोऽसीति सूचयति ॥ ५४ ॥

एतेषां चतुर्णां प्रश्नानां क्रमेणोत्तरं भगवानुवाच यावदध्यायसमाप्ति—

श्री भगवानुवाच—

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान्पार्थ ! मनोगतान् ।

आत्मन्येवाऽऽत्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥ ४७ ॥

कामान् कामसङ्कल्पादीन् मनोवृत्तिविशेषान् प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृति· भेदेन तन्त्रान्तरे पञ्चधा प्रपञ्चितान्सर्वान्निरवशेषान् प्रकर्षेण कारणबाधेन यदा जहाति परित्यजति सर्ववृत्तिशून्य एव यदा भवति स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते समाधिस्थ इति शेषः ।

कामानामनात्मधर्मत्वेन परित्यागयोग्यतामाह—**मनोगतानिति** यदि आत्मधर्माः स्युस्तदा न त्यक्तुं शक्येरन् वह्नेरौष्ण्यवत् स्वाभाविकत्वात् । मनसस्तु धर्मा एते । अतस्तत्परित्यागेन परित्यक्तुं शक्या एवेत्यर्थः । ननु स्थितप्रज्ञस्य मुखप्रसादलिङ्गगम्यः सन्तोषविशेषः प्रतीयते स कथं सर्वकामपरित्यागे स्यादित्यत आह—आत्मन्येव परमानन्दरूपे न त्वनात्मनि तुच्छ आत्मना स्वप्रकाशचिद्रूपेण भासमानेन न तु वृत्त्या तुष्टः परितृप्तः परमपुरुषार्थलाभात् । तथा च श्रुतिः—

"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" इति ॥

तथा च समाधिस्थः स्थितप्रज्ञ एवंविधैर्लक्षणवादिभिः शब्दैर्भाष्यत इति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ॥ ५५ ॥

इदानीं व्युत्थितस्य स्थितप्रज्ञस्य भाषणोपवेशनगमनानि मूढजनविलक्षणानि व्याख्येयानि। तत्र किं प्रभाषेतेत्यस्योत्तरमाह द्वाभ्याम्—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥ ४८ ॥

दुःखानि त्रिविधानि शोकमोहज्वरशिरोरोगादिनिमित्तान्याध्यात्मिकानि व्याघ्रसर्पादिप्रयुक्तान्याधिभौतिकानि अतिवातातिवृष्ट्यादिहेतुकान्याधिदैविकानि तेषु दुःखेषु रजःपरिणामसन्तापात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु प्रारब्धपापकर्मप्रापितेषु नोद्विग्नं दुःखपरिहाराक्षमतया व्याकुलं न भवति मनो यस्य सोऽनुद्विग्नमनाः। अविवेकिनो हि दुःखप्राप्तौ सत्यामहो पापोऽहं धिङ् मां दुरात्मानमेतादृशदुःखभागिनं को मे दुःखमीदृशं निराकुर्यादित्यनुतापात्मको भ्रान्तिरूपस्तामसश्चित्तवृत्तिविशेष उद्वेगाख्यो जायते। यद्ययं पापानुष्ठानसमये स्यात्तदा तत्प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्वेन सफलः स्यात्। भोगकाले तु भवन् कारणे सति कार्यस्योच्छेत्तुमशक्यत्वान्निष्प्रयोजने दुःखकारणे सत्यपि किमिति मम दुःखं जायते इत्यविवेकजभ्रमरूपत्वान्न विवेकिनः स्थितप्रज्ञस्य सम्भवति। दुःखमात्रं हि प्रारब्धकर्मणा प्राप्यते न तु तदुत्तरकालीनो भ्रमोऽपि। ननु दुःखान्तरकारणत्वात्सोऽपि प्रारब्धकर्मान्तरेण प्राप्यतामिति चेत्, न स्थितप्रज्ञस्य भ्रमोपादानाज्ञाननाशेन भ्रमासम्भवात्तज्जन्यदुःखप्रापकप्रारब्धाभावात्। यथाकथञ्चिद् देहयात्रामात्रनिर्वाहकप्रारब्धकर्मफलस्य भ्रमाभावेऽपि बाधितानुवृत्त्योपपत्तेरिति विस्तरेणाग्रे वक्ष्यते। तथा सुखेषु सत्त्वपरिणामरूपप्रीत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषेषु त्रिविधेषु प्रारब्धपुण्यकर्मप्रापितेषु विगतस्पृह आगामितज्जातीयसुखस्पृहारहितः। स्पृहा हि नाम सुखानुभवकाले तज्जातीयसुखस्य कारणं धर्ममननुष्ठाय वृथैव तदाकाङ्क्षारूपा तामसी चित्तवृत्तिर्भ्रान्तिरेव। सा चाविवेकिन एव जायते। नहि कारणाभावे कार्यं भवितुमर्हति। अतो यथा सति कारणे कार्यं मा भूदिति वृथाकाङ्क्षारूप उद्वेगो विवेकिनो न सम्भवति तथैवासति कारणे कार्यं मा भूदिति वृथाकाङ्क्षारूपा तृष्णात्मिका स्पृहाऽपि नोपपद्यते प्रारब्धकर्मणः सुखमात्रप्रापकत्वात्। हर्षात्मिका वा चित्तवृत्तिः स्पृहाशब्देनोक्ता। साऽपि भ्रान्तिरेव—अहो धन्योऽहं यस्य ममेदृशं सुखमुपस्थितं को वा मया तुल्यस्त्रिभुवने केन वोपायेन ममेदृशं सुखं न विच्छिद्येतेत्येवमात्मिकोत्फुल्लतारूपा तामसी चित्तवृत्तिः। अतएवोक्तं भाष्ये—

"नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने यः सुखान्यनुविवर्धते स विगतस्पृहः" इति वक्ष्यति च—"न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम्" इति । रागः शोभनाध्यासनिबन्धनो विषयेषु रञ्जनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषोऽत्यन्ताभिनिवेशरूपः, रागविषयस्य नाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्य दैन्यात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषो भयम् । एवं रागविषयविनाशके समुपस्थिते तन्निवारणासामर्थ्यमात्मनो मन्यमानस्याभिज्वलनात्मकश्चित्तवृत्तिविशेषः क्रोधः । ते सर्वे विपर्ययरूपत्वाद् विगता यस्मात् स तथा । एतादृशो मुनिर्मननशीलः संन्यासी स्थितप्रज्ञ उच्यते । एवंलक्षणः स्थितधीः स्वानुभवप्रकटनेन शिष्यशिक्षार्थमनुद्वेगनिस्पृहत्वादिवाचः प्रभाषत इत्यन्वय उक्तः । एवं चान्योऽपि मुमुक्षुर्दुःखे नोद्विजेत् सुखे न प्रहृष्येत्, रागभयक्रोधरहितश्च भवेदित्यभिप्रायः ॥ ४८ ॥

किञ्च—

यः सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत् प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ४९ ॥

सर्वदेहेषु जीवनादिष्वपि यो मुनिरनभिस्नेहः, यस्मिन् सत्यन्यदीये हानिवृद्धी स्वास्मिन्नारोप्येते स तादृशोऽन्यविषयः प्रेमापरपर्यायस्तामसो वृत्तिविशेषः स्नेहः सर्वप्रकारेण तद्रहितोऽनभिस्नेहः । भगवति परमात्मनि तु सर्वथाऽभिस्नेहवान् भवेदेव, अनात्मस्नेहाभावस्य तदर्थत्वादिति द्रष्टव्यम् । तत्तत् प्रारब्धकर्मपरिप्रापितं शुभं सुखहेतुं विषयं प्राप्य नाभिनन्दति हर्षविशेषपुरस्सरं न प्रशंसति । अशुभं दुःखहेतुं विषयं प्राप्य न द्वेष्टि अन्तरसूयापूर्वकं न निन्दति । अज्ञस्य हि सुखहेतुर्यः स्वकलत्रादिः स शुभो विषयस्तद्गुणकथनादिप्रवर्तिका धीवृत्तिर्भ्रान्तिरूपाऽभिनन्दः । स च तामसः, तद्गुणकथनादेः परप्ररोचनार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । एवमसूयोत्पादनेन दुःखहेतुः परकीयविद्याप्रकर्षादिरेनं प्रत्यशुभो विषयस्तन्निन्दादिप्रवर्तिका भ्रान्तिरूपा धीवृत्तिर्द्वेषः । सोऽपि तामसः, तन्निन्दाया निवारणार्थत्वाभावेन व्यर्थत्वात् । तावभिनन्दद्वेषौ भ्रान्तिरूपौ तामसौ कथमभ्रान्ते शुद्धसत्त्वे स्थितप्रज्ञे सम्भवतां तस्माद् विचालकाभावात्तस्यानभिस्नेहस्य हर्षविषादरहितस्य मुनेः प्रज्ञा परमात्मतत्त्वविषया प्रतिष्ठिता फलपर्यवसायिनी स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । एवमन्योऽपि मुमुक्षुः सर्वत्रानभिस्नेहो भवेत् । शुभं प्राप्य

न प्रशंसेत्, अशुभं प्राप्य न निन्देदित्यभिप्रायः । अत्र च निन्दाप्रशंसादिरूपा वाचो न प्रभाषेतेति व्यतिरेक उक्तः ॥ ४९ ॥

इदानीं किमासीतेति प्रश्नस्योत्तरं वक्तुमारभते भगवान् षड्भिः श्लोकैः । तत्र प्रारब्धकर्मवशाद् व्युत्थानेन विक्षिप्तानीन्द्रियाणि पुनरुपसंहृत्य समाध्यर्थमेव स्थितप्रज्ञस्योपवेशनमिति दर्शयितुमाह—

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५० ॥

अयं व्युत्थितः सर्वशः सर्वाणीन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यः शब्दादिभ्यः । चः पुनरर्थे । यदा संहरते पुनरुपसंहरति सङ्कोचयति । तत्र दृष्टान्तः कूर्मोऽङ्गानिव । तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेति स्पष्टम् । पूर्वश्लोकाभ्यां व्युत्थानदशायामपि सकलतामसवृत्त्यभाव उक्तः । अधुना तु पुनः समाध्यवस्थायां सकलवृत्त्यभाव इति विशेषः ॥ ५० ॥

ननु मूढस्यापि रोगादिवशाद् विषयेभ्य इन्द्रियाणामुपसंहरणं भवति तत् कथं तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तमत आह—

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ ५१ ॥

निराहारस्येन्द्रियैर्विषयानाहरतो देहिनो देहाभिमानवतो मूढस्यापि रोगिणः काष्ठतपस्विनो वा विषयाः शब्दादयो विनिवर्तन्ते किन्तु रसवर्जं रसस्तृष्णा तं वर्जयित्वा । अज्ञस्य विषया निवर्तन्ते तद्विषयो रागस्तु न निवर्तत इत्यर्थः । अस्य तु स्थितप्रज्ञस्य परं पुरुषार्थं दृष्ट्वा तदेवाहमस्मीति साक्षात्कृत्य स्थितस्य रसोऽपि क्षुद्रसुखरागोऽपि निवर्तते । अपिशब्दाद् विषयश्च । तथा च यावानर्थ इत्यादौ व्याख्यातम् । एवं च सरागविषयनिवृत्तिः स्थितप्रज्ञलक्षणमिति न मूढे व्यभिचार इत्यर्थः । यस्मान्नास्ति परमात्मसम्यग्दर्शने सरागविषयोच्छेदस्तस्मात् सरागविषयोच्छेदिकायाः सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं महता यत्नेन सम्पादयेदित्यभिप्रायः ॥ ५१ ॥

तत्र प्रज्ञास्थैर्ये बाह्येन्द्रियनिग्रहो मनोनिग्रहश्चासाधारणं कारणं तदुभयाभावे प्रज्ञानाशदर्शनादिति वक्तुं बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावे प्रथमं दोषमाह—

यततो ह्यपि कौन्तेय ! पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥ ५२ ॥

हे कौन्तेय ! यततो भूयो भूयो विषयदोषदर्शनात्मकं यत्नं कुर्वतोऽपि, चक्षिङो ङित्वकरणादनुदात्तेतोऽनावश्यकमात्मनेपदमिति ज्ञापनात् परस्मैपदमविरुद्धम् । विपश्चितोऽत्यन्तविवेकिनोऽपि पुरुषस्य मनः क्षणमात्रं निर्विकारं कृतमपीन्द्रियाणि हरन्ति विकारं प्रापयन्ति । ननु विरोधिनि विवेके सति कुतो विकारप्राप्तिस्तत्राऽऽह—प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि अतिबलीयस्त्वाद् विवेकोपमर्दनक्षमाणि । अतः प्रसभं प्रसह्य बलात्कारेण पश्यत्येव विपश्चिति स्वामिनि विवेके च रक्षके सति सर्वप्रमाथित्वादेवेन्द्रियाणि विवेकजप्रज्ञायां प्रविष्टं मनस्ततः प्रच्याव्य स्वविषयाविष्टत्वेन हरन्तीत्यर्थः । हिशब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति । प्रसिद्धो ह्ययमर्थो लोके यथा प्रमाथिनो दस्यवः प्रसभमेव धनिनं धनरक्षकं चाभिभूय तयोः पश्यतोरेव धनं हरन्ति तथेन्द्रियाण्यपि विषयसन्निधाने मनो हरन्तीति ॥ ५२ ॥

एवं तर्हि तत्र कः प्रतीकार इत्यत आह—

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ५३ ॥

तानीन्द्रियाणि सर्वाणि ज्ञानकर्मसाधनभूतानि संयम्य वशीकृत्य युक्तः समाहितो निगृहीतमनाः सन्नासीत निर्व्यापारस्तिष्ठेत् । प्रमाथिनां कथं स्ववशीकरणमिति चेत्तत्राह—मत्पर इति । अहं सर्वात्मा वासुदेव एव पर उत्कृष्ट उपादेयो यस्य स मत्पर एकान्तमद्भक्त इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—"न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्" इति । यथा हि लोके बलवन्तं राजानमाश्रित्य दस्यवो निगृह्यन्ते राजाश्रितोऽयमिति ज्ञात्वा च स्वयमेव तद्वश्या भवन्ति तथैव सर्वान्तर्यामिनमाश्रित्य तत्प्रभावेणैव दुष्टानीन्द्रियाणि निग्राह्याणि पुनश्च भगवदाश्रितोऽयमिति मत्वा तानि तद्वश्यान्येव भवन्तीति भावः । यथा च भगवद्भक्तेर्महाप्रभावत्वं तथा विस्तरेणाग्रे व्याख्यास्यामः । इन्द्रियवशीकारे फलमाह—वशे हीति । स्पष्टम् । तदेतद् वशीकृतेन्द्रियः सन्नासीतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥ ५३ ॥

ननु मनसो बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिद्वाराऽनर्थहेतुत्वं निगृहीतबाह्येन्द्रियस्य तृष्णात-

दंष्ट्रोरगवन्मनस्यनिगृहीतेऽपि न काऽपि क्षतिर्बाह्ययोगाभावेनैव कृतकृत्यत्वादतो युक्त आसीतेति व्यर्थमुक्तमित्याशङ्क्य निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि युक्तत्वाभावे सर्वानर्थ-प्राप्तिमाह द्वाभ्याम्—

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात्क्रोधोऽभिजायते ॥ ५४ ॥
क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात् प्रणश्यति ॥ ५५ ॥

निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि शब्दादीन् विषयान् ध्यायतो मनसा पुनः पुनश्चिन्तयतः पुंसस्तेषु विषयेषु सङ्ग आसङ्गो ममात्यन्तं सुखहेतव एत इत्येवं शोभनाध्यासलक्षणः प्रीतिविशेष उपजायते । सङ्गात् सुखहेतुत्वज्ञानलक्षणात् सञ्जायते कामो ममैते भवन्त्विति तृष्णाविशेषः । तस्मात् कामात् कुतश्चित् प्रतिहन्यमानात्तत्प्रतिघातकविषयः क्रोधोऽभिज्वलनात्माऽभिजायते । क्रोधाद् भवति सम्मोहः कार्याकार्यविवेकाभावरूपः । सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः स्मृतेः शास्त्राचार्योपदिष्टार्थानुसन्धानस्य विभ्रमो विचलनं विभ्रंशः । तस्माच्च स्मृतिभ्रंशाद् बुद्धेरैकात्म्याकारमनोवृत्तेर्नाशो विपरीतभावनोपचयदोषेण प्रतिबन्धादनुत्पत्तिरुत्पन्नायाश्च फलायोग्यत्वेन विलयः । बुद्धिनाशात् प्रणश्यति तस्याश्च फलभूताया बुद्धेर्विलोपात् प्रणश्यति सर्वपुरुषार्थायोग्यो भवति । यो हि पुरुषार्थायोग्यो जातः स मृत एवेति लोके व्यवह्रियते । अतः प्रणश्यतीत्युक्तम् । यस्मादेवं मनसो निग्रहाभावे निगृहीतबाह्येन्द्रियस्यापि परमानर्थप्राप्तिस्तस्मान्महता प्रयत्नेन मनो निगृह्णीयादित्यभिप्रायः । अतो युक्तमुक्तं तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीतेति ॥ ५४–५५ ॥

मनसि निगृहीते तु बाह्येन्द्रियनिग्रहाभावेऽपि न दोष इति वदन् किं व्रजेतेत्यस्योत्तरमाहाष्टभिः—

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥ ५६ ॥

योऽसमाहितचेताः स बाह्येन्द्रियाणि निगृह्यापि रागद्वेषदुष्टेन मनसा विषयांश्चिन्तयन् पुरुषार्थाद् भ्रष्टो भवति । विधेयात्मा तु तुशब्दः पूर्वस्माद् व्यतिरेकार्थः । वशीकृतान्तःकरणस्तु आत्मवश्यैर्मनोऽधीनैः स्वाधीनैरिति वा रागद्वेषाभ्यां वियुक्तैर्विरहितैरिन्द्रियैः श्रोत्रादिभिर्विषयाञ्छब्दादीननिषिद्धांश्चरन्नुपलभमानः प्रसादं

प्रसन्नतां चित्तस्य स्वच्छतां परमात्मसाक्षात्कारयोग्यतामधिगच्छति । रागद्वेषप्रयुक्तानीन्द्रियाणि दोषहेतुतां प्रतिपद्यन्ते । मनसि स्ववशे तु न रागद्वेषौ । तयोरभावे च न तदधीनेन्द्रियप्रवृत्तिः । अवर्जनीयतया तु विषयोपलम्भो न दोषमावहतीति न शुद्धिव्याघात इति भावः । एतेन विषयाणां स्मरणमपि चेदनर्थकारणं सुतरां तर्हि भोगस्तेन जीवनार्थं विषयान् भुञ्जानः कथमनर्थं न प्रतिपद्येतेति शङ्का निरस्ता । स्वाधीनैरिन्द्रियैर्विषयान् प्राप्नोतीति च किं व्रजेतेति प्रश्नस्योत्तरमुक्तं भवति ॥

प्रसादमधिगच्छतीत्युक्तं तत्र प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते—

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते ॥ ५७ ॥

चित्तस्य प्रसादे स्वच्छत्वरूपे सति सर्वदुःखानामाध्यात्मिकादीनामज्ञानविलसितानां हानिर्विनाशोऽस्य यतेरुपजायते । हि यस्मात् प्रसन्नचेतसो यतेराशु शीघ्रमेव बुद्धिर्ब्रह्मात्मैक्याकारा पर्यवतिष्ठते परि समन्तादवतिष्ठते स्थिरा भवति विपरीतभावनादिप्रतिबन्धाभावात् । ततश्च प्रसादे सति बुद्धिपर्यवस्थानं ततस्तद्विरोध्यज्ञाननिवृत्तिः । ततस्तत्कार्यसकलदुःखहानिरिति क्रमेऽपि प्रसादे यत्नाधिक्याय सर्वदुःखहानिकरत्वकथनमिति न विरोधः ॥ ५७ ॥

इममेवार्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥ ५८ ॥

अयुक्तस्याजितचित्तस्य बुद्धिरात्मविषया श्रवणमननाख्यवेदान्तविचारजन्या नास्ति नोत्पद्यते । तद्बुद्ध्यभावे न चायुक्तस्य भावना निदिध्यासनात्मिका विजातीयप्रत्ययानन्तरितसजातीयप्रत्ययप्रवाहरूपा । सर्वत्र नञोऽस्तीत्यनेनान्वयः । न चाभावयत आत्मानं शान्तिः सकार्याविद्यानिवृत्तिरूपा वेदान्तवाक्यजन्या ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कृतिः । अशान्तस्याऽऽत्मसाक्षात्कारशून्यस्य कुतः सुखं मोक्षानन्द इत्यर्थः ॥ ५८ ॥

अयुक्तस्य कुतो नास्ति बुद्धिरित्यत आह—

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥ ५९ ॥

चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानामवशीकृतानामिन्द्रियाणां मध्ये

यदेकमपीन्द्रियमनुलक्षीकृत्य मनो विधीयते प्रेर्यते प्रवर्तत इति यावत्। कर्मकर्तरि लकारः । तदिन्द्रियमेकमपि मनसाऽनुसृतमस्य साधकस्य मनसो वा प्रज्ञामात्मविषयां शास्त्रीयां हरति अपनयति मनसस्तद्विषयाविष्टत्वात्। यदैकमपीन्द्रियं प्रज्ञां हरति तदा सर्वाणि हरन्तीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। दृष्टान्तस्तु स्पष्टः। अम्भस्येव वायोर्नौकाहरणसामर्थ्यं न भुवीति सूचयितुमम्भसीत्युक्तम्। एवं दार्ष्टान्तिकेऽप्यम्भःस्थानीये मनश्चाञ्चल्ये सत्येव प्रज्ञाहरणसामर्थ्यमिन्द्रियस्य न तु भूस्थानीये मनःस्थैर्य इति सूचितम्॥ ५८ ॥

हि यस्मादेवम्—

तस्माद् यस्य महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः ।

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥ ६० ॥

सर्वशः सर्वाणि समनस्कानि । हे महाबाहो, इति सम्बोधयन् सर्वशत्रुनिवारणक्षमत्वादिन्द्रियशत्रुनिवारणेऽपि त्वं क्षमोऽसीति सूचयति। स्पष्टमन्यत्। तस्येति सिद्धस्य साधकस्य च परामर्शः । इन्द्रियसंयमस्य स्थितप्रज्ञं प्रति लक्षणत्वस्य मुमुक्षुं प्रति प्रज्ञासाधनत्वस्य चोपसंहरणीयत्वात् ॥ ५९ ॥

तदेवं मुमुक्षुणा प्रज्ञास्थैर्याय प्रयत्नपूर्वकमिन्द्रियसंयमः कर्तव्य इत्युक्तं स्थितप्रज्ञस्य तु स्वतः सिद्ध एव सर्वेन्द्रियसंयम इत्याह—

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥ ६१ ॥

या वेदान्तवाक्यजनितसाक्षात्काररूपाऽहं ब्रह्मास्मीति प्रज्ञा सर्वभूतानामज्ञानां निशेव निशा तान्प्रत्यप्रकाशरूपत्वात् । तस्यां ब्रह्मविद्यालक्षणायां सर्वभूतनिशायां जागर्ति अज्ञाननिद्रायाः प्रबुद्धः सन् सावधानो वर्तते संयमीन्द्रियसंयमवान् स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः । यस्यां तु द्वैतदर्शनलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रति स्वप्नवद् व्यवहरन्ति सा निशा न प्रकाशत आत्मतत्त्वं पश्यतोऽपरोक्षतया मुनेः स्थितप्रज्ञस्य । यावद्धि न प्रबुध्यते तावदेव स्वप्नदर्शनं बोधपर्यन्तत्वाद् भ्रमस्य । तत्त्वज्ञानकाले तु न भ्रमनिमित्तः कश्चिद् व्यवहारः । तदुक्तं वार्तिककारैः—

कारकव्यवहारे हि शुद्धं वस्तु न वीक्ष्यते ।
शुद्धे वस्तुनि सिद्धे च कारकव्यापृतिस्तथा ॥
काकोलूकनिशेवायं संसारोऽज्ञात्मवेदिनोः ।
या निशा सर्वभूतानामित्यवोचत् स्वयं हरिः" ॥

तथा च यस्य विपरीतदर्शनं तस्य न वस्तुदर्शनं विपरीतदर्शनस्य वस्त्वदर्शन-जन्यत्वात् । यस्य च वस्तुदर्शनं तस्य न विपरीतदर्शनं विपरीतदर्शनकारणस्य वस्त्वदर्शनस्य वस्तुदर्शनेन बाधितत्वात् । तथा च श्रुतिः "यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येत् । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" इति विद्याविद्ययो-र्व्यवस्थामाह । यथा काकस्य रात्र्यन्धस्य दिनमुलूकस्य दिवान्धस्य निशा रात्रौ पश्यतश्चोलूकस्य यद्दिनं रात्रिरेव सा काकस्येति महदाश्चर्यमेतत् । अतस्तत्त्वदर्शिनः कथमाविद्यकक्रियाकारकादिव्यवहारः स्यादिति स्वतः सिद्ध एव तस्येन्द्रियसंयम इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

एतादृशस्य स्थितप्रज्ञस्य सर्वविक्षेपशान्तिरप्यर्थसिद्धेति सदृष्टान्तमाह—

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं
समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥ ६२ ॥

सर्वाभिर्नदीभिरापूर्यमाणं सन्तं वृष्ट्यादिप्रभवा अपि सर्वा आपः समुद्रं प्रविशन्ति । कीदृशमचलप्रतिष्ठमनतिक्रान्तमर्यादम् । अचलानां मैनाकादीनां प्रतिष्ठा यस्मिन्निति वा गाम्भीर्यातिशय उक्तः । यद्वद् येन प्रकारेण निर्विकारत्वेन तद्वत्तेनैव निर्विकारत्वप्रकारेण यं स्थितप्रज्ञं निर्विकारमेव सन्तं कामा अज्ञैर्लोकैः काम्यमानाः शब्दाद्याः सर्वे विषया अवर्जनीयतया प्रारब्धकर्मवशात् प्रविशन्ति न तु विकर्तुं शक्नुवन्ति । स महासमुद्रस्थानीयः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वलौकिकालौकिक-कर्मविक्षेपनिवृत्तिं बाधितानुवृत्ताविद्याकार्यनिवृत्तिं चाऽऽप्नोति ज्ञानबलेन । न कामकामी कामान् विषयान् कामयितुं शीलं यस्य स कामकाम्यज्ञः शान्तिं व्याख्यातां नाप्नोति । अपि तु सर्वदा लौकिकालौकिककर्मविक्षेपेण महति क्लेशार्णवे मग्नो भवतीति वाक्यार्थः । एतेन ज्ञानिन एव फलभूतो विद्वत्संन्यासस्तस्यैव च सर्वविक्षेपनिवृत्तिरूपा जीवन्मुक्ति-र्दैवाधीनविषयभोगेऽपि निर्विकारतेत्यादिकमुक्तं वेदितव्यम् ॥ ६२ ॥

यस्मादेवं तस्मात् प्राप्तानपि—

विहाय कामान् यः सर्वान्पुमांश्चरति निस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिमधिगच्छति ॥ ६३ ॥

सर्वान् बाह्यान् गृहक्षेत्रादीनान्तरान्मनोराज्यरूपान् वासनामात्ररूपांश्च पथि गच्छतस्तृणस्पर्शरूपान् कामांस्त्रिविधान् विहायोपेक्ष्य शरीरजीवनमात्रेऽपि निस्पृहः सन्। यतो निरहङ्कारः शरीरेन्द्रियादावयमहमित्यभिमानशून्यः, विद्यावत्त्वादि-निमित्तात्मसम्भावनारहित इति वा। अतो निर्ममः शरीरयात्रामात्रार्थेऽपि प्रारब्ध-कर्माक्षिप्ते कौपीनाच्छादनादौ ममेदमित्यभिमानवर्जितः सन् यः पुमांश्चरति प्रारब्धकर्मवशेन भोगान् भुङ्क्ते यादृच्छिकतया यत्र क्वापि गच्छतीति वा। स एवंभूतः स्थितप्रज्ञः शान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणामविद्यातत्कार्यनिवृत्तिमधिगच्छति ज्ञानबलेन प्राप्नोति। तदेतदीदृशं व्रजनं स्थितप्रज्ञस्येति चतुर्थप्रश्नस्योत्तरं परिसमाप्तम् ॥ ६३ ॥

तदेवं चतुर्णां प्रश्नानामुत्तरव्याजेन सर्वाणि स्थितप्रज्ञलक्षणानि मुमुक्षुकर्तव्यतया कथितानि। सम्प्रति कर्मयोगफलभूतां सांख्यनिष्ठां फलेन स्तुवन्नुपसंहरति—

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥ ६४ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतायां सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

एषा स्थितप्रज्ञलक्षणव्याजेन कथिता, एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिरिति च प्रागुक्ता स्थितिर्निष्ठा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकपरमात्मज्ञानलक्षणा ब्राह्मी ब्रह्मविषया हे पार्थैनां स्थितिं प्राप्य यः कश्चिदपि पुनर्न विमुह्यति। नहि ज्ञानबाधितस्या-ज्ञानस्य पुनः सम्भवोऽस्ति अनादित्वेनोत्पत्त्यसम्भवात्। अस्यां स्थितावन्तकालेऽपि अन्त्येऽपि वयसि स्थित्वा ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मणि निर्वृतिं ब्रह्मरूपं निर्वाणमिति वा, ऋच्छति गच्छत्यभेदेन। किमु वक्तव्यं यो ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य यावज्जीवमस्यां ब्राह्म्यां स्थिताववतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीत्यपिशब्दार्थः ॥ ६४ ॥

ज्ञानं तत्साधनं कर्म सत्त्वशुद्धिश्च तत्फलम्।
तत्फलं ज्ञाननिष्ठैवेत्यध्यायेऽस्मिन् प्रकीर्तितम् ॥ १ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीविश्वेश्वरसरस्वतीश्रीपादशिष्य-
श्रीमधुसूदनसरस्वतीविरचितायां श्रीमद्भगवद्गीतागूढार्थदीपिकायां
सर्वगीतार्थसूत्रणं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

अथ महाकवि-अश्वघोषविरचिते
बुद्धचरिते तृतीयः सर्गः ।

ततः कदाचिन्मृदुशाद्वलानि
पुंस्कोकिलोन्नादितपादपानि ।
शुश्राव पद्माकरमण्डितानि
गीतैर्निबद्धानि स काननानि ॥ १ ॥

अथ सर्वार्थसिद्धस्य वैराग्योत्पत्तिं दर्शयितुं तदङ्गतया तदीयोद्यानविहारजिगमिषां प्रस्तौति—तत इति । ततः सुतोत्पत्त्यनन्तरं प्रसादसुखानुभवोत्तरं वा कदाचित् कस्मिंश्चित्काले मृदुशाद्वलानि मृदूनि कोमलानि शाद्वलानि हरिततृणाच्छन्नाः प्रदेशा येषु तानि, शादो बालतृणमस्ति यत्र तच्छाद्वलम्, 'नडशादाड्ड्वलच्' (पा० ४. २. ८८) इति ड्वलच्प्रत्ययः । 'शाद्वलं शादहरिते' इत्यमरः । 'शादः कर्दमशष्पयोः' इति विश्वः । लोपधशब्दानां क्लीबत्वाभिधानाच्छाद्वलशब्दस्य क्लीबत्वम् । तथाहि शय्या शाद्वलमिति हर्षः । पुंस्कोकिलोन्नादितपादपानि पुंमांसश्च ते कोकिलाश्चेति पुंस्कोकिलास्तैरुन्नादिताः शब्दिताः पादपा वृक्षा येषु तानि । पुंस्कोकिल इत्यत्र पुनः खय्यम्परे (पा० ८. ३. ६) इति रुः । सम्पुंकानामिति सः । अत्र प्रागल्भ्यद्योतनाय पुंस्त्वोक्तिः । तेन कामोद्दीपकत्वं व्यज्यते । पद्माकरमण्डितानि, पद्मानामाकराः पद्माकरास्तडागाः, तैर्मण्डितानि विभूषितानि । गीतैर्निबद्धानि पक्षिरुतैर्युक्तानि काननानि वनानि काननभूमेर्वर्णनानीत्यर्थः । शुश्राव । अत्र सर्गे उपजातिवृत्तम् । विशेषस्तु वक्ष्यते ॥ १ ॥

श्रुत्वा ततः स्त्रीजनवल्लभानां
मनोज्ञभावं पुरकाननानाम् ।
बहिःप्रयाणाय चकार बुद्धि-
मन्तर्गृहे नाग इवावरुद्धः ॥ २ ॥

श्रुत्वेति । ततः काननभूमे रमणीयताश्रवणानन्तरं स राजकुमार इत्याध्याहार्यम्, स्त्रीजनवल्लभानां स्त्रिय एव जनः स्त्रीजनस्तस्य वल्लभानां

प्रियाणां 'दयितं वल्लभं प्रियम्' इत्यमरः । पुरकाननानां नगरोपकण्ठवर्तिनामुद्यानानां मनोज्ञभावं मनोज्ञश्चासौ भावश्च मनोज्ञभावस्तं मनोहरतां 'मनोज्ञं मञ्जु मञ्जुलम्' इत्यमरः । 'भावः सत्ता स्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बन्धुजन्तुविभूतिषु । रत्याद्यौ च' इति मेदिनी । श्रुत्वाऽऽकर्ण्य, अन्तर्गृहे गृहाभ्यन्तरेऽवरुद्धः बन्दीकृतो बद्ध नाग इव हस्तीव 'नागः पन्नगमातङ्गक्रूराचारिषु तोयदे' इति मेदिनी । 'गजेऽपि नागमातङ्गौ', इत्यमरः । बहिःप्रयाणाय उद्यानगमनाय बुद्धिं मतिं चकार ॥ २ ॥

ततो नृपस्तस्य निशम्य भावं
पुत्राभिधानस्य मनोरथस्य ।
स्नेहस्य लक्ष्म्या वयसश्च योग्या-
माज्ञापयामास विहारयात्राम् ॥ ३ ॥

तत इति । ततो बहिःप्रयाणविचारानन्तरं नृपः शुद्धोदनस्तस्य पुत्राभिधानस्य पुत्र इत्यभिधानं सञ्ज्ञा यस्य तस्य मनोरथस्य मनसो रथस्तस्य मनोरथस्वरूपस्य तस्य सर्वार्थसिद्धस्य भावं बहिर्गमनेच्छारूपमभिप्रायं निशम्य आकर्ण्य स्नेहस्य पुत्रविषयकस्य प्रेम्णः, लक्ष्म्याः स्वसम्पत्तेः, वयसश्च पुत्रतारुण्यावस्थायाश्च योग्यामुचितां विहारयात्रां विहाराय यात्रा ताम् आज्ञापयामास आदिदेश ॥ ३ ॥

निवर्तयामास च राजमार्गे
सम्पातमार्तस्य पृथग्जनस्य ।
मा भूत्कुमारः सुकुमारचित्तः
संविग्नचेता इति मन्यमानः ॥ ४ ॥

निवर्तयामासेति । सुकुमारं मृदुलं चित्तं मनो यस्य स मृदुलान्तःकरणः कुमारः संविग्नचेताः संविग्नमुद्विग्नं चेतो मनो यस्य स विरक्तमना इत्यर्थः । मा भूद् 'न माङ्योगे' इत्यडनिषेधः, दुःखितजनदर्शनेन विरक्तो न स्यादिति मन्यमानः स नृप इत्यध्याहार्यम् । राजमार्गे मार्गाणां राजा राजमार्गः 'राजदन्तादिषु परम्' (पा० २. २. ३१) इति मार्गशब्दस्य परानिपातः, मुख्यो मार्ग इत्यर्थः । तस्मिन् आर्तस्य दुःखितस्य पृथग्जनस्य प्राकृतजनस्य 'पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः' इत्यमरः । 'पृथग्जनस्तु पुंलिङ्गः कथितो नीचमूर्खयोः' इति मेदिनी ।

सम्पातमितस्ततः सञ्चारं निवर्तयामास भृत्यजनद्वारा निषेधयामासेत्यर्थः। प्राकृतजन-दर्शनेनास्य विरक्तिर्मा भूदिति हेतोः प्राकृतजनापसारणं कारितमिति तत्त्वम् ॥ ४ ॥

प्रत्यङ्गहीनान् विकलेन्द्रियांश्च
जीर्णातुरादीन् कृपणांश्च दिक्षु।
ततः समुत्सार्य परेण साम्ना
शोभां परां राजपथस्य चक्रुः ॥ ५ ॥

राजमार्गे केषां सञ्चारं निवर्तयामासेत्याह—प्रत्यङ्गेति। ततो राजकृत-पृथग्जनसञ्चारप्रतिषेधानन्तरं राजपुरुषा इत्यध्याहार्यम्। प्रत्यङ्गहीनान् प्रत्यङ्गरहितान् हीनाक्षिनासादीन् 'प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिलिङ्गमङ्गं करादिकम्', इति शब्दचन्द्रिका। विकलेन्द्रियांश्च विकलानि अस्वस्थानीन्द्रियाणि येषां तान्, जीर्णातुरादीन् जीर्णा वृद्धाश्च आतुरा रोगिणश्चेति जीर्णातुरास्ते आदयो येषां तान्, आदिशब्देन कुष्ठिपतितादीनां ग्रहणम्। कृपणान् दीनान् च, परेणात्यन्तिकेन साम्ना सामनीतिप्रयोगेण मधुरवचनैरिति यावत्, नतु दण्डनीत्या, दिक्षु समुत्सार्य व्यपनीय राजपथस्य राजमार्गस्य परामुत्कृष्टां 'दूरानात्मोत्तमाः परा' इत्यमरः। शोभां चक्रुः ॥ ५ ॥

ततः कृते श्रीमति राजमार्गे
श्रीमान् विनीतानुचरः कुमारः।
प्रासादपृष्ठादवतीर्य काले
कृताभ्यनुज्ञो नृपमभ्यगच्छत् ॥ ६ ॥

तत इति। ततः प्रत्यङ्गहीनादिनिवारणानन्तरं राजमार्गे राजाध्वनि श्रीमति शोभासम्पन्ने कृते सति श्रीमान् शोभावान् विनीतानुचरः विनीता विनयशालिनोऽनु-चराः सेवका यस्य स कुमारः प्रासादपृष्ठात् राजभवनोर्ध्वभागात् 'प्रासादो देव-भूभुजाम्' इत्यमरः। अवतीर्य अध आगत्य काले यथोचितसमये कृताभ्यनुज्ञः कृता दत्ताऽभ्यनुज्ञाऽनुमतिर्यस्मै नृपेणेति शेषः। स तथाभूतः,'कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा' इति कुमारसम्भवे। नृपं स्वपितरं राजानं शुद्धोदनम् अभ्यगच्छत् उपजगाम ॥ ६ ॥

अथो नरेन्द्रः सुतमागताश्रुः
शिरस्युपाघ्राय चिरं निरीक्ष्य ।
गच्छेति चाज्ञापयति स्म वाचा
स्नेहान्न चैनं मनसा मुमोच ॥ ७॥

अथो अनन्तरं पुत्रावलोकनानन्तरमिति यावत्, नरेन्द्रः नराणां प्रजानामिन्द्रः स्वामी जनपतिः शुद्धोदन आगताश्रुः, आगतानि अश्रूणि यस्य स तथा पुत्रदर्शनेन हर्षातिशयादुद्गतबाष्पः सन्, सुतं पुत्रं सर्वार्थसिद्धं शिरसि, उपाघ्राय मङ्गलाशंसया शिरसि घ्रात्वा चिरं बहुकालं निरीक्ष्य दृष्ट्वा क्षणिकविरहस्यापि दुःसहत्वादिति भावः । 'गच्छ विहर्तुं व्रज' इति वाचा गिरा आज्ञापयति स्म, एनं पुत्रं स्नेहात् प्रेम्णश्च हेतोः मनसा अन्तःकरणेन न मुमोच न त्यक्तवान् । गच्छेति पित्रा वचसैवोक्तं तन्मनस्तु स्नेहेन तत्रैव संसक्तमिति भावः ॥ ७ ॥

ततः स जाम्बूनदभाण्डभृद्भि-
र्युक्तं चतुर्भिर्निभृतैस्तुरङ्गैः ।
अक्लीबविद्युच्छुचिरश्मिधारं
हिरण्मयं स्यन्दनमारुरोह ॥ ८ ॥

तत इति । ततः पित्राज्ञासमनन्तरं सः कुमारः जाम्बूनदभाण्डभृद्भिः जाम्बूनदं सुवर्णं तस्य यानि भाण्डानि अश्वभूषणानि 'भाण्डं पात्रं वणिङ्मूलधने, भूषाश्वभूषयोः' इति मेदिनी । तानि बिभ्रति धारयन्तीति जाम्बूनदभाण्डभृतस्तैः, चतुर्भिश्चतुस्सङ्ख्यकैः, निभृतैर्विनीतैः 'वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः' इत्यमरः । 'निभृतो विनीतः' इति कल्पद्रुमः । तुरङ्गैरश्वैर्युक्तम्, अक्लीबविद्युच्छुचिरश्मिधारम् न क्लीबा अक्लीबा वीर्यवती सा चासौ विद्युत् तडिच्च तद्वत् शुचिः एकत्राग्निमयत्वाद् अन्यत्र सुवर्णमयत्वात्पीतवर्णा सा अक्लीबविद्युच्छुचिः रश्मिधारा रश्मिनां धारा किरणपङ्क्तिर्यस्य तम् 'किरणप्रग्रहौ रश्मी' इत्यमरः । अत्र रश्मिपदेन प्रग्रहग्रहणमित्येके । हिरण्मयं हिरण्यस्य विकारो हिरण्मयस्तम्, दण्डिनायनेति निपातनात्साधु । 'हिरण्यं हेमहाटकम्' इत्यमरः । सौवर्णं रथं स्यन्दनमारुरोह आरूढवान् ॥ ८ ॥

ततः प्रकीर्णोज्ज्वलपुष्पजालं
विषक्तमाल्यं प्रचलत्पताकम् ।
मार्गं प्रपेदे सदृशानुयात्र-
श्चन्द्रः सनक्षत्र इवान्तरीक्षम् ॥ ९ ॥

तत इति । ततः स्यन्दनारोहणानन्तरं सनक्षत्रः, नक्षत्रैः सह वर्तत इति सनक्षत्रः । नक्षत्रैस्सह वर्तमानश्चन्द्र अन्तरीक्षमिव आकाशमिव, अन्तरिक्षमेवान्तरीक्षम् । 'नभोऽन्तरिक्षं गगनम्' इत्यमरः । 'अन्तरा द्यावापृथिव्योः क्षान्तमवस्थितं भवति' इति निरुक्तम् । अथवा अन्तरा द्यावापृथिव्योर्मध्य ईक्ष्यत इति तत्, कर्मणि घञ्, व्योम । यद्वा अन्तः ऋक्षाणि अस्य, पृषोदरादित्वात्पक्षे ह्रस्वः, ऋकारस्य रित्वम् । अन्तरीक्षनिरुक्तिः श्रुतौ यथा—योऽन्तरे नाकाश आसीदन्तरिक्षमभवदीक्षं हि तन्नाम ततः पुराऽन्तरा वा इदानीमीक्षमभूदिति तस्मादन्तरीक्षमिति । सदृशानुयात्रः सदृशाः समानशीलवयस्का अनुयात्रा अनुयायिनो यस्य स तथाविधः कुमारः प्रकीर्णोज्ज्वलपुष्पजालं उज्ज्वलानि विकसितानि च तानि पुष्पाणि च उज्ज्वलपुष्पाणि तेषां जालानि समूहा उज्ज्वलपुष्पजालानि, प्रकीर्णानि इतस्ततः क्षिप्तानि च तानि उज्ज्वलपुष्पजालानि यत्र तम् 'उज्ज्वलो दीप्तशृङ्गारविशदेषु विकाशिनि' इति मेदिनी, 'जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकेष्वपि' इत्यमरः । विषक्तमाल्यं विषक्तानि विशेषेण सक्तानि सम्बद्धानि माल्यानि माला यस्मिस्तम्, प्रचलत्पताकं प्रचलन्त्य इतस्ततः पवनेन कम्पमानाः पताका यस्मिस्तं मार्गं पन्थानं प्रपेदे प्राप्तवान्, पद्यतेर्लिट् । यथा चन्द्रः सनक्षत्रो गगनमधिरोहति तथैव सदृशानुयात्रः कुमारः सुशोभितं मार्गं प्रापेति भावः ॥ ९ ॥

कौतूहलात्स्फीततरैश्च नेत्रै-
र्नीलोत्पलार्धैरिव कीर्यमाणम् ।
शनैः शनै राजपथं जगाहे
पौरैः समन्तादभिवीक्ष्यमाणः ॥ १० ॥

कौतूहलादिति । पौरैः पुरे भवाः पौरास्तैः पुरवासिभिर्जनैरिति यावत्, समन्ताद् अभितः, अभिवीक्ष्यमाणो विलोक्यमानः स राजपुत्रः कौतूहलात्कौतुकात् स्फीततरैः प्रफुल्लतरैः, नीलोत्पलार्धैः—नीलानि च तान्युत्पलानि च नीलोत्पलानि अर्धं नीलोत्पलानि नीलोत्पलार्धानि तैरिव ईषन्नीलवर्णानि नेत्राणि तैः कीर्यमाणं

व्याप्तं राजपथं राजमार्गं शनैः शनैर्मन्दं मन्दं जगाहे प्रविवेश । 'गाहू विलोडने' इत्यतो लिटि रूपम् । अत्र नेत्राणां नीलोत्पलार्धसादृश्यसम्भावनयोत्प्रेक्षा ॥ १० ॥

तं तुष्टुवुः सौम्यगुणेन केचि-
द्ववन्दिरे दीप्ततया तथान्ये ।
सौमुख्यतस्तु श्रियमस्य केचि-
द्वैपुल्यमाशंसिषुरायुषश्च ॥ ११ ॥

तमिति । केचित्पौराः सौम्यगुणेन सौम्यश्चासौ गुणश्चेति सौम्यगुणस्तेन मनोज्ञतया 'सौम्यः सोमात्मजेऽनुग्रे मनोज्ञे सोमदेवते' इत्यमरः । तं कुमारं तुष्टुवुः प्रशशंसुः । तथान्ये केचिद् दीप्ततया देदीप्यमानतया प्रभावशालित्वेनेत्यर्थः, ववन्दिरे प्रणेमुः । केचिद् अपरे सौमुख्यतः सुमुखस्य भावः सौमुख्यं तस्मात् सुमुखत्वादेव, तुरेवकारार्थः 'तुः स्याद्भेदेऽवधारणे' इत्यमरः । अस्य कुमारस्य श्रियं शोभां सर्वोत्कृष्टशालित्वमिति यावत्, आयुषो जीवितस्य वैपुल्यं विपुलस्य भावस्तत् विपुलताञ्च दीर्घायु र्भवत्वित्याशंसिषुराशीरूचुः । इन्द्रवज्रा ॥ ११ ॥

निस्सृत्य नार्यश्च महाकुलेभ्यो
व्यूहाश्च कैरातकवामनानाम् ।
कुब्जाः कृशेभ्यश्च निवेशनेभ्यो
देवानुयानध्वजवत्प्रणेमुः ॥ १२ ॥

निस्सृत्येति । नार्यो दास्यः महाकुलेभ्यो महान्ति च तानि कुलानि गृहाणि महाकुलानि तेभ्यो ऐश्वर्यसम्पन्नगृहेभ्यः, 'अपादाने पञ्चमी' इति पञ्चमी । निस्सृत्य बहिरागत्य, कैरातकवामनानां कृधातोः 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' (पा. ३. १. १३५) इति कप्रत्यये किर इति रूपम्, अतन्ति गच्छन्ति सततमिति अताः, किरश्च अताश्चेति किराताः वनेषु विविधमितस्ततः पर्यटन्तो भिल्लादिविशेषाः । किराताः एव कैराताः प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्स्वार्थेऽण् । कुत्सिताः कैराताः कैरातकाः 'कुत्सिते' इति कः । वामना ह्रस्वाः 'खर्वो ह्रस्वश्च वामनः' इत्यमरः । तेषां च व्यूहाः समूहाश्च महाकुलेभ्यो निस्सृत्य, नार्यश्चेत्यत्र कुब्जाश्चेति पाठान्तरम् । 'वामनषण्ढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः' इति दर्पणोक्तेर्वामनादीनां महाकुलवासस्य सिद्धत्वात् । कुब्जाश्च न्युब्जाश्च 'कुब्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युब्जे स्याद्वाच्यलिङ्गकः' इत्यमरः । कुब्जा अत्र नार्य इति पाठान्तरम् । कृशेभ्योऽल्पेभ्यो निवेशनेभ्यो गृहेभ्यो निस्सृत्य देवानुयानध्वजवत् देवमनुयातीति देवानुयानः, कृत्यल्युटो बहुलमिति कर्त्रर्थे ल्युट

स चासौ ध्वजश्च स इव, इन्द्रध्वजमिवेत्यर्थः, प्रणेमुः। यथा लोक इन्द्रध्वजं प्रणमति तद्वत्तं राजकुमारं प्रणनाम ॥ १२ ॥

ततः कुमारः खलु गच्छतीति
श्रुत्वा स्त्रियः प्रेष्यजनात्प्रवृत्तिम्।
दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मु—
र्जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥ १३ ॥

तत इति। ततः कुमारनिर्गमनानन्तरं कुमारो राजपुत्रः खलु निश्चयेन गच्छति विहर्तुं यातीत्येवं विधां प्रेष्यजनात् प्रेष्य एव जनस्तस्मात्, 'नियोज्यकिङ्करप्रेष्यभुजिष्य-परिचारका' इत्यमरः। प्रादूहोढोढ्येषैष्येष्विति वृद्धिः। सेवकजनात् प्रवृत्तिं वार्तां 'वार्ता प्रवृत्तिर्वृत्तान्तः' इत्यमरः। "प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने" इति हैमः। तथा च मेघे 'जीमूतेन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन्प्रवृत्तिम्' इति। श्रुत्वाऽऽकर्ण्य मान्येन मानमर्हतीति मान्यस्तेन माननीयेन जनेन श्वशुरादिना कृताभ्यनुज्ञा दत्ताज्ञाः सत्यः कुमारस्य दिदृक्षया द्रष्टुमिच्छया हर्म्यतलानि हर्म्योपरिभागान् जग्मुः। एतदनुरूपोऽर्थो यथा कुमारसम्भवस्य सप्तमे सर्गे—

तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणामीशानसन्दर्शनलालसानाम्।
प्रासादमालासु बभूवुरित्थं त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ११ ॥

ताः स्रस्तकाञ्चीगुणविघ्निताश्च
सुप्तप्रबुद्धाकुललोचनाश्च।
वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणाश्च
कौतूहलेनानिभृताः परीयुः ॥ १४ ॥

ता इति। स्रस्तकाञ्चीगुणविघ्निताः स्रस्ता स्खलितास्ते काञ्च्या मेखलाया गुणाश्चेति स्रस्तकाञ्चीगुणास्तैर्विघ्निता विलम्बिताश्च तथा सुप्तप्रबुद्धाकुललोचनाः पूर्वं सुप्ता निद्रिताश्च पश्चात् प्रबुद्धाः, पूर्वकालेत्यादिना समासः। अत एवाकुलानि यथार्थतया वस्तु ग्रहीतुमसमर्थानि 'व्यस्ते त्वप्रगुणाकुलौ' इत्यमरः। लोचनानि नेत्राणि यासां तास्तथोक्ताः। वृत्तान्तविन्यस्तविभूषणा विरुद्धं न्यस्तानि विन्यस्तानि वृत्तान्तेन विन्यस्तानि वृत्तान्तविन्यस्तानि, वृत्तान्तविन्यस्तानि विभूषणानि याभिस्ताः कुमारो राजमार्गेण गच्छतीति वार्ताश्रवणेन तद्दर्शनेप्सया त्वरायां विपरीतन्यस्ता-

भरणा इत्यर्थः। 'अलङ्कारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम्' इत्यमरः। कौतूहलेन कौतुकेन अनिभृता उत्कण्ठितास्सत्यः परीयुर्जग्मुरित्यर्थः। इन्द्रवज्रावृत्तम्।

एतत्समानार्थकं पद्यं यथा कुमारसम्भवे—

अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती।
कस्याश्चिदासीद्रसना तदानीमङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ १४ ॥

प्रासादसोपानतलप्रणादैः
काञ्चीरवैर्नूपुरनिःस्वनैश्च।
वित्रासयन्त्यो गृहपक्षिसङ्घा-
नन्योन्यवेगांश्च समाक्षिपन्त्यः ॥ १५ ॥

प्रासादेति। प्रासादसोपानतलप्रणादैः प्रासादानां हर्म्याणां यानि सोपानान्यारोहणानि 'आरोहणं स्यात्सोपानम्' इत्यमरः। तेषु तलानां प्रणादाः पादतलप्रक्षेपेण सञ्जाताः शब्दास्तैः। काञ्चीरवैः काञ्चीनां मेखलानां रवाः शब्दाः 'ध्वनिध्वानरवस्वनाः' इत्यमरः। नूपुरनिःस्वनैश्च नूपुराणां मञ्जीराणां निःस्वना ध्वनयस्तैः 'मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः। गृहाणां पक्षिसङ्घान् गृहपालितपक्षिसमूहान् 'सङ्घसार्थौ तु जन्तुभिः' इत्यमरः। वित्रासयन्त्यो भयमुत्पादयन्त्यस्तथाऽन्योन्यवेगान् अन्योन्यस्या ये वेगास्तान् परस्परधावनजन्यवेगान् समाक्षिपन्त्यः परस्परं प्रतिस्पर्धयन्त्यस्ताः परीयुरिति पूर्वेण सम्बन्धः। 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकाव्यालङ्कृतिषु स्मृतः' इति मेदिनी। इन्द्रवज्रा ॥ १५ ॥

शीघ्रं समर्थाऽपि तु गन्तुमन्या
गतिं निजग्राह ययौ न तूर्णम्।
ह्रिया प्रगल्भा विनिगूहमाना
रहःप्रयुक्तानि विभूषणानि ॥ १६ ॥

शीघ्रमिति। अन्या काचन स्त्री शीघ्रं त्वरितं गन्तुं यातुं समर्थापि प्रगल्भा प्रौढा नायिका रहःप्रयुक्तानि रह एकान्ते प्रयुक्तानि धृतानि विभूषणानि स्तनचन्दनलेपादीन्यलङ्करणानि ह्रिया लज्जया विनिगूहमाना विशेषप्रकारेण दृष्टिपथात् परिहरन्ती गतिं गमनं निजग्राह अवरुरोध त्वरितं नागच्छदित्यर्थः ॥ १६ ॥

परस्परोत्पीडनपिण्डितानां
सम्मर्दसंक्षोभितकुण्डलानाम् ।
तासां तदा सस्वनभूषणानां
वातायनेष्वप्रशमो बभूव ॥ १७ ॥

परस्परेति । परस्परोत्पीडनपिण्डितानां परस्परमन्योन्यं यदुत्पीडनं सम्बाधस्तेन पिण्डितानां सङ्घीभूतानां सम्मर्दसंक्षोभितकुण्डलानां सम्मर्देन अन्योन्यसङ्घर्षेण संक्षोभितानि परस्परं सम्मर्दितानि कुण्डलानि कर्णाभरणानि यासां तासां सस्वनभूषणानां सस्वनानि सशब्दानि भूषणानि नूपुरादीनि यासां तासां वराङ्गनानां तदा कुमारागमनसमये वातायनेषु गवाक्षेषु अप्रशमो क्षोभो बभूव। राजकुमारदिदृक्षया सर्वासां गवाक्षेषु मुखार्पणेन सङ्घर्षो बभूवेत्यन्वयः ॥ १७ ॥

वातायनेभ्यस्तु विनिःसृतानि
परस्परायासितकुण्डलानि ।
स्त्रीणां विरेजुर्मुखपङ्कजानि
सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि ॥ १८ ॥

वातायनेभ्य इति । वातायनेभ्यो गवाक्षेभ्यस्तु विनिस्सृतानि राजकुमारावलोकनार्थं बहिर्गतानि परस्परायासितकुण्डलानि परस्परमन्योन्यं सङ्घर्षातिशयान्मुखानां संश्लेषविश्लेषाभ्यामायासितानि चञ्चलानि कुण्डलानि कर्णाभरणानि तानि, स्त्रीणां सुन्दरीणां मुखपङ्कजानि मुखानि पङ्कजानीवेति मुखकमलानि हर्म्येषु धनिनां वासेषु सक्तानि संलग्नानि पङ्कजानि पङ्के जातानि कमलानीव विरेजुः शुशुभिरे । विरेजुरित्यत्र 'फणां च सप्तानाम्' इति विकल्पेनैत्वाभ्यासलोपौ ॥ १८ ॥

ततो विमानैर्युवतीकलापैः
कौतूहलोद्घाटितवातयानैः ।
श्रीमत्समन्तान्नगरं बभासे
वियद्विमानैरिव साप्सरोभिः ॥ १९ ॥

तत इति । ततः कौतूहलोद्घाटितवातयानैः कौतूहलेन राजकुमारदर्शनकौतुकेन उद्घाटितानि अपावृतानि वातयानानि वातायनानि गवाक्षा येषां तैः, युवतीकलापैः युवावस्थापन्नस्त्रीणां कलापास्समूहा येषु तैः 'कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतावपि' इत्यमरः। विमानै राजगृहैः 'विमानं व्योमयाने स्यात्सार्वभौमगृहेऽपि च' इति मेदिनी ।

समन्तात् श्रीमत् शोभायुक्तं नगरं साप्सरोभिः अप्सरोभिः सहितानि साप्सरांसि तैः, अप्सरःसहितैर्विमानैराकाशयानैः वियदिव गगनमिव 'वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी' इत्यमरः । बभासे शुशुभे । एतेन तत्रत्यगृहाणामत्युन्नतत्वं स्त्रीणाञ्च सर्वातिशायिसौन्दर्यवत्त्वं व्यज्यते ॥ १९ ॥

वातायनानामविशालभावा-
दन्योन्यगण्डार्पितकुण्डलानाम् ।
मुखानि रेजुः प्रमदोत्तमानां
बद्धाः कलापा इव पङ्कजानाम् ॥ २० ॥

वातायनानामिति । वातायनानां गवाक्षाणाम् अविशालभावात् न विशालमविशालम्, अविशालस्य भावोऽविशालभावस्तस्मात् स्वल्पावकाशत्वात् सङ्घर्षतया संलग्नानि अन्योन्यगण्डार्पितकुण्डलानि अन्योन्यं गण्डेषु कपोलेष्वर्पितानि कुण्डलानि कर्णाभरणानि येषां तादृशानि प्रमदोत्तमानां प्रकृष्टो मदो हर्षो यासां ताः प्रमदाः । अथवा प्रमाद्यन्तीति पचादित्वात् प्रमदाः ताश्च ता उत्तमाश्च तासामुत्तमस्त्रीणां मुखान्याननानि वातायनेषु निबद्धाः पङ्कजानां कमलानां कलापाः संहतयः समूहा इव रेजुः शुशुभिरे ॥ २० ॥

तं ताः कुमारं पथि वीक्षमाणाः
स्त्रियो बभुर्गामिव गन्तुकामाः ।
ऊर्ध्वोन्मुखाश्चैनमुदीक्षमाणा
नरा बभुर्द्यामिव गन्तुकामाः ॥ २१ ॥

तमिति । पथि पूर्वोक्ते राजमार्गे तं कुमारं युवराजं वीक्षमाणाः पश्यन्त्यस्ता हर्म्यस्थाः स्त्रियो नार्यो गां भूमिं 'गौरिला कुम्भिनी क्षमा' इत्यमरः । गन्तुकामाः गन्तुं प्राप्तुं कामोऽभिलाषो यासां ताः 'तुं काममनसोरपि' इति तुमुनो मकारस्य लोपः । तथाविधा इव बभुः शुशुभिरे । तथा ऊर्ध्वोन्मुखा ऊर्ध्वमुद्गतमूर्ध्वावलोकनात्किञ्चिदुत्तानं मुखं येषां त उदीक्षमाणा ऊर्ध्वमवलोकयन्तो नरा द्यामाकाशं गन्तुकामा इव बभुः । उपरितः सतृष्णमधोऽवलोकनाद्भूमौ गमनेच्छा स्त्रीणाम्, अधस्तादूर्ध्वावलोकनादुपरि गमनेच्छा पुरुषाणामिति तर्क्यते, तेनौत्सुक्यातिशयो व्यज्यते ॥ २१ ॥

दृष्ट्वा च तं राजसुतं स्त्रियस्ता
जाज्वल्यमानं वपुषा श्रिया च ।
धन्याऽस्य भार्येति शनैरवोच-
ञ्छुद्धैर्मनोभिः खलु नान्यभावात् ॥ २२ ॥

दृष्ट्वेति । ता हर्म्यवातायनावस्थिताः स्त्रियो नार्यो वपुषा शरीरेण श्रिया प्रभातिशयेन च जाज्वल्यमानम् अतिशयेन देदीप्यमानं तं राजसुतं राजकुमारं दृष्ट्वाऽवलोक्य अस्य भार्या स्त्री धन्या प्रशंसनीयेत्येवंप्रकारेण शुद्धैः कामवासनादिरहितैर्मनोभिरन्तःकरणैः शनैर्मन्दं यथा स्यात्तथाऽवोचन् अवदन् । अन्यभावादन्येनाभिप्रायेण तदभिलाषरूपेणेत्यर्थः । न खलु नैवावोचन् । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इत्यङ् । 'वच उम्' इत्युम्, अवोचन् । इन्द्रवज्रा ॥ २२ ॥

अयं किल व्यायतपीनबाहू
रूपेण साक्षादिव पुष्पकेतुः ।
त्यक्त्वा श्रियं धर्ममुपैष्यतीति
तस्मिन् हि ता गौरवमेव चक्रुः ॥ २३ ॥

अयमिति । व्यायतपीनबाहुः, व्यायतौ विशेषेण आयतौ दीर्घौ च पीनौ पीवरौ बाहू भुजौ यस्य सः, आजानुबाहुरित्यर्थः । रूपेण सौन्दर्येण साक्षात्पुष्पकेतुः पुष्पाण्येव केतुर्यस्य सः, मदन इव स्थितः । अयं राजकुमारः श्रियं राजलक्ष्मीं त्यक्त्वा विसृज्य, किलेति सम्भावनायां 'वार्तासम्भाव्ययोः किल' धर्मं वैराग्यरूपम् उपैष्यति प्राप्स्यति इति हेतोस्ताः स्त्रियः तस्मिन् हि राजकुमारे गौरवमेव आदरमेव चक्रुः कृतवत्यः ॥ २३ ॥

कीर्णं तथा राजपथं कुमारः
पौरैर्विनीतैः शुचिधीरवेषैः ।
तत्पूर्वमालोक्य जहर्ष किञ्चि-
न्मेने पुनर्भावमिवात्मनश्च ॥ २४ ॥

कीर्णमिति । कुमारो राजपुत्रः शुचिधीरवेषैः, धीरो गाम्भीर्याभिव्यञ्जकश्चासौ वेषो रचनाविशेष इति धीरवेषः, शुचिः पवित्रो धीरवेषो येषां तैः, विनीतैर्विनयसम्पन्नैः पौरैः पुरवासिभिस्तथा पूर्वोक्तप्रकारेण कीर्णं व्याप्तं राजपथं राजमार्ग-

तत्पूर्वं स एव पूर्वस्तत्पूर्वस्तम् आलोक्य दृष्ट्वा किञ्चिद् जहर्ष सन्तुतोष । पुनश्च स्वस्यात्मनो भावमिव अन्तःकरणमिव मेने । यथा स्वान्तःकरणमनेकसङ्कल्पागमनिर्गमाभिव्याप्तं तथैवायं राजमार्गोऽपि विविधपदार्थागमानागमपरिव्याप्तः । एतेन क्षणिकवादोऽङ्कुररूपेण सूच्यते । यद्वा पूर्वमन्तःपुर एव निरुद्धतयाऽधुना स्वतन्त्रसञ्चारतया चादृष्टपूर्वनगरशोभादर्शनादात्मनः पुनर्जन्म मेन इत्यभिप्रायः । इन्द्रवज्रा ॥ २४ ॥

पुरं तु तत्स्वर्गमिव प्रहृष्टं
शुद्धाधिवासाः समवेक्ष्य देवाः ।
जीर्णं नरं निर्ममिरे प्रयातुं
संचोदनार्थं क्षितिपात्मजस्य ॥ २५ ॥

पुरमिति । शुद्धाधिवासाः शुद्धोऽधि उपरि वासो वसतिः येषां ते तथा देवा देवताः तद् राजकुमाराधिष्ठितं पुरं प्रहृष्टं प्रकर्षेण हृष्टमानन्दितं स्वर्गमिव स्वाधिष्ठितस्थानमिव समवेक्ष्य दृष्ट्वा क्षितिपात्मजस्य क्षितिं पालयतीति क्षितिपस्तस्यात्मज आत्मनो जातस्तस्य राजपुत्रस्य सञ्चोदनार्थं वैराग्यप्रेरणार्थं जीर्णं वृद्धं नरं मनुष्यं प्रयातुमग्रतश्चलितुं निर्ममिर उत्पादयामासुः ॥ २५ ॥

ततः कुमारो जरयाभिभूतं
दृष्ट्वा नरेभ्यः पृथगाकृतिं तम् ।
उवाच सङ्ग्राहकमागतास्थ-
स्तत्रैव निष्कम्पनिविष्टदृष्टिः ॥ २६ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं कुमारो राजसुतः जरया वार्धक्येनाभिभूतमाक्रान्तम् अत एव नरेभ्य इतरपुरुषेभ्यः पृथगाकृतिं पृथग् आकृतिर्यस्य स तं विभिन्नाकारम् अत्यन्तविकृतत्वेन दयनीयाकारमित्यर्थः । तं दृष्ट्वाऽवलोक्य आगतास्थः आगता आस्था यस्य स तज्जिज्ञासायां सञ्जातेच्छः "आस्था स्यादालम्बनस्थानयत्नापेक्षासु योषिति" इति मेदिनी । तत्रैवं वृद्धे निष्कम्पनिविष्टदृष्टिः निष्कम्पं निश्चलं यथा तथा निविष्टा प्रविष्टाऽत्यन्तं संलग्नेत्यर्थः, दृष्टिर्यस्य तथाभूतस्सन् सङ्ग्राहकं संगृह्णाति मुष्टिबन्धेन रज्जुं धारयतीति सङ्ग्राहकः सारथिस्तम्, 'मुष्टिबन्धस्तु सङ्ग्राहः' इत्यमरः । उवाच वक्ष्यमाणप्रकारेणावोचत् ॥ २६ ॥

क एष भोः सूत ! नरोऽभ्युपेतः
केशैः सितैर्यष्टिविषक्तहस्तः ।
भ्रूसंवृताक्षः शिथिलानताङ्गः
किं विक्रियैषा प्रकृतिर्यदृच्छा ॥ २७ ॥

क एष इति । भोः सूत सारथे ! सितैर्धवलैः केशैः शिरोरुहैरुपलक्षितः यष्टिविषक्तहस्तः यष्ट्यां दण्डे विषक्तो यष्टिविषक्तः हस्तो यस्य सोऽवलम्बितयष्टिः, भ्रूसंवृताक्षो भ्रूभ्यामतिवार्धक्येन संवृते छादितेऽक्षिणी यस्य स तथाभूतः, 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' इति षच् । शिथिलानताङ्गः शिथिलानि शैथिल्ययुक्तानि आनतानि नम्रीभूतानि अङ्गानि शरीरावयवा यस्य सः । 'अङ्गं शरीरावयवः' इत्यमरः । तादृशः क एष नरोऽभ्युपेतः सम्मुखमागतो दृश्यत इति भावः । किम् एषा पुरो दृश्यमाना श्वेतकेशत्वादिरूपा विक्रिया रोगादिजनितो विकारः, किं प्रकृतिः स्वभावः, यदस्यामवस्थायां सर्वेषां श्वेतकेशत्वादिकं जायते । किं वा यदृच्छा स्वैरकारिता स्वेच्छयैवंविधो भूत्वा गच्छतीति भावः ॥ २७ ॥

इत्येवमुक्तः स रथप्रणेता
निवेदयामास नृपात्मजाय ।
संरक्ष्यमप्यर्थमदोषदर्शी
तैरेव देवैः कृतबुद्धिमोहः ॥ २८ ॥

इत्येवमिति । इत्येवममुना प्रकारेणोक्तः पृष्ट इत्यर्थः, स रथप्रणेता रथस्य प्रणेता सारथिस्तैरेव जीर्णपुरुषोत्पादकैर्देवैरेव कृतबुद्धिमोहः बुद्धेर्मोहो भ्रमो बुद्धिमोहः कृतो जनितो बुद्धिमोहो यस्य स तथाभूतः । अदोषदर्शी दोषं मिथ्यात्वरूपं न दर्शयतीति तच्छीलः सः, यद्वा भाविदुष्परिणामविचारशून्यः संरक्ष्यमपि संरक्षितुं योग्यं गोपनीयमपि अर्थं नृपात्मजाय कुमाराय निवेदयामास कथयामास ॥ २८ ॥

रूपस्य हन्त्री व्यसनं बलस्य
　　शोकस्य योनिर्निधनं रतीनाम् ।
नाशः स्मृतीनां रिपुरिन्द्रियाणा-
　　मेषा जरा नाम ययैष भग्नः ॥ २९ ॥

रूपस्येति । रूपस्य सौन्दर्यस्य हन्त्री नाशयित्री बलस्य सामर्थ्यस्य 'स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः', इत्यमरः । व्यसनमापत्तिस्थानम् । शोकस्य शुचः कारणम्, रतीनां प्रेम्णां निधनं मरणं, स्मृतीनां पूर्वगृहीतविषय-स्फुरणानां नाशो नाशहेतुः । इन्द्रियाणां ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणां रिपुः शत्रुः तत्तत्सामर्थ्यसमुच्छेदकत्वाच्छत्रुः, यया एष भग्नो दुर्दशां नीतः एषा जरा नाम वृद्धतेति प्रसिद्धा । इन्द्रवज्रा ॥ २९ ॥

पीतं ह्यनेनापि पयः शिशुत्वे
　　कालेन भूयः परिसृप्तमुर्व्याम् ।
क्रमेण भूत्वा च युवा वपुष्मान्
　　क्रमेण तेनैव जरामुपेतः ॥ ३० ॥

पीतमिति । अनेन पुरुषेणापि, अपिना इतरैरिवेति गम्यते । शिशुत्वे बाल्ये पयो मातुर्दुग्धं पीतम् । भूयस्तदनन्तरं कालेन कियतापि समयेन उर्व्यां भूमौ परिसृप्तं विलुठितम् कौमारे क्रीडितमिति भावः । क्रमेण पुनः कालव्यतिक्र-मानन्तरं वपुष्मान् शरीरशोभासम्पत्तियुक्तो युवा च भूत्वा तेनैव क्रमेण जरामिमां पुरो दृश्यमानामवस्थामुपेतः प्राप्तः । एतदनुरूपमर्थं यथाह भर्तृहरिः—

क्षणं बालो भूत्वा क्षणमपि युवा कामरसिकः
क्षणं वित्तैर्हीनः क्षणमपि च सम्पूर्णविभवः ।
जराजीर्णैरङ्गैर्नट इव वलीमण्डिततनु-
र्नरः संसारान्ते विशति यमधानीजवनिकाम् ॥ इति ॥ ३० ॥

इत्येवमुक्ते चलितः स किञ्चि-
　　द्राजात्मजः सूतमिदं बभाषे ।
किमेष दोषो भविता ममापी-
　　त्यस्मै ततः सारथिरभ्युवाच ॥ ३१ ॥

इत्येवमिति । इत्येवम् अमुना पूर्वोक्तप्रकारेण उक्ते सति सारथिनेति शेषः । राजात्मजो राजपुत्रः किञ्चिच्चलितः कम्पितः दुर्मनाः सूतं सारथिम् इदं

वक्ष्यमाणं बभाष उक्तवान् । एष दोषो जरारूपः किं ममापि भविता इति, ततो राजपुत्रप्रश्नानन्तरं सारथिः सूतोऽस्मै राजपुत्राय अभ्युवाच उक्तवान् ॥ ३१ ॥

आयुष्मतोऽप्येष वयःप्रकर्षो
निःसंशयं कालवशेन भावी ।
एवं जरां रूपविनाशयित्रीं
जानाति चैवेच्छति चैव लोकः ॥ ३२ ॥

आयुष्मत इति । आयुष्मतो भवतोऽपि 'आयुष्मन् रथिनं सूतः' इति साहित्यदर्पणे । वयः प्रकर्षो वयसो बाल्याद्यवस्थाया विपरिणमः, अङ्गभङ्गवैक्लव्यादिजनकं वार्धक्यमित्यर्थः । निःसंशयमवश्यं कालवशेन कालाधीनत्वेन भावी यौवनाद्यपगमेन तवापि जरा भविष्यतीत्यर्थः । एष लोको मनुष्यजनः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः । एवं कालक्रमेण रूपविनाशयित्रीं रूपं विनाशयतीत्यसौ रूपविनाशयित्री तां शरीरसौन्दर्यविनाशकरीं जरां जानाति बहुकालजीवितामिच्छति च । इन्द्रवज्रा ॥ ३२ ॥

ततः स पूर्वाशयशुद्धबुद्धि-
र्विस्तीर्णकल्पाचितपुण्यकर्मा ।
श्रुत्वा जरां संविविजे महात्मा
महाशनेर्घोषमिवान्तिके गौः ॥ ३३ ॥

तत इति । ततः सारथिवाक्यश्रवणानन्तरं पूर्वाशयशुद्धबुद्धिः पूर्वश्चासौ आशयश्चेति पूर्वाशयस्तेन शुद्धा बुद्धिर्यस्य स जन्मान्तरीयसंस्कारनिष्कल्मषबुद्धिः, विस्तीर्णकल्पाचितपुण्यकर्मा विस्तीर्णा दीर्घा ये कल्पा ब्राह्मदिनरूपाः समयाः 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति मेदिनी । तेष्वाचितानि सञ्चितानि पुण्यकर्माणि शुभोदयकर्माणि येन सः, महात्मा महानात्मा यस्य स महामनाः जरां वृद्धतां श्रुत्वाऽऽकर्ण्य, अन्तिके समीपे महाशनेः महांश्चासौ अशनिश्च तस्य महतो वज्रस्य घोषं ध्वनिम् 'घोष आभीरपल्ल्यां स्याद् गोपालध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना' । श्रुत्वाऽऽकर्ण्य गौर्वृषभ इव संविविजे भयभीतो बभूव ॥ ३३ ॥

निःश्वस्य दीर्घं स्वशिरः प्रकम्प्य
तस्मिंश्च जीर्णे विनिवेश्य चक्षुः।
तां चैव दृष्ट्वा जनतां सहर्षां
वाक्यं स संविग्न इदं जगाद ॥ ३४ ॥

निःश्वस्येति। स राजपुत्रो दीर्घं निःश्वस्य स्वशिरः प्रकम्प्य तस्मिन् जीर्णे वृद्धे चक्षुर्दृष्टिं विनिवेश्य निधाय तां च जनतां जनानां समूहो जनता तां 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तल्' इति समूहार्थे तल्, सहर्षां हर्षेण सहितां सानन्दां दृष्ट्वा संविग्नो विरक्तः सन् कर्तरि क्तः, इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं जगाद उक्तवान्। इन्द्रवज्रा ॥ ३४ ॥

एवं जरा हन्ति च निर्विशेषं
स्मृतिं च रूपं च पराक्रमं च।
न चैव संवेगमुपैति लोकः
प्रत्यक्षतोऽपीदृशमीक्षमाणः ॥ ३५ ॥

एवमिति। एवममुना प्रकारेण जरा वार्धक्यं निर्विशेषं निर्गतो विशेषो राजप्रजाद्यविवेकेन सर्वसाधारणतया यस्मात् कर्मणस्तत्तथा स्मृतिञ्च पूर्वानुभवजन्यज्ञानं च रूपञ्च अङ्गप्रत्यङ्गाद्यवयवजन्यं शरीरसौन्दर्यञ्च पराक्रमञ्च पौरुषं च हन्ति नाशयति च। परं लोको जनः 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः। ईदृशं जराकर्तृकस्मृत्यादिनाशनं प्रत्यक्षतोपि अक्षि प्रति प्रत्यक्षं तस्मात् स्वचक्षुषाऽपि ईक्षमाणोऽवलोकयन् उद्वेगं न चैवोपैति। यथाह भर्तृहरिः—

आदित्यस्य गतागतैरहरहः संक्षीयते जीवनं
व्यापारैर्बहुकार्यभारगुरुभिः कालो न विज्ञायते।
दृष्ट्वा जन्मजराविपत्तिमरणं त्रासश्च नोत्पद्यते
पीत्वा मोहमयीं प्रमादमदिरामुन्मत्तभूतं जगत् ॥

एवं गते सूत! निवर्तयाश्वा-
न्शीघ्रं गृहाण्येव भवान्प्रयातु।
उद्यानभूमौ हि कुतो रतिर्मे
जराभये चेतसि वर्तमाने ॥ ३६ ॥

एवमिति। हे सूत सारथे! एवं गते स्थिते सति अश्वान्निवर्तय। भवान् शीघ्रं सत्वरं गृहान् प्रयातु गच्छतु। हि यतः चेतसि अन्तःकरणे जराभये जराया

भयं तस्मिन् वर्तमाने 'उक्तस्वरूपा ममापि जरा भविष्यति' इति सभय हृदये सति उद्यानभूमौ विहारभूमौ रतौ रागः प्रेम कुतः कथं भवेत्, नैवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥

अथाज्ञया भर्तृसुतस्य तस्य
निवर्तयामास रथं नियन्ता ।
ततः कुमारो भवनं तदेव
चिन्तावशः शून्यमिव प्रपेदे ॥ ३७ ॥

अथेति । अथानन्तरं नियन्ता सारथिः 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । तस्य भर्तृसुतस्य राजकुमारस्य आज्ञया 'हेतोः' (पा. २. ३. २३) इति तृतीया । रथं निवर्तयामास परावर्तयामास । ततः कुमारो राजपुत्रश्चिन्तावशश्चिन्ताधीनस्तदेव क्रीडायुक्तं भवनं गृहं शून्यमिव क्रीडादिरहितमिव मनसश्चिन्तायुक्तत्वान्निस्सारमिव प्रपेदे प्राप्तवान् ॥ ३७ ॥

यदा तु तत्रैव न शर्म लेभे
जरा जरेति प्रपरीक्षमाणः ।
ततो नरेन्द्रानुमतः स भूयः
क्रमेण तेनैव बहिर्जगाम ॥ ३८ ॥

यदेति । यदा तु यस्मिन्समये तत्रैव तस्मिन्नेव राजगृहे जरा जरेति प्रपरीक्षमाणः प्रकर्षेण विचारयन्, यद्वा प्रकर्षेण परित ईक्षमाणः शर्म सुखं 'शर्मसातसुखानि च' इत्यमरः । न लेभे न प्राप, तदा नरेन्द्रेण राज्ञा अनुमतोऽनुमोदितस्तेनैव क्रमेण भूयः पुनरपि बहिर्जगाम विहारार्थं प्रतस्थे । उपेन्द्रवज्रा ॥ ३८ ॥

अथापरं व्याधिपरीतदेहं
त एव देवा ससृजुर्मनुष्यम् ।
दृष्ट्वा च तं सारथिमाबभाषे
शौद्धोदनिस्तद्गतदृष्टिरेव ॥ ॥ ३९ ॥

अथेति । अथानन्तरं त एव पूर्वोक्ताः सम्यग्दृष्टयो देवा व्याधिपरीतदेहं व्याधिभी रोगैः परीतो व्याप्तो देहः शरीरं यस्य स तं तथाविधम् अपरमन्यं मनुष्यं ससृजुरुत्पादयामासुः । शौद्धोदनिः शुद्धोदनस्य राज्ञः पुत्रस्तच्च देवसृष्टं व्याधियुक्तं पुरुषमवलोक्य तद्गतदृष्टिस्तस्मिन् मनुष्ये गता दृष्टिर्यस्य तथाभूतः सन्नेव सारथिं सूतम् आबभाष उक्तवान् पप्रच्छेति यावत् ॥ ३९ ॥

स्थूलोदरः श्वासचलच्छरीरः
स्रस्तांसबाहुः कृशपाण्डुगात्रः ।
अम्बेति वाचं करुणं ब्रुवाणः
परं समाश्रित्य नरः क एषः ॥ ४० ॥

स्थूलोदर इति । स्थूलोदरः स्थूलं बृहदुदरं यस्य स श्वासचलच्छरीरः श्वासेन चलत्कम्पमानं शरीरं यस्य सः, 'शरीरं वर्ष्म विग्रहः' इत्यमरः। स्रस्तांसबाहुः, अंसौ च बाहू च 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्' (पा. २. ४. २) इति समाहारद्वन्द्वः। 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वाद्ध्रस्वत्वे अंसबाहु । स्रस्तमंसबाहु यस्येति बहुव्रीहिः । 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः । कृशपाण्डुगात्रः पाण्डु पीतवर्णं च तद् गात्रं वपुश्चेति पाण्डुगात्रं कृशं परिक्षीणं पाण्डुगात्रं यस्य सः, 'अथ कलेवरं गात्रं वपुः' इत्यमरः। परमन्यं पुरुषं समाश्रित्य 'हे अम्ब हे मातः' इत्यमुना प्रकारेण वाचं वाक्यं करुणं दीनं यथा स्यात्तथा ब्रुवाण एष पुरोवर्ती नरो मनुष्यः कः ? ॥ ४० ॥

ततोऽब्रवीत्सारथिरस्य सोम्य !
धातुप्रकोपप्रभवः प्रवृद्धः ।
रोगाभिधानः सुमहाननर्थः
शक्तोऽपि येनैष कृतोऽस्वतन्त्रः ॥ ४१ ॥

तत इति । ततः कुमारप्रश्नानन्तरं सारथिः सूतोऽब्रवीद् अवदत् । किमब्रवीदित्याह—हे सौम्य 'भद्र सौम्यमुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः' इति दर्पणोक्तेः । हे कुमार ! अस्य पुरुषस्य धातूनां वातपित्तकफानां प्रकोपो वैषम्यं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य सः, प्रवृद्धः प्रकृष्टो वृद्धः परां दशां प्राप्तोऽसाध्य इत्यर्थः। रोगाभिधानः रोग इत्यभिधानं सञ्ज्ञा यस्य सः 'अभिधानं च नामधेयं च नाम' इत्यमरः । सुमहान् अनर्थः, येन रोगाभिधमहानर्थेन एव शक्तोऽपि, समर्थोऽपि, अस्वतन्त्रो न स्वतन्त्रः पराधीन इति यावत्, कृतः ॥ ४१ ॥

इत्यूचिवान् राजसुतः स भूय-
स्तं सानुकम्पो नरमीक्षमाणः ।
अस्यैव जातः पृथगेव दोषः
सामान्यतो रोगभयं प्रजानाम् ॥ ४२ ॥

इतीति । स राजपुत्रस्तं देवनिर्मितं नरं सानुकम्पम् अनुकम्पया सहितं यथा

स्यात्तथा सदयम् ईक्षमाणः पश्यन् भूयः पुनरपि इत्येवं वक्ष्यमाणप्रकारेण ऊचिवान् । एष दोषो विकारोऽस्यैव पृथक् पार्थक्येनासाधारणतया जातः किम्? किमिति प्रश्ने । अथवा सामान्यतः समानस्य भावः सामान्यं तस्माद् अविशेषेण सर्वासां प्रजानां रोगभयं रोगाद् भयं, किमस्यैव रोगो जात उत सर्वेषामयं साधारण इति । इन्द्रवज्रा ॥ ४२ ॥

ततो बभाषे स रथप्रणेता
कुमार! साधारण एष दोषः ।
एवं हि रोगैः परिपीड्यमानो
रुजातुरो हर्षमुपैति लोकः ॥ ४३ ॥

तत इति । ततः कुमारप्रश्नश्रवणानन्तरं स रथप्रणेता रथस्य प्रणेता सारथिः बभाषेऽब्रवीत् । किमित्याह—हे कुमार राजपुत्र! एष दोषो रोगरूपः साधारणः प्राणिमात्रसामान्यः । एवमनेन प्रकारेण हि निश्चयेन रोगैर्दुःखैः परिपीड्यमानः परिभूयमानो रुजातुरो रोगाक्रान्तस्सन्नपि 'स्त्री रुग् रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः' इत्यमरः । लोको जनो हर्षमानन्दमुपैति प्राप्नोति न तु निर्वेदमित्याश्चर्यम् ॥ ४३ ॥

इति श्रुतार्थः स विषण्णचेताः
प्रावेपताम्बूर्मिगतः शशीव ।
इदं च वाक्यं करुणायमानः
प्रोवाच किञ्चिन्मृदुना स्वरेण ॥ ४४ ॥

इतीति । इत्येवं प्रकारेण श्रुतार्थः श्रुत आकर्णितोऽर्थो रोगादिजनितोपद्रवादिर्येन सः, विषण्णचेता विषण्णं चेतो यस्य स खिन्नचित्त इत्यर्थः स कुमारः अम्बूर्मिगतः अम्बुनः सलिलस्य ऊर्मयोऽम्बूर्मयस्तान् गतः प्राप्तः प्रतिबिम्बितः 'द्वितीया श्रितातीतपतित०' इत्यादिना द्वितीयातत्पुरुषः,शशी चन्द्र इव प्रावेपत प्रकर्षेणाकम्पत । किञ्च करुणायमानः करुणारसं इवाचरन् सन् मृदुना मार्दवयुक्तेन स्वरेण ध्वनिना इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं प्रोवाच अवोचत् ॥ ४४ ॥

इदं च रोगव्यसनं प्रजानां
पश्यंश्च विश्रम्भमुपैति लोकः ।
विस्तीर्णमज्ञानमहो नराणां
हसन्ति ये रोगभयैरमुक्ताः ॥ ४५ ॥

इदमिति । इदम् प्रत्यक्षतया प्रजानां जनानां रोगव्यसनं रोगा एव व्यसन-

मिति तद् रोगजन्यदुःखं पश्यंश्च पश्यन्नपीत्यर्थः, लोकः सकलोऽपि जनो विश्रम्भम्, अहमेव सर्वकालेष्वपि सुखी भविष्यामीति विश्वासमुपैति प्राप्नोति । अहो इत्याश्चर्यं । नराणां मनुष्याणां विस्तीर्णं च अतिमात्रं विमूढमज्ञानं खलु ये रोगभये रोगा एव भयानि तैः, अमुक्ता अत्यक्ताः स्वात्मनो मन्यमाना हसन्ति ॥ ४५ ॥

निवर्त्यतां सूत ! बहिः प्रयाणा-
न्नरेन्द्रसद्मैव रथः प्रयातु ।
श्रुत्वा च मे रोगभयं रतिभ्यः
प्रत्याहतं सङ्कुचतीव चेतः ॥ ४६ ॥

निवर्त्यतामिति । हे सूत हे सारथे ! बहिःप्रयाणाद् विहारार्थं बहिर्गमनाद् निवर्त्यतां परावृत्यतां त्वयेति शेषः । रथो नरेन्द्रसद्म नराणामिन्द्रो नरेन्द्रस्तस्य सद्म राजभवनं तदेव प्रयातु गच्छतु । मे मम चेतो रोगभयं रोगरूपं भयं श्रुत्वाऽऽकर्ण्य प्रत्याहतं प्रतिनिवृत्तं सद् रतिभ्यो विषयसुखाभिलाषेभ्यः सङ्कोचं निर्वेदं प्राप्नोतीव ॥ ४६ ॥

ततो निवृत्तः स निवृत्तहर्षः
प्रध्यानयुक्तः प्रविवेश वेश्म ।
तं द्विस्तथा प्रेक्ष्य च सन्निवृत्तं
पर्येषणं भूमिपतिश्चकार ॥ ४७ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं निवृत्तो गमनतः परावृत्तो निवृत्तहर्षः निवृत्तो व्यपगतो हर्ष आनन्दो यस्य स राजकुमारः प्रध्यानयुक्तः प्रकर्षेण ध्यानं प्रध्यानं तस्मिन् युक्तो विचारमग्नः सन् सद्म क्रीडागृहं प्रविवेश प्रविष्टवान् । भूमिपतिः पृथ्वीपतिः शुद्धोदनस्तं कुमारं द्विर्द्विवारं 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुच् । सन्निवृत्तं संसारसुखप्रतिनिवृत्तं प्रेक्ष्य दृष्ट्वा पर्येषणं तन्निवृत्तिकारणान्वेषणं चकार ॥ ४७ ॥

श्रुत्वा निमित्तं तु निवर्तनस्य
सन्त्यक्तमात्मानमनेन मेने ।
मार्गस्य शौचाधिकृताय चैव
चुक्रोश रुष्टोपि च नोग्रदण्डः ॥ ४८ ॥

श्रुत्वेति । निवर्तनस्य परावर्तनस्य निमित्तं जराजीर्णरुग्णपुरुषयोर्दर्शनरूपं कारणं श्रुत्वाऽऽकर्ण्य सूतसकाशादित्यर्थः । अनेन पुत्रेण सन्त्यक्तमुज्झित-

मात्मानं मेने । असितमुनिवाक्यस्मरणादयं मत्पुत्रो नातः परं विषयबन्धनं कामयिष्यत इति मेने इति भावः । किञ्च मार्गस्य राजवर्त्मनः शौचाधिकृताय शौचे जीर्णातुरादिनिरसनेन शोधनेऽधिकृताय पुरुषाय 'क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थानां यं प्रति कोपः' (पा. १.४.३७) इति चतुर्थी । चुक्रोश चुकोप । रुष्टोऽपि क्रुद्धोऽपि उग्रदण्ड उग्रो दण्डो यस्य स तीक्ष्णदण्डो न बभूव । भवितव्यतावशात्पुत्रविरक्तिमवगच्छंस्तस्मिञ्जने दयामेवाकार्षीदिति भावः ॥ इन्द्रवज्रा ॥ ४८ ॥

भूयश्च तस्मै विदधे सुताय
विशेषयुक्तं विषयप्रचारम् ।
चलेन्द्रियत्वादपि नाम सक्तो
नास्मान्विजह्यादिति नाथमानः ॥ ४९ ॥

भूय इति । चलेन्द्रियत्वात् चलान्यस्थिराणि च तानीन्द्रियाणि चेति चलेन्द्रियाणि तेषां भावश्चलेन्द्रियत्वं तस्माद् हेतोः, अपि नाम कदाचित् सक्तो विषयेष्ववलीनोऽस्मान्न विजह्याद् न त्यजेदिति नाथमान आशंसन् 'आशिषि नाथः' इत्यात्मनेपदम् । राजा तस्मै विरक्ताय सुताय 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । विशेषयुक्तं विशेषैर्युक्तं पूर्वस्मादभ्यधिकं विषयप्रचारं विषयाणां प्रचारं सञ्चारं विदधे चक्रे ॥ ४९ ॥

यदा च शब्दादिभिरिन्द्रियार्थै-
रन्तःपुरे नैव सुतोऽस्य रेमे ।
ततो बहिर्व्यादिशति स्म यात्रां
रसान्तरं स्यादिति मन्यमानः ॥ ५० ॥

यदेति । यदा च अभ्यधिके विषयप्रचारे सम्पादितेऽपि अस्य राज्ञः सुतः कुमारः, अन्तःपुरे स्त्रीगृहे शब्दादिभिः शब्दरूपरसगन्धादिभिरिन्द्रियार्थै-रिन्द्रियाणां श्रोत्रादीनामर्थैर्विषयैर्नैव रेमे हर्षं नानुबभूव ततस्तदा स राजा रसान्तरं अन्यो रसो रसान्तरं मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । रसभेदो भवत्विति मन्यमानः, गृहक्रीडापेक्षया बहिःक्रीडारूपं रसान्तरं हिताय स्यादिति विचार्य बहिर्यात्रां विहारार्थं गमनं व्यादिशति स्म आज्ञापयामास । अत्र 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् ॥ ५० ॥

स्नेहाच्च भावं तनयस्य बुद्ध्वा
स रागदोषानविचिन्त्य कांश्चित्।
योग्याः समाज्ञापयति स्म तत्र
कलास्वभिज्ञा इति वारमुख्याः ॥ ५१ ॥

स्नेहादिति । स राजा तनयस्य पुत्रस्य भावमभिप्रायं संसारासारतया विरक्तिमित्यर्थः बुद्ध्वा ज्ञात्वा कांश्चिद् रागदोषान् अविचिन्त्य, विषयेषु प्रवर्त्यमानोऽयं कांश्चिद्राजयक्ष्मादिदोषान् लभेतेत्यप्यविगणय्य तत्र नगर्यां योग्याः प्रौढा वारमुख्या वारवेश्याः 'अथ सा जनैः सत्कृता वारमुख्या स्यात्' इत्यमरः । कलासु कामकलास्वभिज्ञा इति समाज्ञापयति स्म आज्ञापयामास ॥ ५१ ॥

ततो विशेषेण नरेन्द्रमार्गे
स्वलङ्कृते चैव परीक्षिते च ।
व्यत्यस्य सूतं च रथं च राजा
प्रस्थापयामास बहिः कुमारम् ॥ ५२ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं नरेन्द्रमार्गे राजमार्गे विशेषेणातिशयेन स्वलङ्कृते सुष्ठु अलङ्कृते ध्वजतोरणादिभिर्विभूषिते परीक्षिते कृतपरीक्षे चैव निर्वेदोत्पादकवस्तु-परिजिहीर्षया संशोधित इति यावत्, राजा शुद्धोदनः सूतं सारथिं रथञ्च व्यत्यस्य परिवर्त्य कुमारं पुत्रं बहिर्विहारभूमौ प्रस्थापयामास प्रेषयामास, कदाचित्पूर्वस्य सारथेरेव दोषेण कुमारस्य निर्वेदोत्पत्तिरभवदिति हेतोः सारथ्यादिपरिवर्तनम् ॥ ५२ ॥

ततस्तथा गच्छति राजपुत्रे
तैरेव देवैर्विहितो गतासुः ।
तं चैव मार्गे मृतमुह्यमानं
सूतः कुमारश्च ददर्श नान्यः ॥ ५३ ॥

तत इति । ततस्तदनन्तरं राजपुत्रे राजकुमारे तथा पूर्ववद् गच्छति सति तैरेव पूर्वोक्तैः सम्यग्दृष्टिभिर्देवैर्गतासुर्गता नष्टा असवः प्राणा यस्य सः, 'पुंसि भूम्न्यसवः प्राणाः' इत्यमरः । मृतः पुरुषो विहितो निर्ममे । मृतं गतासुं मार्गे तत्रैव राजमार्गे उह्यमानं शवरूपेण नीयमानं तथैव तमेव देवनिर्मितं पुरुषं सूतः सारथिः कुमारो राजकुमारश्च ददर्श । देवमायाप्रभावादन्यस्तद्भिन्न

एकोपि तं शवं न ददर्शेति भावः, केवलं सूतकुमारावेव तं शवमपश्यताम् ॥ ५३ ॥

अथाब्रवीद्राजसुतः स सूतं
नरैश्चतुर्भिर्ह्रियते क एषः ।
दीनैर्मनुष्यैरनुगम्यमानो
यो भूषितश्चाप्यवरुद्यते च ॥ ५४ ॥

अथेति । अथ देवनिर्मितमृतपुरुषदर्शनानन्तरं स राजसुतो राज्ञः पुत्रः सूतं सारथिम् अब्रवीद् उक्तवान् । किमित्याह—क एष चतुर्भिर्नरैश्चतुःसंख्याकैः पुरुषैर्ह्रियते स्वस्कन्धेषु काष्ठफलकोपरि निधाय नीयते, यो भूषितः पुष्पमालाभिरलङ्कृतः यो दीनैः शोकातुरैर्मनुष्यैर्जनैरनुगम्यते यो अवरुद्यते यस्य कृते जना विलापं कुर्वन्तीति कीदृशोऽयं पुरुषः ॥ ५४ ॥

ततः स शुद्धात्मभिरेव देवैः
शुद्धाधिवासैरभिभूतचेताः ।
अवाच्यमप्यर्थमिमं नियन्ता
प्रव्याजहारार्थवदीश्वराय ॥ ५५ ॥

तत इति । ततः कुमारप्रश्नानन्तरं शुद्धात्मभिः शुद्धो निर्मलो रागद्वेषादिरहित आत्मा येषां पुण्यान्तःकरणैः शुद्धाधिवासैः शुद्धे पवित्रे स्वर्गेऽधिवासो निवासस्थानं येषां तैः, यद्वा शुद्धोऽधिवासः संस्कारो मनो वा येषां तैर्देवैरेव अभिभूतचेता अभिभूतमाक्रान्तं विवशीकृतं चेतो मनो यस्य स आक्रान्तचित्तः सन् स नियन्ता सारथिः 'नियन्ता प्राजिता यन्ता सूतः क्षत्ता च सारथिः' इत्यमरः । अवाच्यं संवेगोत्पादकत्वाद् वक्तुमयोग्यमपीमं वक्ष्यमाणमर्थम् अर्थवद् यथायथमीश्वराय प्रभवे कुमाराय प्रव्याजहार न्यवेदयत् ॥ ५५ ॥

बुद्धीन्द्रियप्राणगुणैर्वियुक्तः
सुप्तो विसंज्ञस्तृणकाष्ठभूतः ।
संवर्ध्य संरक्ष्य च यत्नवद्भिः
प्रियप्रियैस्त्यज्यत एष कोऽपि ॥ ५६ ॥

बुद्धीति । बुद्धीन्द्रियप्राणगुणैः बुद्धिर्मतिः, इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि, प्राणा असवः, गुणाः शौर्यादयस्तैर्वियुक्तो विरहितः, अत एव तृणकाष्ठभूतः तृणैः काष्ठैर्वा सदृशः, सुप्तो दीर्घनिद्रां प्राप्त इति भावः । विसंज्ञः संज्ञारहितः

एष कोऽपि कश्चित् पुरुषो मयाज्ञातकुलवासो यत्नवद्भिः सयत्नैः प्रियाप्रियैरतिशयेन हितकारिभिर्मातृपितृसुतदारादिबान्धवैः संवर्ध्य वर्धयित्वा संरक्ष्य रक्षयित्वा च त्यज्यते स्वगृहाद् बहिः श्मशाने नीयते ॥ ५६ ॥

इति प्रणेतुः स निशम्य वाक्यं
संचुक्षुभे किञ्चिदुवाच चैनम् ।
किं केवलोऽस्यैव जनस्य धर्मः
सर्वप्रजानामयमीदृशोऽन्तः ॥ ५७ ॥

इतीति । स शौद्धोदनी राजपुत्र इत्येवंरूपं सारथेः सूतस्य वाक्यं गिरं निशम्य श्रुत्वा संचुक्षुभे व्याकुलमना बभूव । एनं सारथिं किञ्चिदुवाच च उक्तवांश्च । किमित्याह—अस्यैव मृतस्य जनस्य केवलो धर्मो मरणरूपः किम् ? (उत) सर्वप्रजानां सर्वासां प्रजानाम् ईदृश एवंविधोऽयमन्तो नाशः किम् ? किमित्युभयत्रान्वयि ॥ ५७ ॥

ततः प्रणेता वदति स्म तस्मै
सर्वप्रजानामिदमन्तकर्म ।
हीनस्य मध्यस्य महात्मनो वा
सर्वस्य लोके नियतो विनाशः ॥ ५८ ॥

तत इति । ततः कुमारप्रश्नश्रवणानन्तरं प्रणेता सूतस्तस्मै कुमाराय वदति स्म अवोचत् । किं वदति स्मेत्याह । इदमन्तकर्म एषा मृत्युरूपा क्रिया सर्वप्रजानां सर्वेषां जनानामस्तीति शेषः । हीनस्य क्षुद्रस्य मध्यस्य मध्यमश्रेणीकस्य महात्मनो विशिष्टगुणयुक्तस्य साधोर्वा, किं बहुना सर्वस्य निखिलस्य चराचरप्राणिसमूहस्य लोकेऽस्मिन् जगति विनाशो मृत्युर्नियतोऽवश्यम्भावी । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः' इति सिद्धान्तादित्यर्थः ॥ ५८ ॥

ततः स धीरोऽपि नरेन्द्रसूनुः
श्रुत्वैव मृत्युं विषसाद सद्यः ।
अंसेन संश्लिष्य च कूबराग्रं
प्रोवाच निह्रादवता स्वरेण ॥ ५९ ॥

तत इति । ततः सूतवाक्यश्रवणानन्तरं धीरोऽपि गम्भीरोऽपि स नरेन्द्रसूनुः कुमारो मृत्युं सर्वप्राणिनियतं मरणं श्रुत्वाऽऽकर्ण्यैव सद्यस्तत्क्षणमेव विषसाद विषण्णो

शोकविह्वलो बभूव । अंसेन स्कन्धेन कुबरस्य युगन्धरस्य 'कुबरस्तु युगन्धरः' इत्यमरः । अग्रं संश्लिष्य च अवलम्ब्य च निह्रादवता गाम्भीर्यवता विषादपूर्णेनेत्यर्थः, स्वरेण प्रोवाच प्रोक्तवान् ॥ ५९ ॥

इयं च निष्ठा नियता प्रजानां
प्रमाद्यति त्यक्तभयश्च लोकः ।
मनांसि शङ्के कठिनानि नृणां
स्वस्थास्तथा ह्यध्वनि वर्तमानाः ॥ ६० ॥

इयमिति । इयं पुरो दृश्यमाना मृत्युरूपा निष्ठा स्थितिः प्रजानां जनानां नियता निश्चिता । तथापि लोकः सर्वोऽपि जनस्त्यक्तभयो निर्भीकः सन् मरणभयादिति शेषः । तेषां हृदये त्रासश्च नोत्पद्यत इति भावः । प्रमाद्यति मृत्युविषये चिन्तां न करोति । अवश्यंभाविमृत्युदुःखपरिहार्य्यसाधनेषु विगतपरिश्रमो भवति । नृणां जनानां मनांसि चेतांसि कठिनानि कठोराणि शङ्के सम्भावयामि । हि यस्माद्धेतोः स्वस्था मरणचिन्तारहितास्सन्तस्तथा मार्गे इतस्ततो विचरन्तः स्वस्वव्यापारे वर्तमाना विद्यन्त इत्यर्थः ॥ ६० ॥

तस्माद्रथः सूत ! निवर्त्यतां नो
विहारभूमेर्नहि देशकालः ।
जानन्विनाशं कथमार्तिकाले
सचेतनः स्यादिह हि प्रमत्तः ॥ ६१ ॥

तस्मादिति । हे सूत ! तस्माद् यतः सर्वप्राणिनां मृत्युर्नियतस्तस्माद्धेतोर्नोऽस्माकं रथो निवर्त्यतां परावर्त्यताम् । देशकालौ देशः स्थानं च कालः समयश्च तौ विहारयोग्यौ भ्रमणानुकूलौ न स्तः । 'विहारो भ्रमणे स्कन्धे लीलायां सुगतालये' इति मेदिनी । तदेव स्पष्टयति—हि यतः सचेतनः चेतनावान् प्राणी विनाशमात्मनो मरणं जानन् सन् आर्तिकाले आर्तेर्विपत्तेस्सम्बन्धिनि काले दुःखकाल इति यावत् 'आर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः' इत्यमरः । कथं प्रमत्तोऽवधानशून्यः स्यात् । दुःखावसरे को हि जनो विषयानुरक्तो भवेत्, तस्माद्विसदृशं ममैतद्बहिर्विहर्तुं प्रस्थानमिति भावः ॥ ६१ ॥

इति ब्रुवाणेऽपि नराधिपात्मजे
निवर्तयामास स नैव तं रथम्।
विशेषयुक्तं तु नरेन्द्रशासना-
त्स पद्मषण्डं वनमेव निर्ययौ॥ ६२ ॥

इतीति । नराधिपात्मजे राजपुत्रे शुद्धोदनसूनौ इत्येवंप्रकारेण ब्रुवाणे सत्यपि कुमाराज्ञामुल्लङ्घ्य स सूतस्तं रथं नैव निवर्तयामास, किन्तु नरेन्द्रशासनाद् नरेन्द्रस्य राज्ञः शुद्धोदनस्य शासनाद् आदेशात् 'शासनं राजदत्तोर्व्यां लेखाज्ञाशास्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी। विशेषयुक्तं विशेषैः शोभोत्पादकैः प्रकारैर्युक्तं सपद्मषण्डं पद्मानां कमलानां षण्डैः समूहैः सह वर्तमानम् 'अब्जादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम्' इत्यमरः। वनमुपवनमित्यर्थः, निर्ययौ निर्जगाम। वंशस्थं वृत्तम्, 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति तल्लक्षणात् ॥ ६२ ॥

ततः शिवं कुसुमितबालपादपं
परिभ्रमत्प्रमुदितमत्तकोकिलम्।
निपानवत्सकमलचारुदीर्घिकं
ददर्श तद्वनमिव नन्दनं वनम्॥ ६३ ॥

तत इति । ततः वनगमनानन्तरं स राजपुत्रः शिवं शुभं कल्याणकरं 'श्वः-श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्' इत्यमरः । कुसुमितबालपादपं कुसुमिताः प्रफुल्लिता बालाः पादपा वृक्षा यस्मिंस्तत्तथाभूतम्, कुसुमितमित्यत्र 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' इतीतच् । परिभ्रमत्प्रमुदितमत्तकोकिलं परिभ्रमन्त इतस्ततः सञ्चरन्तः प्रमुदिता हृष्टा मत्ता उन्मत्ताः कोकिलाः पिका यस्मिंस्तत्, निपानवत् नियतं पिबन्ति जलमत्रेति निपानं जलाशयस्तद्वत् तद्विशिष्टम् 'आहावस्तु निपानं स्यादुपकूपजलाशये' इत्यमरः । कमलचारुदीर्घिकं कमलैश्चार्व्यो मनोहरा दीर्घिका वाप्यो यस्मिंस्तत् तद्वनं नन्दनं वनमिव ददर्श अद्राक्षीत्। रुचिरा ॥ ६३ ॥

वराङ्गनागणकलिलं नृपात्मज-
स्ततो बलाद्वनमतिनीयते स्म तत्।
वराप्सरोवृतमलकाधिपालयं
नवव्रतो मुनिरिव विघ्नकातरः॥ ६४ ॥

वराङ्गनेति । ततस्तदनन्तरं वराप्सरोऽन्वितं वराः श्रेष्ठाश्च ता अप्सरसः स्वर्वेश्याश्च ताभिरन्वितं व्याप्तमित्यर्थः, अलकाधिपालयम् अलका कुबेरपुरी

'अलका कुबेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' इत्यमरः । तस्या अधिपः स्वामी कुबेरस्तस्य आलयो निवासस्थानम् 'गृहाः पुंसि च भूम्न्येव निकायनिलयाः' इत्यमरः । तम् । नवव्रतो नवो व्रतस्तपश्चरणरूपः 'नियमो व्रतमस्त्री' इत्यमरः । यस्य सः, विघ्नकातरः विघ्ना अन्तरायाः 'व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः' इति पातञ्जले । तैः कातरो भीरुः 'अधीरे कातरस्त्रस्तभीरुभीरुकभीलुकाः' इत्यमरः । मुनिरिव योगीव नृपात्मजः शौद्धोदनिस्तद् वराङ्गनागणकलिलं वराश्च ता अङ्गनाश्चेति वराङ्गनाः श्रेष्ठस्त्रियस्ताभिः कलिलं गहनं 'कलिलं गहनं मिश्रम्' इत्युणादिकोशः । वनमभि वनं प्रति 'अभिरभागे' इति कर्मप्रवचनीयत्वे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते' इति द्वितीया । बलाद् तदिच्छाविरुद्धमित्यर्थः । नीयते स्म सारथिनेति शेषः ॥ रुचिरा ॥ ६४ ॥

इति बुद्धचरिते महाकाव्ये संवेगोत्पत्तिर्नाम तृतीयः सर्गः

अथ महाकविकालिदासविरचिते
कुमारसम्भवे तृतीयः सर्गः ।

श्रीः

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्ष्णां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ॥ १ ॥

तस्मिन्निति । मघोनः इन्द्रस्य अक्ष्णां सहस्रम्, त्रिरावृत्ता दश परिमाणमेषामिति त्रिदशान् देवान् । "संख्ययाऽव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये" (पा० २.२.२५) इति बहुव्रीहिः । "बहुव्रीहौ संख्येये०" (पा० ५.४.७३) इत्यादिना डच् प्रत्ययः, उक्तार्थत्वात् सुचो निवृत्तिः । विहाय त्यक्त्वा तस्मिन् कामे युगपत् सहसा पपात । सहस्रेणाक्षिभिरद्राक्षीत् इत्यादरातिशयोक्तिः । ननु सुचिरपरिचितानेकसुरपरित्यागेन भगवतो महेन्द्रस्य कथमकाण्डे तस्मिन्नेकस्मिन् पक्षपात इत्याशङ्क्यार्थान्तरं न्यस्यति—प्रायो भूम्ना प्रभूणामाश्रितेषु सेवकेषु विषयगौरवमादरः प्रयोजनापेक्षितया कार्यार्थित्वेन हेतुना चलं चञ्चलम् । फलतन्त्राः प्रभवो न तु गुणतन्त्रा इति भाव इति मल्लिनाथः ॥ १ ॥

यदा यत्र प्रयोजनं तदा तत्रैव गौरवं स्यादित्यर्थः । अत्र शङ्करस्य तपोभङ्गः प्रयोजनम् । स च कामस्य साध्यो न त्वन्यस्य, अतः काम एव गौरवं न तु देवान्तर इति नारायणः ॥ १ ॥

स वासवेनाऽऽसनसन्निकृष्ट-
मितो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
वक्तुं मिथः प्राक्रमतैवमेनम् ॥ २ ॥

स इति । स कामो वासवेनेन्द्रेणासनस्य सिंहासनस्य सन्निकृष्टं सन्निहितमासनसान्निकृष्टं यथा तथा । शेषषष्ठ्याऽयं समासः, कृद्योगलक्षणया तु न; "न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम्" (पा० २.३.६९.) इति षष्ठीनिषेधात् । इतो निषीदेहोपविशेति विसृष्टभूमिर्दत्तावकाशः सन् भर्तुः स्वामिनः प्रसादमनुग्रहं

मूर्ध्ना प्रतिनन्द्य सम्भाव्य शिरसा गृहीत्वेति यावत् मिथो रहसि, "मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि" इत्यमरः। एनमिन्द्रमेवं वक्ष्यमाणप्रकारेण वक्तुं प्राक्रमत उपक्रान्तवान्। प्रोपाभ्यां समर्थाभ्याम्" (पा० १.३.४२) इत्यात्मनेपदमिति मल्लिनाथः ॥ २॥

आसनसन्निकृष्टमिति आहिताग्न्यादिषु पाठात् साधु। विसृष्टा दत्ता भूमिर्यस्मै स तथा। पूर्वं कामदेवाधिष्ठितात् प्रदेशादारभ्याऽऽस्मसिंहासन-पर्यन्तं स्वहस्तेनैवाऽऽहूय तत्र दत्तावस्थानप्रदेश इत्यर्थ इति नारायणः ॥ २ ॥

आज्ञापय ज्ञातविशेष ! पुंसां
लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्त-
मिच्छामि संवर्द्धितमाज्ञया ते ॥ ३ ॥

आज्ञापयेति। हे पुंसां ज्ञातविशेष ज्ञातसार, ज्ञातपुंविशेषेत्यर्थः। सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः। आज्ञापय, तदिति शेषः। उत्तरवाक्ये यच्छब्दप्रयोगान्न पूर्ववाक्ये तच्छब्दप्रयोगनिर्बन्धः। किं तदित्याह—लोकेषु ते तव यत् करणीयं कर्तव्यमस्ति। संस्मरणेन प्रवृत्तमुत्पन्नं ते तवानुग्रहं प्रसादमाज्ञया नियोगेन संवर्द्धितं वृद्धिं गमितमिच्छामि। संस्मरणकृतमनुग्रहं केनचिन्नियोगेन वर्द्धय क्वचित् कर्मणि नियुङ्क्ष्वेत्यर्थः, अन्यथा मे नास्ति परितोष इति भावः। तुमुन्नन्तपाठे णिजर्थे यत्नः कार्य इति मल्लिनाथः ॥ ३ ॥

पुंसां ज्ञातविशेषेत्यनेनाऽऽमन्त्रणेन मत्सामर्थ्यविशेषमवधार्य खलु भवताऽहं स्मृतः। तस्मात्तदुचिते कार्ये मामाज्ञापयेति ध्वन्यते। 'यो यस्मिन् कर्मणि कुशलस्तं तस्मिन्नेव योजयेत्' इति न्यायादिति भावः। सर्वलोकाधिपतेस्तव योऽनुग्रहः संस्मरणेन मय्यङ्कुरितोऽभूत् तमहमाज्ञया वर्द्धयमानमिच्छामीत्यर्थ इति नारायणः ॥ ३ ॥

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः।
यावद् भवत्याहितसायकस्य
मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ॥ ४ ॥

न च मे किञ्चिदसाध्यमस्तीत्याह—केनेति। पदकाङ्क्षिणा स्वाराज्यकामेन केन पुंसा नितान्तदीर्घैरतिप्रभूतैस्तपोभिस्ते तव अभ्यसूयेर्ष्या

जनिता, तं ब्रूहीति शेषः । किमर्थम् ? यावद् यतः स भवद्वैरी आहितसायकस्य संहितबाणस्यास्य मत्कार्मुकस्य निदेशे वर्तत इति निदेशवर्ती आज्ञावशो भवति अविलम्बेनैव भविष्यतीत्यर्थः । "वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद् वा" (पा० ३.३.१३१.) इति लट् इति मल्लिनाथः ॥ ४ ॥

पदं स्थानं काङ्क्षितुं शीलमस्येति तथा । त्रैलोक्ये कः पुमान् बहुकालकृतैस्तपोभिस्त्वां दूरतो निराकृत्य स्वयमेवामरावतीमाधिष्ठाय माहेन्द्रं पदमेवानुभवामीति कृतोद्योगस्तवासूयां जनयतीत्यर्थः, त्वरितं वदेति शेषः । यावद् भवतीति 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' (पा० ३.३.४) इति भविष्यदर्थे लट् । आहितसायकस्येत्यनेन विशेषणेन कार्मुकस्य शरसन्धानव्यतिरिक्तकारणान्तर-निरपेक्षत्वं ध्वनितामिति नारायणः ॥ ४ ॥*

अध्यापितस्योशनसाऽपि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि
सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः ॥ ५ ॥

धर्मार्थावधिकृत्याऽऽह—अध्यापितस्येति । उशनसा शुक्रेण नीतिं नीतिशास्त्रमध्यापितस्यापि । अपिशब्दात् शुक्रशिष्याणामप्रधृष्यत्वं गम्यते। "गतिबुद्धि०" (पा० १.४.५२) इत्यादिना द्विकर्मकादिङ्धातोर्ण्यन्तादप्रधाने कर्मणि क्तः "अप्रधाने दुहादीनां ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः" इति वचनात् । ते द्विषस्तव शत्रोः कस्यार्थधर्मौ, प्रयुक्तः प्रहितो रागो विषयाभिलाष एव प्रणिधिर्दूतो येन सोऽहम् । "प्रणिधिः प्रार्थने चरे" इति यादवः । प्रवृद्ध ओघः प्रवाहः सिन्धोर्नद्यास्तटाविव पीडयामि वद, इति मल्लिनाथः ॥ ५ ॥

पीडयामि विनाशयेयम् । प्रश्ने लोट् । 'उशना भार्गवः कविः' इत्यमरः । उशनस एव नीतिशास्त्रप्रावीण्यमिति प्रसिद्धं 'न कश्चिदपनयते पुमानन्यत्र भार्गवात्' 'भार्गवेण समो नये' इत्यादिषु । अर्थपालन इव धर्मपालनेऽपि नीतेरेव साधनत्वप्रसिद्धेरेवमुक्तम् । मम नीतिरौशनसीमपि नीतिं जेतुं क्षमेति भावः । अतिप्रवृद्धो हि विषयाभिलाषः सर्वानपि पुरुषार्थान् विघटयितुं क्षम इति भावः । यथा प्रवृद्धो जलप्रवाहः सिन्धोस्तटद्वयं विघटयति तथाऽहं कस्यार्थधर्मौ

---

* इत आरभ्य शृङ्गाराभासमयाः श्लोकाः परिहृताः । सङ्ख्याक्रमश्च पूर्वागत-सङ्ख्याऽविरोधेनास्माभिर्विहित एवेति ।

विघटयेयमिति त्वरितमेव वदेत्यर्थः । त्रैलोक्ये कः पुरुषो धर्मार्थाभ्यामुपायाभ्यां त्वां जेतुमुद्योगं करोति । अहं तस्यार्थधर्मयोः काम एवोपयोगं विधास्यामीति भाव इति नारायणः ॥ ५ ॥

प्रसीद विश्राम्यतु वीर ! वज्रं
शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ६ ॥

प्रसीदेति । हे वीर ! प्रसीद प्रसन्नो भव, वज्रं कुलिशं विश्राम्यतु उदास्तामित्यर्थः, निर्व्यापारस्तिष्ठत्विति भावः । मदीयैः शरैर्मोघीकृतबाहुवीर्यो विफलीकृतभुजशक्तिः कतमो दैत्यदानवादिषु यः कश्चन सुरारिः 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने डतमच्' (पा० ५. ३. ९३.) इति डतमच्प्रत्ययः । कोपेन स्फुरिताधराभ्यः स्त्रीभ्योऽपि बिभेतु, किमु वक्तव्यं पुंभ्य इत्यर्थः । सकृद् भीतः सर्वतो बिभेतीति भावः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' (पा० १. ४. २५.) इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । इति मल्लिनाथः ॥ ६ ॥

अथ शस्त्रसाध्यं शत्रुविजयमप्यहमेव करिष्यामीत्याह—प्रसीदेति । अत्र वीरेति सम्बुद्ध्या त्वद्भृत्येन मया विजितेष्वपि शत्रुषु तव वीरत्वहानिर्नास्तीति द्योत्यते । प्रसीद शत्रुविजये मामाज्ञापयेत्यर्थः । त्रिभुवनकण्टकोद्धरणार्थमनवरतव्यापृतिकं तव वज्रमात्मभारं मद्बाणेषु निधाय परिश्रमापनोदनार्थं कञ्चित्कालं विश्राम्यतु विश्रान्तिं लभतामित्यर्थः । रोषकृतेनाधरस्फुरणमात्रेणापि बिभेतु किं पुनर्वचनादिनेति भाव इति नारायणः ॥ ६ ॥

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे—
र्धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ॥ ७ ॥

तवेति । किं बहुना, तव प्रसादादनुग्रहात् कुसुमायुधोऽत्यतिदुर्बलास्त्रोऽपि अहमेकं मधुं वसन्तमेव सहायं लब्ध्वा, पिनाकः पाणौ यस्य स पिनाकपाणिः, 'प्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवतः' (२, २, ३६ पा० वा०) तस्य हरस्यापि । हरः पिनाकी चेत्यतिदारुण इति भावः । धैर्यच्युतिं धैर्यहानिं कुर्यां कर्तुं शक्नुयामित्यर्थः । 'शकि लिङ् च' (पा० ३. ३. १७२.) इति शक्यार्थे लिङ् । अन्ये

धन्विनो धनुर्भृतो मम के न केऽपीत्यर्थः। किंशब्दः कुत्सायाम्। "कुत्साप्रश्नवितर्केषु बुधैः किंशब्द इष्यते" इति शाश्वत इति मल्लिनाथः॥ ७॥

इत्थं विकत्थनोदीर्णदर्पः कन्दर्पस्तेषां मन्त्रमजानन्नपि परमदुःसाध्येऽपि देवकार्ये स्वसामर्थ्यप्रकटनं कुर्वन् गर्वोद्धतः सर्वातिशायितामात्मनः प्रदर्शयति—तवेति। कुसुमायुध इत्यनेनात्यन्तदुर्बलसाधनत्वमात्मनो दर्शितम्। ननु तथाविधस्य तव कथं तादृशे कार्ये सामर्थ्यमित्यत्राऽऽह—तव प्रसादादिति। तत्तादृशो हि प्रभूणां प्रभावः, यदेते नितान्तहीनत्वमपि भृत्यं निजाज्ञया बलवत्तरं कुर्वन्ति। यथा शाकुन्तले—

सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यन्नियोज्याः,
सम्भावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम्।
किं वाऽभविष्यदरुणस्तमसां निहन्ता,
तं चेत् सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत्॥ (७।४)

इत्यनेन वचनेनाऽऽत्मप्रशंसानिमित्तकोपपरिहारार्थमौद्धत्यपरिहारः कृत इत्यवसेयम्। 'पिनाकः शूलिनो धनुः' इति भोजः। हरस्य हरतीति हरः, चतुर्दशभुवनसंहर्तुरपीत्यर्थः। प्रचुरतमसे तत्संहर्त्रे हराय नमो नमः' इति वचनात्। अपिशब्देन हरस्य लोकोत्तरत्वमुक्तम्, धृतपिनाकस्य हरस्य जयेऽपि समर्थस्य ममाऽन्येषां धन्विनां जयः पुनरीषत्कर एवेत्याह—ममान्ये धन्विनः के इति। किंशब्दः क्षेपे, न केऽपीत्यर्थः। अन्ये तृणसमाना एवेति भाव इति नारायणः॥ ७॥

अथोरुदेशादवतार्य पाद-
माक्रान्तिसम्भावितपादपीठम्।
सङ्कल्पितार्थे विवृतात्मशक्ति-
माखण्डलः काममिदं बभाषे॥ ८॥

अथेति। अथ स्मरवाक्यश्रवणानन्तरमाखण्डलः सहस्राक्षः, ऊरुदेशात् पादमाक्रान्त्याऽऽक्रमणेन सम्भावितं पादपीठं यस्मिंस्तद् यथा तथाऽवतार्य, सङ्कल्पितार्थे हरचित्ताकर्षणरूपे विषये विवृतात्मशक्तिं 'कुर्यां हरस्यापि' इत्यादिना प्रकटीकृतस्वसामर्थ्यं कामं स्मरमिदं वक्ष्यमाणं बभाष इति मल्लिनाथः॥ ८॥

अत्राऽऽखण्डलशब्देन विश्वोत्तरत्वमिन्द्रस्य द्योत्यते। अखण्डमैश्वर्यं ज्ञानं वा लाति गृह्णातीत्यखण्डलः, स एव आखण्डलः। 'अन्येषामपि दृश्यते'

(पा० ६।३।१३७) इति दीर्घः, पृषोदरादिसूत्रेण वा। स्वामिनः पादविन्यास एव हि पादपीठस्यानुग्रह इति भावः। हृदयस्थितं कार्यतत्त्वमवधार्य तत्सम्पादननिपुणा हि भृत्याः प्रभूणामादरपदमिति भाव इति नारायणः ॥ ८ ॥

सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेत-
　　दुभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च।
वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं
　　त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ॥ ९ ॥

सर्वमिति। हे सखे, सखे इति सम्बोधनं गौरवार्थम्। सर्वमेतत् त्वय्युपपन्नं सिद्धम्, मम कुलिशं वज्रं भवांश्चोभेऽस्त्रे, तद् वज्रं तपोवीर्येण तपोबलेन प्रबलेषु कुण्ठं प्रतिबद्धप्रसरम्, त्वमस्त्रं सर्वतोगामि च साधकं च, तापसेष्वप्यकुण्ठमित्यर्थ इति मल्लिनाथः ॥ ९ ॥

अवैमि ते सारमतः खलु त्वां
　　कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
　　कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ॥ १० ॥

अवैमीति। हे सखे, ते सारं बलमवैमि वेद्मि, अतः खलु अत एवात्मसमं मत्तुल्यं त्वां गुरुणि महति कार्ये "तस्मै हिमाद्रेः" इति वक्ष्यमाणे नियोक्ष्ये। 'स्वराद्यन्तोपसृष्टादिति वक्तव्यम्' (पा. वा. १, ३, ६४) इति वार्तिकाद् आत्मनेपदनियमः। तथा हि सारपरीक्षापूर्वक एव सर्वत्र नियोग इत्याह— कृष्णेन विष्णुना धरतीति धरः पचाद्यच्। भुवो धरो भूधरः, तस्य भावस्तत्तां भूधारणशक्तिमित्यर्थः, अवेक्ष्य ज्ञात्वा शेषः सर्पराजो देहोद्वहनाय स्वदेहमुद्वोढुम्, 'क्रियार्थोपपदस्य०' (पा० २,३,१४) इत्यादिना चतुर्थी। व्यादिश्यते नियुज्यते। शेषशायी हि भगवानिति मल्लिनाथः ॥ १० ॥

"सारो बले स्थिरांशे च" इत्यमरः। न केवलं तव वीर्यवत्त्वमात्रम्, अपि तु अनुरक्तत्वं निर्व्याजत्वं चास्तीत्याह—आत्मसममिति। 'तस्य दण्डवतो दण्डः स्वदेहान्न विशिष्यते' (१७। ६२) इति रघुवंशोक्तः प्रकारोऽनेन दर्शितः। 'अनुरक्तः शुचिर्दक्षः' इत्यादयोऽमात्यगुणाश्च प्रतिपादिताः। सर्वामात्यगुणविशिष्टे त्वयि स्थिते सति कमन्यमीदृशे कार्ये नियोक्ष्य इति भाव इति नारायणः ॥ १० ॥

आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के
कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
निबोध यज्ञांशभुजामिदानी-
मुच्चैर्द्विषामीप्सितमेतदेव ॥ ११ ॥

नियोगाङ्गीकारं सिद्धवत्कर्तुमाह—आशंसतेति । वृषाङ्के हरे बाणगतिं बाणप्रसरमाशंसता कथयता 'कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः' इत्यादिनेति शेषः, त्वया नोऽस्माकं कार्यं प्रतिपन्नकल्पमङ्गीकृतप्रायम् । 'ईषदसमाप्तौ०' (पा० ५,३,६७) इति कल्पप्प्रत्ययः । कथमेतत् ? अत आह इदानीमुच्चैरुन्नता द्विषो येषां तेषामुच्चैर्द्विषां यज्ञांशभुजां देवानाम् । एतेन द्विषल्लुप्तयज्ञभागत्वं सूच्यते । ईप्सितमाप्तुमिष्टमेतदेव हरे बाणप्रयोगरूपमेव निबोध, हरायत्तं बुध्यस्वेत्यर्थः । बुध बोधने इति धातोर्लोट् । अत्राशंसता प्रार्थयमानेनेति नाथव्याख्यानमनाथव्याख्यानम् । आङ्पूर्वयोः शास्तिशंसत्योरिच्छार्थत्व आत्मनेपदनियमात्, याच्ञार्थत्वस्याप्रामाणिकत्वात्, कुर्यां हरस्यापीत्यत्रानयोरभावादयोगाच्चेति मल्लिनाथः ॥ ११ ॥

"कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः" इति वदता त्वया मन्नियोगः प्रायेणाङ्गीकृत एवेत्याह—आशंसतेति । इति नारायणः ॥ ११ ॥

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य
जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।
स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो
ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मणि योजितात्मा ॥ १२ ॥

किन्तत् कार्यं कथं वा तस्य हरायत्तत्वं कुतो वा मदपेक्षा ? इत्यत्राऽऽह—अमी इति । हि यस्मात् अमी देवा जयाय शत्रुजयार्थं भवस्य हरस्य वीर्यप्रभवं तेजःसम्भूतं सेनान्यं सेनापतिमुशन्ति कामयन्ते, 'वश कान्तौ' इति धातोर्लट् । ब्रह्मणां सद्योजातादिमन्त्राणामङ्गानां हृदयादिमन्त्राणां (च) भूः स्थानं ब्रह्माङ्गभूः कृतमन्त्रन्यास इत्यर्थः, ब्रह्मणि निजतत्त्वे, 'वेदस्तत्त्वं तपो ब्रह्म' इत्युभयत्राप्यमरः, योजितात्मा नियमितचित्तो मन्त्रन्यासपूर्वकं ब्रह्म ध्यायन्नित्यर्थः । स भवश्च त्वदेकेषोस्तवैकबाणस्य निपातेन साध्यः, अनन्यसाध्योऽयमस्मिन्नवसर इति भाव इति मल्लिनाथः ॥ १२ ॥

ब्रह्माङ्गभूरिति ब्रह्मा सकलजगन्निर्माणकर्मठो विधिरेवाङ्गभूस्तनयो यस्य स तथा । श्रुतिसिद्धश्चायमर्थः । वक्ष्यति च—'यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणम्' इति नारायणः ॥ १२ ॥

तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
यतात्मने रोचयितुं यतस्व ॥ १३ ॥

तस्मा इति । यतात्मने नियतचित्ताय तस्मै भवाय 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' (पा० २,४,३३) इति सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी । प्रयतां हिमाद्रेस्तनूजां पार्वतीं रोचयितुं यतस्वेति मल्लिनाथः ॥ १३ ॥

गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः
श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १४ ॥

साऽपीदानीं सन्निकृष्टैव तस्येत्याह—गुरोरिति । नगेन्द्रकन्या पार्वती च गुरोः पितुर्नियोगात् शासनात् अधित्यकायां हिमाद्रेरूर्ध्वभूमौ 'भूमिरूर्ध्वमधित्यका' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (पा० ५.२.३४) इति त्यकन्प्रत्ययः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तं । 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः' (पा० ३.१.१५) इति क्यङ्प्रत्ययः, ततः शतृप्रत्ययः । स्थाणुं रुद्रम् अन्वास्त उपास्त इत्यर्थः । इदं मयाऽप्सरसां मुखेभ्यः श्रुतम् । न च एतदैतिह्यमात्रमित्याह स वर्गः सोऽप्सरसां गणः, मत्प्रणिधिर्मम गूढचरः । 'प्रणिधिः प्रार्थने चरे' इति यादव इति मल्लिनाथः ॥ १४ ॥

ननु हिमाद्रौ वर्तते सा पार्वती, हरस्तु कैलासशिखरे, अतः कथं तयोः परस्परसन्दर्शनोपपत्तिः, कथं वा परस्परसन्दर्शनेन विना रुचिमुत्पादयेयमित्यत्राऽऽह—गुरोरिति । नन्वनृतवादिन्यो हि स्त्रियः, अतः कथं तद्वचस्सु विश्वासः ? अत आह—स वर्गो मत्प्रणिधिरिति । 'यथार्हवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्चरः स्पशः' इत्यमरः । चारवचस्सु विश्वासो युक्त एव 'चारैः पश्यन्ति राजानः' इत्युक्तत्वादिति नारायणः ॥ १४ ॥

तद् गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्य-
मर्थोऽयमर्थान्तरभाव्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां
बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ १५ ॥

तदिति । तत् तस्मात् सिद्धयै कार्यसिद्ध्यर्थं गच्छ, देवकार्यं कुरु, आशिषि लोट् । अयमर्थः प्रयोजनमर्थान्तरभाव्यः कारणान्तरसाध्य एव । तच्च कारणान्तरं पार्वतीसन्निधानमिति भावः । 'अर्थः प्रकारे विषये वित्तकारणवस्तुषु । अभिधेये च शब्दानां वृत्तौ चापि प्रयोजने' इति विश्वः । तथाऽपि बीजसाध्योऽङ्कुर उदयात् उत्पत्तेः प्राक् अम्भ इव त्वामुत्तमं प्रत्ययं कारणरूपेक्षते । 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः । तस्मादस्मिन्नर्थे तव चरमसहकारित्वादनन्यसाध्योऽयमर्थ इति भाव इति मल्लिनाथः ॥ १५ ॥

ननु यदि देवसन्निधावेव देवी विद्यते तर्हि सा स्वभावसुभगया निजशरीरसुषमयैव देवहृदयनाक्रष्टुं क्षमा, किमस्मद्गमनेन ? अत आह—अर्थान्तरभाव्य एवायमर्थ उत्तमं प्रत्ययं त्वामपेक्षत इति । अर्थान्तरभाव्योऽर्थान्तरेण त्वद्व्यतिरिक्तेन देवीसन्निधानादिलक्षणेन भाव्य उत्पाद्य एव सन्नपि । एवशब्दः कामदेवस्य प्रयासाधिक्यं वारयति । अयं हरवशीकरणरूपोऽर्थः प्रयोजनं त्वामपेक्षते, हरचित्ताकर्षणरूपं देवकार्यं देवीसन्निधानादिभिः साध्यमपि प्रकृष्टकारणत्वेन त्वां प्रतिपालयतीत्यर्थः । अत्रोपमां दर्शयति—बीजाङ्कुर इवेति । न हि जलमन्तरेण क्षितिपवनादिसंयुक्ताद् बीजादङ्कुरोत्पत्तिरिति भाव इति नारायणः ॥ १५ ॥

तस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये
तवैव नामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
अप्यप्रसिद्धं यशसे हि पुंसा-
मनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १६ ॥

तस्मिन्निति । सुराणां विजयाभ्युपाये जयस्योपायभूते तस्मिन् हरे अस्त्रगतिरस्त्रप्रसरस्तवैव नाम । नामेति सम्भावनायाम् । अन्येषान्तु सम्भावनाऽपि नास्तीति भावः । अतस्त्वं कृती कृतमस्यास्तीति कृती कृतार्थः । तथा हि अप्रसिद्धमपि अनन्यसाधारणमेव कर्म पुंसां यशसे हि । इदन्तु प्रसिद्धमसाधारणं चेति, अतियशस्करमिति भाव इति मल्लिनाथः ॥ १६ ॥

इत्थं कामदेवं नियुज्य तमेव प्रोत्साहयत्यस्मिन्निरयादिना श्लोकत्रयेण। अस्मिन्निति। अप्रसिद्धं यत् किञ्चित् कर्मापि तस्यैव तत्र सामर्थ्यमिति व्यवस्थिते सति पुंसां यशस्करं भवति। परमेश्वरचित्ताकर्षणलक्षणमिदन्तु कर्मान्यै-र्दुष्करं सुप्रसिद्धं चेति भवानतिमहतो यशसो भाजनं भविष्यत्येवेति भाव इति नारायणः॥ १६॥

सुराः समभ्यर्थयितार एते
कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम्।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्र-
महो बतासि स्पृहणीयवीर्यः॥ १७॥

प्रोत्साहनार्थं स्तौति—सुरा इति। एते सुराः समभ्यर्थयितारो याचितारः कार्यं प्रयोजनं त्रयाणां विष्टपानामपि सम्बन्धि, सर्वलोकार्थमित्यर्थः, कर्म ते तव चापेन न त्वन्येनेति भावः। अतिहिंस्रमतिघातुकञ्च न। अहो बतेति सम्बोधने। 'अहो बतानुकम्पायां खेदे सम्बोधनेऽपि च' इति विश्वः। अथवा, अहो आश्चर्ये बतेत्यामन्त्रणे सन्तोषे चेति, 'बताऽऽमन्त्रणस-न्तोषखेदानुक्रोशविस्मये' इति विश्वः। स्पृहणीयवीर्योऽसि आश्चर्यविक्रमोऽसि। 'आश्चर्यं स्पृहणीयञ्च' इति नानार्थकोष इति मल्लिनाथः॥ १७॥

सर्वेषामपि चापेन क्रियमाणं कर्म शरीरनाशकत्वेन हिंस्रमेव भवति, तत्र तु तपोमात्रहिंसया नात्यन्तहिंस्रमिति भावः। स्पृहणीयमभिलषणीयं वीर्यं यस्य स तथा। ममाप्येवंविधं वीर्यं भूयादिति सर्वैरप्यभिलषणीयवीर्योऽसीत्यर्थः, अभिनन्द्यवीर्योऽसीति वेति नारायणः॥ १७॥

मधुश्च ते मन्मथ! साहचर्या—
दसावनुक्तोऽपि सहाय एव।
समीरणो नोदयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुताशनस्य॥ १८॥

मधुश्चेति। हे मन्मथ, असौ मधुश्च वसन्तोऽपि ते साहचर्यात् सहचरत्वादेवानुक्तोऽपि अप्रेरितोऽपि सहायः सहकार्येव। तथाहि समीरणो वायुर्हुताशनस्याग्नेर्नोदयिता प्रेरको भवेति केन व्यादिश्यते? अत्र मधुसमीरणयोरुक्तिमन्तरेण सहायताकरणं सामान्यधर्मः स च वाक्यद्वये वस्तुप्रतिवस्तुभावेन पृथग् निर्दिष्ट इति प्रतिवस्तूपमालङ्कारोऽयम्। तदुक्तम्—

"यत्र सामान्यनिर्देशः पृथग् वाक्यद्वये यदि । गम्यौपम्याश्रिता सा स्यात् प्रतिवस्तूपमा मता" इति मल्लिनाथः ॥ १८ ॥

सहैव चरतीति सहचरः, तस्य भावः साहचर्यं (तस्मात्) सख्यादित्यर्थः। अत्रोक्तिभङ्ग्या वसन्तस्य नियोग एवोक्त इति पर्यायोक्त्यलङ्कार इति नारायणः ॥ १८ ॥

तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञा—
मादाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
ऐरावतास्फालनकर्कशेन
हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ॥ १९ ॥

तथेति । तथाऽस्त्विति भर्तुः स्वामिन आज्ञां शेषामिव प्रसाददत्तां मालामिव । 'प्रसादान्निजनिर्माल्यदाने शेषेति कीर्तिता' इति विश्वः । 'माल्याक्षतादिदाने स्त्री शेषा' इति वैजयन्तीकेशवौ । मूर्ध्ना आदाय शिरसा गृहीत्वा मदनः प्रतस्थे । 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा० १.३.२२) इत्यात्मनेपदम् । इन्द्र ऐरावतास्फालनेन प्रोत्साहनार्थेन ताडनेन कर्कशेन परुषेण हस्तेन तदङ्गं मदनदेहं पस्पर्श,हस्तस्पर्शेन सम्भावयामासेत्यर्थः। शेषामिव आज्ञामित्यत्र साधकबाधकप्रमाणाभावाद् उपमोत्प्रेक्षयोः सन्देहसङ्कर इति । यदि भर्त्रा शेषाऽपि दत्ता तदा तामाज्ञामिवेत्युपमा। अथ न दत्ता तर्हि शेषात्वेनोत्प्रेक्षिता। शेषादानन्तु सन्दिग्धमिति मल्लिनाथः ॥ १९ ॥

मदनो महेन्द्राज्ञां प्रस्थानादिसमये बन्धुभिर्दीयमानं माल्याक्षतादिकमिव शिरसा समादाय प्रस्थानीयमं चकारेत्यर्थः । गजाश्वानां युद्धारम्भादावुद्धर्षणार्थं यदाहननं तदिहाऽऽस्फालनशब्देनोच्यते। अनेन विशेषणेनात्रापि स्पर्शनस्योद्धर्षणार्थत्वं द्योत्यत इति नारायणः ॥ १९ ॥

स माधवेनाभिमतेन सख्या
रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
अङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः
स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ॥ २० ॥

स इति । स मदनोऽभिमतेन प्रियेण सख्या सुहृदा माधवेन वसन्तेन रत्या स्वदेव्या च साशङ्कमतिसङ्कटमापतितमिति सभयमनुप्रयातः सन्,

तथाऽङ्गस्य व्ययेनापि प्रार्थिता कार्यसिद्धिर्येन स तथोक्तः, शीर्त्वा मृत्वाऽपि सर्वथा देवकार्यं साधयिष्यामीति कृतनिश्चयः सन्नित्यर्थः, हैमवतं हिमवति भवं स्थाणो रुद्रस्याश्रमं जगामेति मल्लिनाथः ॥ २० ॥

रतेरनुप्रयाणे हेतुमाह—साशङ्कमिति। आशङ्कासहितं यथा भवति तथाऽनुप्रयात इत्यर्थः। अत्र पतिव्रतात्वात् परमेश्वरप्रभावज्ञानम्, तेन च परमेश्वरतपोविघ्नमाचरन्नयं मे भर्ता कथं भविष्यतीत्याशङ्का, तया चानुप्रयाणम्। एवंविधे महति जीवितसंशये नैनमहं जहामि। यद्यसावसून् परित्यक्ष्यति, तर्हि तदैव मत्प्राणनाथमनुकर्तुमनुजानातु मां परमेश्वर इत्यादिचिन्ताकुलया रत्या च शनैः शनैरनुगत इत्यर्थः। यः सकृदपि ध्यातः कीर्तितो वा जन्मसहस्रसञ्चितमपि पापमपहाय मुक्तिमेव प्रयच्छति, यो वा स्वपरिपन्थिनस्त्रिपुरादीनपि क्षणेन भस्मसादकरोत्, तस्य देवस्य समाधिभङ्गे प्रवृत्तस्य मदनस्य स्वशरीरनाशादन्यत्किं वा फलं भविष्यति। तस्मादङ्गव्ययार्थमेवास्य तत्समाधिभङ्गाकाङ्क्षा। अहो मदनस्य मोहातिशय इति भाव इति नारायणः ॥ २० ॥

तस्मिन् वने संयमिनां मुनीनां
तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती।
सङ्कल्पयोनेरभिमानभूत-
मात्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २१ ॥

तस्मिन्निति। तस्मिन् वने स्थाण्वाश्रमे संयमिनां समाधिमतां मुनीनां तपसः समाधेरेकाग्रतायाः प्रतिकूलं वर्तत इति प्रतिकूलवर्ती विरोधी मधुर्वसन्तः सङ्कल्पयोनेर्मनोभवस्याभिमानभूतं गर्वहेतुभूतमित्यर्थः। कार्यकारणयोरभेदोपचारः। आत्मानं निजस्वरूपमाधाय सन्निधाय जजृम्भे प्रादुर्बभूव, वसन्तवर्मान् प्रवर्तयामासेत्यर्थ इति मल्लिनाथः ॥ २१ ॥

मुनीनामित्यनेन मधोर्मुनिसामान्यसमाधिभेदनसामर्थ्यप्रतिपादनेन परमेश्वराकर्षविषयः प्रयासो निष्फल एवेति व्यज्यते। अन्यथा मुनिशब्दमपहाय तपःसमाधिप्रतिकूलवृत्तिरित्येवोच्येतेति नारायणः ॥ २१ ॥

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २२ ॥

वसन्तधर्ममाह—कुबेरेति । उष्णरश्मौ सूर्ये ... समयं दक्षिणायनकालं ... विलङ्घ्याकाण्डे व्यतिक्रम्य कुबेरगुप्तां धनपतिपालितां कुत्सितशरीरेण केनचिद् रक्षिताञ्च दिशमुदीचीं ... गन्तुं चलितुं ... प्रवृत्ते सति, दक्षिणा दिक् ... । मुखेनाग्रभागेण ... । वहतीति वहः पचाद्यच् । गन्धस्य वहं गन्धवहमनिलं व्यलीकेन दुःखेन निश्वासस्तं व्यलीकनिश्वासमिव "दुःखे विलक्षे व्यलीकमप्रियाकार्ययोस्तु ना" इति वैजयन्ती । उत्ससर्ज प्रवर्तयामास । स्वभर्तरि समयोल्लङ्घनेन ... प्रवृत्ते सति स्त्रियो दाक्षिण्यादकिञ्चिद्वदा दुःखान्निश्वसन्तीति भावः । उत्तरायणे सति मलयानिलाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः । अत्रोत्प्रेक्षालङ्कारः । न च समासोक्तिरेवेयमुत्प्रेक्षानुप्रविष्टेति शङ्कितव्यम्, केवलविशेषणसामर्थ्यादेवाप्रस्तुतप्रतीतौ सोक्तिष्टते, अत्र तु दक्षिणेति विशेष्यसामर्थ्यादपि नायिका प्रतीयते । न च श्लेष एव प्रकृताप्रकृतविषयः, उभयश्लेषे श्लिष्टविशेष्यानङ्गीकारात्, तस्माच्छब्दशक्तिमूलोऽयं ध्वनिः । स च व्यलीकनिश्वासरूपचेतनधर्मसम्भावनार्थं दक्षिणस्या दिशो नायिकया सहाभेदमापादयन् अभेदलक्षणातिशयोक्त्युपजीविनीं निश्वासमिवेति वाच्योत्प्रेक्षां निर्वहतीति "वाच्यसिद्ध्यङ्गभूत०" इत्युक्तरयाम इति मल्लिनाथः ॥ २२ ॥

अथ वसन्तागमनकोलाहलं वक्तुमुपक्रान्तः प्रथमं मलयमारुतप्रवृत्तिं वर्णयति-कुबेरेति, इति नारायणः ॥ २२ ॥

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
स्कन्धात्प्रभृत्येव सपल्लवानि ॥ २३ ॥

असूतेति । अशोको वृक्षविशेषः, सद्यः स्कन्धात् प्रकाण्डात् प्रभृत्येव स्कन्धादारभ्येत्यर्थः । भाष्यकारवचनात् प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । भाष्यञ्च "मूलात् प्रभृत्यमाद् वृक्षांस्तक्ष्णुवन्ति" इति "कार्तिक्याः प्रभृति आग्रहायणीमासे" इत्यादि । सपल्लवानि कुसुमान्यसूत, उभयमप्यजीजनदित्यर्थ इति मल्लिनाथः ॥ २३ ॥

आदौ शाखाग्रे काचिन्मञ्जरी सञ्जाता, पुनश्च शाखान्तर इत्यादिक्रममतिक्रम्य स्कन्धदेशादारभ्य सर्वेष्ववयवेषु युगपदेव कुसुमानि बभूवुरित्यर्थः । अपि च 'कुसुमजन्म ततो नवपल्लव०' इत्यादिषु प्रसिद्धः क्रमोऽपि तत्र नासीदित्याह—सपल्लवानीति, इति नारायणः ॥ २३ ॥

सद्यः प्रवालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २४ ॥

सद्य इति । मधुर्वसन्त एवेषुकारः प्रबालोद्गमाः पल्लवाङ्कुरा एव चारूणि पत्राणि पक्षा यस्य तस्मिन्, "पत्रं वाहनपक्षयोः" इत्यमरः । नवं चूतं चूतकुसुमं तदेव बाणस्तस्मिन् नवचूतबाणे समाप्तिं नीते सति, सद्यो मनोभवस्य धन्विनो नामाक्षराणीव द्विरेफान् भ्रमरान् निवेशयामास निदधौ । अत्र प्रवालपत्रे, इत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकं मधोरिषुकारत्वं रूपयन्नामाक्षराणीवेत्युत्प्रेक्षायां निमित्तमित्येकदेशविवर्त्तिरूपकोत्थापितेयमुत्प्रेक्षेति मल्लिनाथः ॥ २४ ॥

अत्र किसलयानां सन्निवेशादिसाम्यात् पत्रत्वरूपणम् । उत्तेजनव्याजरचनादिभिः सम्पूर्णतां नीते हि शरे नामाक्षराणि लिख्यन्त इति लोकप्रसिद्धः क्रमः समाप्तिं नीते इत्यनेनोक्त इति नारायणः ॥ २४ ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २५ ॥

कर्णिकारं कर्णिकारकुसुमम्, "अवयवे च प्राण्योषधिवृक्षेभ्यः" (पा० ४.३.१३५) इत्युत्पन्नस्य तद्धितस्य "पुष्पफलमूलेषु बहुलम्" (पा० वा० ४.३.१६६) इति लुक् । एवमन्यत्रापि द्रष्टव्यम् । वर्णप्रकर्षे वर्णोत्कर्षे सत्यपि निर्गन्धतया हेतुना चेतो दुनोति स्म पर्यतापयत् । "लट् स्मे" (पा० ३.२.११८) इति भूतार्थे लट् । तथाहि प्रायेण विश्वसृजो विधातुः प्रवृत्तिर्गुणानां सामग्र्यविधौ साकल्यसम्पादनविषये पराङ्मुखी, सर्वत्रापि वस्तुनि किञ्चिद् वैकल्यं सम्पादयति, यथा चन्द्रे कलङ्कः । अतः कर्णिकारेऽपि

नैर्गन्ध्यं युज्यत इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कार इति मल्लिनाथः ॥ २५ ॥

अस्य वाक्यस्य कर्णिकारकुसुमानां निर्गन्धतया सहृदयहृदयपीडाविधाने तात्पर्यमिति प्रतिभाति। तच्चायुक्तम्, तथा सति प्रकृष्टश्रृङ्गारोद्दीपनवर्णनानुगुणत्वभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मादेवमत्र तात्पर्यं वर्णनीयम्—कर्णिकारकुसुमं तथा नामात्युज्ज्वलं यूनां हृदयहारि जातम्, यथा तस्य निर्गन्धतामवधार्य सहृदयहृदयैर्दूयत इति पूर्वार्धे वाक्यार्थः । तथा च सति सर्वपदार्थेषु विधातृदौःशील्यादेवमेव गुणसामग्र्यभाव इति नात्र काचिदनुपपत्तिरित्यर्थान्तरन्यासोऽपि सुघटो भविष्यतीति नारायणः ॥ २५ ॥

मृगाः पियालद्रुममञ्जरीणां
रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।
मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरु-
र्वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ॥ २६ ॥

मृगा इति । पियालद्रुमा राजादनवृक्षाः, "राजादनः पियालः स्यात्" इत्यमरः । तेषां मञ्जर्यस्तासां रजःकणैर्विघ्निताः सञ्जातविघ्ना दृष्टीनां पाताः प्रसरा येषां ते तथोक्ताः, मदोद्धता मृगाः प्रत्यनिलम् अनिलाभिमुखं मर्मरा मर्मरशब्दवन्तः पत्रमोक्षा जीर्णपर्णपाता यासु ता वनस्थलीर्विचेरुर्वनप्रदेशेषु चरन्ति स्म । "देशकालाध्वगन्तव्याः कर्मसंज्ञा ह्यकर्मणाम्" इति चरतेः सकर्मकत्वमिति मल्लिनाथः ॥ २६ ॥

इत्थं वसन्तसमागमवेलायां स्थावराणां विकारं प्रतिपाद्य जङ्गमानां विकारमप्याह मृगा इत्यादिभिस्त्रिभिः श्लोकैः—मृगा इति, इति नारायणः ॥ २६ ॥

चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन्मधुरं चुकूज ।
मनस्विनीमानविघातदक्षं
तदेव जातं वचनं स्मरस्य ॥ २७ ॥

चूतेति । चूताङ्कुराणामास्वादेन चर्वणेन कषायकण्ठो रक्तकण्ठः । "सुरभावपटौ रक्ते कषायः" इति केशवः । पुमान् कोकिलः पुंस्कोकिलः, पुंग्रहणं प्रागल्भ्यद्योतनार्थम् । मधुरं चुकूजेति यत्तत् कूजनमेव

मनस्विनीनां मानविघाते रोषनिरासे दक्षं स्मरस्य वचनं 'मानं त्यजत' इत्याज्ञावचनं जातम् । कोकिलकूजितश्रवणानन्तरं स्मराज्ञया इव मानं जहुरित्यर्थ इति मल्लिनाथः ॥ २७ ॥

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ता-
माकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां
कथञ्चिदीशा मनसां बभूवुः ॥ २८ ॥

तपस्विन इति । स्थाणोर्वनमोको येषां ते तपस्विनस्तत्रत्या मुनयः समानकालौ आद्यन्तावस्या आकालिकी अकालभवत्वादुत्पत्त्यनन्तरविनाशिनीत्यर्थः । 'आकालिकडाद्यन्तवचने' (पा० ५, १. ११४) इति समानकालादिकट्प्रत्ययः, प्रकृतेराकाल आदेशश्च निपातितः । 'टिड्ढाणञ्' (पा० ४, १. १५) इत्यादिना ङीप् । केचिदकालाद् देहाध्यात्मादित्वाद् भवार्थे ठगित्याहुः । तामाकालिकीं मधुप्रवृत्तिं वीक्ष्य प्रयत्नेन संस्तम्भितविक्रियाणां निरुद्धविकाराणां मनसां कथञ्चिदीशा नियन्तारो बभूवुरिति मल्लिनाथः ॥ २८ ॥

प्रयत्नैः प्रत्याहारादिरूपैर्व्यापारैः संस्तम्भिता सम्यक् स्तम्भिता विक्रिया वासनारूपेण वर्तमाना हर्षादिर्येषां तेषां प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणाम् । हर्षादिरतीनां वासनारूपेण वर्तमानत्वमुक्तं शाकुन्तले—

'रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दा—
न्पर्युत्सुकीभवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वं
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ इति ॥

महर्षयः कृतबहुविधप्रशस्ततपस्त्वात् परमेश्वरसान्निध्यवशाच्च प्राणायामप्रत्याहारादिभिरात्मनो मनोविकारं कथमपि निवारयामासुरित्यर्थ इति नारायणः ॥२८॥

तं देशमारोपितपुष्पचापे
रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं
द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ॥ २९ ॥

तमिति । आरोपितमधिज्यं कृतं पुष्पचापं येन तस्मिन्, रतिर्द्वितीया यस्य तस्मिन् रतिसहाये मदने तं प्रदेशं स्थाण्वाश्रमं प्रपन्ने प्राप्ते

सति, द्वन्द्वानि स्थावराणि जङ्गमानि च मिथुनानि, काष्ठा उत्कर्षः, "काष्ठोत्कर्षे स्थितौ दिशि" इत्यमरः, तां गतो यः स्नेह इष्टसाधननिबन्धनः प्रेमापरनामा ममताभिमानः "प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः" इत्यमरः, स एव रसः, तेन अनुविद्धं सम्पृक्तं भावं रत्याख्यं शृङ्गारभावं क्रियया कार्यभूतया चेष्टया विवव्रुः प्रकटीचक्रुः। शृङ्गारचेष्टाः प्रावर्तन्तेत्यर्थ इति मल्लिनाथः ॥ २९ ॥

इत्थं वसन्तागमनप्रभावमुक्त्वा मदनागमनप्रभावमाह—तमिति । स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्वन्द्वम्'इत्यमरः । मदनागमनानन्तरं सर्वाणि मिथुनान्यपि स्वात्मनि सञ्जातामिच्छां तत्कालभूतैर्व्यापारैः प्रकाशयामासुरित्यर्थ इति नारायणः ॥ २९ ॥

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
पपौ प्रियां स्वामनुवर्त्तमानः ।
शृङ्गेण च स्पर्शनिमीलिताक्षीं
मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ॥ ३० ॥

ताश्चेष्टा आह मध्वित्यादिभिश्चतुर्भिः—मध्विति । द्वौ रेफौ वर्णविशेषौ यस्य स द्विरेफो भ्रमरः । उपचारात्तदर्थोऽपि द्विरेफ उच्यते। यथाह कैयटः—"शब्दधर्मेणाप्यर्थस्य व्यपदेशो दृश्यते, यथा भ्रमरशब्दस्य द्विरेफत्वाद् द्विरेफो भ्रमरः" । कुसुममेवैकं साधारणं पात्रं तस्मिन्; मधु मकरन्दम् 'मधु मद्ये पुष्परसे' इति विश्वः, स्वां प्रियां भृङ्गीमनुवर्तमानोऽनुसरन् पपौ, तत्पीतशेषं पपावित्यर्थः। कृष्णश्चासौ सारः शवलश्च कृष्णसारः कृष्णमृगः । "वर्णो वर्णेन" (पा० २.१.६९) इति समासः । स्पर्शेन निमीलिताक्षीं मृगीं शृङ्गेणाकण्डूयत कषितवान् "कण्ड्वादिभ्यो यक्" (पा ३.१.२७) इति यक्, ततः कर्तरि लङ् इति मल्लिनाथः ॥ ३० ॥

ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां
सम्भावयामास रथाङ्गनामा ॥ ३१ ॥

ददाविति । रसादतिरागात् करेणुः करिणी। "करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे" इत्यमरः । पङ्काज्जायत इति पङ्कजं तस्य रेणुः पङ्कजरेणुः, तस्य गन्धोऽस्यास्तीति

पङ्कजरेणुगन्धि गण्डूषजलं मुखान्तर्धृतजलं गजाय ददौ । रथाङ्गनामा चक्रवाकोऽर्धं यथा तयोपभुक्तेनार्धजग्धेन बिसेन जायां सम्भावयामास, स्वजग्धशेषं ददावित्यर्थ इति मल्लिनाथः ॥ ३१ ॥

श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसङ्ख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां नहि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ३२ ॥

श्रुतेति । अस्मिन् क्षणे वसन्ताविर्भावकाले भगवान् हरः श्रुताप्सरोगीतिरपि दिव्याङ्गनागानमाकर्णयन्नपीत्यर्थः, प्रसङ्ख्यानपर आत्मानुसन्धानपरः, बभूव । हि तथाहि आत्मनः चित्तस्येश्वराणां नियन्तृणां वशिनामित्यर्थः । विहन्यन्ते एभिरिति विघ्नाः प्रत्यूहाः । घञर्थे कप्रत्ययः । जातु कदाचिदपि समाधिभेदे समाधिभञ्जने प्रभवः समर्था न भवन्तीति मल्लिनाथः ॥ ३२ ॥

एवंविधे वसन्तकोलाहले मन्मथे च स्वयमेवागते सति हरः किञ्चिदप्यस्खलितचित्तवृत्तिः परमात्मानुसन्धानान्न विरराभेत्यर्थः । सकलचित्तक्षोभविधायिनोऽपि पदार्थाः कदाचिदपि न धीराणां मनसः क्षोभमापादयन्तीति भाव इति नारायणः ॥ ३२ ॥

लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी
वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।
मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ३३ ॥

लतेति । अथ लतागृहद्वारं गतो वामे प्रकोष्ठेऽर्पितहेमवेत्रो धारितहेमदण्डो नन्दी नन्दिकेश्वरः । 'नन्दी भृङ्गिरिटस्तण्डुनन्दिनौ नन्दिकेश्वरे' इति कोषः । मुखेऽर्पितायाः सरोषविस्मयस्मितावलोकं निहिताया एकस्या अङ्गुलेस्तर्जन्याः संज्ञया सूचनयैव । 'संज्ञा स्याच्चेतना नाम हस्ताद्यैरर्थसूचना' इत्यमरः । गणान् प्रमथान् चापलाय चापलं कर्तुं मा भवतेति, 'क्रियार्थोपपदस्य०' इत्यादिना चतुर्थी । व्यनैषीत् शिक्षितवानिति मल्लिनाथः ॥ ३३ ॥

सर्वेऽपि काममविनयमाचरन्तु, वयन्तु भगवत्परिचारकाः, ततो नास्माकमुचितोऽयमविनय इतीममर्थं स नासारोपितया तर्जन्यैव सूचितवानित्यर्थः ।

वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रो वामे प्रकोष्ठे मणिबन्धकूर्परमध्येऽर्पितं न्यस्तं हेमवेत्रं सुवर्णमयं वेत्रं यष्टिर्येन स तथा । अत्र दक्षिणहस्तस्य गणविनयव्यापृतत्वात् सुवर्णवेत्रस्य वामप्रकोष्ठार्पणमित्यवसेयमिति नारायणः ॥ ३३ ॥

निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ३४ ॥

न केवलं गणा एव विनीताः, किन्तु जरायुजादिचतुर्विधं प्राणिजातमपीत्याह— निष्कम्पेति । निष्कम्पवृक्षम्, इदमुद्भिज्जोपलक्षणम् । निभृतद्विरेफं निश्चलभृङ्गम्, स्वेदजोपलक्षणमेतत् । मूकाण्डजं निश्शब्दपक्षिसरीसृपादिकम्, एतेनाण्डजजातिरुक्ता । शान्तमृगप्रचारं जरायुजोपलक्षणमेतत् । सर्वमेव काननं तच्छासनान्नन्दीश्वराज्ञया चित्रार्पितारम्भं चित्रलिखितारम्भमिवावतस्थे । 'मृगाद्या जरायुजाः । स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः । उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः' इत्यमरः । इति मल्लिनाथः ॥ ३४ ॥

अत्र जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदेन चतुर्विधेषु भूतग्रामेषूद्भिज्जादीनां तच्छासनानुष्ठानस्य विस्मयकरत्वात्प्रथमं तत्प्रकारमाह—निष्कम्पवृक्षमिति । वृक्षा अपि तदानीमचञ्चला जाता इत्यर्थः । अथ वृक्षाद्यपेक्षया किञ्चिदधिकज्ञानानां स्वेदजानां तच्छासनानुष्ठानप्रकारमाह—निभृतद्विरेफमिति । भ्रमरा अपि स्वाभाविकं भ्रमणशीलत्वं तत्यजुरित्यर्थः । स्वेदजापेक्षयाऽण्डजानां ज्ञानाधिक्यादनन्तरं तेषां नन्दिनियोगावस्थितिमाह—मूकाण्डजमिति । अथ जरायुजा अपि तन्नियोग एव स्थिता इत्याह-शान्तमृगप्रचारमिति । भूतग्रामाणामेवमेव चतुर्विधत्वमुक्तं भोजराजेन—

'उद्भिज्जा वृक्षगुल्माद्याः पक्षिसर्पादयोऽण्डजाः ।
स्वेदजाः कृमिदंशाद्या मृगाद्या जरायुजाः ॥' इति ॥

अत्राभिप्रायवेदिनां तच्छासनावस्थानं कैमुतिकन्यायादवगतमित्युपेक्षितमित्यवसेयम् । उपमया निष्कम्पत्वाद्यतिशयः प्रतिपादित इति महेश्वरप्रभावोऽनेन श्लोकेन दर्शित इति नारायणः ॥ ३४ ॥

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
कामः पुरःशुक्रमिव प्रयाणे ।
प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं
ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥ ३५ ॥

दृष्टीति । कामः प्रयाणे यात्रायां पुरो गतः शुक्रो यस्मिन् देशे तं पुरःशुक्रं देशमिव, 'प्रतिशुक्रं प्रतिबुधं प्रत्यङ्गारकमेव च । अपि शक्रसमो राजा हतसैन्यो निवर्तते ॥' इति प्रतिषेधात् [इत्यर्थः] । तस्य [देवस्य] दृष्टिप्रपातं दृग्विषयं परिहृत्य, प्रान्तेषु पार्श्वदेशेषु संसक्ता अन्योऽन्यसंसृष्टा नमेरूणां सुरपुन्नागानां शाखा यस्य तत्, तिरोधानयोग्यमिति भावः । भूतपतेः शिवस्य ध्यानास्पदं समाधिस्थानं, 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (पा० ६.१.१४६) इति निपातः, विवेशेति मल्लिनाथः ॥ ३५ ॥

प्रयाणे हि पुरः शुक्रः प्रतिषिद्धो मुहूर्तशास्त्रे—

'आग्नेयाद्यास्तारकाः साभिजित्काः
प्रागाद्याशासंस्थिताः सप्त सप्त ।
यस्यां तिष्ठेद् भार्गवो दिश्यमुष्यां
यात्रा पुंसां प्राणमानार्थहन्त्री ॥' इति ॥

यथा प्रयाणोद्युक्ता जनाः पुरोभागस्थितं शुक्रं वर्जयित्वैव गच्छन्ति, तथाऽसावपि हरस्य दृष्टिमार्गं परिहृत्यैव गतवान्, यथाऽऽत्मानं हरो न पश्येत् तथा जगामेत्यर्थः । अनेन दृष्टिमार्गपरिहारकथनेन कामस्य हरसान्निध्यप्रतिहतशक्तित्वं सूचितम् । यथा पुरःशुक्रपरिहाराभावे विनाशनिश्चयस्तथैवास्याप्येतदभिमुखप्रयाणेऽभूदिति भावः । क्षितितलपर्यन्तनिरन्तराश्लिष्टनमेरुविटपत्वात् तत्प्रदेशस्य दृष्टिमार्गपरिहारसौकर्यमिति भाव इति नारायणः ॥ ३५ ॥

स देवदारुद्रुमवेदिकायां
शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
आसीनमासन्नशरीरपात-
स्त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ॥ ३६ ॥

स इति । आसन्नशरीरपात आसन्नमृत्युः स कामः, शार्दूलचर्मणा व्यवधानवत्यां व्याघ्रचर्मास्तृतायामित्यर्थः 'मोक्षश्रीर्व्याघ्रचर्मणि' इति प्राशस्त्यादिति भावः ।

देवदारुद्रुमवेदिकायामासीनमुपविष्टं संयमिनं समाधिनिष्ठं त्रियम्बकं त्रिनेत्रं ददर्श। त्र्यम्बकमित्युक्ते पादपूरणव्यत्यासात् 'त्रियम्बकम्' इति पादपूरणार्थोऽयमियङादेशश्छान्दसः, महाकविप्रयोगादभियुक्तैरङ्गीकृतः। केचित्साहसिकाः 'त्रिलोचनम्' इति पेठुरिति मल्लिनाथः ॥ ३६ ॥

'लोचनमम्बकम्' इति त्रिकाण्डशेषः। 'त्रियम्बकम्' इत्यत्र यणादेशे प्राप्ते छन्दोभङ्गप्रसङ्गे सति छन्दोविचितिकारैरियङुवङादेशयोर्विहितत्वादियङादेशः, 'त्रियम्बकं नान्यमुपस्थितासौ' इति भर्तृहरिप्रयोगाच्च नायं दोषः। अत्र त्र्यम्बकशब्दप्रयोगेण 'तृतीयादक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात' इति वक्ष्यमाणोऽर्थः सूचितः। देवदारुरेव द्रुमो देवदारुद्रुमः तस्य वेदिकायां शिलादिभिर्बद्धे मूलप्रदेश इत्यर्थः। अनवसरोपस्थानादस्य शरीरनाश इति भावः। अवसरोपस्थानेनानुग्रहः पुनः 'तस्यानुमेने भगवान विमन्युर्व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम्' इत्यादिना वक्ष्यत इति नारायणः ॥ ३६ ॥

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकाय—
मृज्वायतं सन्नमितोभयांसम्।
उत्तानपाणिद्वयसन्निवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ॥ ३७ ॥

तमेवं देवं षड्भिः श्लोकैर्वर्णयति—पर्यङ्केति। पर्यङ्कबन्धेन वीरासनेन स्थिरपूर्वकायं निश्चलोर्ध्वार्द्धमृजुरायतश्च ऋज्वायतस्तम्, सन्नमितावुभावंसौ यस्य तं तथोक्तम्। वृत्तिविषये उभशब्दस्थान उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं कैयटेन। उत्तान ऊर्ध्वतलो यः पाणिद्वयस्य सन्निवेशः संस्थानं तस्मात्, अङ्कमध्ये प्रफुल्लं राजीवं पङ्कजं यस्य तमिव स्थितम्। वीरासने वशिष्ठः—

"एकं पादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ तु संस्थितम्।
इतरस्मिंस्तथैवोरुं वीरासनमुदाहृतम् ॥" इति ॥

तथा योगसारे—

'उत्तानिते करतले करमुत्तानितं परम्।
आदायाङ्कगतं कृत्वा ध्यायेद् यस्तस्य सोऽन्तरम्' इति मल्लिनाथः ॥३७॥

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायं पर्यङ्कस्य वीरासनस्य बन्धेन बन्धनेन स्थिरो

निश्चलः पूर्वकायोऽधःकायः कायस्याधोभागो यस्य । वीरासनबन्धनेन निश्चलशरीरपूर्वार्धमित्यर्थ इति नारायणः ॥ ३७ ॥

भुजङ्गमोन्नद्धजटाकलापं
कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
कण्ठप्रभासङ्गविशेषनीलां
कृष्णत्वचं ग्रन्थिमतीं दधानम् ॥ ३८ ॥

भुजङ्गमेति । भुजङ्गमेन उन्नद्ध उन्नमय्य बद्धो जटाकलापो येन तं तथोक्तम् । कर्णावसिक्तं कर्णावलम्बीत्यर्थः, अत एव द्विगुणं द्विरावृत्तमक्षसूत्रमक्षमाला यस्य तम्, कण्ठप्रभाणां सङ्गे। मिश्रणेन विशेषनीलामतिनीलां ग्रन्थिमतीं बन्धनयुतां कृष्णत्वचं कृष्णमृगाजिनं दधानमिति मल्लिनाथः ॥ ३८ ॥

योगमात्रव्यापृतस्य जपविरामादक्षमालार्पणप्रकारमाह—कर्णावसक्तेत्यादि । अक्षसूत्रस्य कर्णे निधानं कर्णस्य पवित्रतास्मृतेः । मृगत्वचः स्वतो नीलत्वाद् विशेषनीलोक्तिरिति नारायणः ॥ ३८ ॥

किञ्चित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारै-
र्भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालै-
र्लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ३९ ॥

किञ्चिदिति । किञ्चित्प्रकाशा ईषत्प्रकाशाः स्तिमिता निश्चला उग्राश्च ताराः कनीनिका येषां तैः,'तारकाऽक्ष्णः कनीनिका' इत्यमरः, भ्रूविक्रियायां भ्रूविक्षेपे विरतप्रसङ्गैः प्रसक्तिरहितैः, अविस्पन्दितपक्ष्ममालैरचलितपक्ष्मपङ्क्तिभिरधः प्रसृता मयूखा येषां तैरधोमयूखैर्नेत्रैः । त्रिनेत्रत्वाद् बहुवचनम् । लक्ष्यीकृतघ्राणं नासाग्रनिविष्टदृष्टिमित्यर्थः । 'करणान्यबहिष्कृत्य स्थाणुवन्निश्चलात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नासाग्रन्यस्तलोचनः'। इति योगसारे, इति मल्लिनाथः ॥ ३९ ॥

अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाह-
मपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधा-
न्निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४० ॥

अवृष्टीति । अन्तश्चरन्तीति अन्तश्चराः, तेषां मरुतां प्राणादीनां निरोधाद्

हेतोरवृष्टिसंरम्भमविद्यमानवर्षसम्भ्रमम्बुवाहमिव स्थितम्, एतेन प्राणवायुनिरोधः सूचितः। अनुत्तरङ्गमनुद्भूततरङ्गमपामाधारं ह्रदमिव स्थितम्, एतेनापाननिरोधः सूचितः। तथा निवाते निर्वातदेशे निश्चलं प्रदीपमिव स्थितम्। एतेन शेषवायुनिरोधः सूचितः। 'निवातावाश्रयावातौ' इत्यमर इति मल्लिनाथः॥ ४० ॥

कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गै—
ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः।
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां
बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः॥ ४१ ॥

कपालेति। कपालनेत्रान्तरेण ब्रह्मकरोटिनेत्रविवरेण लब्धमार्गैः, शिरस्तो ब्रह्मरन्ध्रात्, पञ्चम्यास्तासिल्। उदितैरुद्भूतैर्ज्योतिःप्ररोहैस्तेजोऽङ्कुरैर्मृणालसूत्राधिकं सौकुमार्यं मार्दवं यस्यास्तां बालस्येन्दोः शिरश्चन्द्रस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिति मल्लिनाथः॥ ४१ ॥

बालस्येन्दोर्जटाकोटितटघटितस्य बालचन्द्रस्य रश्मीन् ग्लपयन्तम्। अयमभिप्रायः—योगिनो हि नियमितप्राणा आग्नेयमण्डलापरनामधेयं कुण्डलिनीशब्दाभिधेयमात्मतेजो मूलाधारादुत्थाप्य क्रमात्सुषुम्णान्तरं नाभिप्रदेशं हृदयं भ्रूमध्यं च नीत्वा द्वादशान्तस्थिते परमात्मनि योजयन्ति। परमेश्वरस्य तु तदानीं तेन तेजसा तन्मध्यवर्तिनो बालचन्द्रस्य प्रभासङ्कोचोऽपि सञ्जातः। प्रबलसन्निधौ दुर्बलं ग्लानिमेतीति हि प्रसिद्धमिति भाव इति नारायणः॥ ४१ ॥

मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम्।
यमक्षरं क्षेत्रविदो विदुस्त-
मात्मानमात्मन्यवलोकयन्तम्॥ ४२ ॥

मन इति। नवभ्यो द्वारेभ्यो निषिद्धा निवर्तिता वृत्तिःसञ्चारो यस्य तत्तथोक्तम्। समाधिना प्रणिधानेन वश्यं वशं गतम्, यत्प्रत्ययः। 'प्रणिधानं समाधानं समाधिश्च समाश्रयः' इति हलायुधः। मनो हृदि हृदयाख्येऽधिष्ठाने व्यवस्थाप्य। तथा च वसिष्ठः—

यतो निर्याति विषयान् यस्मिंश्चैव प्रलीयते।
हृदयं तद्विजानीयान्मनसः स्थितिकारणम्॥ इति ॥

क्षेत्रविदः क्षेत्रज्ञाः पुरुषाः, यम्, न क्षरतीत्यक्षरमविनाशिनं विदुर्विदन्ति 'विदो लटो वा' (पा० ३. ४. ८३) इति झेर्जुस्। तमात्मानमात्मनि स्वस्मिन्नवलोकयन्तं साक्षात्कुर्वन्तम्, स्वातिरेकेण परमात्मनोऽभावादिति भाव इति मल्लिनाथः ॥ ४२ ॥

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
पश्यन्नदूरान्मनसाऽप्यधृष्यम्।
नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः
स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ४३ ॥

स्मर इति। स्मरः कामस्तथाभूतं पूर्वोक्तरूपं मनसाऽप्यधृष्यमयुग्मनेत्रं विषमाक्षमदूरात् पश्यन्, साध्वसेन सन्नहस्तो विश्लथपाणिः सन्, स्वहस्तात् स्रस्तं शरं चापमपि चापञ्च नालक्षयत् न विवेद। भीतो मुह्यतीति भाव इति मल्लिनाथः ॥ ४३ ॥

अत्र स्वहस्तस्रस्तस्याप्यज्ञातत्ववचनेन साध्वसस्योत्कर्ष उक्तः। तथाभूतत्वमेवोपपादयति—मनसाऽप्यधृष्यमिति। सङ्कल्पेनाप्यनभिभवनीयम्। अहमेनमभिभविष्यामीति सङ्कल्पयितुमप्यशक्यमित्यर्थ इति नारायणः ॥ ४३ ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
सन्धुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्या-
मदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ४४ ॥

निर्वाणेति। अथ निर्वाणेन नाशेन भूयिष्ठं निर्वाणभूयिष्ठं नष्टप्रायमित्यर्थः, अस्य स्मरस्य वीर्यं बलं वपुर्गुणेन सौन्दर्येण सन्धुक्षयन्तीव पुनरुज्जीवयन्तीव स्थिता, वनदेवताभ्यां सखीभूताभ्यामनुप्रयाताऽनुगता स्थावरराजकन्या पार्वती अदृश्यत दृष्टेति मल्लिनाथः ॥ ४४ ॥

निर्वाणभूयिष्ठम्। आहिताग्न्यादिषु पाठात् पूर्वनिपातनियमाभावः। कर्तरि निष्ठान्तश्चायं निर्वाणशब्दः 'निर्वाणोऽवाते' (८.२.५०) इति निपातितः। 'वीर्यं बले प्रभावे च' इत्यमरः। अत्र निर्वाणसन्धुक्षणशब्दाभ्यां मन्मथवीर्यस्याग्निसाम्यं प्रतीयते। तेन स्वात्यन्तदुस्सहत्वम्। तत्रस्थानां योषितां वनदेवतात्वाद् वनदेवताभ्यामित्युक्तम्। वक्ष्यति च 'योषितो वनदेवताः' इति। एते च विजया मालिनीति चेति प्रसिद्धे देवीसख्यौ इति नारायणः ॥ ४४ ॥

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मराग—
माकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं
वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ४५ ॥

तामेवाऽऽह चतुर्भिः—अशोकेति । अशोकपुष्पेण निर्भर्त्सितास्तिरस्कृताः पद्मरागा यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । आकृष्टहेमद्युतीनि आहृतस्वर्णाभरणवर्णानि कर्णिकाराणि यस्मिंस्तत्तथोक्तम्, मुक्ताकलापीकृतानि सिन्धुवाराणि निर्गुण्डीकुसुमानि यस्मिंस्तत् । 'सिन्दुवारेन्द्रसुरसौ निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि' इत्यमरः । वसन्तपुष्पाण्येवाभरणं वहन्तीति मल्लिनाथः ॥ ४५ ॥

वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती । वसन्तपुष्पाभरणमिति जातावेकवचनम् । वसन्तपुष्पमयान्याभरणानि दधानेत्यर्थः । वसन्तपुष्पाभरणानामितराभरणव्यतिरेकं प्रतिपादयितुं विशिनष्टि—अशोकेत्यादिना । तत्रादावशोककुसुमानामौज्ज्वल्यातिरेकात् तद्दर्शनं जातमिति पूर्वमशोकपुष्पाभरणं वर्णयति—अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागमिति । अनेन देव्याः काञ्चीनूपुरादिप्रयुक्तानामुत्तमतराणां पद्मरागाणामशोककुसुमेभ्यो न्यूनताप्रतीतिः प्रतिपादिता । मुक्ताकलापो हारः, मुक्ताकलापीकृतानि मुक्ताकलापतां प्रापितानि सिन्धुवारकुसुमानि यस्मिन् । अत्राभूततद्भावप्रयोगेण सिन्धुवारपुष्पाणां मुक्ताकलापापेक्षया बहुगुणत्वान्मुक्ताकलापमपहाय तत्स्थानप्रापणमुक्तमिति व्यतिरेकोपपत्तिरिति नारायणः ॥ ४५ ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा
सञ्चारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ४६ ॥

पर्याप्तपुष्पस्तवकावनम्रा पल्लविनी किसलयवती सञ्चारिणी लतेव स्थितेति शेष इति मल्लिनाथः ॥ ४६ ॥

अत्र स्तवकशब्देनैव विवक्षितार्थसिद्धावपि मनोहारित्वातिशयप्रदर्शनार्थं पुष्पशब्दप्रयोगः । यदुक्तं काव्यप्रकाशकृता—'कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः । सन्निधानादिबोधार्थम्, (समु० ७ का. ५८) इति । अत्र गौरीलतयोः स्तनस्तवकयो रक्तवासःपल्लवयोश्च परस्परसाम्यमुत्प्रेक्षाबीजमिति नारायणः ॥ ४६ ॥

सुगन्धिनिश्वासविवृद्धतृष्णं
बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम्।
प्रतिक्षणं सम्भ्रमलोलदृष्टि—
र्लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ४७ ॥

सुगन्धीति। सुगन्धिभिर्निश्वासैर्विवृद्धतृष्णम्। बिम्बतुल्योऽधरो बिम्बाधरः। 'बिम्बाधर इति वृत्तौ मध्यमपदलोपिन्याम्' (५. २. १५) इति वामनः। तस्य आसन्नचरं सन्निकृष्टचरं द्विरेफं भृङ्गं प्रतिक्षणं सम्भ्रमेण लोलदृष्टिश्चलाक्षी सती लीलारविन्देन निवारयन्तीति मल्लिनाथः ॥ ४७ ॥

तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
रतेरपि ह्रीपदमादधानाम्।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पचापः
स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे ॥ ४८ ॥

तामिति। सर्वावयवेषु अनवद्यामगर्ह्याम्। 'अवद्यपण्य०' (पा० ३. १. १०१) इति निपातः। रतेः कामकलत्रस्यापि ह्रीपदं लज्जानिमित्तमादधानां न्यूनतामावहन्तीमित्यर्थः, तां पार्वतीं वीक्ष्य पुष्पचापः कामो जितेन्द्रिये दुर्जयेऽपीत्यर्थः, शूलिनि शिवे विषये स्वकार्यसिद्धिं पुनराशशंसे चकमे। पूर्वं 'साध्वसस्रस्तहस्तः' इत्यादिना कार्यसिद्धेरुन्मूलितत्वाभिधानादिह पुनरित्युक्तमिति मल्लिनाथः ॥ ४८ ॥

रतेः कामदेवेन सह तत्रागतायाः कामपत्न्याः। अपिशब्देनान्यासां का गतिरिति द्योत्यते। रतिरपि तामवलोक्य किमपि व्रीडाकुला नूनं जातैवेत्यर्थः। तस्या रूपाभिमानदर्पं हरन्तीमिति भावः। शूलिनस्तीक्ष्णदण्डत्वेऽपि पुष्पकेतुः सुकुमारसाधनस्याऽऽत्मनस्तज्जयो नूनमनया भविष्यतीति कल्पितवानिति भाव इति नारायणः ॥ ४८ ॥

भविष्यतः पत्युरुमा च शम्भोः
समाससाद प्रतिहारभूमिम्।
योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं
दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ४९ ॥

भविष्यत इति। उमा च भविष्यतः पत्युः शम्भोः प्रतिहारभूमिं द्वारदेशं

समाससाद । 'स्त्री द्वार्द्वारि प्रतिहारः' इत्यमरः । स शम्भुश्चान्तः परमात्मेति संज्ञा यस्य तत् परं मुख्यम्, 'परं दूरान्यमुख्येषु' इति यादवः; ज्योतिर्दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य योगाद् ध्यानात् । 'योगः सन्नहनोपायः ध्यानसङ्गतियुक्तिषु' इत्यमरः । उपरराम उपारतः । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' (पा० १. ३. ८३) इति परस्मैपदमिति मल्लिनाथः ॥ ४९ ॥

अत्र चशब्दद्वयेन दैवादागतं यौगपद्यं द्योत्यत इति नारायणः ॥ ४९ ॥

ततो भुजङ्गाधिपतेः फणाग्रै-
रधः कथञ्चिद्धृतभूमिभागः ।
शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्कबन्धं निविडं बिभेद ॥ ५० ॥

तत इति । ततो भुजङ्गाधिपतेः शेषस्य फणाग्रैरधो भूमेरधः कथञ्चिदतियत्नेन धृतो भूमिभागः स्वोपवेशनभूभागो यस्य स तथोक्तः, वायुधारणाद्धितलाघवनिवृत्त्या भगवतो गुरुत्वादिति भावः । शनैः कृता प्राणानां प्राग्निरुद्धानां विमुक्तिः पुनः सञ्चारो येन स कृतप्राणविमुक्तिः, ईशो निविडं दृढं पर्यङ्कबन्धं वीरासनं बिभेद शिथिलीचकारेति मल्लिनाथः ॥ ५० ॥

फणाग्रैरिति बहुवचनेन सर्वासामपि स्वशक्तीनां तत्रैवोपयोगविधानमुक्तम्, भगवति योगादुपरते तद्भारमसहमानेनानन्तेन सर्वा अपि फणास्तदधोभाग एवाऽऽधाय भूमिर्धृताऽभूदिति भावः । कुम्भेन क्रमेण पूरितानां प्राणवायूनां योगशास्त्रोक्तरेचनक्रमेण विमुक्तिमाह—शनैरित्यादीति नारायणः ॥ ५० ॥

तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी
शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।
प्रवेशयामास च भर्तुरेनां
भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ५१ ॥

तस्मा इति । अथ नन्दी तस्मै भगवते, क्रियाग्रहणाच्चतुर्थी । प्रणिपत्य नमस्कृत्य शुश्रूषया सेवया निमित्तेनोपेतां सेवार्थमागतामित्यर्थः । शैलसुतां शशंस निवेदयामास । भर्तुः स्वामिनो भ्रूक्षेपमात्रेण भ्रूसंज्ञयैवानुमतप्रवेशामङ्गीकृतप्रवेशाम्, एनां शैलसुतां प्रवेशयामास चेति मल्लिनाथः ॥ ५१ ॥

एककर्तृकयोः शंसनप्रवेशनक्रिययोः समुच्चयेऽत्र चशब्द इति नारायणः ॥५१॥

तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं
स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ५२ ॥

तस्या इति । तस्याः पार्वत्याः सखीभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां स्वहस्तेन लून उपाचितः पल्लवभङ्गभिन्नः किसलयशकलमिश्रः शिशिरात्ययस्य वसन्तस्य सम्बन्धी पुष्पोच्चयः पुष्पप्रकरः । 'हस्तादाने चेरस्तेये' (पा० ३. ३. ४०) इति घञ्विषयत्वात् कवीनामयं प्रामादिकः प्रयोग इति वल्लभः । त्र्यम्बकपादमूले प्रणिपातपूर्वं नमस्कारपूर्वकं व्यकीर्यत विक्षिप्त इति मल्लिनाथः ॥ ५२ ॥

भग्नाः पल्लवाः पल्लवभङ्गाः, पल्लवभङ्गैर्भिन्नो मिश्रः पल्लवभङ्गभिन्नः । स्वयमेवाहृतैः पल्लवैरुपेत इत्यर्थ इति नारायणः ॥ ५२ ॥

उमाऽपि नीलालकमध्यशोभि
विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
चकार कर्णच्युतपल्लवेन
मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ५३ ॥

उमाऽपीति । उमाऽपि नीलालकानां मध्ये शोभत इति तथोक्तम्, अलकन्यस्तमित्यर्थः । नवकर्णिकारं विस्रंसयन्ती, कर्णात् च्युतः पल्लवो यस्य तेन मूर्ध्ना वृषभध्वजाय प्रणामं चकार । क्रियाग्रहणात् सम्प्रदानत्वमिति मल्लिनाथः ॥५३॥

अथ देव्याः प्रणाममाह—उमाऽपीति । अपिशब्दः पूर्वोक्तसखीप्रणामसमुच्चयार्थः । 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः । अत्र नीलशब्दनवशब्दाभ्यामलककर्णिकारकुसुमयोः परभागलाभातिशयः सूचित इति नारायणः ॥ ५३ ॥

अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
पुष्णन्ति लोके विपरीतमर्थम् ॥ ५४ ॥

अनन्येति । सा कृतप्रणामा देवी भवेन हरेण, अन्यां न भजतीति तमनन्यभाजम् ।

'भजो ण्विः' (पा० ३, २, ६२) इति ण्विप्रत्ययः । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । पतिमाप्नुहीति तथ्यं सत्यमेवाभिहितोक्ता उत्तरत्र तथैव सम्भवादिति भावः । अभिदधातेर्द्विकर्मकस्य दुह्यादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । तथाहि ईश्वरव्याहृतयो महापुरुषोक्तयः कदाचिदपि लोके भुवने, 'लोकस्तु भुवने जने' इत्यमरः; विपरीतं विसंवादिनमर्थमभिधेयं न पुष्णन्ति न बोधयन्तीत्यर्थ इति मल्लिनाथः ॥ ५४ ॥

देव्या प्रणतस्य देवस्याऽऽशीर्वादप्रकारमाह—

अनन्येति । सपत्नीसद्भावो हि स्त्रीणां परं दुःखकारणमिति भावः । ईश्वराणां वचनं देशान्तरे कालान्तरेऽवस्थान्तरे वा न व्यभिचरतीत्यर्थः । तत्प्रतिबन्धकं दुरितं निरस्यापि साध्यं साधयत्येवेति पुष्णन्तीत्यनेन द्योत्यते । हिशब्दः प्रसिद्धौ। प्रसिद्धिश्च श्रुतिस्मृतिषु । 'पाक' इति पाठे परिणाम इत्यर्थ इति नारायणः ॥ ५४ ॥

कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद् वह्निमुखं विविक्षुः ।
उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ५५ ॥

कामस्त्विति । कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्योमासान्निधानादयमेव बाणप्रयोगसमय इति ज्ञात्वा पतङ्गेन तुल्यं पतङ्गवत्, शलभवत् 'समौ पतङ्गशलभौ' इत्यमरः; 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' (पा० ५, १, ११५) इति वतिप्रत्ययः । वह्निमुखं विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः, विशतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । उमायाः समक्षमुमासमक्षम् । अक्ष्णोः समीपम् 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' (पा० ५, ४, १०७) इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । हरे बद्धलक्ष्यः सन् शरासनस्य ज्यां मौर्वीं मुहुराममर्श परामृष्टवानिति मल्लिनाथः ॥ ५५ ॥

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशोषितां भानुमतो मयूखै—
र्मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ॥ ५६ ॥

अथेति । अथ गौरी तपोऽस्यास्तीति तपस्वी, 'अस्मायामेधास्रजो विनिः'

(पा० ५, २, १२१) इति विनिप्रत्ययः; तस्मै तपस्विने गिरिशाय ताम्ररुचा रक्तवर्णेन करेण भानुमतोऽशुंमतो मयूखैर्विशोषितां मन्दाकिन्याः पुष्कराणि पद्मानि तेषां बीजानि तेषां मालां जपमालिकामुपानिन्ये समर्पितवतीति मल्लिनाथः ॥ ५६ ॥

दैवात् परिचयस्य कारणान्तरमपि तदैव जातमित्याह—अथेति । तपस्विन इत्यनेन तादृशोपायनविशेषौचित्यं द्योत्यते । मन्दाकिनीशब्देन पद्माक्षाणां सुलभत्वमुक्तम्, मन्दाकिन्या हिमवच्छिखरवर्तित्वात् । मन्दाकिनीसम्बन्धेन पद्माक्षाणां पावनत्वाधिक्यं च द्योत्यते । पद्माक्षस्य धारणमात्रमेवातः परं कर्तव्यम् । संस्कारस्तु सर्वोऽपि कृत एवेत्याह—भानुमत इत्यादि । भगवदुपायनार्थं स्वयमेवाऽऽदाय शोषितामित्यर्थ इति नारायणः ॥ ५६ ॥

प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
सम्मोहनं नाम च पुष्पधन्वा
धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ॥ ५७ ॥

प्रतिग्रहीतुमिति । त्रिलोचनश्च प्रणयिप्रियत्वादर्थिप्रियत्वात् तामक्षमालां प्रतिग्रहीतुं स्वीकर्तुमुपचक्रमे । पुष्पं धनुर्यस्य स पुष्पधन्वा कामश्च । 'वा संज्ञायाम्' (पा० ५, ४, १३३) इत्यनङादेशः । सम्मोह्यतेऽनेनेति सम्मोहनं नाम । नामेति प्रसिद्धौ । अमोघं बाणं सायकं धनुषि समधत्त संहितवानिति मल्लिनाथः ॥ ५७ ॥

प्रणयिनः प्रार्थयितारः, 'प्रणयः स्नेहयाच्ञयोः' इति भोजः; । ते प्रिया यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्माद्धेतोः, दाक्षिण्यादित्यर्थः । सम्मोहन इति प्रसिद्धः ।

'द्रावणः क्षोभणश्चैव वशीकरण इत्यपि ।
आकर्षणश्च कामस्य बाणः सम्मोहनोऽपरः ॥'

इत्युक्तत्वात् । अत्र चकारद्वयेन यौगपद्यमुक्तम् । तेन च कामस्य क्षिप्रकारित्वं ध्वन्यत इति नारायणः ॥ ५७ ॥

अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
पुनर्वशित्वाद् बलवन्निगृह्य ।
हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षु—
र्दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ५८ ॥

अथेति । अथायुग्मानि नेत्राणि यस्य सोऽयुग्मनेत्रस्त्रिनेत्रः, वशित्वाजितेन्द्रियत्वाद् इन्द्रियक्षोभं पूर्वोक्तमिन्द्रियविकारं पुनर्बलवद् दृढं निगृह्य निवार्य स्वचेतोविकृतेः स्वचित्तविकारस्य हेतुं कारणं दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छुर्दिशामुपान्तेषु दृष्टिं ससर्ज प्रसारयामासेति मल्लिनाथः ॥ ५८ ॥

द्व्यादयो युग्मसङ्ख्या युग्मशब्देनोच्यन्ते । युग्मसङ्ख्याकनेत्रो न भवतीत्युग्मनेत्रः । प्रमादादुत्पथगामिनामिन्द्रियाणां निग्रहे वशिनामेव हि सामर्थ्यमित्यर्थः । पुनःशब्देन प्रत्याहरणमुक्तम् । पुनरपीत्यर्थ इति नारायणः ॥ ५८ ॥

स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
नतांसमाकुञ्चितसव्यपादम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ५९ ॥

स इति । स भगवान्, दक्षिणापाङ्गे निविष्टा स्थिता मुष्टिर्यस्य तं नतांसमाकुञ्चितः सव्यपादो यस्य तमालीढाख्यस्थानके स्थितमित्यर्थः; चक्रीकृतचारुचापं मण्डलीकृतसौम्यकोदण्डं प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिं मनोभवं ददर्श । आलीढलक्षणमाह यादवः—

'स्थानानि धन्विनां पञ्च तत्र वैशाखमस्त्रियाम् ।
त्रिवितस्त्यन्तरौ पादौ मण्डलं तोरणाकृती ॥
अन्वर्थं स्यात् समपदमालीढं तु ततोऽग्रतः ।
दक्षिणे वाममाकुञ्च्य प्रत्यालीढं विपर्यये' ॥ इति ॥

इति मल्लिनाथः ॥ ५९ ॥

तपःपरामर्शविवृद्धमन्यो—
र्भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीया—
दक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ६० ॥

तप इति । तपःपरामर्शेन तपस आस्कन्दनेन विवृद्धमन्योः प्रवृद्धकोपस्य

भ्रूभङ्गेण दुष्प्रेक्ष्यं दुर्दर्शं मुखं यस्य तस्य हरस्य तृतीयादक्ष्णः स्फुरन् उद्दीप्यमान उदर्चिरुद्भूतज्वालः कृशानुरग्निः सहसाऽतर्कितमेव, 'अतर्किते तु सहसा' इत्यमरः; निष्पपात किल निश्चक्राम खलु, इति मल्लिनाथः ॥ ६० ॥

भगवतस्तत्तादृशमदनदर्शनजं क्रोधं तत्फलञ्चाऽऽह-तप इति। कृशानुरिति, यः किल कल्पान्ते सकलमपि लोकं भस्मसात्करिष्यति। यदाह मुरारिः—

'नीललोहितललाटलाञ्छने लोचने जयति कोऽपि पावकः।
रक्षितस्य जगदन्तहेतवे यस्य संज्वलनमात्मभूरभूत्॥'

(अङ्क ७. श्लो० ३१.) इति। किलेतिह्ये। कृशानुनिष्पतनस्यावस्थां दर्शयति—स्फुरन्निति। आदौ तावत्तृतीयलोचने किञ्चित्प्रकाशमानो दृष्ट इत्यर्थः। द्वितीयावस्थां दर्शयति—उदर्चिरिति। तदनन्तरं जाज्वल्यमानो दृष्ट इत्यर्थः। अत्र स्फुरन् उदर्चिः निष्पपातेति पदत्रयेण कृशानुस्वभावसिद्धः क्रमो विवक्षित इत्यवसेयमिति नारायणः ॥ ६० ॥

क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद्गिरः खे मरुतां चरन्ति।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ६१ ॥

क्रोधमिति। हे प्रभो स्वामिन्, क्रोधं संहर संहर निवर्तय निवर्तय। 'चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम्' (पा० वा० ८, १, १२) इति द्वित्वम्। 'सम्भ्रमेण प्रवृत्तिश्चापलम्' इति काशिका। इत्येवं मरुतां देवानां गिरो वाचः खे व्योम्नि यावत् चरन्ति प्रवर्तन्ते, तावत् तत्कालमेव भवस्य नेत्राज्जन्म यस्य स भवनेत्रजन्मा। 'अवर्ज्यो बहुव्रीहिर्व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपदः' (काव्यालं० सू० वृ० ५, १, १९) इति वामनः। स वह्निर्मदनं भस्मैवावशेषो यस्य तं भस्मावशेषं चकार, ददाहेत्यर्थः, इति मल्लिनाथः ॥ ६१ ॥

कृशानुनिष्पतनस्य फलमाह—क्रोधमिति। संहरेति प्रार्थनायां लोट्। द्विर्वचनं तु सम्भ्रमं प्रतिपादयति। इतिशब्दः प्रकारवाची। चरन्तीत्यत्र लट्प्रयोगस्यायं निर्वाहः—'तदादौ च' इति भोजसूत्रम्, तस्य चायं वृत्तिग्रन्थः—तदादौ चोपपदे भूतार्थे लट् भवतीति। वृत्तौ चायमेव श्लोक उदाहरणत्वेन दर्शितः; 'अथाऽऽह वर्णी' (स० ५, श्लो० ६५) इति च। माधवस्त्वेवमाह—यावत्ताव-

च्छन्दौ क्रिययोस्तुल्यकालतामाहतुः। गिरां चरणे वर्तमाने सति वह्निः काममदहदित्यर्थः। नहि मरुतां वचनेषु चरत्सु वह्निः काममदहदिति प्रयोगे कोऽपि दोष इति। वाक्यप्रचारसमकालमेव मदनो दग्धोऽभूदित्यर्थः। अत्र भवनेत्रजन्मेत्यनेन दहनसामर्थ्यं द्योत्यते। देवानां परमेश्वरप्रतिकूलः समुद्यतोऽपि भस्मोऽभूदिति अनेनैव श्लोकेन दर्शितः। पुनश्च भग्नमदैर्देवैः सेनानीप्रसूत्यै भगवानभ्यर्थितोऽभूदित्यवसेयम्। अत एव षष्ठे सर्गे हर एव वक्ष्यति—

'सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः।
अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रतियाचितः॥' इति नारायणः॥ ६१॥

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम्।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव॥ ६२॥

तीव्रेति। तीव्राभिषङ्गप्रभवेणातिदुःसहाभिभवसम्भवेन। 'अभिषङ्गः पराभिभवे सङ्गे आक्रोशनेऽपि च' इति वैजयन्ती। इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां वृत्तिं व्यापारं संस्तम्भयता प्रतिबध्नता मोहेन मूर्च्छायाः कर्त्रा, रतिर्मदनभार्या मुहूर्तं ज्ञातं भर्तृव्यसनं भर्तृनाशो यया सा तथोक्ता सती कृतोपकारेव बभूव, सहसा दुःखोपनिपातान्मुमूर्च्छेत्यर्थः। मोहेन दुःखसंवेदनाभावात्तस्योपकारकत्वोक्तिरिति मल्लिनाथः॥ ६२॥

अथ परमेश्वरागतस्य तत्तादृशस्य रौद्ररसस्य 'रौद्रात्तु करुणो रसः' इति न्यायेन कार्यभूतमुत्तरसर्गे वर्णयिष्यमाणं करुणमुपक्षिपति—तीव्रेति। मोहेन करुणव्यभिचारिणा प्रलयाख्येन सात्त्विकेन भावेन कर्त्रा—

'स्तम्भप्रलयरोमाञ्चाः स्वेदो वैवर्ण्यवेपथू।
अश्रुवैस्वर्यमित्यष्टौ स्तम्भोऽस्मिन्निष्क्रियाङ्गता॥
प्रलयो नष्टसंज्ञत्वं शेषाः स्युर्व्यक्तलक्षणाः।' (प्रकाश ४ श्लो० ५-६)

इति दशरूपके। अभिषङ्गस्तु कथ्यते। आक्रोशशापाभिभवसङ्गेष्वाह तु सज्जनः। दुःखे पराभवे त्वाह सिंहः' इति केशवः, इति नारायणः॥ ६२॥

तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी
वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।
स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुमिच्छ—
न्नन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ६३ ॥

तमिति । तपस्वी तपोनिष्ठो भूतपतिः शिवस्तपसो विघ्नमन्तरायभूतं तं काममाशु वज्रोऽशनिर्वनस्पतिं वृक्षमिवावभज्य भङ्क्त्वा स्त्रीसन्निकर्षं स्त्रीसन्निधानं परिहर्तुमिच्छन्, तस्यानर्थहेतुत्वादिति भावः । सभूतः सगणः सन् अन्तर्दधे, इति मल्लिनाथः ॥ ६३ ॥

अथ मदने दग्धे दाह्याभावात्प्रशान्तरोषस्य देवस्य पुनरपि शान्ते विश्रान्तिमाह—

तमिति । आशु इति शान्तरसस्यादरविच्छेदः प्रकाश्यते । तत्र हेतुः— तपस्वीति । नित्ययोगे मतुप् । पुराणप्रसिद्धश्चायमर्थः 'शिवो योगरतः शश्वद्' इत्यादि । वज्रोऽशनिः, उपमानेन तत्स्वभावत्वं द्योत्यते । स्त्रीसन्निकर्षं परिहर्तुम् 'अङ्गारसदृशी नारी घृतकुम्भसमः पुमान्' इति न्यायेन देवीसन्निकर्षेण ममावश्यं चित्तविकारो भविष्यति देव्या वैलक्ष्यविषादादिदर्शनेन कामपत्न्याः शोकानुसन्धान- दर्शनेन च तपसो महान् विघ्नो भविष्यतीत्याशङ्कयेत्यर्थः, अन्तर्दधेऽन्तर्धानेन तद्देशत्यागमजहात् । अत्र भूतशब्दः सर्वपरिच्छदानामुपलक्षणम्, सर्वस्यापि स्वेच्छापरिकल्पितत्वादिति नारायणः ॥ ६३ ॥

शैलात्मजाऽपि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथञ्चित् ॥ ६४ ॥

शैलात्मजेति । शैलात्मजा पार्वत्यपि उच्छिरस उन्नतशिरसो महतः पितुरभिलाषं 'हरो वरोऽस्तु' इति मनोरथम्, ललितं सुन्दरमात्मनो वपुश्च व्यर्थं निष्फलं समर्थ्य विचार्य सख्योः समक्षं पुर इति च हेतुनाऽधिकं जातलज्जा, समानजनसमक्षमवमानस्यातिदुस्सहत्वादिति भावः । शून्या निरुत्साहा सती कथञ्चित् कृच्छ्रेण भवनस्याभिमुखी जगामेति मल्लिनाथः ॥ ६४ ॥

न केवलं देवस्तद्देशवासमजहादपि तु शैलात्मजापीत्यपिशब्दार्थः। समक्षम् अक्ष्णोः समीपे। 'अव्ययं विभक्ति०' (पा० २. १. ६.) इत्यादिना समासः 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' (पा०२. ४. ८४) इत्यम्भावः। इतिशब्दः सखीसाक्षात्कारस्य लज्जाधिक्ये हेतुत्वं द्योतयति। सौभाग्यभङ्गस्यान्यदर्शनमेवात्यन्तलज्जावहम्, किं पुनः सखीदर्शनमिति भावः। इत्यमभिप्रवृद्धस्य मनोरथस्यात्यन्तभङ्गे जाते सति सञ्जातायाश्चिन्ताया अनुभावमाह—शून्येति। आत्मानमप्यजानानेति भाव इति नारायणः॥ ६४॥

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम्।
सुरगज इव बिभ्रत्पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घीकृताङ्गः॥ ६५॥

सपदीति। सपदि अद्रिर्हिमवान् रुद्रस्य संरम्भात् कोपाद् भीत्या, 'संरम्भः सम्भ्रमे कोपे' इति विश्वः; । मुकुलिताक्षीं निमीलितनेत्राम्। 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' (पा० ५. ४. ११३) इति षच्प्रत्ययः। 'षिद्गौरादिभ्यश्च' (पा० ४. १. ४१) इति ङीष्। अनुकम्पितुमर्हामनुकम्प्याम्। 'ऋहलोर्ण्यत्' (पा० ३. १. १२४) इति ण्यत्प्रत्ययः। दुहितरं दोर्भ्यामादाय दन्तयोर्लग्नां पद्मिनीं नलिनीं बिभ्रत् सुरगज इव वेगेन रयेण दीर्घीकृताङ्ग आयतीकृतशरीरः सन् पन्थानं प्रतिगता प्रतिपथा मार्गानुसारिणी गतिर्यस्य स प्रतिपथगतिरासीत्, पन्थानमनुसृत्य जगामेत्यर्थ इति मल्लिनाथः॥ ६५॥

इति श्रीमन्महामहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां कुमारसम्भवव्याख्यायां सञ्जीवनीसमाख्यायां तृतीयः सर्गः॥

प्रतिपथगतिः पन्थानं प्रतिगता प्रतिपथा। 'अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया' इति समासः। 'ऋक्पूरब्धूः०' इत्यादिना समासान्तः। प्रतिपथा गतिर्यस्य स प्रतिपथगतिः। येन पथा पूर्वमागतस्तेनैव गतवानित्यर्थः। एतच्च वेगेन प्रतिपथगमनं वैलक्ष्यद्योतकम्। यथा सुरगजः पद्मिनीं बिभ्रद् यथागतं गच्छति, तथा हिमवान् पुत्रीं दोर्भ्यामित्यर्थः। अनेनोपमानेनानुरूपता द्योत्यते। गमनप्रकारमाह-वेगदीर्घीकृताङ्ग इति। वेगेन सत्वरप्रयाणेन दीर्घीकृतमङ्गं मेघो येन स तथा।

'अङ्गमित्यस्य स्थानेऽभ्रमिति नारायणेन पठ्यते' अभ्युन्नताङ्गसङ्घट्टनाद् दीर्घीकृतगगनासक्तमेघमण्डल इत्यर्थः । एतच्च विशेषणं सुरगजेऽपि योजनीयम् । अनेन विशेषणेन महाबलत्वं महाशरीरत्वञ्च द्योत्यत इति नारायणः ॥ ६५ ॥

इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसम्भवे महाकाव्ये मदनदहनो नाम तृतीयः सर्गः ॥

अथ महाकविकुमारदासविरचिते
जानकीहरणे नवमः सर्गः ।

इति प्रवृत्तस्य सुतस्य केषुचि-
द्दिनेषु यातेषु सुखेन भूपतिः ।
पुरं प्रतस्थे वनितापरिग्रहै-
स्त्रयं सुतानामितरैस्समस्य सः ॥ १ ॥

अथ सीतारामयोर्विवाहानन्तरं जनकपुरतो दशरथप्रस्थानं वर्णयति—इतीति । इत्येवं पूर्वनिर्दिष्टप्रकारेण सुखेन सामोदं प्रवृत्तस्य वर्तमानस्य सुतस्य रामस्य केषुचिद्दिनेषु कतिचिद्दिवसेषु यातेषु व्यतीतेषु, सुतानामितरत्त्रयं भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नस्वरूपं वनितापरिग्रहैः, वनिताः कुमार्य एव परिग्रहा दारास्तैः समस्य संयोज्य स भूपतिः, भुवः पृथिव्याः पतिः पालयिता राजा दशरथः पुरं प्रतस्थे अयोध्यां नगरीं प्रति प्रयाणं चकार, चचालेत्यर्थः । रामविवाहानन्तरं कतिचिद्दिवसातिक्रमे भरतलक्ष्मणशत्रुघ्नानां पाणिग्रहणमभूदित्यत्रोक्तम् । रामायणे तु रामविवाहमनु सद्य एव तेषां पाणिग्रह इति भेदः । तथाहि रामायणे—

'एवं दत्त्वा सुतां सीतां मन्त्रोदकपुरस्कृताम् ।
अब्रवीज्जनको राजा हर्षेणाभिपरिप्लुतः ॥
लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलामुद्यतां मया ।
प्रतीच्छ पाणिं गृह्णीष्व मा भूत् कालस्य पर्ययः ॥
तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ।
गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥
शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अब्रवीन्मिथिलेश्वरः ।
श्रुतकीर्तेर्महाबाहो पाणिं गृह्णीष्व पाणिना' ॥

परिग्रहा दाराः 'पत्नीपरिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः' इत्यमरः ।

समस्य सम्पूर्वादस्धातोर्ल्यपि रूपम् । प्रतस्थे—'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा० १. ३, २२) इत्यात्मनेपदम् । सर्गेऽस्मिन् वंशस्थं वृत्तम्—'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

उपेत्य पत्या सह शोकसम्पदा
कलत्रभारेण च मन्थरक्रमा ।
पितुः प्रयाणाभिमुखी भुवः सुता
ततान पादावुदबिन्दुभिर्दृशोः ॥ २ ॥

पतिगृहप्रयाणकाले समुपस्थिते सीतायाः पितुः समीपे शोकाविर्भावमाह—उपेत्येति । प्रयाणाभिमुखी प्रयाणस्याभिमुखी पतिगृहगमनोद्यता भुवः पृथिव्याः सुता *सीता शोकसम्पदा शोको बान्धवजनवियोगजनितस्तस्य सम्पदाधिक्यमतिशयः, प्राचुर्यमिति यावत् तया कलत्रभारेण च कलत्रयोः श्रोण्योः 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इत्यमरः । 'कलत्रं श्रोणौ भार्यायां दुर्गस्थाने च भूभुजाम्' इति हेमचन्द्रः । भारो गुरुत्वं तेन कारणेन च मन्थरो मन्दगामी क्रमः पादन्यासगतिर्यस्याः सा 'मन्दगामी तु मन्थरः' इत्यमरः । श्रोणिभारेण स्त्रीणां मन्थरगतित्वं प्रसिद्धम् । पत्या रामेण सहोपेत्य प्राप्य 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा० २. ३. १९) इति तृतीया । पितुर्जनकस्य पादौ चरणौ सीता स्वदृशोर्नेत्रयोरुदबिन्दुभिः उदकानां बिन्दव उदबिन्दवस्तैः, ततान प्रक्षालितवतीत्यर्थः । उदबिन्दव इत्यत्र 'मन्थौदनसक्तु-बिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहेषु च' (पा० ३. ३. ६०) इत्युदकस्य उदादेशः । सीतानेत्राश्रूणां बाहुल्यात् शोकातिशयो व्यज्यते ॥ २ ॥

---

* सीताया उत्पत्तिवर्णनम्

वाल्मीकिरामायणे बालकाण्डे षट्षष्टितमे सर्गे दृश्यते ।

अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलादुत्थिता ततः ।
क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥
भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ।
वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥

पद्मपुराणेऽपि—

'अथ लोकेश्वरी लक्ष्मीर्जनकस्य पुरे स्वतः ।
शुभक्षेत्रे हलोत्खाते तारे चोत्तरफाल्गुने ॥
अयोनिजा पद्मकरा बालार्कशतसन्निभा ।
सीतामुखे समुत्पन्ना बालभावेन सुन्दरी ॥
सीतामुखोद्भवात्सीता इत्यस्यै नाम चाकरोत् ।

असावपत्यं गुणपक्षवर्तिनीं
मतिं समालम्ब्य गुणैः पुरस्कृतम् ।
जगौ ततः साधु गुरुर्गरीयसीं
गिरं सतीनामुचितव्रताश्रयाम् ॥ ३ ॥

अथ षड्भिः श्लोकैर्जनकस्योपदेशं दर्शयति—असाविति । ततः सीतायाः समुपस्थितपितृवियोगहेतुकाश्रुप्रवाहानन्तरम् असौ विदेहो गुरुः पिता, सदुपदेशकर्तृत्वाद् गुरुरिव पितेति बोध्यम् । गुणपक्षवर्तिनीं गुणानां पक्षे वर्तितुं शीलमस्या इति सा गुणपक्षवर्तिनी तां गुणपक्षावलम्बिनीं मतिं बुद्धिं समालम्ब्य समाश्रित्य गुणैर्दयादाक्षिण्यादिभिः पुरस्कृतं सम्मानितं 'नमस्पुरसोर्गत्योः (पा० ८. ३. ४०) इति विसर्गस्य सः । अपत्यं न पतन्ति पितरोऽनेनेत्यपत्यं सीतां सतीनां साध्वीनाम् उचितव्रताश्रयाम् उचितं व्रतमाश्रयत इत्युचितव्रताश्रया तां शास्त्रानुकूलनियमावलम्बिनीं गरीयसीं गुर्वर्थप्रतिपादिकां गिरं वाणीं साधु सम्यक् प्रकारेण यथा स्यात्तथा जगौ उवाच । अपत्यमित्यत्र 'अकथितञ्च' (पा० १. ४. ५१) इति द्वितीया ॥ ३ ॥

परः प्रकर्षो वपुषः समुन्नति-
र्गुणस्य तातो नृपतिर्नवं वयः ।
इति स्म मा मानिनि ! मानमागमः
पतिप्रसादोन्नतयो हि योषितः ॥ ४ ॥

पर इति । वपुषः शरीरस्य परः सर्वश्रेष्ठः प्रकर्ष औत्कृष्ट्यम्, सर्वलोकातिशायिसर्वाङ्गसौन्दर्यम् । तथा च रघुवंशे—'वपुःप्रकर्षादजयद् गुरुं रघुः' । गुणस्य जातित्वादेकवचनम् । गुणानां दाक्षिण्यसौन्दर्यादिगुणानां समुन्नतिः शोभना उन्नतिः समुदयः । तातः पिता नृपती राजा, नवं च वयः, तारुण्यमित्यर्थः । रघुवंशेऽपि 'नवं वयः कान्तमिदं वपुश्च' । इत्येवं वपुःप्रकर्षादिहेतोः हे मानिनि मानोऽस्त्यस्या इति मानिनी तत्सम्बुद्धौ मानवति ! 'मानिनी तु स्त्रियां फल्यां मानी मानवति त्रिषु' इति मेदिनी । 'मानश्चित्तसमुन्नतिः' इत्यमरः । मा स्म आगमः भाग्येष्वनुत्सेकिनी भवेत्यर्थः । आगम इत्यत्र 'न माङ्योगे' (पा० ६. ४. ७४) इत्यड्निषेधः 'आ' इत्युपसर्गः । हि यतो योषितः पतिप्रसादोन्नतयः पतीनां प्रसादाः पतिप्रसादास्त एवोन्नतयो यासां तास्तथाभूता भवन्ति । पतिप्रसाद एव स्त्रीसमुन्नतिलक्षणमिति भावः॥ ४ ॥

स्त्रियो न पुंसामुदयस्य साधनं
त एव तद्धामविभूतिहेतवः ।
तडिद्वियुक्तोऽपि घनः प्रजृम्भते
विना न मेघं विलसन्ति विद्युतः ॥ ५ ॥

स्त्रिय इति । पुंसां पुरुषाणाम् उदयस्य समुन्नयस्य साधनमुपकरणं स्त्रियो न भवन्ति 'निर्वर्तनोपकरणानुव्रज्यासु च साधनम्' इत्यमरः । किन्तु तद्धामविभूतिहेतवस्तासां स्त्रीणां धाम्नस्तेजसो विभूतेरैश्वर्यस्य हेतवः कारणानि ते पुमांस एव । तदेव दृष्टान्तेनाह—तडिद्वियुक्तोऽपि तडिता स्त्रीरूपया विद्युता वियुक्तोऽपि हीनोऽपि पुरुषरूपो मेघः प्रजृम्भते प्रवर्धते, परन्तु स्त्रीरूपा विद्युतः पुरुषरूपं मेघं विना नैव विलसन्ति विराजन्ते । एतेन रामप्रसाद एव तेऽभ्युदय इति सूचितम् । तथा हि कुमारसम्भवे—'शशिना सह याति कौमुदी सह मेघेन तडित्प्रलीयते । प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि' ॥ ५ ॥

गतापि भर्त्रे परिकोपमायतं
गिरः कृथा मा परुषार्थदीपिनीः ।
कुलस्त्रियो भर्तृजनस्य भर्त्सने
परं हि मौनं प्रवदन्ति साधनम् ॥ ६ ॥

गतेति । भर्त्रे पत्ये रामायेत्यर्थः । आयतं दीर्घं चिरकालावस्थायिनं 'सुदूरं दीर्घमायतम्' इत्यमरः । परिकोपं बहुरोषं गतापि प्राप्तापि परुषार्थदीपिनीः परुषोऽप्रियश्चासावर्थः परुषार्थस्तस्य दीपिन्यो द्योतकाः परुषार्थदीपिन्यस्तास्तादृशीः परुषार्थयुक्ता गिरो वाणीः मा कृथाः, परुषवचनानि न ब्रूया इत्यर्थः । यथा चाह कालिदासः—'भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः' । तदेवाह—भर्तृजनस्य भर्ता एव जनो भर्तृजनस्तस्य पत्युर्भर्त्सनेऽपकारवचने 'भर्त्सनं त्वपकारगीः' इत्यमरः । कुलस्त्रियः कुलपालिका स्त्री कुलस्त्री तस्याः । शाकपार्थिवादिवत्समासः । मौनं मुनेर्भावः कर्म वा 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण् । मौनतयाऽवस्थानं परं सर्वोत्कृष्टं साधनमुपायम् 'साधनं भृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धौषधौ गतौ निर्वर्तनोपायमेढ्रे' इति मेदिनी । प्रवदन्ति कथयन्ति पूर्वे नीतिज्ञा आचारव्यवहारकुशलाः । मौनेन कलहो नास्तीति नीतिरिति भावः ॥ ६ ॥

पतिव्रता वश्यमवश्यमङ्गना
करोति शीलेन गुणस्पृहं पतिम् ।
विनष्टचारित्रगुणा गुणैषिणः
पराभवं भर्तुरुपैति दुस्तरम् ॥ ७ ॥

पतिव्रतेति । पतिव्रता पत्यौ व्रतं नियमोऽस्या इति सा, यद्वा पत्युर्व्रतमस्या इति सा, पतिरेव व्रतमस्या इति सा । पतिशब्दः पतिसेवायां लाक्षणिकः । 'पुरन्ध्री सुचरित्रा तु सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः । अङ्गना प्रमदा शीलेन सदाचारेण गुणस्पृहं गुणेषु स्पृहा यस्य स गुणस्पृहस्तं तादृशं गुणाभिलाषिणं पतिं भर्तारमवश्यं निश्चयेन वश्यं वशमधीनत्वं गतो वश्यस्तं विनीतमिति यावत्, 'वशं गतः' (पा० ४. ४. ८६) इति यत् । 'वश्यः प्रणेयो निभृतविनीतप्रश्रितास्समाः' इत्यमरः । करोति विदधाति । विनष्टचारित्रगुणा तु विनष्टश्चारित्रस्य गुणो यस्याः सा तादृशी असच्चारित्राऽङ्गना कुलटा गुणैषिणो गुणानिच्छतीति गुणैषी तस्य गुणाभिलाषिणो भर्तुः पत्युर्दुस्तरं तरितुं दुष्करमसहनीयं पराभवं तिरस्कारमुपैति प्राप्नोति । एवं स्वपातिव्रत्येन स्वाधीनं कुरुष्वेति भावः ॥ ७ ॥

अलं त्वयि व्याहृतिविस्तरेण मे
कुरुष्व तद्यच्चरितं त्वदाश्रयम् ।
श्रुतिं प्रयातं जरसेव जर्जरं
सहस्रधेदं हृदयं न दारयेत् ॥ ८ ॥

अलमिति । त्वयि विषये मे मम व्याहृतिविस्तरेण व्याहृतेः शब्दानां विस्तरस्तेन वचःसमूहेन अलम्, त्वां प्रत्येतावदेव वचनं पर्याप्तमिति भावः । विस्तर इत्यत्र प्रथनस्य शब्दविषयत्वात् 'प्रथने वावशब्दे' (पा० ३. ३. ३३) इति घञ् न । यत् त्वदाश्रयं त्वमेवाश्रयो यस्य तत् त्वदधीनं चरितं श्रुतिं मे प्रयातं श्रवणेन्द्रियविषयीभूतं सत् जरसेव वार्धक्येनेव जर्जरं जर्जरीभूतं मम हृदयं सहस्रधाऽनेकशो न विदारयेत् न खण्डयेत् तत्कुरुष्व । यथा त्वच्चरित्रश्रवणेन जराजीर्णं मे हृदयं न विदीर्येत तथा विधेयं भवत्या । एतेन सच्चरित्रपालने हेतुर्दर्शितः ॥ ८ ॥

अयं त्वदेकप्रवणो मनोरथो
　　वृथाद्य दैवादपि नाम नो भवेत्।
इति प्रवक्तुर्जरतो निरासिरे
　　निगृह्य कण्ठं वचनानि मन्युना ॥ ९ ॥

अयमिति । त्वदेकप्रवणः, प्रवन्तेऽनेन, अत्र वेति प्रवण आयत्तः । 'प्रवणः क्रमनिम्नोर्व्यां प्रह्वे च स्याच्चतुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षीणे प्रगुणे समुदाहृतः' इति धरणिः । 'प्रवणस्तु क्षणे प्रह्वे क्रमनिम्ने चतुष्पथे । आयत्ते च' इति हेमचन्द्रः । तथा च कुमारसम्भवे—'परिणेष्यति पार्वती यदा तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।' एकश्चासौ प्रवणश्चैकप्रवणः, त्वय्येकप्रवणस्त्वदेकप्रवणस्त्वदायत्तः अयं सच्चरित्रपालनविषयको मे मनोरथः । अद्य दैवादपि पूर्वकृताशुभाध्यवसायादपि नामेति सम्भावनायाम् । वृथाऽन्यथा न भवेन्न स्यादित्यमुना प्रकारेण जरतो वृद्धस्य प्रवक्तुरुपदेष्टुर्जनकस्य वचनानि मन्युना सीतावियोगसमुत्थेन शोकेन 'मन्युः पुमान् क्रुधि दैन्ये शोके यज्ञे च' इति मेदिनी । कण्ठं निगृह्य निरासिरे बहिर्जग्मुः । कण्ठस्तम्भाद्विश्रान्तवाक्यसन्ततिर्जनकस्तूष्णीमासीत् । शाकुन्तले यथा—'कण्ठः स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम्' ॥ ९ ॥

उदग्रभासः शिखया शिखामणेः
　　स्रजा च धम्मिल्लकिरीटदष्टया ।
प्रमृज्य पादौ जनकस्य जम्पती
　　क्षयादयातामथ लम्भिताशिषौ ॥ १० ॥

उदग्रेति । अथ तद्वाक्यविरामानन्तरम् उदग्रभास उदग्रा महती भा दीप्तिर्यस्य स उदग्रभास्तस्य शिखामणेः शिखाया मणिः शिखामणिस्तस्य चूडामणेः शिखया अग्रप्रान्तेन, धम्मिल्लकिरीटदष्टया धम्मिल्लः स्त्रीणां संयताः केशास्तस्मिन् यः किरीटो मुकुटं तेन दष्टा तया धम्मिल्लकिरीटलग्नया स्रजा मालया च जनकस्य राज्ञः पादौ चरणौ प्रमृज्य शिरसा प्रणम्य प्रमार्जनानन्तरञ्च लम्भिताशिषौ लम्भिता आशिषो याभ्यां तौ प्राप्ताशिषौ जम्पती दम्पती क्षयात् प्रासादात् 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हेमचन्द्रः । 'क्षयो निवासे' (पा० ६. १. २०१) अयातां निरगच्छताम् ॥ १० ॥

कृतो वियोगेन शुचः समुद्भवः
समर्पितः साधुवरेण सम्मदः ।
मनस्यवस्थाननिमित्तमीशितुः
क्षणं विवादानिव तस्य चक्रतुः ॥ ११ ॥

अथ जनकस्य मनसि शोकहर्षयोर्युगपत्प्रादुर्भावं दर्शयति—कृत इति। वियोगेन दुहितृविश्लेषेण कृतो विहितः शुचः शोकस्य समुद्भवः, साधुवरेण साधुश्चासौ वरश्चेति साधुवरस्तेन, रामस्य वरोचितसद्गुणसम्पन्नत्वात्, समर्पितः सम्पादितः सम्मदः प्रमोदश्च 'मुत्प्रीतिः प्रमदो हर्षः प्रमोदामोदसम्मदाः' इत्यमरः। तस्य ईशितुः, ईष्टे इति ईशिता तस्य, 'तृन्' (पा० ३. २. १३५) इति तृन्। ऐश्वर्यवतो जनकस्य मनसि हृदये क्षणं क्षणमात्रम् अवस्थाननिमित्तम् अवस्थानस्य स्थितेर्निमित्तं स्थित्यर्थमित्यर्थः। विवादान् कलहानिव चक्रतुर्विदधाते। जनकस्य हृदि दुहितृवियोगजः शोकः सद्गुणसम्पन्नजामातृलाभाद्धर्ष इत्युभयं युगपत् प्रादुर्बभूवेति बोध्यम् ॥ ११ ॥

हलायुधाभस्य सकाहलो रवः
पयोधिनिर्घोषगभीरभैरवः ।
ततः प्रगल्भाहतभेरिसम्भवः
प्रकाशयामास गतिं समन्ततः ॥ १२ ॥

हलायुधाभस्येति। ततस्तदनन्तरं प्रगल्भं प्रबलं यथा स्यात्तथाऽऽहता ताडिता या भेरिर्दुन्दुभिः 'भेरिः स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इत्यमरः। तया सम्भवो यस्य स तादृशः पयोधिनिर्घोषगभीरभैरवः पयोधेः समुद्रस्य निर्घोषा घनघोरशब्दः पयोधिनिर्घोषस्तद्वद् गभीरोऽत एव भैरवोऽत्यन्तभीषणः 'भैरवः पुंसि शङ्करे भीषणे त्रिषु' इति मेदिनी। सकाहलः काहलया वाद्यभाण्डेन सहितः 'काहला वाद्यभाण्डस्य भेदे चाप्सरसां भिदि' इति मेदिनी। रवः शब्दः हलायुधस्य बलरामस्य आभा इवाभा यस्य स हलायुधाभस्तस्य गौरवर्णस्य रामस्य गतिं प्रस्थितिं समन्ततश्चतुर्दिक्षु प्रकाशयामास प्रस्थानकालोऽयमित्युद्घोषयामास ॥ १२ ॥

गजेन्द्रघण्टाघटितश्च निस्स्वनः
करेणुकाबृंहितबृंहितो मुहुः ।
भयं वितन्वन् भवनेषु पक्षिणां
दिशः ससर्पाथ समं समुद्भवः ॥ १३ ॥

गजेन्द्रेति । अथ प्रस्थानघोषणानन्तरं गजेन्द्रघण्टाघटितः गजानामिन्द्रा गजेन्द्रास्तेषां हस्तिवराणां घण्टाभिर्घटितः समुत्पादितो निस्स्वनो रवश्च मुहुः पुनः करेणुकाबृंहितबृंहितः सन् करेणुकानां हस्तिनीनां बृंहितेन गर्जितेन 'बृंहितं करिगर्जितम्' इत्यमरः । बृंहितो वर्धितश्च सन् समं युगपदेव समुद्गतः प्रादुर्भूतो भवनेषु नीडेषु पक्षिणां भयं वितन्वन् भीतिमुत्पादयन् दिशः ससर्प सर्वासु दिक्षु प्रससारेत्यर्थः ॥ १३ ॥

समारुरोहाथ रथं महारथः
सहेमचित्रं सह राजकन्यया ।
दिनादिसन्ध्यानुगतां पिशङ्गितां
स्वरश्मिदीप्त्येव दिवं दिवाकरः ॥ १४ ॥

समारुरोहेति । अथ प्रयाणपटहानन्तरं महारथः शस्त्रकोविदः 'धनुर्वेदस्य तत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः । सहस्रं योधयत्येकः स महारथ उच्यते' ॥ यद्वा 'एको दशसहस्राणि योधयेद्यस्तु धन्विनाम् । शस्त्रशास्त्रप्रवीणश्च स महारथ उच्यते' ॥ रामो राजकन्यया राज्ञः कन्या राजकन्या तया सीतया सह 'सहयुक्तेऽप्रधाने' (पा० २. ३. १९) इति तृतीया । स्वरश्मिदीप्त्या स्वस्यात्मनो रश्मयः किरणाः स्वरश्मयः 'किरणोस्रमयूखांशुगभस्तिघृणिरश्मयः' इत्यमरः । तेषां दीप्तिः स्वरश्मिदीप्तिस्तया सह दिनादिसन्ध्यानुगतां दिनस्यादौ या सन्ध्या सा दिनादिसन्ध्या प्रातःसन्ध्या तामनुगताऽनुसृता तां पिशङ्गितां पीतवर्णां दिवमाकाशम् 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम्' इत्यमरः । दिवाकर इव सूर्य इव सहेमचित्रं हेममयानि चित्राणि हेमचित्राणि हेमचित्रैः सह वर्तत इति सहेमचित्रं सुवर्णमयं रथं समारुरोह । अत्र सुवर्णमयस्य स्यन्दनस्य प्रातःकालीनपिशङ्गवर्णाम्बरेण सह साम्यम् ॥ १४ ॥

शिरःप्रदेशस्थसमुद्गपेटिका
गृहीतवीणांशुकपञ्जरादयः ।
सवेत्रहस्तैः स्थविरैरधिष्ठिताः
स्त्रियोऽप्यनुस्यन्दनमत्यगुर्मुदा ॥ १५ ॥

शिर इति । शिरःप्रदेशस्थसमुद्गपेटिकागृहीतवीणांशुकपञ्जरादयः शिरसः प्रदेशाः शिरःप्रदेशास्तत्र तिष्ठन्तीति शिरःप्रदेशस्थाः समुद्गाश्च ताः पेटिकाश्च समुद्गपेटिकाः सौभाग्यपेटिकाः । शिरःप्रदेशस्था याः समुद्गपेटिकास्तासु गृहीता

वीणा वाद्यविशेषः 'वीणा तु वल्लकी' इत्यमरः, अंशुकानि पञ्जरादिश्च याभिस्तास्ता-दृश्यः । यद्वा शिरःप्रदेशस्थसमुद्गपेटिकाः, गृहीतवीणांशुकपञ्जरादय इति भिन्नमेव विशेषणद्वयम् । तत्रेत्थं समन्वयः । शिरःप्रदेशस्थाः समुद्गपेटिका यासां ताः । गृहीता वीणा अंशुकानि पञ्जरादिश्च याभिस्ताः । सवेत्रहस्तैः वेत्रा हस्ते येषां ते वेत्रहस्तास्तैस्सह वर्तन्त इति सवेत्रहस्तास्तैः स्थविरैर्वृद्धपुरुषैरधिष्ठिता युक्ताः स्त्रियोऽपि मुदा हर्षेण अनुस्यन्दनं स्यन्दनमनु । अव्ययीभावः । रथस्य पश्चात् अन्वयुः अन्वगमन् । 'इणो गा लुङि' (पा० २. ४. ४५) इतीणो गादेशः, 'गातिस्था०' (पा० २. ४. ७७) इति सिचो लुक् 'आतः' (पा० ३. ४. ११०) इति झेर्जुस्, 'उस्यपदान्तात्' (पा० ६. १. ९६) इति पररूपादेशो अन्वयुः ॥ १५ ॥

मदान्धमातङ्गघटाद्रिसंकटे
परिक्कणन्ती बलकायनिम्नगा ।
तरङ्गिता वल्गुतुरङ्गरङ्गितैः
पुरः प्रतस्थे पुरुहूततेजसः ॥ १६ ॥

मदान्धेति । मदान्धमातङ्गघटाद्रिसङ्कटे मदेनान्धानां मदोन्मत्तानां मातङ्गानां हस्तिनां या घटा राजिः सैवाद्रिरिव गिरिरिव तस्य सङ्कटं तस्मिन्, सङ्कटतीति 'कटे वर्षावरणयोः' इत्यस्य रूपम् । यद्वा 'सम्प्रोदश्च कटच्' (पा० ५. २. २९) इति समित्युपसर्गात्कटच्प्रत्ययः । एकत्राद्रिगामित्वाज्जलप्रवाहशब्देन अन्यत्रा-द्रिसमानाकारगजराजिपरिवेष्टितत्वात्तद्बृंहणनादेन अन्योन्यह्वानशब्देन च परिक्कणन्ती शब्दायमाना बलकायनिम्नगा बलमेव कायो बलकायः, निम्नं नीचैर्गच्छतीति निम्नगा नदी, बलकायनिम्नगा सेनात्मकनदी वल्गुतुरङ्गरङ्गितैः तुरङ्गाणामश्वानां रङ्गितानि गमनानि, वल्गूनि च मनोज्ञानि च' 'वल्गु स्थाने मनोज्ञे च वल्गु भाषितमन्यवद्' इति विश्वः । तानि तुरङ्गरङ्गितानि चेति वल्गुतुरङ्गरङ्गितानि तै-रन्यत्र तुरङ्गवद्गमनैस्तरङ्गिताः, तरङ्गाः सञ्जाता अस्या इति सा तथाभूता 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' (पा० ५. २. ३६) इतीतच् । गतिविशेषत उत्प्लुत्य गच्छन्ती काचिद्धावन्ती च सेना पुरुहूततेजसः पुरुहूतस्य इन्द्रस्य तेज इव तेजो यस्य तस्य रामस्य पुरोऽग्रे प्रतस्थे प्रचलिता 'समवप्रविभ्यः स्थः' (पा० १. ३. २२) इत्यात्मनेपदम् ॥ १६ ॥

स्वदृष्टिरोधि श्रवणाग्रमारुतै-
रजो रथोत्थं यदि नाहरिष्यत।
विनिर्गताभिर्न पुरो मदस्रुतां
घटाभिरद्रक्ष्यत वर्त्म दन्तिनाम् ॥ १७ ॥

स्वदृष्टीति। स्वदृष्टिरोधि स्वेषां दृष्टयः स्वदृष्टयस्ता रुणद्धीति तद् दृष्ट्युपरोधकं रथोत्थं रथेभ्य उत्थं रथसञ्चालनतः समुद्भूतं रजो धूलिः श्रवणाग्रमारुतैः अग्राश्च ते मारुताश्च अग्रमारुताः श्रवणानामग्रमारुताः श्रवणाग्रमारुतास्तैः, यद्वा श्रवणानामग्रेभ्य उत्थिता मारुताः श्रवणाग्रमारुतास्तैः कर्णसञ्चालनतो जायमानैर्वायुभिर्यदि नाहरिष्यत नापाकरिष्यत तदा मदस्रुतां मदं स्रवन्तीति मदस्रुतस्तेषां मदस्राविणां दन्तिनां हस्तिनां विनिर्गताभिरग्रतो गच्छन्तीभिर्घटाभिर्वर्त्म मार्गः पुरो नाद्रक्ष्यत ॥ १७ ॥

व्यतीतरथ्येऽथ रथे............

....

पपात तस्याः पुरगृह्यदीर्घिका-
समीरणानर्तितपद्मजं रजः ॥ १८ ॥

व्यतीतेति। अथ व्यतीतरथ्ये व्यतीता व्यतिक्रान्ता रथ्या प्रतोली येन स व्यतीतरथ्यस्तस्मिन् 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः। रथे पुरगृह्यदीर्घिकासमीरणानर्तितपद्मजं पुरगृह्या पुरबाह्या 'पदास्वैरिबाह्यापक्ष्येषु च' (पा० ३. १. ११९) इति बाह्यायां क्यप्, या दीर्घिका वापी 'वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरो वापी तु दीर्घिका' इत्यमरः। तस्याः समीरणेन वायुनाऽऽनर्तितेभ्यो बहुतरं चालितेभ्यः पद्मेभ्यो जायत इति तत्तादृशं रजस्तस्याः सीतायाः उपरि पपात ॥ १८ ॥

वराङ्गना प्रस्तरभेदकोटिभि-
र्हतस्य चक्रे चलनं वरूथिनः।
पिधाय यत्तच्चलनं पथि प्रियं
तमाललम्बे बलसन्निधावपि ॥ १९ ॥

वराङ्गनेति। पथि अध्वनि प्रस्तरभेदकोटिभिः प्रस्तराणां 'पाषाणप्रस्तरग्रावो-

पलाश्मानः शिला दृषत्' इत्यमरः, भेदाः शकलानि प्रस्तरभेदास्तेषां कोटयोऽग्रभागा-स्ताभिः चक्रे हतस्य विघट्टितस्य वरूथिनः वरूथो रथगुप्तिः सोऽस्यास्तीति तस्य रथगुप्तियुक्तस्य रथस्य। व्रियते रथोऽनेनेति। परप्रहरणाभिघातरक्षार्थं रथसन्नाहवदा-वरणम्। 'जॄवृञ्भ्यामूथन्' इत्युणादिसूत्रेण वृञ ऊथनि वरूथ इति। यच्छलनं तच्छलनं पिधाय समाश्रित्य पुरस्कृत्य, व्याजीकृत्येत्यर्थः। वराङ्गना वरा चासौ अङ्गना चेति उत्तमस्त्री सीता तं प्रियं रामभद्रं बलसन्निधावपि बलस्य सन्निधिर्बलसान्निधि-स्तस्मिन् सैन्यमध्येऽपि समालम्बे, प्रस्तरशकलबहुले पथि पाषाणखण्डै-र्विघट्टितस्य रथस्योच्चावचभावाद् रथक्षोभाद् भीता जातवेपथुः सीता रामं समाश्रयदित्यर्थः॥ १९॥

रथध्वनिप्रापितसम्मदं गवां
कुलं समुत्पुच्छयमानमुन्मुखम्।
उदग्रकर्णं परिधावदेकतो
ददर्श सीताथ वनान्तवर्तिनी॥ २०॥

रथेति। अथ वनान्तवर्तिनी वनस्यान्तो वनान्तो वनप्रदेशस्तत्र वर्तिनी सीता जानकी रथध्वनिप्रापितसम्मदं रथस्य ध्वनिना रथसञ्चलनशब्देन प्रापितो जनितः सम्मदो हर्षो यस्य तत् समुत्पुच्छयमानम् उत्पुच्छम् उन्मुखम् उद्गतं मुखं यस्य तदूर्ध्वमुखम्, उदग्रकर्णम् उदग्रा उत्थिताः कर्णा यस्य तद् उत्थितकर्णं गवां कुलं गोसमुदायम्, एकत एकस्यां दिशि परिधावद् इतस्ततो धावमानं ददर्श॥ २०॥

विनिद्रपद्मा मृदुभिः समीरणै—
र्विसारयन्त्यः कलहंसिकागिरः।
स्वदेशसीमासरितो विलङ्घिताः
शुचं वधूचेतसि साधु सन्दधुः॥ २१॥

विनिद्रेति। मृदुभिः समीरणैर्मन्दपवनैः विनिद्रपद्मा विनिर्गता निद्रा येषां तानि विनिद्राणि विकसितानि पद्मानि कमलानि यासु ताः सरितः, कलहंसिकागिरः कलहंसिकानां कलहंसस्त्रीणां गिरस्तदुच्चारणशब्दान् विसारयन्त्यः स्वदेशसीमासरितः स्वस्य देशः स्वदेशस्तस्य सीमायाः सरितो नद्यो विलङ्घिता उत्तीर्णाः सत्यो वधूचेतसि वध्वाश्चेतो वधूचेतस्तस्मिन् नवोढायास्सीतायाः स्वान्ते शुचं शोकं साधु

सम्यक् प्रकारेण सन्दधुर्निदधति स्म। स्वदेशसीमां क्रान्त्वा सीताया हृदि महान् शोकः प्रादुरासीत् ॥ २१ ॥

विवृत्तदृष्टा विषयव्यतिक्रमा-
च्छनैर्निमज्जन्त इवावनीतले।
स्वजन्मभूमौ गिरयो नृपात्मजा—
कपोलमातेनुरजस्रमश्रुभिः ॥ २२ ॥

विवृत्तेति। स्वजन्मभूमौ स्वस्य जन्मभूमिः स्वजन्मभूमिस्तस्यां विवृत्तदृष्टा विवृत्तेन विवर्तनेन दृष्टा गिरयः पर्वता विषयव्यतिक्रमात् विषयस्य स्वदेशस्य 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः, व्यतिक्रमस्त्यागस्तस्मात् स्वदेशपरित्यागपूर्वमन्यदेश-गमनाद् अवनीतले अवन्यास्तलमवनीतलं तस्मिन् पृथ्वीतले शनैर्मन्दं मन्दं निमज्जन्त इव। दूरगमने भूमौ निमज्जदिव वस्तु प्रतीयते। नृपात्मजाकपोलं नृपस्यात्मजा नृपात्मजा जनकपुत्री तस्याः कपोलो नृपात्मजाकपोलस्तम्, जातित्वादे-कवचनम्। अश्रुभिरजस्रम् अविरतम् 'सततेऽनारताश्रान्तसन्तताविरतानिशम्' इत्यमरः, आतेनुः। स्वदेशसीमामुल्लङ्घ्य विवर्तितवदना सीता दूरस्थान् स्वदेशपर्वतान् मुहुर्मुहुः पश्यन्ती शोकाभिभूता सती रुरोदेति भावः ॥ २२ ॥

द्विपेन्द्रदन्ताहतवन्यसल्लकी—
कषायगन्धिः पथि तत्र योषिताम्।
शनैर्विधुन्वन्नलकाग्रवल्लरी—
र्मुखानि पस्पर्श वनान्तमारुतः ॥ २३ ॥

द्विपेन्द्रेति। द्विपेन्द्रदन्ताहतवन्यसल्लकीकषायगन्धिः द्वाभ्यां पिबन्तीति द्विपा गजास्तेषामिन्द्रा द्विपेन्द्रास्तेषां दन्तैराहतास्ताडिता या वन्याश्च ताः सल्लक्यश्चेति वन्यसल्लक्योऽरण्यसल्लक्यस्तासां कषायस्य गन्ध इव गन्धो यस्य सः। सल्लकी गन्धद्रव्य-विशेषः, 'महेरुणा कुन्दुरुकी सल्लकी ह्लादिनीति च' इत्यमरः। वनान्तमारुतः वनस्य अन्तो वनप्रदेशस्तस्य मारुतो वायुः तत्र पथि मार्गे योषितां स्त्रीणाम् अलकाग्रवल्लरीः अलकानां कुटिलकेशानाम् 'अलकाश्चूर्णकुन्तलाः' इत्यमरः। अग्राणि अग्रभागास्तान्येव वल्लरयो मञ्जर्यस्ताः 'वल्लरिर्मञ्जरी स्त्रियौ' इत्यमरः। शनैर्मन्दं मन्दं विधुन्वन् कम्पयन् सन् मुखानि योषितां वदनानि पस्पर्श ॥ २३ ॥

अथ प्रतानः प्रततान तामसो
नृपस्य भीमं भयमादिशन् दिशः।
क्षिपन्क्षपाया विगमेऽपि संहतिं
प्रसह्य वैरोचनरोचिषां पथि ॥ २४॥

अथेति। अथ विदेहदेशत्यागानन्तरं तामसस्तमसो जातः प्रकर्षेण तानो जालो नृपस्य दशरथस्य भीमं भयङ्करं भयमादिशन् सूचयन् क्षपाया रात्र्या विगमेऽपि व्यत्ययेऽपि वैरोचनरोचिषां विरोचनाद् आगतानि वैरोचनानि, वैरोचनानि च तानि रोचींषि च वैरोचनरोचींषि तेषां सूर्यरश्मीनां संहतिं समुदायं प्रसह्य बलाद् क्षिपन् पथि मार्गे दिशः प्रततान छादयामासेत्यर्थः ॥ २४ ॥

अरिष्टसन्तापविरूपदर्शना-
स्तमोऽभिभूताः प्रतिकूलमारुताः।
अविप्रसन्नानि मुखानि भेजिरे
दिशो विनाशोपनता इव क्षणम् ॥ २५ ॥

अरिष्टेति। तमोऽभिभूताः तमसाऽन्धकारेणाभिभूता व्याप्ता इत्यर्थः। प्रतिकूलमारुताः प्रतिकूला मारुता वायवो यासु ताः, अरिष्टसन्तापविरूपदर्शना अरिष्टोऽशुभश्चासौ सन्तापो दिग्दाहश्चेत्यरिष्टसन्तापस्तेन विरूपं दर्शनं यासां तास्तादृश्यो दिशः, तमोऽभिभूताः तमसाऽज्ञानेनाभिभूता मोहिताः प्रतिकूलमारुताः प्रतिकूला मारुता देवा यासु ताः, अरिष्टसन्तापविरूपदर्शना अरिष्टस्य दुःखस्य सन्तापो भोगचिन्ता तेन विरूपं दर्शनं यासां ताः, विनाशोपनता विनाशमुपनता विनाशोन्मुखाः स्त्रिय इव अविप्रसन्नानि विशेषेण प्रसन्नानि विप्रसन्नानि न विप्रसन्नानि अविप्रसन्नानि मुखानि क्षणं भेजिरे ॥ २५ ॥

अथ प्रकाशीभवदग्रतो दिशं
क्षणादुदीचीमवभास्य दीप्तिभिः।
बलेन तेजः पुरुषाकृतिश्रिया
विभक्तमुत्पातमनु व्यदृश्यत ॥ २६ ॥

अथेति। अथारिष्टदर्शनानन्तरं दीप्तिभी रश्मिभिरुदीचीमुत्तरां दिशं क्षणात् क्षणमात्रेणावभास्य प्रकाश्य, अग्रतः प्रकाशीभवद् व्यक्तीभवत् तेजो द्युतिः, बलेन शौर्येण पुरुषाकृतिश्रिया पुरुषस्य मनुष्यस्याकृतेः श्रिया शोभया विभक्तं विविच्य

गृहीतं पुरुषाकृतिस्वरूपमित्यर्थः । उत्पातमनु उत्पातेन सह सम्बद्धम् 'तृतीयार्थे' (पा० १. ४. ८५) इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वे 'कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया।' (पा० २. ३. ८) इति द्वितीया। व्यदृश्यत दृष्टिगोचरमभूत्। एतदनुरूपोऽर्थो रघुवंशे यथा—

तेजसः सपदि राशिरुत्थितः प्रादुरास किल वाहिनीमुखे।
यः प्रमृज्य नयनानि सैनिकैर्लक्षणीयपुरुषाकृतिश्चिरात्॥

यथा च माघे—चयस्त्विषामित्यवधारितं पुरा ततः शरीरीति विभाविताकृतिम्।
विभुर्विभक्तावयवं पुमानिति क्रमादमुं नारद इत्यबोधि सः॥

ततो दधानः श्रवणावसङ्गिनीं
विशुष्कपङ्केरुहबीजमालिकाम्।
विनिद्ररक्तोत्पलशङ्कया ततां
विलोचनोपान्त इवालिसन्ततिम्॥ २७॥

अथ कुलकेन परशुरामं वर्णयति—तत इति। ततस्तदनन्तरं श्रवणावसङ्गिनीं श्रवणयोः कर्णयोरवसङ्गिनीं संसक्ता श्रवणावसङ्गिनी ताम्, विशुष्कपङ्केरुहबीजमालिकां पङ्के रोहन्तीति पङ्केरुहः कमलानि तेषां बीजानि पङ्केरुहबीजानि विशुष्काणि च तानि पङ्केरुहबीजानि च विशुष्कपङ्केरुहबीजानि तेषां मालिका विशुष्कपङ्केरुहबीजमालिका ताम्, विलोचनोपान्ते विलोचनयोर्नेत्रयोरुपान्तः प्रान्तभागो विलोचनोपान्तस्तस्मिन् विनिद्ररक्तोत्पलशङ्कया रक्तानि च तान्युत्पलानि कमलानि च रक्तोत्पलानि, विनिद्राणि विकसितानि च तानि रक्तोत्पलानि च विनिद्ररक्तोत्पलानि तेषां शङ्का सम्भावना तया ततां विस्तृताम्, अलीनां सन्ततिरालिसन्ततिस्तामिव भ्रमरसंहतिमिव दधानो भृगूणां प्रभू रामेण गिरो जगद इत्युत्तरेणान्वयः। श्रवणलम्बमानायाः पङ्केरुहबीजमालिकाया नेत्रोपान्ततत्वान्नेत्रयोरायतत्वं सूच्यते॥ २७॥

विशालवामांसतटावलम्बिनीं
समुद्वहन् द्वीपितनुं तनूदरः।
परिज्वलंस्तीव्रतपोहुताशन—
स्फुलिङ्गपातैरिव बिन्दुचित्रिताम्॥ २८॥

विशालेति। विशालवामांसतटावलम्बिनीं वामश्चासावंसश्चेति वामांसः, विशालो विस्तीर्णो यो वामांसो वामस्कन्धः 'स्कन्धो भुजशिरोंऽसोऽस्त्री' इत्यमरः। स विशालवामांसस्तस्य तटं प्रान्तमवलम्बयतीति तच्छीला ताम्, तीव्रतपोहुताशनस्फुलिङ्गपातैः

तीव्रो यो तरसां हुताशनोऽग्निस्तस्य ये स्फुलिङ्गा आग्निकणास्तेषां पातास्तात्रितपोहुताशन-स्फुलिङ्गतास्तैर्बिन्दुचित्रितां चिन्दुभिश्चित्रिता बिन्दुचित्रिता तां द्वीपिनस्तनु-र्द्वीपितनुस्तां व्याघ्रचर्म समुद्वहन् परिदधानः परिज्वलन् तथा दन्दह्यमानस्तनूदरः तनु सूक्ष्ममुदरं जठरं यस्य स तपसा कृशशरीर इत्यर्थः । 'जठरोदरस्तुन्दम्' इत्यमरः ॥ २८ ॥

भुजेऽतिभीमे सशरं शरासनं
निधाय वामे निधनावहं द्विषाम् ।
करे परस्मिन् परदुर्गपारगं
परं स बिभ्रत्परशुं परासुहा ॥ २९ ॥

भुज इति । अतिभीमे अतिशयितो भीमोऽतिभीमस्तस्मिन् नितरां भयावहे भयङ्करे वा वामे दक्षिणेतरे भुजे द्विषां शत्रूणां, निधनं मृत्युम् 'अन्तो नाशो द्वयोर्मृत्युर्मरणं निधनोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आवहति प्रापयतीति तं सशरं शरेण बाणेन सह वर्तत इति सशरं, शरासनं शरा अस्यन्तेऽनेनेति शरासनं धनुर्निधाय अपरस्मिन् करे दक्षिणे हस्ते परदुर्गपारगं पारं पारे वा गच्छतीति पारगः, परेषां शत्रूणां दुर्गस्य व्यूहबद्धसैन्यस्य वा पारगस्तम् , परं श्रेष्ठं 'परः श्रेष्ठारिदूरा-न्योत्तरे क्लीबं तु केवले' इति मेदिनी । परशुं परं शत्रुं शृणातीति परशुस्तम्, हिंसार्थकात् शृधातोः 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' इति कुः । बिभ्रत् दधत् स परासुहा परेषामसून् प्राणान् हन्तीति सः 'पुंसि भून्म्यसवः प्राणाः' इत्यमरः ॥ २९ ॥

तपोऽभिधानस्य सितेतराध्वनः
शिखा इवादित्यमयूखपिङ्गलाः ।
जटा विधुन्वन् वलिताः समन्ततः
समीरणैरात्मरयेण सम्भृतैः ॥ ३० ॥

तप इति । आदित्यमयूखपिङ्गला आदित्यस्य सूर्यस्य मयूखा रश्मयः किरणास्त एव पिङ्गला हिरण्यवर्णा वलिताः संवृता जटाः तपोऽभिधानस्य तपोऽभिधानं नाम यस्य तस्य सितेतराध्वनः सितात् शुभ्रादितरोऽध्वा पन्था यस्य तस्य 'अयनं वर्त्ममार्गाध्वपन्थानः पदवी सृतिः' इत्यमरः । कृष्णवर्त्मनोऽग्नेः शिखा इव ज्वाला इव आत्मरयेण आत्मनो रय आत्मरयस्तेन

स्ववेगेन सम्भृतैः प्रादुर्भूतैः प्रवृद्धैः समीरणैर्वायुभिः समन्तादभितो विधुन्वन्कम्पयन् भृगूणां प्रभू रामेण गिरो जगदे ॥ ३० ॥

प्रभुर्भृगूणां जगदे जगत्सृजः
परोऽवतारो ज्वलनं वितन्वता।
हसेन धुन्वन्नथ तद्बलं बली
प्ररुध्य रामेण रुषावृता गिरः ॥ ३१ ॥

अथ भृगूणां प्रभुर्भार्गवः परशुरामो जगत्सृजः जगत् सृजतीति तस्य विष्णोः परः श्रेष्ठोऽवतारः ज्वलनमग्निं वितन्वता प्रवर्धयता संधुक्षयता हसेन हासेन तद्बलं तस्य रामस्य बलं सैन्यं, धुन्वन्कम्पयन् तद्बलमवमानयन्नित्यर्थः। बली बलिष्ठो रामेण प्ररुध्य रुषावृता गिरः कोपयुक्तवचनानि जगदे, उक्तः। कर्मणि प्रत्ययः। रामः परशुरामं प्रति सक्रोधमुवाचेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

न राम ! रामं युधि जेतुमुद्यमो
विधीयतामन्यमिव क्षितिक्षितम्।
सरित्तटीपाटनपाटवस्पृशं
न गोपतिं प्राप्य विशीर्यते नगः ॥ ३२ ॥

न रामेति। हे राम हे परशुराम! अन्यमपरं क्षितिक्षितं क्षितौ क्षयति निवसतीति तम्, अथवा क्षितिं पृथिवीं क्षयति ईष्टे इति तम्, 'आसीन्महीक्षितामाद्यः' इति रघुवंशे। भूपालमिव युधि सङ्गरे रामं मां जेतुमुद्यम उद्योगो न विधीयतां न क्रियताम्। तदेवाह—नगो न गच्छतीति नगः पर्वतः 'नगः शैलो नगो द्रुमः' इत्यनेकार्थः। 'नगो प्राणिष्वन्यतरस्याम्' (पा० ६. ३. ७८) इति वा नञ्समासः। अग इति रूपान्तरम्। सरित्तटीपाटनपाटवस्पृशं सरितां नदीनां तटीनां कूलानां 'कूलं रोधश्च तीरञ्च प्रतीरं च तटं त्रिषु' इत्यमरः। पाटने पाटवं पटुता कौशलं तत्स्पृशतीति सरित्तटीपाटनपाटवस्पृक् तं नदीकूलोत्पाटनदर्शितसामर्थ्यं गोपतिं गवां पतिर्गोपतिस्तं वृषभं प्राप्य न विशीर्यते। सरित्तटोत्पाटनसमर्थस्य वृषभस्य न पर्वतोत्पाटने शक्तिरस्तीत्यभिप्रायः। एतदनुरूपोऽर्थो यथा रघुवंशे 'न पादपोन्मूलनशक्तिरंहः शिलोच्चये मूर्च्छति मारुतस्य।'

रघोरपत्ये जगतीपतिद्विषो
वृथा तव स्यादिह विक्रमक्रमः ।
अलं विसारिग्रसनस्थपाटवो
न दन्दशूकप्रभवे विहङ्गमः ॥ ३३ ॥

रघोरिति ।जगतीपतिद्विषः जगत्याः पतयो जगतीपतयस्तान् द्वेष्टीति जगतीपतिद्विट् तस्य राजशत्रोस्तव विक्रमक्रमो विक्रमस्य क्रमः पराक्रम इह रघोरपत्ये रामे सन्तति-परम्परायां वृथा स्यात् । तव पराक्रमेण रघोर्वंशो न जेतव्य इत्यर्थः । तथाहि रघुवंशे— 'अलं महीपाल तव श्रमेण प्रयुक्तमप्यस्त्रमितो वृथा स्यात्'। इदेव विशदयति–अलमिति । विसारिग्रसनस्थपाटवः विसारोऽस्यास्तीति विसारी मत्स्यः । विसारिणां मत्स्यानां ग्रसनं भक्षणं विसारिग्रसनं तत्र विसारिग्रसने तिष्ठतीति विसारिग्रसनस्थस्तादृशं पाटवं पटुत्वं यस्य स विहङ्गमः पतत्री दन्दशूकप्रभवे दन्दशूकानां सर्पाणां प्रभुः स्वामी सर्पराजस्तस्मै अलं न शक्तो न । मत्स्यादने कुशलो विहङ्गो नागराजमत्तुं न प्रभवतीत्यर्थः । एवमेवान्यभूपालदलने पटुस्त्वं न मम दमने समर्थ इति सूचितम् । दन्दशूकप्रभव इत्यत्र 'नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगाच्च'(पा० २.३.१६) इति चतुर्थी बोध्या। 'दन्दशूकस्तु पुंल्लिङ्गो राक्षसे च सरीसृपे' इति मेदिनी ।'दन्दशूकस्तु फणिरक्षसोः' इति हेमचन्द्रः।' दर्वीकरो दीर्घपृष्ठो दन्दशूको बिलेशयः' इत्यमरः । चर्करीतस्य दंशधातोः 'यजजपदंशां यङः' (पा० ३.२.१६६) इत्युक् ॥ ३३ ॥

तव प्रयोगे धनुषोऽनुशासितुः
शरासने भूधरधन्वनः परम् ।
इतः प्रवृत्ताऽपि न नूनमागता
विपत्त्वदीयश्रवणस्य गोचरम् ॥ ३४ ॥

तवेति । धनुषः प्रयोगे धनुर्विद्यायां तवानुशासितुर्गुरोर्भूधरधन्वनः धरतीति धरः, भुवो धरो भूधरः, भूधरो हिमालय एव धन्व धनुर्यस्य स भूधरधन्वा तस्य शङ्करस्य । शरासने शरा अस्यन्तेऽनेनेति शरासनं धनुस्तस्मिन् परमत्यन्तमितोऽस्मत्तो विपद् धनुर्भङ्गस्वरूपा विपत्तिः प्रवृत्तापि सञ्जातापि त्वदीयश्रवणस्य त्वदीयं श्रवणं त्वदीयश्रवणं तस्य, जातित्वादेकवचनम् । तव कर्णयोर्गोचरं विषयम् 'गोचरसञ्चरवहव्रजव्यजापणनिगमाश्च' (पा० ३. ३. ११९) इति निपातनात्सिद्धिः । घञोऽपवादः । नैवागता न प्राप्ता नूनमित्यहं

सम्भावयामि । तव धनुःशिक्षकस्य गुरोः शम्भोर्धनुर्मया भग्नमिति त्वया न श्रुतमित्यहं सम्भावयामीति भावः ॥ ३४ ॥

निशम्य तस्यैतदितीरितं वचो
　जगाद शिष्यः स पुनः पिनाकिनः ।
परस्य वृद्धिं यशसो वितन्वतीं
　वृथा विधित्सन् धनुषो भिदामिदम् ॥ ३५ ॥

निशम्येति । तस्य रामस्य इत्येवंप्रकारेण एतदीरितमुक्तं वचो वाक्यं निशम्याकर्ण्य स पिनाकिनः पिनाकोऽस्यास्तीति पिनाकी तस्य शङ्करस्य शिष्यः परशुरामः परस्यान्यस्य रामस्य यशसः कीर्तेर्वृद्धिं वितन्वतीं कुर्वतीं धनुषो भिदां भेदं भङ्गं वृथा विधित्सन् चिकीर्षन् धनुर्भङ्गप्राप्तां रामस्य कीर्तिं विनाशयितुमनाः पुनरिदं वक्ष्यमाणं जगाद ऊचे ॥ ३५ ॥

नवेश्वर ! स्तब्धतरं धनुर्द्वयं
　विधाय वन्ध्येतरबाणपातनम् ।
विशामधीशे किल विश्वकर्मणा
　पुरन्दराख्याय पुरा व्यतीर्यत ॥ ३६ ॥

नवेश्वरेति । हे नवेश्वर ! नवश्चासौ ईश्वरश्चेति नवेश्वरस्तत्सम्बुद्धौ सद्यःप्राप्तश्रीक ! पुरा पूर्वं वन्ध्येतरबाणपातनं वन्ध्यादितरद् वन्ध्येतरत् सफलं बाणानां पातनं बाणपातनं शरप्रयोगः, वन्ध्येतरद् बाणपातनं यस्य तत्तथाभूतं स्तब्धतरं दृढतरं धनुर्द्वयं विधाय निर्माय विश्वकर्मणा देवशिल्पिना विशां मनुजानां देवानां चाधीशे* अधिपतये, पुरन्दराख्याय पुरं दारयतीति पुरन्दर इन्द्रः, पुरन्दर आख्या संज्ञा यस्य स पुरन्दराख्यस्तस्मै व्यतीर्यत अदीयत ॥ ३६ ॥

विसृज्य पूर्वं दनुजारये धनु-
　स्तयोरथादायि रथाङ्गधारिणे ।
धनुस्तथैकं त्रिपुरं दिधक्षते
　त्रिलोचनाय त्रिदशाधिपेन तत् ॥ ३७ ॥

विसृज्येति । अथ धनुर्द्वयस्य प्राप्त्यनन्तरं त्रिदशाधिपेन त्रिदशानां देवानामधिपः स्वामी त्रिदशाधिपस्तेन देवेन्द्रेण तयोर्द्वयोर्धन्वोः पूर्वं धनुर्दनुजारये दनोर्जाता दनुजा दैत्यास्तेषामरिः शत्रुर्दनुजारिस्तस्मै रथाङ्गधारिणे रथस्याङ्गं चक्रं

*क्विप्प्रत्ययान्तस्य कर्तृवाचकस्य 'ईश्' इति पदस्य चतुर्थ्यामिदं रूपम् ।

धारयतीति रथाङ्गधारी तस्मै रथाङ्गपाणये विष्णव इत्यर्थः । विसृज्य वितीर्य प्रदाय तथैकं तद् धनुः त्रिपुरं त्रयाणां लोकानां पुराणां समाहारस्त्रिपुरं तद् दिधक्षवे दग्धुमिच्छते त्रिपुरारये त्रिलोचनाय त्रीणि लोचनानि यस्य स त्रिलोचनस्तस्मै शिवायादायि दत्तम् ॥ ३७ ॥

विवित्सया तद्गतजन्यतेजसो
न्यधत्त यत्नेन तथा मरुत्पतिः ।
यथाहवो हव्यवहोग्रतेजसो-
रजय्यशक्त्योरजयोरजायत ॥ ३८ ॥

विवित्सयेति । मरुत्पतिः मरुतां पतिः स्वामी इन्द्रः तद्गतजन्यतेजसः जन्यं च तत् तेजश्चेति जन्यतेजः तद्गतं जन्यतेजस्तद्गतजन्यतेजस्तस्य धनुर्गततेजस इत्यर्थः । विवित्सया वेत्तुमिच्छा विवित्सा जिज्ञासा तया जिज्ञासया तथा यत्नेन न्यधत्त तथा निपुणमकरोत् यथा येन प्रकारेण अजय्यशक्त्योः अजय्या जेतुमशक्या 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे (पा० ६. १. ८१) इति यान्तादेशः । अजय्या शक्तिः सामर्थ्यं ययोस्तावजय्यशक्ती तयोः, अजयोर्न जायेते इत्यजौ तयोरनुत्पन्नयोः, एतेन तयोर्विनाशाभाव उच्यते । 'अजौ हरौ हरे कामे विधौ छागे रघोः सुते' इति विश्वः । हव्यवहोग्रतेजसोः हव्यं वहतीति हव्यवहोऽग्निस्तद्वदुग्रमुद्भटं तेजः प्रभावो ययोस्तयोरग्निवदुग्रप्रभावशालिनोर्विष्णुशिवयोः, आहवः सङ्ग्रामोऽजायत । तत्तद्धनुस्तेजःपरीक्षणकाङ्क्षया त्रिदशाधिपेन तत्तद्धनुर्धारिणोर्हरिहरयोर्मिथः सङ्ग्रामः कारित इति भावः ॥ ३८ ॥

चकार चक्रादि विहाय देवयो-
र्युगं महेष्वासयुगेन संयुगम् ।
दिशो दशापि प्रतिरुध्य पत्रिभिः
समाः सहस्राणि समेतसाहसम् ॥ ३९ ॥

चकारेति । देवयोर्हरिहरयोर्युगं मिथुनं चक्रादि चक्रत्रिशूलादिकं शस्त्रं विहाय विसृज्य महेष्वासयुगेन इषवोऽस्यन्तेऽस्मादिति इष्वासः, महांश्चासौ इष्वासश्चेति महेष्वासस्तस्य युगं तेन धनुर्युग्मेन 'महेष्वासः स विज्ञेयश्चण्डकोदण्डमण्डितः' इति । पत्रिभिः शरैर्दशापि दिशः प्रतिरुध्य रुद्ध्वा समेतसाहसं सहसा बलेन जातं साहसम्, समेतं साहसं यस्मिन् स समेतसाहसस्तं तादृशं संयुगं सङ्ग्रामं सहस्राणि समाः

सहस्रसंवत्सरावधि चकार। समा इत्यत्र 'कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे' (पा० २.३.५) इति द्वितीया ॥ ३९ ॥

अथो विकृष्टं मृदुभूतमीश्वरः
ससर्ज यच्चापमभेदि तत्त्वया।
अगादृचीकाय वितीर्णमक्षतं
क्रमेण हस्तं मम वैष्णवं धनुः ॥ ४० ॥

अथो इति। अथो सङ्ग्रामानन्तरम्, यन्मृदुभूतं चापं धनुस्त्वया विकृष्टमाकृष्टम्। अभेदि भिन्नं च तच्चापमीश्वरः शम्भुः ससर्ज तत्याज। यच्चाक्षतं न क्षतं मार्दवादिदोषरहितं दृढभूतं वैष्णवं विष्णोरिदं 'तस्येदम्' (पा० ४.३.१२१) इत्यण्। धनुर्ऋचीकाय तन्नाम्न ऋषये वितीर्णं दत्तं तद्धनुः क्रमेण परम्परया मम हस्तमगात् मदायत्तमभूत् ॥ ४० ॥

गुणावुभावस्य तयोर्जगच्छ्रुतिं
जहाति नैको दृढतेति विश्रुतः।
असंशयं ज्येति निरूढिमागतः
परो ममैव श्रवणान्तगोचरः ॥ ४१ ॥

गुणाविति। अस्य वैष्णवस्य धनुष उभौ गुणौ स्तो गुणद्वयमस्ति। दृढता दृढत्वमिति विश्रुतः प्रख्यातः तयोर्द्वयोर्गुणयोर्मध्य एको जगच्छ्रुतिं जगतां श्रुतिर्जगच्छ्रुतिस्तां जगच्छ्रवणं न जहाति न त्यजति। अस्य दृढतागुणः सर्वैस्सर्वदैव श्रूयत इति भावः। ज्या प्रत्यञ्चेति निरूढिमागतो गुणवाचको ज्याशब्द इति प्रसिद्धिमुपेतः परो द्वितीयो गुणोऽसंशयं संशयस्याभावोऽसंशयं निस्सन्देहं ममैव श्रवणान्तगोचरोऽस्ति श्रवणस्यान्तः श्रवणान्तस्तस्य गोचरः कर्णान्तविषयीभूतोऽस्ति। अस्य ज्याकर्षणगौरवन्तु मयैव श्रुतम्। यद्वा न कश्चिदपि मदन्य एनं श्रवणान्तमाक्रष्टुं क्षम इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपाङ्गभागावधि चापपूरणं
सुदुष्करं तिष्ठतु विष्णुगोचरम्।
गुणं यदि प्रापयसीह जिह्मतां
बलोपपन्नेषु ततस्त्वमग्रणीः ॥ ४२ ॥

अपाङ्गेति। अपाङ्गभागावधि अपाङ्गः,अपकृष्टान्यङ्गान्यस्मात्। 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने

स्यापाङ्गोऽस्त्री तिलकेऽपि च' इति विश्वः। अपाङ्गस्य भागोऽपाङ्गभागः स एवावधिर्यस्य] तत् नेत्रप्रान्तपर्यन्तं चापपूरणं चापस्य धनुष आपूरणमाकर्षणं सुदुष्करं सुष्ठु दुष्करमतिकठिनम्, तद्विष्णुगोचरं विष्णोर्गोचरं विष्णुविषयकं तिष्ठतु। नेत्रान्तावधि धनुः पूरयितुं विष्णुरेव समर्थ इति भावः। यदि त्वमिहास्मिन् धनुषि गुणं ज्यां जिह्मतां प्रापयसि धनुषि गुणमारोप्य किञ्चिदाकर्ष्टुं शकश्चेत्तर्हि त्वं बलोपपन्नेषु बलेनोपपन्ना बलोपपन्नास्तेषु बलवत्सु वीरेषु अग्रगीर्मुख्यः। अग्रगीः, अग्रं नयतीति विग्रहे अग्रपूर्वपदाण्णीधातोः 'सत्सूद्विषद्रुहदुहयुजविदभिदच्छिदजिनीराजामुपसर्गेऽपि क्विप्' (पा० ३.२.६१) इति क्विपि 'अग्रग्रामाभ्यां नयतेर्णो वाच्यः' इति नस्य णत्वम् ॥४२॥

निधाय बाणं धनुषीह पूरिते
वधः स्वहस्तेन तवैव सत्क्रिया।
इतीरयित्वा तनयस्य भूपते-
र्मुमोच हस्ते सशरं शरासनम् ॥ ४३ ॥

निधायेति। इहास्मिन् वैष्णवे धनुषि बाणं शरं निधायारोप्य स्वहस्तेन स्वस्य हस्तः स्वहस्तस्तेन ममैव वधः, तवैतच्चापपूरणं मम मृत्युसदृशमित्यर्थः। तत्र च सत्क्रिया सती चासौ क्रिया चेति सत्क्रिया। अनेन मम मानहानिस्तव च मानातिशय इति सूचितम्। इत्येवमीरयित्वा कथयित्वा भूपतेर्दशरथस्य तनयस्य सुतस्य रामस्य हस्ते करे शरेण सह वर्तत इति सशरं शरा अस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेनेति शरासनं धनुर्मुमोच ददौ ॥ ४३ ॥

ततः स शून्यामिव मुष्टिमानय-
न्नपाङ्गदेशं दशकण्ठसूदनः।
बलादविज्ञातविकर्षणश्रम-
श्चकर्ष गुञ्जद्गुणबन्धनं धनुः ॥ ४४ ॥

तत इति। ततो धनुर्ग्रहणानन्तरं स दशकण्ठसूदनः सूदयतीति सूदनः दशकण्ठस्य रावणस्य सूदनो निहन्ता रामः शून्यां परिश्रमाभावाद्रिक्तामिव मुष्टिम् अपाङ्गदेशम् अपाङ्गस्य देशोऽपाङ्गदेशस्तं नेत्रप्रान्तपर्यन्तमानयन्, अविज्ञातविकर्षणश्रमः अविज्ञातोऽननुभूतो विकर्षणस्याकर्षस्य श्रमः परिश्रमो येन स तथाभूतस्सन् गुञ्जद्गुणबन्धनं गुञ्जन् शब्दं कुर्वन् यो गुणो ज्या स गुञ्जद्गुणस्तदेव बन्धनं यस्य तद् धनुश्चकर्षाऽऽकृष्टवान् ॥ ४४ ॥

स तेन मुक्तः किल सायको दिवः
पदं तपस्यद्वृषभस्य वाञ्छतः।
द्वितीयवर्णस्य निहन्तुरात्मनो
विधाय नीशारमथ व्यतिष्ठत ॥ ४५ ॥

स इति। अथ धनुष्कर्षणानन्तरं तेन रामेण मुक्तः स सायको बाणो दिवः स्वर्गस्य पदं स्थानं वाञ्छतोऽभिलषतस्तपस्यद्वृषभस्य तपश्चरन्तीति तपस्यन्तस्तेषु तपोधनेषु मुनिषु वृषभः श्रेष्ठस्तस्य 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति मेदनी। तपश्शब्दात् 'कर्मणो रोमन्थतपोभ्यां वर्तिचरोः'(पा० ३. १. १५,)इति क्यङि 'तपसः परस्मैपदञ्च' इति परस्मैपदम्। द्वितीयवर्णस्य द्वितीयश्चासौ वर्णो द्वितीयवर्णस्तस्य क्षत्रियवर्णस्य आत्मनः यद्वा द्वितीयो वर्णो यस्य स द्वितीयवर्णः क्षत्रियवर्णो रामस्तस्यात्मनो निहन्तुर्विनाशकस्य परशुरामस्य नीशारं नितरां शीर्यते हिमानलावत्रानेन वेति नीशारस्तं प्रावरणं 'नीशारः स्यात्प्रावरणे' इत्यमरः। शॄधातोः 'शॄवायुवर्णनिवृतेषु' इति घञि 'उपसर्गस्य घञ्यमनुष्ये बहुलम्' (पा० ६. ३. १२२) इत्युपसर्गस्य दीर्घः। कृत्वा व्यतिष्ठत। स बाणः परशुरामस्य स्वर्गमनेऽर्गलारूपेण व्यतिष्ठत स्वर्गमार्गं निरोधयमासेत्यर्थः। एतदनुरूपोऽर्थो यथा रघुवंशे—प्रत्यपद्यत तथेति राघवः प्राङ्मुखश्च विससर्ज सायकम्। भार्गवस्य सुकृतोऽपि सोऽभवत्स्वर्गमार्गपरिघो दुरत्ययः' ॥ ४५ ॥

रिपोरजय्यस्य जयेन मानवैः
सभाज्यमानो बहुमानमन्त्रणैः।
मनोज्ञवासे पथि मैथिलीसखः
सुखेन नीत्वा कतिचिद्दिनानि सः ॥ ४६ ॥

रिपोरिति। अथ कुलकेनायोध्यां वर्णयंस्तत्र रामप्रवेशमाह—अजय्यस्य जेतुमशक्योऽजय्यस्तस्य 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (पा० ६. १. ८१) इति यान्तो निपात्यते। रिपोः शत्रोः परशुरामस्य जयेन मानवैर्जनैर्बहुमानमन्त्रणैर्बहुश्चासौ मानश्चेति बहुमानस्तद्वन्ति मन्त्रणानि प्रशंसावचनानि तैः सभाज्यमानः सत्क्रियमाणः स मैथिलीसखः मिथिलस्य गोत्रापत्यं स्त्री मैथिली तस्याः सखा सीताप्रियो रामः 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' (पा० ५. ४. ९१) इति टच्। पथि मार्गे मनोज्ञवासे मनोज्ञो मनोरमश्चासौ वासश्चेति मनोज्ञवासस्तस्मिन् कतिचिद्दिनानि कतिपयादिवसान् सुखेन सुखपूर्वकं नीत्वा व्यतीत्य पुरीं विवेशेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ४६ ॥

व्यपावृतद्वारमुखेन सन्ततं
बलेन भूम्ना विशता कृतध्वनिम् ।
पुरीमुदन्वन्तमुदग्रनिस्वनं
तनुं पिबन्तीमिव कुम्भजन्मनः ॥ ४७ ॥

व्यपावृतेति । व्यपावृतद्वारमुखेन व्यपावृतमुद्घाटितं यद् द्वारं तदेव मुखं यस्य तेन, भूम्ना भूयिष्ठेन सन्ततमविरतं विशताऽन्तर्गच्छता बलेन सैन्येन कृतध्वनिं कृतो ध्वनिर्यस्यां सा कृतध्वनिस्तां पुरीं उदग्रो भीषणो निस्वनो निर्घोषो यस्य स उदग्रनिस्वनस्तमुदन्वन्तं समुद्रम् 'उदन्वानुदधौ च' (पा० ८. २. १३) इति निपातनात्सिद्धिः । 'उदन्वानुदधिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः' इत्यमरः । गम्भीरघोषं सागरं पिबन्तीं कुम्भजन्मनोऽगस्त्यस्य तनुमिव शरीरमिव ॥ ४७ ॥

नरेन्द्ररथ्योभयभागचारित-
प्रसारिकालागुरुधूपवासिताम् ।
सतामनन्तैरुपरत्नतोरणं
सपङ्कजाष्टापदकुम्भमण्डलैः ॥ ४८ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्ररथ्योभयभागचारितप्रसारिकालागुरुधूपवासितां नराणामिन्द्रो नरेन्द्रस्तस्य रथ्या राजमार्गो नरेन्द्ररथ्या तस्या उभयभागयोर्दक्षिणोत्तरभागयोश्चारितः प्रज्वालितोऽत एव प्रसारी प्रसरणशीलो यः कालागुरोर्गन्धद्रव्यविशेषस्य धूपस्तेन वासिता सुगन्धिता ताम् । उपरत्नतोरणं रमन्ते एष्विति रत्नानि रत्नानां तोरणानि रत्नतोरणानि रत्नतोरणानां समीपे उपरत्नतोरणं, अनन्तैर्बहुभिः सपङ्कजाष्टापदकुम्भ-मण्डलैः पङ्कजैः कमलैः सहितानि यान्यष्टापदकुम्भमण्डलानि सुवर्णघटचक्रवालानि तैः 'चक्रवालं तु मण्डलम्' इत्यमरः । ततां विस्तृतां पुरीं विवेशेत्युत्तरेणान्वयः ॥४८॥

परिक्वणत्काञ्चनकिङ्किणीगुणैः
सुगन्धिना गन्धवहेन ताडितैः ।
भ्रमत्पताकानिकरैरुदर्चिषो
वितन्वतीमुष्णघृणेः करच्छिदाम् ॥ ४९ ॥

परिक्वणदिति । सुगन्धिना शोभनो गन्धो यस्य स सुगन्धिस्तेन 'गन्धस्येदु-त्पूतिसुसुरभिभ्यः (पा० ५. ४. १३५) इतीत्वम् । गन्धवहेन वहतीति वहः ।

गन्धस्य वहो गन्धवहो वायुस्तेन 'गन्धवहस्तु नासायां वायौ गन्धवहो मतः' इति विश्वः। 'गन्धवहो मृगेऽनिले गन्धवहस्तु नासायाम्' इति हैमः। 'स्याद् गन्धवहा नासायां पुंलिङ्गो मातरिश्वनि' इति मेदिनी। ताडितैः कम्पितैः। परिक्वणत्काञ्चनकिङ्किणीगुणैः परिक्वणन्त्यः शब्दं कुर्वत्यो याः काञ्चनस्य सुवर्णस्य किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकाः 'किङ्किणी क्षुद्रघण्टिका' इत्यमरः। तासां गुणैरावृत्तसूत्रैस्तथा भ्रमत्पताकानिकरैः, भ्रमन्त्यो याः पताकास्तासां निकराः समूहास्तैः 'स्तोमौघनिकरव्रातवारसङ्घातसञ्चयाः' इत्यमरः। उदर्चिष उद्गतान्यर्चींषि यस्य तस्योष्णघृणेः, उष्णा घृणयः किरणा यस्य स उष्णघृणिः सूर्यस्तस्य करच्छिदां कराणां रश्मीनां छिदा भेदनं करच्छिदा तां रश्मिच्छेदं वितन्वतीं कुर्वतीं समीरितैः पताकासमूहैः सूर्यकिरणानामावरणमिव सम्पादयन्तीमित्यर्थः। तां पुरीं विवेशेत्यग्रेणान्वयः ॥४९॥

मधुव्रतव्रातविरावकिङ्किणी-
रुतेन रम्यं मणितोरणस्रजाम्।
चयं दधानामनिलस्य रंहसा
धुतं पताकानुकृतानि बिभ्रतम् ॥ ५० ॥

मधुव्रतेति। मधुव्रतव्रातविरावकिङ्किणीरुतेन मधु व्रतं भक्ष्यं येषां ते मधुव्रता भ्रमरास्तेषां व्राताः समूहा मधुव्रतव्राताः किङ्किणीनां क्षुद्रघण्टिकानां रुतं किङ्किणीरुतं मधुव्रतव्रातानां विरावः शब्द एव किङ्किणीरुतं तेन रम्यं रमणीयं स्रजां मालानां चयं समूहम्, अनिलस्य वायो रंहसा वेगेन रमतेऽनेनेति रंहस्तेन 'रमेश्च' इत्यसुन् हुगागमश्च। यद्वा रंहत्यनेन वा रंहः 'सर्वधातुभ्योऽसुन' इत्यसुन्। धुतं कम्पितं अत एव पताकानामनुकृतानि पताकानुकृतानि बिभ्रतं दधानं, मणितोरणस्रजां मणिखचितानि तोरणानि मणितोरणानि तेषां स्रजो मालास्तासां चयं समूहं 'चयः समूहे प्राकारे मूलबन्धे समाहृतौ' इति मेदिनी। दधानां पुरीं विवेशेत्युत्तरत्र सम्बन्धः ॥ ५० ॥

विवेश तामञ्जलिबद्धसम्पदा
मुहुर्मुखेन्दोरुदयेन सर्वतः।
नरेन्द्रसूनुर्मुकुलानि कल्पयन्
जनस्य हस्तारुणपङ्कजानि सः ॥ ५१ ॥

विवेशेति। स धनुर्भङ्गेन परमप्रसिद्धो नराणामिन्द्रो नरेन्द्रस्तस्य सूनुर्नरेन्द्रसूनुः, अञ्जलिबद्धसम्पदा अञ्जलिभिर्बद्धा सम्पत् शोभा यस्मिन् तेन मुखेन्दोर्मुखमि-

न्दुरिव मुखेन्दुस्तस्योदयेन सर्वतोऽभितश्चतुर्दिक्षु जनस्य जनानामित्यर्थः। हस्तारुण-पङ्कजानि, पङ्के जातानि पङ्कजानि, अरुणानि रक्तानि च पङ्कजानि कमलानि च अरुणपङ्कजानि हस्तौ एवारुणपङ्कजानि हस्तारुणपङ्कजानि अरुणकमलसदृशान् हस्तान् मुकुलानि प्रणामसमये उभयकरसम्पुटीभवनान्मुकुलतुल्यान् सङ्कुचितान् वा कल्पयन् विदधत्सन् तां पुरीमयोध्यां विवेश। चन्द्रोदये यथा पङ्कजानि कुड्मलरूपेण तिष्ठन्ति तथैवायोध्यायां राममुखचन्द्रोदये प्रजानां प्रणतिबद्धा हस्ताः कमलकुड्मलरूपा बभूवुः ॥ ५१ ॥

गुरूनपृष्ट्वैव कुमारमीक्षितुं
जवेन वातायनमीयुरङ्गनाः।
न ता न सत्यो नच मूढवृत्तय-
स्तथाहि वंशस्य रघोर्विनीतता ॥ ५२ ॥

गुरूनिति। अङ्गनाः स्त्रियो गुरून् श्वश्र्वादीन् अपृष्ट्वैव तेषामाज्ञया विनैव कुमारं रामम्, ईक्षितुं द्रष्टुं वातायनं गवाक्षसमीपं जवेन वेगेन ईयुर्जग्मुः। ताः सत्यः साध्व्यो नेति तु न, अपि तु पतिव्रता एवेति भावः। 'सती साध्वी पतिव्रता' इत्यमरः। मूढवृत्तयश्च न, मूढा वृत्तिर्यासां ता मूढवृत्तयश्च न, अपि तु सत्कुलाचारज्ञा एवेत्यर्थः। हि यस्माद् रघोर्वंशस्य रघुकुलस्य विनीतता नम्रता तथा। राघवस्य विनीतत्वात्तद्दर्शने स्त्रीणां न कापि शङ्का बभूवेत्यभिप्रायः। एतदनुरूपोऽर्थो यथा रघुवंशे—

ततस्तदालोकनतत्पराणां सौधेषु चामीकरजालवत्सु।
बभूवुरित्थं पुरसुन्दरीणां त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥

बुद्धचरिते च—ततः कुमारः खलु गच्छतीति श्रुत्वा स्त्रियः प्रेष्यजनात्प्रवृत्तिम्।
दिदृक्षया हर्म्यतलानि जग्मुर्जनेन मान्येन कृताभ्यनुज्ञाः ॥

रराज वातायनसन्ततिर्वृता
विलोलनेत्रैर्वनितामुखाम्बुजैः।
सता विनीलोत्पलपत्रसम्पदा
सरोजिनी तिर्यगिव व्यवस्थिता ॥ ५३ ॥

रराजेति। विलोलानि चञ्चलानि नेत्राणि नयनानि येषां तानि विलोलनेत्राणि तैर्वनितामुखाम्बुजैः मुखान्येवाम्बुजानि कमलानि मुखाम्बुजानि, वनितानां स्त्रीणां

मुखाम्बुजानि वनितामुखाम्बुजानि तैर्वृता युक्ता वातायनसन्ततिः, वातायनानां गवाक्षाणां सन्ततिः परम्परा विनीलोत्पलपत्रसम्पदा विशेषेण नीलानि नीलवर्णानि च तान्युत्पलानि कमलानि च विनीलोत्पलानि तेषां पत्राणां सम्पत् तया तता व्याप्ता तिर्यग् व्यवस्थिता सरोजिनी प्रशस्तानि सरोजानि सन्त्यस्यामिति सा कमलिनी इव रराज शुशुभे। तथाहि कुमारसम्भवे—

'तासां मुखैः......व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम्।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः सहस्रपत्राभरणा इवासन्॥'

बुद्धचरिते च—वातायनेभ्यस्तु विनिस्सृतानि परस्परोपासितकुण्डलानि।
स्त्रीणां विरेजुर्मुखपङ्कजानि सक्तानि हर्म्येष्विव पङ्कजानि॥ ५३॥*

नृपः सुमित्रातनयो वधूरिति
प्रियाजने निर्दिशति स्वयं करैः।
तलप्रभापाटलभागभागिनो
नखांशुजाला अपि चेरुरम्बरे॥ ५४॥

नृप इति। अयं नृपो दशरथः, अयञ्च सुमित्रातनयः सुमित्रायास्तनयो लक्ष्मणः, इयं वधूः पुत्रवधूः, इति प्रियाजने प्रिया एव जनस्तस्मिन् स्वयं करैर्हस्तैर्निर्दिशति बोधयति सति तलप्रभापाटलभागभागिनः तलानां हस्ततलानां प्रभाः कान्तयस्तासां पाटला अरुणा ये भागास्तान् भजन्तीति तच्छीला नखांशुजालाः नखानामंशवो नखांशवस्तेषां जालाः समूहा नखांशुजाला अपि 'जालं गवाक्ष आनाये कोरके दम्भवृन्दयोः। जालो नीपद्रुमे जालो कोशातक्यामुदाहृतः' इति विश्वः। अम्बर आकाशे चेरुरुत्ससर्पुः॥ ५४॥

अशक्नुवन् वर्धयितुं नृपात्मजं
वधूजनोऽधृष्टतया जयेन तम्।
पदं विधत्स्वाविधवाजनोचिते
पथीति पत्न्यै गिरमाशिषं जगौ॥ ५५॥

अशक्नुवन्निति। अधृष्टतया न धृष्टताऽधृष्टता तया लज्जापारवश्येन तं नृपात्मजं नृपस्यात्मजं तनयं रामं जयेन जयशब्देन वर्धयितुमशक्नुवन् असमर्थः सन् वधूजनो वध्व एव जनो युवतिजनः, अविधवाजनोचिते विगतो धवः पतिर्यासां ता विधवा न विधवा अविधवाः सौभाग्यवत्यस्ता एव जनस्तस्योचितस्तदर्हस्तस्मिन् पथि मार्गे पदं विधत्स्व 'सदा सौभाग्यवती भव' इति तस्य पत्न्यै सीताया आशिषं

*कतिपयाः श्लोका अस्माभिरत्र न सङ्गृहीताः।

गिरमाशीर्वादस्वरूपां वाचं जगौ उवाच ह्रिया रामं जयाशिषो वर्धयितुमशक्ताः स्त्रियः 'सौभाग्यवती स्याः' इति सीतामेवाशिषाऽभिननन्दुरिति तात्पर्यम् ॥ ५५ ॥

नरेन्द्रसेना विविशुः समुद्रगा
विवृद्धतोया इव यत्समन्ततः ।
महार्णवस्येव न तस्य तत्कृतो
बभूव पूरश्च न चातिरिक्तता ॥ ५६ ॥

नरेन्द्रेति । नरेन्द्रस्य दशरथस्य सेना नरेन्द्रसेना विवृद्धतोया विवृद्धानि वृद्धिं गतानि तोयानि जलानि यासु ताः समुद्रगाः समुद्रं गच्छन्तीति ता महानद्य इव समन्ततः सर्वतोभावेन परितो यत्पुरं विविशुः, महार्णवस्य महांश्चासावर्णवश्च महार्णवस्तस्य समुद्रस्येव तस्या नगर्यास्तत्कृतस्ताभिः सेनाभिः कृतः पूरः प्रवाहक्षोभो न बभूव, अतिरिक्तता अतिशयिता रिक्तता व्यवहारविपर्ययश्च न बभूव । यथा जलौघसम्पन्नानां महानदीनां परिपतनात्समुद्रः क्षोभं न प्राप्नोति न परिवर्धते नापि ह्रीयते पूर्ववदेव प्रशान्तिमाश्रयते तथैव विशालसेनाया नगरप्रवेशेन सर्वसाधारणस्य कार्यव्यवहारे कश्चिदपि विकारो विघ्नो वा नोत्पन्न इति तत्त्वम् ॥ ५६ ॥

द्विधागतं द्वारमुपेत्य तद्बलं
नृपाङ्गनस्योभयभागसंश्रितम् ।
निबध्यमानाञ्जलि शासिता भुवो
दृशाऽनुगृह्णन् स विवेश मन्दिरम् ॥ ५७ ॥

द्विधेति । भुवः शासिता पृथिव्याः पालयिता स दशरथो नृपाङ्गनस्य नृपस्य अङ्गनं नृपाङ्गनं तस्य राजचत्वरस्य द्वारमुपेत्य प्राप्य उभयभागसंश्रितम्, उभौ च तौ भागौ चोभयभागौ तयोः संश्रितं पार्श्वद्वयस्थितं निबध्यमानाञ्जलि निबध्यमानोऽञ्जलिर्येन तत् प्रणमद् द्विधागतं द्विधा विभक्तं तद्बलं तस्य बलं दृशा दृष्ट्याऽनुगृह्णन् अनुग्रहदृष्ट्याऽवलोकयन् मन्दिरं स्वभवनं विवेश ॥ ५७ ॥

देशं युधाजिति जितं तनुजे तपोऽर्थी
विन्यस्य केकयपतिर्विपिनं विविक्षुः ।
दूतेन तेन तनयं दुहितुर्दिदृक्षुः
कालस्य कस्यचिदथेन्द्रसखं ययाचे ॥ ५८ ॥

देशमिति । अथ तनुजे सुते युधाजिति तन्नाम्नि जितं स्वायत्तीकृतं देशं

विन्यस्य वितीर्य तपोऽर्थी तपसः, अर्थी तपश्चर्यां चिकीर्षन्नित्यर्थः । विपिनं वनं विविक्षुः प्रवेष्टुमिच्छुः केकयपतिः केकयानां पतिर्भरतमातामहोऽश्वपतिर्दुहितुः सुताया कैकेय्या इत्यर्थः, तनयं पुत्रं भरतं दिदृक्षुर्द्रष्टुमिच्छन् कस्यचित्कालस्य किञ्चित्कालपर्यन्तमवस्थातुमित्यर्थः । यद्वा बहुकालानन्तरम्, इन्द्रसखम् इन्द्रस्य सखा इन्द्रसखस्तम्, 'राजाहस्सखिभ्यष्टच्' (पा० ५. ४. ९१) इति टच् । दशरथं ययाचे प्रार्थयामास ॥ ५८ ॥

अथ स युधाजिति स्वविषयं सति नीतवति
प्रथितगुणे गुणप्रचयलाभरतं भरतम् ।
इतरसुताहितप्रियशताहततद्विरह-
प्रभवशुचोऽनयन्नयशुचिर्दिवसान्नृपतिः ॥ ५९ ॥

अथेति । अथ केकयपतिप्रार्थनानन्तरं प्रथितगुणे प्रथिताः प्रसिद्धा गुणा दाक्षिण्यादयो यस्य स प्रथितगुणस्तस्मिन् युधाजिति भरतमातुले, गुणप्रचयलाभरतं गुणानां शौर्यादीनां प्रचयः सङ्घो गुणप्रचयस्तस्य लाभस्तस्मिन् रतस्तत्परस्तम्, भरतं स्वविषयं स्वदेशम् 'अकथितञ्च' (पा० १. ४. ५१) इति कर्मसंज्ञा । नीतवति सति, नयशुचिर्नयेन नीत्या शुचिः पवित्रः शुद्धनीतिप्रयोगकुशल इत्यर्थः । स नृपतिर्भूपतिर्दशरथ इतरसुताहितप्रियशताहततद्विरहप्रभवशुच इतरे ये सुतास्तैराहितं विहितं यत्प्रियशतं तेनाहता नष्टा तस्य भरतस्य विरहाद्वियोगात्प्रभवा जाता शुग् येषु तान् दिवसान् अनयत् । अत्र भरतस्यैव मातुलगृहगमनमुक्तं नतु शत्रुघ्नस्य । भरतेतरसुतानुष्ठितानेकप्रियकर्मभिर्भरतविरहजं शोकं राजा व्यस्मार्षीदिति भावः । अत्र नर्कुटकं छन्दः । 'हयदशभिर्नजौ भजजला गुरु नर्कुटकम्' ॥ ५९ ॥

इति श्रीमहाकविकुमारदासविरचिते जानकीहरणमहाकाव्ये नूतनाख्य-
व्याख्यालङ्कृते नवमः सर्गः ॥

अथ महाकविभर्तृहरिविरचिते
नीतिशतके प्रकीर्णाः श्लोकाः

अथ द्वाभ्यां मूर्खजनचित्तस्य दुराराध्यतामाह—

प्रसह्य मणिमुद्धरेन्मकरवक्त्रदंष्ट्रान्तरात्
समुद्रमपि सन्तरेत्प्रचलदूर्मिमालाकुलम् ।
भुजङ्गमपि कोपितं शिरसि पुष्पवद्धारयेत्
नतु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत् ॥ १ ॥

प्रसह्येति । मकरः शिशुमाराख्यो जलग्राहविशेषः । तस्य वक्त्रे वदनगह्वरे दंष्ट्राणां निशिताग्रदशनविशेषाणाम्, अन्तरादन्तरालात्, अतिसङ्कटादित्यर्थः । प्रसह्य बलात्कारेण मणिं रत्नं दुरुद्धरमपीति भावः । उद्धरेत् उद्धर्तुं शक्नुयाद् जन इति शेषः । केनचित्स्वधानेनानयेदित्यर्थः । तथा प्रचलन्तो दोलायमाना च ऊर्मयस्तेषां मालाभिः परम्पराभिराकुलं संकुलम् उल्लोलकल्लोलोज्जृम्भितमित्यर्थः समुद्रमपि दुस्तरमपीति भावः । सन्तरेत् सम्यक् तरितुं शक्नुयात् केनचित् प्लवनसाधनेनेति भावः । लङ्घयेदिति पाठे हनुमानिव केनाचिच्छक्तिविशेषेण लङ्घितुं शक्नुयादित्यर्थः । तथा कोपितं सञ्जातकोपं कोपवशात् सफूत्कारं जिह्वया सृक्किप्रान्तौ लेलिहानमित्यर्थः । 'तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच्' (पा० ५.२.३६) इतीतच्प्रत्ययः । तारकादिराकृतिगणः । भुजङ्गं सर्पमपि दुर्द्धरमपीति भावः । शिरसि केशपाशे पुष्पेण तुल्यं पुष्पवत् पुष्पस्रजमिवेत्यर्थः । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' (पा० ५. १. ११५.) इति वतिप्रत्ययः, धारयेत् धारयितुं शक्नुयात् । मणिमन्त्रादिसाधनेनेति भावः । किन्तु प्रतिनिविष्टमभिनिवेशाक्रान्तं दुराग्रहाविष्टमिति यावत् । मूर्खजनस्य दुर्विदग्धस्य चित्तं नाराधयेत् आराधयितुं समाधातुं न शक्नुयात् उपायालाभादिति भाव. । मकरदंष्ट्रान्तःस्थमण्युद्धरणादिप्रायं मूर्खजनचित्तसमाराधनमिति श्लोकार्थः ॥ १ ॥

एवं दुर्लभवस्तुसाधने दुष्करकार्यकरणे च सम्भावनया शक्तिरुक्ता न मूर्खचित्तप्रसाधने, इदानीमत्यन्तदुर्लभवस्त्वपि प्रसाधयेन्न तु तच्चित्तमित्याह—

लभेत सिकतासु तैलमपि यत्नतः पीडय—
न्पिबेच्च मृगतृष्णिकासु सलिलं पिपासार्दितः।
कदाचिदपि पर्यटञ्छशविषाणमासादये—
न्न तु प्रतिनिविष्टमूर्खजनचित्तमाराधयेत्॥ २॥

लभेतेति। यत्नतः कुतश्चित्प्रयत्नात् 'पञ्चम्यास्तसिल्' (पा० ५. ३. ७) पीडयन् केनचिद् यन्त्रेण सम्मर्दयन् सिकतासु वालुकास्वपि कालत्रयेऽप्यन्तः-स्नेहानधिकरणभूतास्वपीति भावः। तैलं स्नेहं लभेत लब्धुं शक्नुयात्। 'स्नेहे तैलच्' (पा० वा० ५. २. २६) इत्यनुशासनादत्र तिलसम्बन्धित्वाशङ्काकलङ्कावतार इति द्रष्टव्यम्। तथा पातुमिच्छा पिपासा 'पा पाने' इत्यस्माद्धातोः सन्नन्तात् स्त्रियामप्रत्यये टाप्, तयाऽर्दितः पीडितस्तृष्णातुरः सन्नित्यर्थः। मृगतृष्णिकासु च मरुमरीचिकास्वपि वा जलभ्रममात्रदायिनीष्वपीति भावः। मृगतृष्णाशब्दात् स्वार्थे कप्रत्यये 'प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः' (पा० ७. ३. ४४) इतीकारः। सलिलं जलं पिबेत् पातुं शक्नुयात्। 'पाघ्राध्मा०' (पा० ७. ३. ७८) इत्यादिना पिबतेः (पाधातोः) पिबादेशः। तथा पर्यटन् तत्र तत्र वनान्तरे सञ्चरन् कदाचित् कस्मिंश्चित् समये शशस्य मृगविशेषस्य विषाणं शृङ्गमपि वाङ्मात्रगोच-रमपीति भावः। आसादयेदधिगन्तुं शक्नुयात् न तु प्रतिनिविष्टेत्यादि पूर्ववत्। सिकतातैललाभादिवदत्यन्तदुर्घटं मूर्खचित्तसमाराधनमिति भावः। मृगतृष्णिकाजलशशविषाणयोर्गगनारविन्दवन्ध्यपुत्रवदत्यन्तासत्त्वमुक्तं सुरेश्वरवार्ति-के। 'मृगतृष्णाम्भसि स्नातः खपुष्पकृतशेखरः। एष वन्ध्यासुतो याति शशशृङ्गधनुर्धरः' इति। पद्यद्वयेऽप्यस्मिन् मणिमुद्गरोदित्यादौ शक्यार्थे विधिलिङ् तथा अपिशब्दः समुच्चये। सम्भावनायां चेत्तदनुवाद इति विवेकः। उभयथाप्यनुशासनसम्भवात् प्रकृ-तार्थोपपत्तेश्च। यथाहामरसिंहः "गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि" इति। अत्र समुद्रं लङ्घयेदित्युदाजहार स्वामी। अत्र मण्युद्धरणाद्यसम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादति-शयोक्तिः। श्लोकद्वयमेतत् पृथ्वीवृत्तम्। तदुक्तं केदारेण वृत्तरत्नाकरे "जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरुः" इति। अत एव सिकतासु तैलमित्यत्र, मृगतृष्णिकासु सलिलमित्यत्र, मूर्खजनचित्तमित्यत्र चाष्टमवर्गे विहितस्य विच्छेदस्याभावाद् यति-भ्रष्टनामा दोषः। इममेव केचिदपदस्थयतिं वदन्ति। तदुक्तं विद्यानाथेन "यत्र स्थाने यतिभ्रंशस्तद् यतिभ्रष्टमुच्यते" इति। "कुत्रचित् पदमध्ये तु यतिमिच्छन्ति सूरयः। यत्र पूर्वापरौ भागौ न स्यातामेकवर्णकौ"। इति दर्तिलवचनमपीदं समाधातुं न शक्नोति। पूर्वापरभागयोरेकवर्णगतत्वात्। निरङ्कुशाः खलु कवयो भवन्ति सर्व-पथीना इत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥ २ ॥

अथाऽग्न्यादीनां निवारणे शास्त्रप्रतिपादितजलादिरूपहेतून् प्रतिपाद्य मौर्ख्यस्य निवारणे शास्त्राभावं हेत्वभावं च स्फुटीकुर्वन्नाह—

शक्यो वारयितुं जलेन हुतभुक् शूर्पेण सूर्यातपो
नागेन्द्रो निशिताङ्कुशेन समदो दण्डेन गोगर्दभः ।
व्याधिर्भेषजसङ्ग्रहैश्च विविधैर्मन्त्रैः प्रयोगैर्विषं
सर्वस्यौषधमस्तिशास्त्रविहितं मूर्खस्य नास्त्यौषधम् ॥ ३ ॥

शक्य इति । हुतभुक् हुतं होमद्रव्यं हविः पुरोडाशवपादि भुनक्तीति हुतभुग् वैदिकाग्निः । अत्र तु गृहादिदाहकर्त्ता लौकिकोऽग्निरिति मन्तव्यम् । जलेनोदकेन वारयितुं निवारयितुं शक्यः । एवंरीत्या सूर्यातपो घर्मः सूर्यस्य रवेरातपः शूर्पेण वारयितुं शक्य इति पदद्वयस्योत्तरत्राप्यनुषङ्ग इति मन्तव्यम् । समदो मदसहितो नागेन्द्रो गजश्रेष्ठो निशिताङ्कुशेन तीक्ष्णाङ्कुशेन । गौर्वृषभो गर्दभो रासभश्च दण्डेन । व्याधिः कुष्ठादिरोगो भेषजसङ्ग्रहैरौषधसङ्ग्रहणैश्च । अत्र चकारान्महामन्त्रजपहोमसुरार्चनदानादिकमपि गृह्यते । "तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्जपैर्होमसुरार्चनैः ।" इति स्मरणात् । विषं कालकूटादि । विविधैर्नानाविधैर्मन्तारं त्रायन्ते रक्षन्तीति मन्त्रास्तैर्मन्त्रैः प्रणवादिभिर्विविधैः प्रयोगैश्च निवारयितुं शक्यमित्यर्थः । तस्मात् सर्वस्य प्राणिहिंसाकारणीभूतदुष्टजन्तुजातस्य शास्त्रविहितं शास्त्रविधिचोदितमौषधं जलादिरूपं भेषजमस्ति । परं मूर्खतानिवारणसमर्थं सुभाषितादिरूपं नास्ति शास्त्रविहितं न वर्तते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

अथ विद्याधनस्य प्रसिद्धधनवैलक्षण्यवर्णनद्वारा विदुषामुत्कर्षमापादयन्नेतेषु गौरवेण विश्वासोत्पादनार्थं नृपान् सम्बोधयति—

हर्तुर्याति न गोचरं किमपि शं पुष्णाति यत्सर्वदा-
प्यर्थिभ्यः प्रतिपाद्यमानमनिशं प्राप्नोति वृद्धिं पराम् ।
कल्पान्तेष्वपि न प्रयातिनिधनं विद्याख्यमन्तर्धनं
येषां तान्प्रति मानमुज्झत नृपाः कस्तैः सह स्पर्धते ॥ ४ ॥

हर्तुरिति । यद् विद्याख्यं धनं हर्तुश्चौरादेः, हर्तुमिति पाठेऽपहर्तुमित्यर्थः । गोचरं न याति विषयतां न प्राप्नोतीति भावप्रधानो निर्देशः, तस्यात्यन्तदुर्ग्रहत्वादिति भावः । तथा सर्वदा कालत्रयेऽपि किम्प्यनिर्वाच्यं शं सुखं पुष्णाति प्रवर्धयति । "अर्थानामर्जने दुःखम्" इति स्मरणात् प्रसिद्धं तु नैवमिति भावः । अनिशं सर्वदाऽर्थिभ्यो

विद्यार्थिभ्यो याचकेभ्यश्च प्रतिपाद्यमानं व्याख्यायमानं दीयमानमपि च परामुत्कृष्टां वृद्धिमभ्युच्छ्रयं प्राप्नोति, विद्याया व्याख्यानेनाभिवृद्धिसम्भवादिति भावः । तथा कल्पान्तेषु प्रलयेष्वपि निधनं नाशं न प्रयाति न नश्यतीत्यर्थः । कल्पान्तेष्वपीति बहुवचनग्रहणं विद्याधनस्यात्यन्ताविनाशाभावप्रकाशनार्थम् । प्रसिद्धं तूक्तविपरीतमिति भावः । तदुक्तम् ।

न भोगहार्या नच बन्धुहार्या
न भ्रातृहार्या नच राजहार्याः ।
स्वदेशमित्रं परदेशबन्धुं
विद्यासुधां ये पुरुषाः पिबन्ति ॥ इति ॥

तद् विद्याख्यं विद्याभिधानम् । यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तच्छब्दस्याध्याहारः । अन्तर्धनमभ्यन्तरस्थवित्तं येषां पुरुषाणामस्तीति शेषः । अतस्तान्विद्याधनान् प्रति हे नृपा राजानः, मानं कोपं दुराग्रहमिति यावत् । उज्झत त्यजत तैर्विद्वद्भिः सह कः पुमान् स्पर्धते तान् को निगृह्णाति न कोऽपीत्यर्थः, ततस्ते सदा गौरवेण बहु माननीया इति भावः । अत्रोपमानात् प्रसिद्धधनादुपमेयस्य विद्याधनस्याधिक्यकथनाद् व्यतिरेकालङ्कारः 'उपमानाद् यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः ।' इति काव्यप्रकाशकारलक्षणात् । वृत्तं शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ४ ॥

किं बहुना ब्रह्मापि तदीयवैदग्ध्यापहरणे न शक्त इति दृष्टान्तमुखेनाह—

अम्भोजिनीवनविहारविलासमेव
हंसस्य हन्ति नितरां कुपितो विधाता ।
न त्वस्य दुग्धजलभेदविधौ प्रसिद्धां
वैदग्ध्यकीर्तिमपहर्तुमसौ समर्थः ॥ ५ ॥

अम्भोजिनीति । विधाता ब्रह्मा कुपितः केनचिद्धेतुना क्रुद्धः सन् हंसस्य निजयानमरालस्याम्भोजिनीवने पद्मिनीवने यो विहारः क्रीडा स एव विलासो लीला तमेव न त्वन्यत् नितरामतिशयेन हन्ति नाशयति । विलासमेकमिति पाठे, एकं केवलं विलासमित्यन्वयः । अम्भोजाकरसंशोषणेन तत्र विहारभङ्गमात्रमेव कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः । किं त्वसौ विधाता हंसस्य दुग्धजलयोः क्षीरनीरयोर्भेदविधौ विभागकरणे विषये प्रसिद्धां प्रख्यातां वैदग्ध्यकीर्तिं वैदग्ध्येन

'कृत्यवस्तुषु चातुर्यं वैदग्ध्यं परिकीर्त्यते ।'

इत्युक्तलक्षणनैपुण्येन प्रयुक्ता या कीर्तिस्तामपहर्तुं न शक्नोति । हंसो हि क्षीरमिश्रिते नीरे नीरं विहाय क्षीरं गृह्णातीति प्रसिद्धः । एवं कुपितो राजा

स्वविषयवासादिभङ्गमात्रमेव कर्तुं शक्नोति न तु तेषामशेषविद्यापरिशीलनजनितचातुर्यभङ्गमतो निष्कोपेन भवितव्यं विद्वत्सु राज्ञेति तात्पर्यम् । अत्राप्रकृतविधातृवृत्तान्तकथनात् प्रस्तुतराजविद्वज्जनप्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वसन्ततिलकावृत्तम् 'उक्ता वसन्ततिलका तभजा जगौ गः' इति लक्षणात् ॥ ५ ॥

अथ विदुषां गुणवर्णनपूर्वकं लोकव्यवस्थापकत्वमाह—

दाक्षिण्यं स्वजने दया परिजने शाठ्यं सदा दुर्जने
प्रीतिः साधुजने नयो नृपजने विद्वज्जने चार्जवम् ।
शौर्यं शत्रुजने क्षमा गुरुजने कान्ताजने धृष्टता
ये चैवं पुरुषाः कलासु कुशलास्तेष्वेव लोकस्थितिः ॥ ६ ॥

दाक्षिण्यमिति । स्वजने बन्धुजनेष्वित्यर्थः, जातावेकवचनम् । एवमुत्तरत्रापि । दाक्षिण्यं छन्दानुवर्तनम् । अन्यथा विनिन्देयुरिति भावः । 'दक्षिणः सरलोदारपरच्छन्दानुवर्तिषु ।' परिजने भृत्यजनेषु विषये दया दारिद्र्यादितद्दुःखप्रहाणेच्छा । अन्यथा विजह्युरिति भावः । दुर्जने खलजनेषु विषये सदा शाठ्यं विप्रियकारित्वम् । अन्यथाऽधिक्षिपेरन्निति भावः । साधुजने सज्जनेषु विषये प्रीतिः स्नेह आदर इति यावत् । अन्यथाऽनुतपेरन्निति भावः । नृपजने राजसु विषये नयो नीतिरनुवर्तनतात्पर्यमिति यावत् । अन्यथा दण्डयेरन्निति भावः । विद्वज्जने पण्डितजनेषु विषये आर्जवमवक्रता । अन्यथा निषिध्येरन् (निषेधेयुः) इति भावः । शत्रुजने शत्रुजनेषु विषये शौर्यं विक्रान्तत्वम् । अन्यथा निपातयेरन्निति भावः । गुरुजने पित्रादिषु विषये क्षमा सहिष्णुत्वम् । अन्यथा शपेरन्निति भावः । कान्ताजने नारीजनेषु विषये धृष्टता प्रागल्भ्यं च । अन्यथा वशीकुर्युरिति भावः । इत्येवमुक्तविधासु कलासु शिल्पेषु । 'कला शिल्पे कालभेदे चन्द्रांशे कलना कला ।' इति वैजयन्ती । ये च पुरुषाः कुशला निपुणास्तेषु पुरुषेष्वेव लोकस्थितिर्लोकमर्यादाऽस्तीति शेषः । त एव लोकव्यवस्थासंस्थापका न तूक्तगुणरहिता इत्यर्थः । एवंभूतास्तु विद्वांस एव नान्य इति हृदयम् ॥ ६ ॥

सूनुः सच्चरितः सती प्रियतमा स्वामी प्रसादोन्मुखः
स्निग्धं मित्रमवञ्चकः परिजनो निःक्लेशलेशं मनः ।
आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विद्यावदातं मुखम्
तुष्टे विष्टपहारिणीष्टदहरौ सम्प्राप्यते देहिना ॥ ७ ॥

सूनुरिति । सूनुः पुत्रः सच्चरितः सद्वृत्तः, सती प्रियतमा, स्वामी प्रसादो-

न्मुखः, स्निग्धं स्नेहयुक्तं मित्रमवञ्चकः परिजनःस्वकीयजनसमुदायः, निःक्लेशलेशमाविराहितं स्वस्थं मनः, आकारो रुचिरः स्थिरश्च विभवो विभवसामर्थ्यं विययाऽवदातं शोभितं मुखमित्येते पदार्था विष्टपहारिणि स्वर्गवासिनीष्टहरो नारायणे तुष्टे प्रसन्ने सति देहिना पुरुषेण प्राप्यन्ते ॥ ७ ॥

विक्रान्तत्वे वयोऽपि न हेतुरिति विनिगमयति—

सिंहः शिशुरपि निपतति मदमलिनकपोलभित्तिषु गजेषु ।
प्रकृतिरियं सत्त्ववतां न खलु वयस्तेजसां हेतुः ॥ ८ ॥

सिंह इति । शिशुर्बालोऽपि विक्रान्तत्वयोग्यतारहितावस्थोऽपीत्यर्थः । सिंहो मदमलिना दानपयःपङ्किलाः कपोला भित्तय इव येषां तेषु गजेषु मत्तमातङ्गेषु निपतति कुम्भस्थलविदारणार्थमिति भावः । इयं बाल्येऽपि विक्रान्तता सत्त्ववतां बलाढ्यानां प्रकृतिः स्वभावः । कुतः ? वयो बाल्यादि तेजसां प्रतापशालिनामिति तेजस्तद्वतोरभेदाध्यवसायोऽत्यन्ततेजस्वित्वप्रकाशनार्थकः, हेतुः कारणं न भवति खलु 'तेजसां हि न वयः समीक्ष्यते' इति न्यायादिति भावः । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ' इत्यमरः । आर्यावृत्तभेदः ॥ ८ ॥

ननु तथाऽपि गुणाभावेऽपि केवलवित्तस्याकिञ्चित्करत्वमेवेत्याशङ्क्य तस्यैवाशेषगुणावहत्वं तावदाह—

यस्यास्ति वित्तं स नरः कुलीनः
स पण्डितः स श्रुतवान् गुणज्ञः ।
स एव वक्ता स च दर्शनीयः
सर्वे गुणाः काञ्चनमाश्रयन्ति ॥ ९ ॥

यस्येति । यस्य नरस्य वित्तमस्ति सम्भवति स नरः कुले जातः कुलीनो महाकुलप्रसूतः । "कुलात्खः" इति खप्रत्ययः । स एव पण्डितो विद्वान् स एव श्रुतवाञ्शास्त्रज्ञः यद्वा श्रुतं श्रवणम् । "नपुंसके भावे क्तः" तदस्यास्तीति श्रुतवान् धर्मशास्त्राद्याकर्णनचतुरोऽपीत्यर्थः । स एव गुणज्ञो गुणग्राही अत्र "आतोऽनुपसर्गे कः" इत्यादि व्याख्यातं प्राक् । स एव वक्ता वाग्मी च । स एव दर्शनीयः सुन्दरश्च । उक्तगुणराहित्येऽपीति भावः । नन्वेवं चेत् पुरुषस्यैकेन वित्तेनेतरगुणसाकल्यसम्पन्नत्वं कुत इत्याशङ्क्याह सर्वे गुणाः पूर्वोक्तकुलीनत्वादयः काञ्चनं वित्तमाश्रयन्ति अतोऽनेनैव सकलगुणसम्प्राप्तिसम्भवे किमन्यैः प्रत्येकप्रयासायैरिति

भावः । अत्र वित्तस्यैतावद्गुणसम्पादकत्वासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धाभिधानादसम्बन्धे सम्बन्धरूपातिशयोक्तिः । वृत्तमुपजातिः ॥ ९ ॥

अथ गुणावगुणप्रणालिकामाह—

लोभश्चेदगुणेन किं पिशुनता यद्यस्ति किं पातकैः
सत्यं चेत्तपसा च किं शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किम् ।
सौजन्यं यदि किं बलेन महिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः
सद्विद्या यदि किं धनैरपयशो यद्यस्ति किं मृत्युना ॥ १० ॥

लोभ इति । लोभो धनादिवाञ्छास्ति चेदगुणेन दुर्गुणेन किम्, न किञ्चिदपीत्यर्थः, तस्यैवात्यन्तनिन्दावहत्वादिति भावः । पिशुनता परोक्षे परदोषसूचकतास्ति चेत्पातकैर्ब्रह्महत्यादिभिः किम् , तस्या एव निरयपातनदक्षत्वादिति भावः । सत्यं यथार्थभाषणं समदर्शित्वं वास्ति चेत्तपसा चान्द्रायणादिना किं तस्यैव परिशोधकत्वादिति भावः । शुचि द्रोहचिन्तादिराहित्येन शुद्धं मनोऽस्ति यदि तीर्थेन प्रयागादिना किम्, तस्यैवापवर्गमूलकत्वादिति भावः । "यः स्वात्मतीर्थे भजते विनिष्क्रियः स सर्ववित्सर्वगतोऽमृतो भवेत्" इति स्मरणमात्रमूलम् । सौजन्यं सुजनभावोऽस्ति यदि, बलेन परिजनेन किं तस्यैवाशेषकार्यनिर्वाहकत्वादिति भावः । महिमा माहात्म्यमस्ति यदि, मण्डनैः कुण्डलहाराद्यलङ्करणैः किं तस्यैवोपस्कारहेतुभूतत्वादिति भावः । अपयशोऽपकीर्तिरस्ति यदि मृत्युना मरणेन किम्, तद्वन्मृतप्रायत्वादिति भावः । एवं विचार्य तद्गुणार्जनतत्परेण भावितव्यं पुरुषेण, अन्यथा दौर्जन्यमनायाससाध्यमिति वाक्यशेषत्वेनोन्नेयम् ॥ १० ॥

अथैषां प्रसिद्धविलक्षणमण्डनसम्पत्तिमाह—

करे श्लाघ्यस्त्यागः शिरसि गुरुपादप्रणयिता
मुखे सत्या वाणी विजयि भुजयोर्वीर्यमतुलम् ।
हृदि स्वच्छा वृत्तिः श्रुतमधिगतं च श्रवणयो-
र्विनाप्यैश्वर्येण प्रकृतिमहतां मण्डनमिदम् ॥ ११ ॥

कर इति । करे हस्ते श्लाघ्यः सकललोकप्रशस्तस्त्यागो दानं मण्डनम् , न तु कङ्कणम् । "दानेन पाणिर्न तु कङ्कणेन" इति स्वेनैवाग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । शिरसि गुरुपादयोः प्रणयिताऽभिवादनतात्पर्यं मण्डनम् , न तु मणिहिरण्मयकोटीरादिः ।

मुखे वक्त्रे सत्या वाणी सूनृतभाषणं मण्डनं न तु ताम्बूलचर्वणादि । भुजयोरतुलं निरुपमानं विजयि जयशीलञ्च । "जिदृक्षि" इत्यादिना इनिः । वीर्यं बलं मण्डनं न तु केयूरादि । हृद्यन्तरङ्गे स्वच्छा वृत्तिर्निष्कलङ्कव्यापारो मण्डनं न तु हाररुचकादि । हृच्छब्दस्य वक्षःस्थलवाचकत्वमपि सम्भवतीति कृत्वाऽभेदेन निर्देशः । श्रवणयोः कर्णयोरधिगतं श्रुतं शास्त्रमेव । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इति विश्वः । मण्डनं न तु कुण्डले । "श्रोत्रं श्रुतेनैव न कुण्डलेन" इति वक्ष्यति । इदं पूर्वोक्तदानादिकं सर्वमैश्वर्येण धनरत्नसम्पत्त्या विनापि । "पृथग्विना" इत्यादिना विकल्पात्तृतीया । प्रकृत्या स्वभावेन महतां महात्मनां सौजन्यसम्पन्नानामित्यर्थः । "प्रकृत्यादिभ्यः०" इति तृतीयासमासः । मण्डनं भूषणम् । तस्यैव लोकोत्तररामणीयकहेतुत्वादिति भावः । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ११ ॥

अथ द्वाभ्यामेव सुजनवृत्तस्यासाधारण्यमाह—

प्रिया न्याय्या वृत्तिर्मलिनमसुभङ्गेऽप्यसुकरं
त्वसन्तो नाभ्यर्थ्याः सुहृदपि न याच्यः कृशधनः ।
विपद्युच्चैर्धैर्यं पदमनुविधेयं च महतां
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ १२ ॥

प्रियेति । न्यायादनपेता न्याय्या नीतिप्रवणा वृत्तिर्जीवनम् । "वृत्तिर्वर्तनजीवने" इत्यमरः । प्रीणातीति प्रिया, इष्टा न त्वन्या तस्या एव श्रेयस्करत्वादिति भावः । "इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः" इति कप्रत्ययः । असुभङ्गे प्राणप्रयासेऽपि किमुतान्यदेति भावः । मलिनं दुष्कर्म असुकरमकर्तव्यं, न तु 'आपत्काले नास्ति मर्यादा' इति न्यायात् सुकरं तस्यैवैहिकामुष्मिकफलदत्वादिति भावः । "ईषद्दुः०" इत्यादिना खल्प्रत्ययः ततो नञ्समासः । असन्तः, कुहकास्तु नाभ्यर्थ्याः कस्मिंश्चिद् विषयेऽपि न प्रार्थनीयाः किंतु सन्त एव, तेषामुपेक्ष्यत्वादिति भावः । यद्यपि "न पादादौ खल्वादयः" इत्याह वामनस्तथापि कविप्रौढ्या तुशब्दस्य पादादौ प्रयोगः । सुहृदपि प्राणप्रियबन्धुरपि किमुतान्य इति भावः । "सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः" इति निपातनात् साधुः । कृशधनो धनहीनश्चेन्न याच्यो याचितुं न योग्यः । धनादिकमिति शेषः । किन्तु धनपरिपूर्ण एव । तथाविधयाच्ञायाऽनुचितत्वादिति भावः । विपद्यनर्थसङ्कटेऽप्युच्चैर्धैर्यं महाधैर्यं न तु भयविह्वलत्वम् । 'आपत्स्वप्यविलुप्तधैर्यनिलयाः' "विपदि धैर्यमथाभ्युदये क्षमा" इति चोक्तत्वादिति भावः । महतां पूज्यानामनुविधेयमनुकूलं पदं व्यवसितं, न त्वननुकूलं पदम् । तथाभूतस्यैव

श्लाघ्यत्वादिति भावः । "पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु ।" इत्यभिधानात् । इतीदमेतद् विषममसाधारणतया दुष्करमसिधाराव्रतमस्यभिचरितव्रतं सत्पुरुषाणां केनोद्दिष्टमुपदिष्टं न केनापीत्यर्थः स्वतः सिद्धत्वादिति भावः । अत्रासिधारावत्तिशितत्वादसिधारासञ्चारवत्सावधानेनैकाग्रतया विधेयत्वाद् वाऽसिधाराव्रतम् । यद्वाऽसिधारया व्यवहरतां व्रतं वीरव्रतमित्यर्थः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १२ ॥

प्रदानं प्रच्छन्नं गृहमुपगते सम्भ्रमविधिः
प्रियं कृत्वा मौनं सदसि कथनं चाप्युपकृतेः ।
अनुत्सेको लक्ष्म्यां निरभिभवसाराः परकथाः
सतां केनोद्दिष्टं विषममसिधाराव्रतमिदम् ॥ १३ ॥

प्रदानमिति । प्रच्छन्नं प्रदानं गुप्तदानं नतु प्रकाशम् । तथाभूतदानस्य महाफलश्रवणादिति भावः । गृहं निजमन्दिरं प्रत्युपगते सत्यर्थिनीति शेषः । सम्भ्रमविधिः प्रत्युत्थानाभिवादनादिसत्वरव्यापारविधानं च, नतु वैमुख्यं तस्यैव शास्त्रोदिताचारत्वादिति भावः । प्रियं तदभीष्टं कृत्वा मौनं तूष्णीम्भावश्चापरिकीर्तनमिति यावत् । न तु प्रकटनं कृतस्य परिकीर्तनम्, "न दत्त्वा परिकीर्तयेत्" इति मनुस्मरणादिति भावः । सदसि राजविद्वत्सभायामुपकृतेः कथनं परोपकारप्रख्यापनं च नतु तत्र तूष्णींशीलत्वमन्यथा कृतघ्नत्वप्रसङ्गादिति भावः । लक्ष्म्यां सम्पत्यामनुत्सेको गर्वराहित्यं नतु मदान्धत्वम् । "सम्पत्स्वनुत्सेकिनः" इत्युक्तत्वादिति भावः । निरभिभवसारा अनिन्दापराः परकथाः पुरुषान्तरप्रसङ्गाश्च, नतु गर्हणपराः । "आत्मप्रशंसां परगर्हामपि च वर्जयेत्" इत्यादिस्मरणात् । सतामित्यादि, वृत्तं पूर्ववत् ॥ १३ ॥

अथ सन्मित्रलक्षणमाह—

पापान्निवारयति योजयते हिताय
गुह्यं निगूहति गुणान् प्रकटीकरोति ।
आपद्गतं च न जहाति ददाति काले
सन्मित्रलक्षणमिदं प्रवदन्ति सन्तः ॥ १४ ॥

पापादिति । पापात्पापाचरणान्निवारयति निवर्तयति । धर्मोपदेशेन दुष्कर्मप्रवृत्तेर्विरमयतीत्यर्थः । 'जुगुप्साविराम०' इत्यादिना पञ्चमी । हिताय योजयते,

सत्कर्माचरणाय प्रवर्तयतीत्यर्थः । यद्वा श्रेयःसङ्ग्रहार्थं प्रोत्साहयतीत्यर्थः । गुह्यं गोप्यं निगूहत्याच्छादयति न कुत्रापि प्रकटयतीत्यर्थः । गुणान् सौशील्यादिसद्गुणान् प्रकटीकरोति प्रख्यापयति नतु निगूहतीत्यर्थः । आपद्गतमतिसङ्कटस्थमपि न जहाति न त्यजति । 'तन्मित्रमापदि सुखे च समक्रियं यत्' इत्युक्तत्वादिति भावः । काले व्यसनादिसमये ददाति वाञ्छितं दिशति । तदिदं पापनिवारणादिकं सर्वं सन्तः सत्पुरुषाः सन्मित्रस्याकैतवसुहृदो लक्षणं स्वरूपं वदन्ति । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ १४ ॥

अथ विधेयलोकं सम्बोधयन् सदाचारं शिक्षयति—

तृष्णां छिन्धि भज क्षमां जहि मदं पापे रतिं मा कृथाः
सत्यं ब्रूह्यनुयाहि साधुपदवीं सेवस्व विद्वज्जनम् ।
मान्यान्मानय विद्विषोऽप्यनुनय प्रख्यापय प्रश्रयं
कीर्तिं पालय दुःखिते कुरु दयामेतत्सतां चेष्टितम् ॥ १५ ॥

तृष्णामिति । हे जनेत्यत्राध्याहार्यं सर्वत्रापि, मध्यमपुरुषप्रयोगसम्भवात् । अलभ्येषु परधनेषु लाभाभिलाषस्तृष्णा तां छिन्धि वैराग्यशस्त्रेण विदारय, अन्यथाऽनेकाशापाशनिबद्धत्वेन क्लेशभागित्वं स्यादिति भावः । परिभवादिवृत्त्पद्यमानेषु क्रोधप्रतिबन्धः क्षमा तां भज सेवस्व, अन्यथोग्रभावेन कार्यहानिः स्यादिति भावः । मदं विद्याजनितदर्पं जहि विज्ञानेन विनाशय, अन्यथा विवेकशून्यतयाऽकार्यकरणप्रवृत्तावनर्थप्राप्तिः स्यादिति भावः । पापे पापकर्माचरणे रतिं प्रीतिं मा कृथा अज्ञानेन मा कार्षीः, किन्तु धर्मं चरेत्याद्युपदेशवचनेन सत्कर्माचरण एव मतिं कुर्वित्यर्थः । अन्यथा निरयपातः स्यादिति भावः । करोतेर्लुङि थास् । 'न माङ्योगे' इत्यट्प्रतिषेधः । सत्यं सूनृतं ब्रूहि । 'सत्यं वद' इति वचनेन यथार्थमेव वचनं वदेत्यर्थः, अन्यथा 'नानृतात् पातकं परम्' इति न्यायादविवेकित्वप्रसक्तिः स्यादिति भावः । साधुपदवीं सन्मार्गमनुयाहि धर्मशास्त्रानुरोधेनानुसर । अन्यथोत्पथप्रतिपन्नत्वे दोषापत्तिः स्यादिति भावः । विद्वज्जनोपदेशेन कृतार्थीकरणशीलं विद्वज्जनं पण्डितमण्डलं सेवस्व ।

'यस्तु पर्यटते देशान्यस्तु सेवेत पण्डितान् ।
तस्य विस्तारिता बुद्धिस्तैलबिन्दुरिवाम्भसि ॥'

इति वचनाद् बुद्धिवैशद्यार्थं शुश्रूषस्व । अन्यथा बुद्ध्यवैशद्यादशिक्षिताद्यभियोगः स्यादिति भावः । मान्यान् पूज्यान् मानय यथार्हं पूजय । अन्यथा 'समासमाभ्यां

विषमसमे पूज्ये' इति गौतमसूत्रात्,

'अपूज्या यत्र पूज्यन्ते पूज्याश्चैवावमानिताः ।
अयशो महदप्नोति धनाद् धर्माच्च हीयते ॥'

इत्यादिस्मरणाच्च, अकीर्तिः सुकृतधनहीयमानत्वरूपाऽश्रेयःप्राप्तिः स्यादिति भावः । किं बहुना विद्विषः शत्रूनपि किमुतान्याननुनय 'समः शत्रौ च मित्रे च' इति भगवद्वचनात् प्रसादय । अन्यथा रन्ध्रेषु पातयिष्यन्तीति भावः । प्रश्रयं गुर्वाचार्यादिषु नम्रत्वम् । विनयमिति यावत् । 'गुरौ नम्रता' इत्युक्तत्वात् । प्रख्यापय प्रकटय, अन्यथा दुर्विनीतत्वापवादप्रसङ्गः स्यादिति भावः । कीर्तिं पालय जन्मसाफल्यार्थं कीर्तिनिर्वहणे प्रयत्नं कुर्वित्यर्थः । अन्यथा 'क्षितितले किं जन्म कीर्तिं विना' इति वचनाज्जीवन्मृतत्वापत्तिः स्यादिति भावः । दुःखिते सञ्जातदुःखेषु भूतेष्वित्यर्थः, तारकादित्वादितच् । जातावेकवचनम् । दयां दुःखप्रहाणेच्छालक्षणां 'दुःखितेषु करुणा' इति शास्त्रानुरोधात् । कुरु विधेहि । अन्यथा चित्तशुद्ध्यसम्भवादिति भावः । एतत्सर्वं तृष्णाच्छेदादिकं सतां सज्जनानां चेष्टितं व्यापारः । यदि सौजन्ययशःकामी तदैवं प्रवर्तस्व । अन्यथा पुरुषार्थलाभासम्भवादित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १५ ॥

ईदृशा विरला एवेति निगमयति—

मनसि वचसि काये पुण्यपीयूषपूर्णा-
स्त्रिभुवनमुपकारश्रेणिभिः प्रीणयन्तः ।
परगुणपरमाणून्पर्वतीकृत्य नित्यं
निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः ॥ १६ ॥

मनसीति । मनसि वचसि काये मनोवाक्कायेषु पुण्यमेव पीयूषममृतं तेन पूर्णाः करणत्रितयेनापि सत्कर्माचरणतत्परा इत्यर्थः । 'पीयूषममृतं सुधा' इत्यमरः । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनम् । लक्षणया त्रिभुवनस्थजनानि-त्यर्थः । 'तद्धितार्थ०' इत्यादिना समासः । पात्रादित्वान्न स्त्रीत्वम् । उपकार-श्रेणिभिर्हिताचरणपरम्पराभिः प्रीणयन्तः सन्तोषयन्तः । 'प्रीञ् प्रीणने' इति धातोश्चुरादिकाण्णिचि शतृप्रत्ययः । 'धूञ्प्रीञोर्नुग् वक्तव्यः' इति नुगागमः । परेषां गुणपरमाणून् अत्यल्पगुणानपीत्यर्थः । यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः । पर्वतीकृत्य महत्तरान् कृत्वा । अभूततद्भावे च्विः 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' इति गति-संज्ञायां 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । नित्यं ख्यापयन्तः प्रशंसन्तः । तथा

निजहृदि स्वान्तःकरणे विकसन्तः सन्तुष्यन्तः सन्तः सत्पुरुषाः कियन्तः कतिपये विरला एवेत्यर्थः सन्ति न तु सान्द्राः। एतादृशगुणसम्पत्तेरसाधारण्यादिति भावः। 'निजहृदि विकसन्तः सन्ति सन्तः कियन्तः।' इत्येव पाठः। तथा चोक्तम्—'सौजन्यामृतसिन्धवः' इत्यादि। मालिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

धैर्यगुणन्यक्कारः कथञ्चिदपि न युज्यत इति सदृष्टान्तमाह—

कदर्थितस्यापि हि धैर्यवृत्ते—
र्न शक्यते धैर्यगुणः प्रमार्ष्टुम्।
अधोमुखस्यापि कृतस्य वह्ने—
र्नाधः शिखा यान्ति कदाचिदेव॥ १७॥

कदर्थितस्येति। कुत्सितोऽर्थः कदर्थः। 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कुशब्दस्य कदादेशः। कदर्थीकृतः कदर्थितस्तस्य नीचैः कृतस्यापि सतो धैर्येण वृत्तिर्वर्तनं यस्य तस्य सम्बन्धि धैर्यमेव गुणः प्रमार्ष्टुमधःकर्तुं न शक्यते। तत्र दृष्टान्तः। अधोमुखस्य कृतस्यावाङ्मुखीकृतस्यापि वह्नेः शिखा ज्वालाः कदाचिदेव कदाचिदप्यधो न यान्ति किन्तूर्ध्वमेव प्रसरन्तीत्यर्थः। तद्वद्धीरस्यापि धैर्यगुण इति विवेकः। उपजातिवृत्तम् ॥ १७ ॥

नन्वेवंशीलस्यात्यन्तावश्यकत्वमुक्तम्, तद्भावे को लाभ इत्याशङ्कायामाह—

वह्निस्तस्य जलायते जलनिधिः कुल्यायते तत्क्षणा—
न्मेरुः स्वल्पशिलायते मृगपतिः सद्यः कुरङ्गायते।
व्यालो माल्यगुणायते विषरसः पीयूषवर्षायते
यस्याङ्गेऽखिललोकवल्लभतरं शीलं समुन्मीलति ॥ १८ ॥

वह्निरिति। तस्य पुंसो वह्निः, दाहकोऽपीति भावः। जलायते जलमिवाचरति तद्वच्छीतलो भवतीत्यर्थः। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्। 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः। एवं सर्वत्र प्रयोज्यम्। जलनिधिः, दुस्तरोऽपीति भावः। कुल्यायतेऽल्पनदीवाचरति। तस्येत्यस्य सर्वत्रान्वयोऽवगन्तव्यः। तत्क्षणात्तस्मिन्नेव क्षणे न तु विलम्बेनेत्यर्थः। मेरुः स्वल्पशिलायतेऽल्पदृषदिवाचरति। मृगपतिः सिंहः, हिंस्रोऽपीतिभावः सद्यः कुरङ्गायते हरिण इवाचरति। व्यालः सर्पः विषरोगभीषणोऽपीति भावः। माल्यगुणायते पुष्पस्रगिवाचरति। विषमेव रसो द्रवः प्राणप्रयाणहेतुरिति भावः। पीयूषवर्षायतेऽमृतवृष्टिरिवाचरति। कस्येत्याकाङ्क्षायामाह—यस्य पुंसोऽङ्गेऽखिललोकानामशेषजनानां वल्लभतरमत्यन्तमनोहरं शीलं

सत्त्वभावः समुन्मीलति समुल्लसति तस्येति सम्बन्धः । शीलसम्पन्नस्य दुःखहेतवोऽपि सुखहेतव एव भवन्ति । अयमेव परमलाभ इति भावः । अत्र क्यङर्थौपम्यप्रतीतेरुपमाभेदः । 'इवादिलोपे द्विविधे णमुलि क्यङि क्यचि चिक्वप्यपि । तथा वाक्ये समासे च सप्तधैषा प्रकीर्तिता ॥' इति एषोपमेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १८ ॥

शीलमेवाशेषभूषणमित्याह—

ऐश्वर्यस्य विभूषणं सुजनता शौर्यस्य वाक्संयमो
ज्ञानस्योपशमः श्रुतस्य विनयो वित्तस्य पात्रे व्ययः ।
अक्रोधस्तपसः क्षमा प्रभवितुर्धर्मस्य निर्व्याजता
सर्वेषामपि सर्वकारणमिदं शीलं परं भूषणम् ॥ १९ ॥

ऐश्वर्यस्येति । ऐश्वर्यस्य स्वाम्यस्य सुजनता विभूषणम् , नतु दौर्जन्यम् । शौर्यस्य विक्रान्तत्वस्य वाक्संयमो वाङ्नियमो विभूषणम् । नत्वसम्बद्धप्रलापित्वम् । ज्ञानस्य कर्तव्याकर्तव्यविवेकस्यात्मविषयकस्य वा उपशमो विषयोपरतिर्विभूषणम् , नतु लोलुपत्वम् । श्रुतस्य शास्त्रस्य विनयो विभूषणम् , नतु गर्वोद्रिक्तता । वित्तस्य पात्रे व्ययः सत्पात्रे प्रतिपत्तिर्विभूषणम् , नतु विटनटादिषु । तपसश्चान्द्रायणादेरक्रोधः क्रोधराहित्यम् , क्वचित्प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि नञ्समास इष्यते, विभूषणम् , नतु कोपशीलत्वम् । प्रभवितुः समर्थस्य क्षमा सहिष्णुत्वं विभूषणम्, नतूद्दण्डता । धर्मस्य सत्पात्रदानस्य निर्व्याजता व्याजराहित्यं विभूषणम् , नतु द्रव्यनाशदुःखम् । तथा सर्वकारणमैश्वर्यादिसमस्तनिदानमिदं पूर्वोपवर्णितमेकमेव शीलं सर्वेषामपि सर्वपुंसां परं सौजन्याद्यपेक्षयाप्युत्कृष्टं भूषणमलङ्कारः । अतः सर्वथापि शीलमेवाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १९ ॥

को लाभो गुणिसङ्गमः किमसुखं प्राज्ञेतरैः सङ्गतिः
का हानिः समयच्युतिर्निपुणता का धर्मतत्त्वे रतिः ।
कः शूरो विजितेन्द्रियः प्रियतमा काऽनुव्रता किं धनं
विद्या किं सुखमप्रवासगमनं राज्यं किमाज्ञाफलम् ॥ २० ॥

क इति । लाभः को गुणिसङ्गमः, असुखं किं प्राज्ञादितरे मूर्खास्तैः सह सङ्गतिः, हानिः का समयच्युतिः,यस्मिन् समये यदवश्यं कर्तव्यमेव तन्न कृतं समयो गतः सैव हानिः, निपुणता ज्ञातृता का या धर्मतत्त्वे रतिः प्रीतिः, शूरः को विजितानीन्द्रियाणि येनासौ, प्रियतमा का याऽनुव्रता पतिव्रता, धनं किं विद्या, सुखं किम्

अप्रवासगमनम्, राज्यं किम्, आज्ञाफलं ययाऽऽज्ञया सर्वं शुभाशुभं भवति तदेव राज्यम् ॥ २० ॥

लज्जागुणौघजननीं जननीमिव स्वा-
मत्यन्तशुद्धहृदयामनुवर्तमानाम् ।
तेजस्विनः सुखमसूनपि संत्यजन्ति
सत्यव्रतव्यसनिनो न पुनः प्रतिज्ञाम् ॥ २१ ॥

लज्जेति। सत्यमेव व्रतं तस्मिन् व्यसनमासक्तिर्येषां त एवंविधास्तेजस्विनः प्रभाववन्तः पुरुषाः सुखं यथा स्यात्तथा असून् प्राणानपि त्यजन्ति पुनः स्वां स्वकीयां जननीं मातरमिव प्रतिज्ञां न त्यजन्ति, कीदृशीं प्रतिज्ञां मातरं च। असत्कर्मणि प्रवृत्तिलक्षणलज्जारूपो यो गुणौघो गुणप्रवाहस्तस्य जननीमुत्पादिकाम्। पुनः कीदृशीम्? अत्यन्तं शुद्धं हृदयमन्तःकरणं यस्यां यस्या वा ताम्। पुनः कीदृशीम्? अनुवर्तमानाम् अनुलक्षणेन वर्तमानाम्। अनेन सत्यभाषिणा पुंसा प्राणा अपि त्याज्याः परन्तु स्वीयप्रतिज्ञा न त्याज्येति सूचितम्। वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २१ ॥

॥ इति श्रीमहाकविभर्तृहरिविरचिते नीतिशतके प्रकीर्णाः श्लोकाः ॥

अथश्रीमहाकविभर्तृहरिविरचिते
वैराग्यशतके प्रकीर्णाः श्लोकाः ।

अथ रागस्य तृष्णामूलकत्वात्तद्गर्हणं विना न वैराग्यसिद्धिरित्यभिप्रेत्य तत्सिद्ध्यर्थमादौ तावत्तत्परिपन्थिभूतां तृष्णां दूषयति 'भ्रान्तं' इत्यादिचतुर्भिः श्लोकैः । तत्र प्रथमं स्वकर्मकष्टनिवेदनपूर्वकं तृष्णां सम्बोध्य त्रिभिर्दूषयति—

भ्रान्तं देशमनेकदुर्गविषमं प्राप्तं न किञ्चित्फलं
त्यक्त्वा जातिकुलाभिमानमुचितं सेवा कृता निष्फला ।
भुक्तं मानविवर्जितं परगृहेष्वाशङ्कया काकव-
त्तृष्णे जृम्भसि पापकर्मपिशुने नाद्यापि सन्तुष्यसि ॥ १ ॥

भ्रान्तमिति । अनेकैर्बहुभिर्दुर्गैः पार्वतवार्क्षजलदुर्गादिभिर्विषमं विकटम् । दुःसञ्चारमित्यर्थः । देशं भ्रान्तं सञ्चरितम्, तथापि किञ्चिदल्पमपि फलं धनं न प्राप्तं न लब्धम् । बहुफलापेक्षयैव दुर्गमेऽपि देशे सञ्चारः कृतः, फलं त्वीषदपि न प्राप्तमित्यर्थः । अत्र देशशब्दस्य नपुंसकत्वं निघण्ट्वन्तरेषु मृग्यम् । यद्वा देशमुद्दिश्य भ्रान्तम् । भावे क्तः । अथवा 'नीवृज्जनपदौ देशविषयौ' इत्यभिधानात् पुंलिङ्गस्यापि देशशब्दस्य नपुंसकत्वसम्बन्धोऽनुवर्तत इति भाष्यकारप्रयोगादिष्यते । तयोचितमनुरूपं जातिकुलयोर्जातिर्ब्राह्मणत्वादिः, कुलं सद्वंशः, तयोरभिमानम् । इति सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात्समासः । त्यक्त्वापि विसृज्य निष्फला फलशून्या सेवा परिचर्या कृता । धनाढ्यानामिति शेषः । उभयत्रापि कष्टमेवावशिष्टम् । न त्वन्यत्किञ्चिदपीत्यर्थः । 'लाभनिष्पत्तियोगेषु बले शल्ये फले धनम्' इति वैजयन्ती । तथा मानविवर्जितमभिमानशून्यं यथा तथा बहुमानविहीनमिति वा । आशङ्कयाऽऽकाङ्क्षया लोलुपत्वेनेति यावत् । परगृहेषु काकेन बलिभुजा तुल्यं काकवत् । 'तेन तुल्यं क्रिया चेद् वतिः' इति वतिप्रत्ययः । भुक्तम् । अभिमानत्यागेऽपि न बहुमानपूर्वकम्, किन्तु सावमानमेव दत्तं परान्नपिण्डमभ्यवहृतमित्यर्थः । तथापि पापकर्मणां पापात्मनां पिशुने सूचिके, येषां तृष्णा त एव पापिष्ठा इति भावः । यद्वा पापकर्मणां दुष्कर्मणां पिशुने प्रवर्तिके इत्यर्थः । एतद्व्यतिरेकेण दुष्कर्मप्रवर्तकान्तराभावादिति भावः । ['पापकर्मनिरते' इत्यपि पाठः । तस्मिन् पाठे सति—पापकर्मणि निरते सक्ते एवंविधे हे तृष्णे—इत्येवं व्याख्यातव्यम् ।] हे तृष्णे विषयस्पृहे, जृम्भसि प्रवृद्धा भवसि किं त्वद्यापि, ईदृक्कष्टकर्मप्रवर्तनदशायामपीति

भावः । न सन्तुष्यसि सन्तुष्टा न भवसि । विरतिं न प्राप्नोषीत्यर्थः । इतः परमपि किञ्चिद्दुष्टकर्म कारयितुं अपेक्षास्तीवेति प्रतिभातीति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥१॥

खलालापाः सोढाः कथमपि तदाराधनपरै-
र्निगृह्यान्तर्बाष्पं हसितमपि शून्येन मनसा ।
कृतो वित्तस्तम्भप्रतिहतधियामञ्जलिरपि
त्वमाशे ! मोघाशे ! किमपरमतो नर्तयसि माम् ॥ २ ॥

खलालापा इति । खलानां दुर्जनानामालापा दुर्भाषितानि तदाराधनपरै-स्तत्सेवातत्परैः । अस्माभिरिति शेषः । कथमप्यतिकृच्छ्रेण सोढाः क्षान्ताः । अन्यथाभाव कार्यभङ्गो भवेदिति भावः । तथा अन्तरभ्यन्तर एव बाष्पं तदालापश्रवणजनिताश्रु निगृह्य नियम्य शून्येन निरुत्सुकेन मनसोपलक्षितैर्निर्भिन्नान्तःकरणैरित्यर्थः । हसितम्, हासोऽपि कृत इति शेषः, कर्तरि क्तः । दुरालापैराक्षिप्ता अपि ते सन्तोषवन्त एव, नतु निर्विण्णा अतो विश्वसनीया इति बुद्ध्युत्पादनार्थं निर्विषयमिथ्याहासोऽपि विराचित इत्यर्थः । तथा वित्तेन धनेन यः स्तम्भो जडीभावस्तेन प्रतिहता मूढा विवेकशून्येति यावत् । धीर्येषां तेषां धनदुर्मदान्धानामित्यर्थः 'स्तम्भौ स्थूणाजडीभावौ' इत्यमरः । अञ्जलिरपि कृतः प्रह्वीभावोऽपि विहितः । तथापि न किञ्चिल्लब्धमिति भावः । अतो मोघाशे व्यर्थमनोरथे आशे तृष्णे ! 'आशा तृष्णादिशोः प्रोक्ता' इति विश्वः । त्वं मामतोऽस्मात् खलालापसहनादिकृत्यात् अपरमितरत् किं कार्यं नर्तयसि नाटयसि, मया किं कार्यं कारयसीति यावत् । न किमपीत्यर्थः । नाटयितव्यार्थस्य वैयर्थ्यादिति भावः । ननु पूर्वश्लोके मयेत्येकवचनं प्रयुक्तम्, अत्र तु तदाराधनपरैरिति बहुत्वम् । कथमेतत्समञ्जसमिति चेत्, सत्यम् । तृष्णोपहृतानां बहुत्वात्तत्प्रयुक्ततत्तत्कर्मकर्तृभेदेन क्वचिदेकवचनं क्वचिद् बहुवचनं च विवक्षितमित्यवधेयम् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् । शिखरिणी-वृत्तम् ॥ २ ॥

अथ तृष्णादुर्विलसितेनैव महदनुचितमप्याचरितमित्याह—

अमीषां प्राणानां तुलितबिसिनीपत्रपयसां
कृते किं नास्माभिर्विगलितविवेकैर्व्यवसितम् ।
यदाढ्यानामग्रे द्रविणमदनिःसंज्ञमनसां
कृतं मानव्रीडैर्निजगुणकथापातकमपि ॥ ३ ॥

अमीषामिति । किञ्च तुलितानि समीकृतानि विसिनीपत्रपयांसि येषां तेषां नलिनीदलगतजललवतरलानाम् । अतिभङ्गुराणामित्यर्थः । अमीषामविश्वसनीयानां प्राणानां कृते । एतत्प्राणत्राणार्थमित्यर्थः ।'अर्थे कृतेऽथ शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ' इति वचनात् विगलितो भ्रष्टो कर्तव्याकर्तव्यविचारो येषां तैरस्माभिर्दुष्कर्म न व्यवसितं नोद्युक्तम् । सर्वमपि व्यवसितमेवेत्यर्थः । कुतः । यद् यस्मात् कारणाद् द्रविणमदेन धनमदेन निःसंज्ञानि स्तब्धानि मनांसि येषां तेषां विमर्शशून्यान्तःकरणानामाढ्यानां धनिकानाम् । 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी' इत्यमरः । अग्रे पुरस्तान्मानव्रीडैर्निर्लज्जैरस्माभिर्निजगुणकथापातकं स्वकीयविद्याविनयादिगुणप्रशंसारूपपापमपि कृतम्, तच्च निषिद्धम् 'आत्मप्रशंसां परगर्हणमिव वर्जयेत्' इत्यापस्तम्बस्मरणात् । 'आत्मप्रशंसा मरणं परनिन्दा तथैव च' इति वचनादात्मगुणप्रशंसैवात्मोपघातः । तस्य च निरयप्रापकत्वेन पातकत्वञ्च । निजगुणप्रख्यापनेन धनं सम्पाद्य तेन प्राणान् सन्तर्पयिष्याम इत्याशयेनेदृशानुचितमाचरितम् । तथापि न तल्लब्धमित्यपिशब्दार्थः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

निवृत्ता भोगेच्छा पुरुषबहुमानोऽपि गलितः
समानाः स्वर्याताः सपदि सुहृदो जीवितसमाः ।
शनैर्यष्ट्युत्थानं घनतिमिररुद्धे च नयने
अहो मूढः कायस्तदपि मरणापायचकितः ॥ ४ ॥

निवृत्तेति । भोगेच्छा विषयानुस्पृहा निवृता निर्गता । अत्र जरादूषणाभिनिवेशपारवश्येनेत्थमुक्तम् । तेन 'तृष्णैका तरुणायते' इत्यविरोधः । पुरुष इति यो बहुमानः सन्मानः सोऽपि गलितोऽपगतस्तत्प्रयोजकपौरुषाद्यभावादिति भावः । यद्वा पुरुषाणां बहुमानस्तत्कर्तृकसन्मानः सोऽपि गलितः पूर्ववत्पुरुषादिना न बहु मन्यत इत्यर्थः । इदानीं तादृशगौरवालाभादिति भावः । अथ परेतबान्धवशोचनापदेशेन स्वस्यापसदतां सूचयन्नाह—जीवितसमाः प्राणतुल्याः सुहृदो बन्धवश्च समानाः सबहुमानाः सन्तः सपदि सद्य एव जरावस्थायाः प्रागेवेत्यर्थः । स्वर्याताः स्वर्गं गता निजसुकृतपाकेन पुण्यलोकं गता इत्यर्थः । जरादुर्दशापत्त्या बहुमानरहितोऽहं न यातो हीनजीवन इति भावः । यद्वा समानाः सवयसो जीवितसमा बन्धवश्च सपदि सद्य एव दुःखस्यापत्तेः पूर्वमेवेति भावः । स्वर्याता लोकान्तरगता न त्वहमित्यर्थः । 'स्वरव्ययं स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' इत्यमरः । ननु कश्चित् कालं स्थीयताम्, किमनेनामङ्गलाशंसनेनेत्यत आह—

शनैर्मन्दं यष्ट्युत्थानं यष्ट्यवष्टम्भनेनोत्थानं प्राप्तमिति शेषः । पादपाटव-विघट्टनात्स्वयमुत्थाने सञ्चारे वा शक्तिर्नास्तीत्यर्थः । न त्वेतावन्मात्रमेव किन्तु नयने चक्षुषी च, प्रगृह्यत्वादस्य अहो इत्यनेन सन्ध्यभावः । घनं निबिडं यत्तिमिरं, पाटलाख्यनेत्ररोगविशेषो वैद्यशास्त्रप्रसिद्धः । 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयेऽपि च' इति विश्वप्रकाशः । तेन रुद्धे निरुद्धशुद्धप्रसारे अर्थग्रहणासमर्थे जाते इत्यर्थः । अन्धकूपकुजीवनाद्वरं मरणमेवेति भावः. एतत् सर्वमनर्थजातं जराकृतमेवेति हृदयम् । तदपि तथापि मूढो ज्ञानहीनः कायो देहो मरणेन योऽपायो विश्लेषो नाश इति यावत् । तस्माच्चकितो भीतः, भवतीति शेषः । अत्र देहिधर्मस्तदुपाधौ देह उपचर्यते, अहो ईदृक्कष्टदशायामपि जीविताशैव बलीयसी, न विज्ञानोदय इत्याश्चर्यमित्यर्थः । एतदपि तृष्णाविलसितमेवेति भावः । शिखरिणी ॥ ४ ॥

यदुक्तं योगिनस्तृष्णानदीं तीर्त्वा नन्दन्ति, तत्र विषयपरित्यागमन्तरा तदसम्भवादथ विषयपरित्यागविडम्बनोच्यते—अथेति । अथ तृष्णादूषणानन्तरं विषयाणां रूपादीनाम् । 'रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी' इत्यमरः । यद्वा स्रक्चन्दनादिभोग्यवस्तूनां परित्यागः संन्यासस्तस्य विडम्बनाऽनुकरणम् । अभिनय इति यावत् । उच्यत इति शेषः । तत्प्रकारमेवाह चतुर्भिः—

न संसारोत्पन्नं चरितमनुपश्यामि कुशलं
विपाकः पुण्यानां जनयति भयं मे विमृशतः ।
महद्भिः पुण्यौघैश्चिरपरिगृहीताश्च विषया
महान्तो जायन्ते व्यसनमिव दातुं विषयिणाम् ॥ ५ ॥

न संसारेति । संसारेऽनादिभवपरम्परायामुत्पन्नमुदितम् । फलोद्देशेनानुष्ठितमिति यावत् चरितं पुण्याचरणम् । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' इति कर्तरि क्तः । कुशलं क्षेमकरं नानुपश्यामि । नानुसन्दधामीत्यर्थः । कुत एतद् वैपरीत्यमित्याशङ्क्य तत्राह—विपाक इति । पुण्यानां पुराकृतसुकृतानां विपाकः सम्यग्रूपपरिपाको विमृशतः तत्फलं परामृशतो मे मम भयं जनयत्युत्पादयति । तत्पर्यालोचने सम्पदां पुण्यव्ययलभ्यत्वेन विपद्रूपत्वाद् भयजनकमित्यर्थः । अत एवोक्तं कविकुलसार्वभौमेन श्रीहर्षेण—'पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धाः संपदो विपद एव विमृष्टाः' इति । अथवा पुण्यानां ज्योतिष्टोमादिसत्कर्मणां विपाकः स्वर्गादिरूपफलपरिणामो विमृशतः पूर्वोत्तरं पर्यालोचयतो मे भयं जनयति । 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति भगवद्वचनात् । यावन्नियतकालं स्वर्गसुखमनुभूय

पुण्यक्षये सति पुनर्मर्त्यलोकप्रवेशे महाविषादगर्भनिरयवासजन्मपरम्परादुःखप्रभवत्वाद् भयङ्करत्वमित्यर्थः । अतः कुशलं न पश्यामीत्यर्थः । अत एव तत्फलभूतानां भोगानामप्यनर्थहेतुत्वमेवेत्याह—महद्भिर्भूयिष्ठैः पुण्यौघैः पुण्यसञ्चयैर्हेतुभिः, चिरपरिगृहीताश्चिरकालमारभ्य संगृहीता विषयाश्च भोगा अपि विषयिणां विषयासक्तानां व्यसनं विपत्तिम् । दुःखमिति यावत् दातुमिव दातुमेव । इवशब्दोऽत्रावधारणार्थको नतूत्प्रेक्षाभिव्यञ्जकः, अन्यथार्थान्तरन्यासादिति वेदितव्यम् । महान्तः प्रवृद्धा जायन्ते भवन्ति । व्यसनप्रदानप्रवणैवैतद्बुद्धिर्नान्य-दानप्रवणेत्यर्थः । एवमैहिकामुष्मिकभोगानामनिष्टानुबन्धित्वात्तत्त्याग एव श्रेयानिति भावः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ५ ॥

अथ सर्वथा विषयाः परित्याज्या इति वक्तुं तेषां व्यवस्थितिमाह—

अवश्यं यातारश्चिरतरमुषित्वापि विषया
वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयममून् ।
व्रजन्तः स्वातन्त्र्यादतुलपरितापाय मनसः
स्वयं त्यक्ता ह्येते शमसुखमनन्तं विदधति ॥ ६ ॥

अवश्यमिति । विषया भोगाश्चिरतरं बहुकालमुषित्वापि स्थित्वाऽपि । 'वसतिक्षुधोरिट्' इति इडागमः 'वचिस्वपि०' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अवश्यं नियतं सिद्धमिति यावत् । यातारो गन्तार आगमापायित्वेनास्थिरत्वात्परिचयानादरेण पुरुषं त्यक्त्वा यातार एव नतु परिचयवशाद् यावज्जीवं स्थातार इत्यर्थः । तदुक्तं भगवता—

'मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय ! शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ! ॥' इति ॥

यातेर्लुट् । अतो वियोगे विषयविरहे को भेदः को वा विशेषो न कोऽपीत्यर्थः । स्वकर्तृकत्यागे वा पुरुषकर्तृकत्यागे वा तस्य जायमानत्वादिति भावः । तथाहि यद् यस्मात् कारणात् जनो विषयासक्तः पुमान् अमून् विषयान् स्वयं न त्यजति गुणान् गृहीत्वा न विसृजति, स्वयमेव त्यजति चेत्तर्हि तेन कृतार्थो भवतीति भावः । एतेन विषयकर्तृकत्यागे तु न कृतार्थत्वमिति सूच्यते । ननु कुत एतद् वैषम्यमित्याशङ्क्य तत्र व्यवस्थामाह—स्वातन्त्र्यात् कर्तृत्वात् स्वाच्छन्द्यादिति यावत् । 'स्वतन्त्रः कर्ता' इत्यनुशासनात् । व्रजन्तः पुरुषं विसृजन्तः सन्तः ।

विषया इति शेषः। मनसोऽतुलपरितापाय दुरन्तसन्तापाय भवन्तीति शेषः। अत्यन्तदुःखकारिणो भवन्तीत्यर्थः। स्वयं स्वेन कर्त्रा पुरुषेण त्यक्तास्तुच्छत्वभावनया विसृष्टाश्चेत्तर्हि, एते विषया अनन्तमपरिच्छिन्नं शमसुखं तृष्णोपशान्तिसुखम्। परमानन्दमिति यावत्। विदधति कुर्वन्ति। हिरवधारणे। तदुक्तम्—

> 'यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम्।
> तृष्णाशमसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्॥'

इत्यतोऽनर्थोपादकविषयकर्तृकत्यागात् पूर्वमेव स्वयं तत्यागतत्परेण भवितव्यं श्रेयस्कामेनेति भावः। वृत्तं पूर्ववत्॥ ६॥

ननु कीदृग्विधाः पुरुषा विषयत्यागसमर्था इत्याकाङ्क्षायां ज्ञानिन एव समर्था नतु मादृशा इत्याह—

> **ब्रह्मज्ञानविवेकनिर्मलधियः कुर्वन्त्यहो दुष्करं**
> **यन्मुञ्चन्त्युपभोगभाञ्ज्यपि धनान्येकान्ततो निःस्पृहाः।**
> **सम्प्राप्तान्न पुरा न सम्प्रति नच प्राप्तौ दृढप्रत्यया—**
> **न्वाञ्छामात्रपरिग्रहानपि परं त्यक्तुं न शक्ता वयम्॥ ७॥**

ब्रह्मेति। ब्रह्मज्ञानेन यो विवेकस्तत्त्वविचारस्तेन निर्मला निष्कलङ्का। असम्भावनादिरहितेति यावत् सा धीर्येषां ते ज्ञानवन्त इत्यर्थः। दुष्करं कर्तुमशक्यं कर्म कुर्वन्ति। अहो इत्याश्चर्ये। किं तद् दुष्करमित्याह—यद् यस्मादुपभोगं भजन्तीत्युपभोगभाञ्जि स्रक्चन्दनादिभोगसाधनत्वेनानुभूयमानान्यपीत्यर्थः। धनानि वित्तानि निःस्पृहा निरीहाः सन्त एकान्ततो नितान्तं निरवशेषमिति यावत्, मुञ्चन्ति विसृजन्ति। इदमेवातिदुष्करमत्यन्ताश्चर्यं चेत्यर्थः। वयमस्मद्विधा अज्ञानिनस्तु पुरा पुरातनकाले न सम्प्राप्तान् नाधिगतान् सम्प्रतीदानीं वर्तमानकालेऽपि प्राप्तौ वा भविष्यत्कालाभेऽपि वा न दृढप्रत्ययान् न दृढविश्वासान्। अविश्वसनीयानिति यावत् कालत्रयेऽप्यसम्भाव्यमानत्वादित्यर्थः। 'प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु' इत्यमरः। किन्तु वाञ्छामात्रपरिग्रहान् मनोरथमात्रसङ्गृहीतान् मनाव्यापारमात्रगोचरीकृतानपीत्यर्थः। अनुभूयमानांस्तु किमुतेति भावः। विषयानिति शेषः। त्यक्तुं न परमत्यन्तं शक्ता असमर्थाः। अतस्त एव धन्या इति भावः। 'शकधृष॰' इत्यादिना तुमुन्। विषयपरित्यागे ब्रह्मज्ञानमेव मुख्यसाधनम्, अतस्तत्सम्पादनेन तत्परित्यागोऽवश्यं कर्तव्य इति फलितार्थः। शार्दूलविक्रीडितम्॥ ७॥

अथ कस्यचिद् विषयाभिभूतस्य निर्वेदनवचनमभिनीयाह—

भिक्षाशनं तदपि नीरसमेकवारं
शय्या च भूः परिजनो निजदेहमात्रम् ।
वस्त्रं विशीर्णशतखण्डमयी च कन्था
हा हा तथापि विषया न परित्यजन्ति ॥ ८ ॥

भिक्षाशनमिति । भिक्षा भैक्षमित्यर्थः । अशनमाहारः । तदपि नीरसं भिक्षाप्राशनमपि नीरसं मधुराम्लादिरसहीनम् । तदप्येकवारं, नतु द्वित्रिवारमित्यर्थः । शय्या शयनीयं भूः, साप्यास्तरणादिरहितेति भावः । परिजनः सेवकजनो निजदेहमात्रं स्वस्य स्वयमेव परिजनः, नतु कश्चिदन्योऽस्तीत्यर्थः । वस्त्रमाच्छादनं च विशीर्णा शतखण्डमयी विशेषेण जीर्णा एकचीवरशकलनिर्मिता कन्था । तथापि ईदृक्कष्टदशायामपि विषया भोगवाञ्छा न विसृजन्ति मामिति शेषः । हा हेति विषादविस्मयातिशयाभिनिवेदनार्था द्विरुक्तिः । पापिष्ठा इमे विषया हतमेव घ्नन्तीति भावः । अत्र विषयपरित्यागकारणसामग्र्यां सत्यां कार्यानुदयाद् विशेषोक्तिरलङ्कारः । 'तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते' इति लक्षणात् । वसन्ततिलका ॥ ८ ॥

अथ मानिनस्तावद् बन्धुयाच्ञायाः परमन्यत्र भिक्षाशनतात्पर्येण प्राणधारणमित्याह—

पुण्ये ग्रामे वने वा महति सितपटच्छन्नपालिं कपालिं
ह्यादाय न्यायगर्भद्विजहुतहुतभुग्धूमधूम्रोपकण्ठे ।
द्वारं द्वारं प्रविष्टो वरमुदरदरीपूरणाय क्षुधार्तो
मानी प्राणैः सनाथो न पुनरनुदिनं तुल्यकुल्येषु दीनः ॥ ९ ॥

पुण्य इति । न्यायगर्भं मीमांसाशास्त्रोक्तप्रकारगर्भितं यथा तथा । यद्वा नीयन्ते ज्ञाप्यन्ते बुभुत्सितार्था एभिरिति न्याया वेदशास्त्रपुराणादयस्ते गर्भे कुक्षौ येषां ते न्यायगर्भाः, अधीताखिलविद्या इत्यर्थः । तथाभूता द्विजा ब्राह्मणाः, तैर्हुता आज्यादिहविर्भिः सुतर्पिता ये हुतभुजोऽग्नयस्तेषां धूमेन धूम्राणि कृष्णलोहितवर्णानि उपकण्ठान्यन्तिकप्रदेशा यस्य तस्मिन् । 'धूम्रधूमलौ कृष्णलोहिते,' 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णाभ्यग्रा अप्यभितोऽव्ययम्' इति चामरः । अत एव पुण्ये पवित्रे महति विपुले च । विशेषणद्वयेन निस्सङ्कोचसञ्चारार्हत्वं सूच्यते । ग्रामेऽग्रहारे वनेऽरण्ये वा, तत्रापि वानप्रस्थादीनां विद्यमानत्वादिति भावः । सितपटेन श्वेतवस्त्रेण छन्ना परेषां दृष्टिगोचरत्वाभावार्थमाच्छादिता, तथा शिष्टाचारात् । पालिरश्रिर्यस्यास्ताम् । 'पालि-

छ्यश्र्यङ्कपङ्क्तिषु' इति वैजयन्ती । कपालिं भिक्षाहरणोचितशरावमादाय गृहीत्वा क्षुधार्तः क्षुत्पीडितो मान्यभिमानवान् पुरुष इति शेषः । उदरमेव दरी गिरिगह्वरं, तस्याः पूरणाय पूरयितुमित्यर्थः, तादर्थ्ये चतुर्थी । अथवोदरं पूरयितुमित्यर्थः । 'तुमर्थाच भाववचनात्' इति चतुर्थी । द्वारं द्वारं प्रतिद्वारम्, गृहमेधिनामिति शेषः । 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विरुक्तिः । प्रविष्टः भिक्षार्थमित्यर्थः । प्राणैः सनाथः सहितश्चेत् भिक्षाशनेन प्राणधारणतत्परः स्याच्चेदित्यर्थः । वरं मनाक्प्रियम् । 'दैवाद्वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः । दिने दिनेऽनुदिनम्, प्रत्यहमित्यर्थः । यथार्थेऽव्ययीभावः । तुल्यकुल्येषु समानकुलेषु समानकुलोद्भवेषु तन्मध्य इत्यर्थः । दीनः पुनर्दैन्यवांश्चेत्, न वरम् । बन्धुमध्ये याच्ञादैन्यनीचजीवनाद् वरं भिक्षान्नेन प्राणधारणम् । 'न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम्' इति वचनादिति भावः । अत्र यद्यपि 'त्यजन्त्यसून् शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति न त्वेकमयाचितव्रतम्' इति वचनान्मानिनः सर्वदाऽयाचितत्वमेव मुख्यव्रतम्, तथापि यदि क्षुधातुरत्वेन याच्ञाप्रवृत्तिः स्यात्तदा कुत्रचिदपरिज्ञातदेशे श्रोत्रियगृहेषु कालभिक्षान्नभक्षणेनोदरपूरणं कर्तव्यं ननु बन्धुजनयाच्ञा प्राणसङ्कटेऽपि, तस्य परमनैच्यावहत्वादिति गूढाभिसन्धिः । स्रग्धरा ॥ ९ ॥

अथ विशिष्टगत्यन्तराभावं वितर्कद्वारा दूषयति—

गङ्गातरङ्गकणशीकरशीतलानि
विद्याधराध्युषितचारुशिलातलानि ।
स्थानानि किं हिमवतः प्रलयं गतानि
यत् सावमानपरपिण्डरता मनुष्याः ॥ १० ॥

गङ्गेति । गङ्गातरङ्गाणां भागीरथीकल्लोलानां ये कणा बिन्दवस्तेषां शीकरैः प्रालेयप्रायलेशैः । अथवा कणाः स्थूलबिन्दवः, शीकराः सूक्ष्माः, तैः शीतलानि शिशिराणि । 'घनशीकर' इति वा पाठः । तथा सान्द्रा इत्यर्थः । विद्याधरैर्देवयोनिविशेषैरध्युषितान्यधिष्ठितानि । 'गत्यर्थाकर्मक०' इत्यादिना वसेः कर्मणि क्तः 'वचिस्वपि०' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । अत एव चारूणि मनोहराणि शिलातलानि येषु तानि तथोक्तानि । विशेषणद्वयेनैतेन परमपवित्रत्वं च सूच्यते । हिमवतो हिमाद्रेः सम्बन्धीनि स्थानानि प्रान्तदेशाः प्रलयं गतानि किं नष्टानि किम् । किंशब्दोऽत्र वितर्के । 'कुत्साप्रश्नवितर्केषु क्षेपे किंशब्द इष्यते' इति शाश्वतः । ननु कुत एवं विद्यमानेष्ववस्थानेषु विनाशो वितर्क्यत इत्याशङ्क्य तत्र कारणमाह—यद् यस्मात् कारणान्मनुष्या जनाः

सावमानेषु याच्ञया तिरस्काराचरणपूर्वकं दत्तेषु परपिण्डेषु पराग्नेषु रता आसक्ताः, तादृक्परपिण्डाशनेन प्राणत्राणतत्परा जाता इत्यर्थः । यदि स्थानानि न नश्येयुस्तर्हि जना ईदृक्कष्टयाच्ञातत्परा न भवेयुः । तेषां नष्टत्वादेवेदृग्दुरवस्थापन्ना इति कृत्वा, एवं वितर्क्यत इति वाक्यार्थः । यद्वा गत्यन्तराभावं प्रश्नद्वारा दूषयति—गङ्गेति । किंशब्दोऽत्र प्रश्ने । नन्वेवं कुतः पृच्छयत इत्यत आह—यस्मात् कारणाद् हे मनुष्याः, सावमानपरपिण्डरता यूयं जाता इति शेषः । अतः प्रश्नस्यावकाश इति भावः । अन्यत् समानम् । एतेन दुर्भगयाच्ञापिशाचिकामूर्धन्यशनिं पातयित्वा गिरिपरिसरेषु सुखेन वर्तितव्यमिति सूचितम् । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥१०॥

इदानीं पुनर्जीवनोपायान्तराभावं वितर्कद्वारा दूषयति—

किं कन्दाः कन्दरेभ्यः प्रलयमुपगता निर्झरा वा गिरिभ्यः
प्रध्वस्ता वा तरुभ्यः सरसफलभृतो वल्कलिन्यश्च शाखाः ।
वीक्ष्यन्ते यन्मुखानि प्रसभमपगतप्रश्रयाणां खलानां
दुःखाप्तस्वल्पवित्तस्मयपवनवशानर्तितभ्रूलतानि ॥ ११ ॥

किमिति । कन्दरेभ्यो गुहाभ्यः सकाशात् कन्दाः कन्दमूलादिपदार्थाः क्षुन्निवारणक्षमा इति भावः । प्रलयं विनाशं विराममिति यावत्, उपगताः प्राप्ताः किम् । 'जुगुप्साविराम०' इत्यादिना पञ्चमी । एवमुत्तरत्रापि । किंशब्दो वितर्के । तथा गिरिभ्यः सकाशात् निर्झरा वा प्रवाहाश्च वा, उपशमकरा इति भावः । प्रलयमुपगताः किमिति सम्बन्धः । 'प्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । 'वा स्याद् विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति चामरः । तथा तरुभ्यो वृक्षेभ्यः सकाशात् सरसानि माधुर्यरसयुक्तानि फलानि बिभ्रतीति तथोक्ता वल्कलिन्यो वल्कलवत्यः, एतेन विशेषणद्वयेन सुभोज्यवस्तुसमृद्धत्वाच्छादनयोग्यते सूचिते इत्यवगन्तव्यम् । शाखाश्च प्रध्वस्ता वा विनष्टाः किम् । अव्ययानामनेकार्थत्वात् । ननु विद्यमानकन्दमूलादिष्वविद्यमानत्वं कुतो वितर्क्यत इति तत्राह—यद् यस्माद् प्रसभमत्यन्तमपगतप्रश्रयाणां विनयशून्यानां खलानां दुरीशानां दुःखाप्तमतिक्लेशेन प्राप्तं तदपि स्वल्पं यद् वित्तं धनं तेन यः स्मयो गर्वः स एव पवनः स्मयः पवन इव तद्वशादानर्तिताश्चालिता भ्रुव एव लता भ्रुवो लता इव च येषां तानि सविकाराणीत्यर्थः । स्मयपवनेत्यत्र भ्रूलता इत्यत्र चोपमारूपकयोः साधकबाधकप्रमाणाभावात्सन्देहसङ्करः । मुखानि वीक्ष्यन्ते दृश्यन्ते याचकजनैरिति शेषः । कन्दमूलादीनां विनष्टत्वादिव जनैर्दुरीश्वरपरिचर्यातत्परैर्भूयते जीवनोपायार्थमतस्तद्-

भावितर्कस्यावकाश इति भावः । यद्वा जीवनोपायान्तराभावं प्रश्नद्वारा निन्दति-किं कन्दा इति । किंवाशब्दौ प्रश्ने । अत एवं प्रश्नः क्रियत इत्यत आह—यस्मात्कारणाद् दुर्विनीतदुरीश्वरमुखान्यवलोक्यन्ते युष्माभिस्तस्मादभावप्रश्नो युज्यत इति भावः । शेषं समानम् । अत्रायमभिसन्धिः—परमनैच्यावहं शास्त्रनिषिद्धं च दुर्विनीतसेवनोपजीवनं परित्यक्तव्यम् । स्रग्धरा ॥ ११ ॥

अथ खलानां मुखानि दृश्यन्त इत्यनेन सूचितनिन्दां प्रकटयितुं चिरकाल-दुरीशसेवापरिच्छिन्नस्य कस्यचिन्निर्वेदवचनमभिनीयाह—

पुण्यैर्मूलफलैस्तथा प्रणयिनीं वृत्तिं कुरुष्वाधुना
भूशय्यां नवपल्लवैरकृपणैरुत्तिष्ठ यावो वनम् ।
क्षुद्राणामविवेकमूढमनसां यत्रेश्वराणां सदा
वित्तव्याधिविकारविह्वलगिरां नामापि न श्रूयते ॥ १२ ॥

पुण्यैरिति । अधुना इदानीं पुण्यैः पवित्रैर्मूलफलैर्मूलैः कन्दमूलैः फलैः कदलीरसालपनसादिफलैश्च । अपवित्ररक्तमूलककलिङ्गफलादिभक्षणनिषेधस्मरणात् पुण्यैरित्युक्तम् । तथाऽनिर्वाच्यतया । 'प्रिय प्रणयिनीम्' इति पाठे हे प्रिय सखे, इत्यर्थः । प्रणयिनीं परमसुखावहतया प्रियतमाम् । विशिष्टकन्दमूलास्वादनस्याऽशनप्रायत्वात्तस्य च तरसा कल्मषं हन्तीति सकलकर्मनिवर्तनद्वारा परमसुखावहत्वादिति भावः । वृत्तिं जीविकाम् । 'वृत्तिर्वर्तनजीवने' इत्यमरः । कुरुष्व विधेहि । तथाऽकृपणैरम्लानैर्नवपल्लवैर्भुवि शय्यां च कुरुष्व । अत उत्तिष्ठोत्थितो भव विलम्बं मा कुर्वित्यर्थः । वनं प्रति यावो गच्छावः, यास्याव इत्यर्थः । किमनेन नीचसेवनेनेति शेषः । वर्तमानसामीप्ये वर्तमानप्रत्ययः । 'यामो वनम्' इति न साधीयान् पाठः । गमनेऽभ्युच्चयफलमाह—यत्र वने क्षुद्राणां दीनानाम्, कुतः? अविवेकेनाज्ञानेन मूढानि कर्तव्याक-र्तव्यविचारशून्यानि मनांसि येषां तेषां तथा सदा सर्वदा वित्तमेव व्याधिः सन्निपातादिरोगस्तेन यो विकारो विपरीतभावस्तेन विह्वला विकला अविस्पष्टा इति यावत् तथाभूता गिरो येषां तेषामीश्वराणां राज्ञां नामापि नामधेयमपि न श्रूयते नाकर्ण्यते । किमुत दर्शनसेवनादिकथेति भावः । तस्मादैहिकामुष्मिकफललेश-सम्बन्धशून्यं नीचसेवनं परित्यज्य सकलश्रेयःसम्पादकं वनं व्रज । वनवास एवावश्यं कर्तव्य इति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १२ ॥

अथ च पुनः सत्यामपि निरवधिकनिरातङ्कजीवसाधनसामग्र्यां कृपणाः स्वकार्पण्यमत्यजन्तः परयाच्ञादैन्येन क्लिश्यन्ति, किं कर्तव्यमित्याह—

फलं स्वेच्छालभ्यं प्रतिवनमखेदं क्षितिरुहां
पयः स्थाने स्थाने शिशिरमधुरं पुण्यसरिताम् ।
मृदुस्पर्शा शय्या सुललितलतापल्लवमयी
सहन्ते सन्तापं तदपि धनिनां द्वारि कृपणाः ॥१३॥

फलमिति । प्रतिवनं वने वने । न स्वेकत्रैव कृतमित्यर्थः । 'अव्ययं विभक्ति०' इत्यादिना यथार्थेऽव्ययीभावः । न विद्यते खेदो यस्मिन् कर्मणि तद् यथा तथाऽखेदमक्लेशं स्वेच्छया स्वच्छन्देन लभ्यं प्राप्यं नतु परप्रेष्यमिति भावः । क्षित्यां रोहन्तीति क्षितिरुहः, क्विप् । तेषां कदलीरसालपनसादितरूणां फलमस्तीति शेषः । उदरपूरणपर्याप्तमिति भावः । तथा स्थाने स्थाने प्रतिस्थानम् । वीप्सायां द्विरुक्तिः । शिशिरमधुरम् । व्याख्यातमेतत् 'पिबति सलिलं शीतमधुरम्' इत्यत्र । पुण्यसरितां गङ्गागोदावर्यादिपुण्यनदीनां पयस्तीर्थम् । अस्तीति शेषः । स्नानपानाभ्यां बाह्याभ्यन्तरपङ्कप्रक्षालनद्वारा तृष्णोपशान्तिकरमिति भावः । एतेनोभयेषामपि शास्त्रसिद्धं परोपकारत्वं सूचितम् । तदुक्तम्—'परोपकाराय फलन्ति वृक्षाः परोपकाराय वहन्ति नद्यः' इति । तथा मृदुरकठिनः कोमल इति यावत् । स्पर्शो यस्याः सा हंसतूलिकातल्पकल्पेत्यर्थः । कुतः ? सुललितान्यतिकोमलानि यानि लतापल्लवानि तन्मयी तत्प्रचुरा तैर्निर्मितेत्यर्थः । अथवा तन्मयी तद्विकारा 'विकारार्थे मयट्' ततो ङीप् शय्या चास्तीति शेषः । सुखस्वापोचितेति भावः । तदपि तथापि धनिनां धनाढ्यानां द्वारि प्रतीहारप्रदेशे । 'स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः । कृपणा धनलिप्सापरतन्त्राः सन्तापं सहन्ते मृष्यन्ति, श्रेयोऽर्थिनां किं तत्रास्माकं कर्तव्यमित्यर्थः । अतः फललाभसम्बन्धशून्यां प्रत्युत बलवदनिष्टानुबन्धिनीं दुरन्तसन्तापकारिणीं परमकार्पण्यकर्णेजपामिहामुत्र च कीर्तिप्रतिष्ठाभञ्जनीं याच्ञादैन्यपरमनीचत्वादूषणीं पापिष्ठामिमां दुरीश्वरद्वारा बहुवितर्दिकादुराकाङ्क्षिणीं विवेकोच्चाटनमन्त्रेणोत्सार्यैनेकश्रेयःसम्पादिकां वनवासजीविकां श्रियमेव समाश्रयेद् विद्वानिति तात्पर्यम् । तदुक्तं श्रीभागवते—

'चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षां
नो वाङ्घ्रिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ।
रुद्धा गुहाः किमु न सन्ति महानुभावा
यस्माद् भजन्ति यतयो धनदुर्मदान्धान्' ॥ इति ॥

शिखरिणीवृत्तम् ॥ १३ ॥

अथ तृष्णाया यावताप्युपसंहाराभावात् किं याच्ञादैन्येनेत्याह—

ये सन्तोषनिरन्तरप्रमुदितास्तेषां न भिन्ना मुदो
ये त्वन्ये धनलुब्धसंकुलधियस्तेषां न तृष्णा हता।
इत्थं कस्य कृते कृतः स विधिना कीदृक्पदं सम्पदां
स्वात्मन्येव समाप्तहेममहिमा मेरुर्न मे रोचते ॥ १४ ॥

य इति। ये पुमांसो दैवाल्लब्धेन वस्तुना जनितो मनोविलासः सन्तोषस्तेन निरन्तरं सततं प्रमुदिताः परितुष्टास्तृप्ता इति यावत्। तेषां मुद आनन्दा न भिन्नाः किन्तु प्रवृद्धा एवेत्यर्थः। तथाऽन्य इतरे ये पुमांसो धने लुब्धा गार्ध्यवती अत एव सङ्कुला धीर्येषां ते तथोक्तास्तेषां तृष्णा वस्तुस्पृहा न हता न विरतेत्यर्थः, धनलोभस्येयत्ताभावादित्यर्थः। इत्थम्, एवं व्यवस्थिते सतीति शेषः। स प्रसिद्धः सम्पदां रत्नादिसमृद्धीनां तादृगित्थमिति वक्तुमशक्यं पदं स्थानम्। आनिर्वाच्य-धनसम्पदास्पदमित्यर्थः। तथा स्वात्मन्येव स्वस्मिन्नेव समाप्तः पर्यवसितः, नतु परोपकारपर्याप्त इत्यर्थः। तादृशो हेममहिमा काञ्चनसम्पत्तिर्यस्य तथोक्तो मेरुर्विधिना ब्रह्मणा कस्य कृते कस्य पुंसः प्रयोजनार्थं कृतो निर्मितः। नित्यसन्तोषसम्पन्नाना-मनपेक्षितत्वादर्थलुब्धानामपर्याप्तत्वाच्चानुपयोगादिति भावः। अतो निरर्थकत्वादेव मह्यं न रोचते रुचिगोचरो न भवति न सम्मत इत्यर्थः। 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति चतुर्थी। तस्मात् मेरुतुल्यधनलाभेऽपि तृष्णाधनपिशाच्याः सन्तोषाभावात्त-त्प्रयुक्तयाच्ञादैन्यविश्रान्तिं तत्त्वविचारेण निरस्य सन्तुष्टान्तःकरणैर्भवितव्यमायुष्म-द्भिरिति तात्पर्यम्। शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १५ ॥

तर्हि कथं जीवनमित्याशङ्क्य तदुपायं सपरिकरं निवेदयन्निगमयति

भिक्षाहारमदैन्यमप्रतिसुखं भीतिच्छिदं सर्वतो
दुर्मात्सर्यमदाभिमानमथनं दुःखौघविध्वंसनम्।
सर्वत्रान्वहमप्रयत्नसुलभं साधुप्रियं पावनं
शम्भोः सत्रमवार्यमक्षयनिधिं शंसन्ति योगीश्वराः ॥ १५ ॥

भिक्षेति। योगीश्वराः परमार्थतत्त्वज्ञा महायोगिनो भिक्षाहारं भैक्षाशनं, (कर्म)न विद्यते याच्ञादैन्यं यस्मिंस्तत्तथोक्तम्। 'देहि' इत्युच्चारणानन्तरमेव सद्गृहस्थैः बहुमानपूर्वकं दीयमानत्वादिति भावः। यद्वा व्यावहारिकदैन्यसम्भवेऽपि पारमार्थिकदैन्याभावादिति भावः। न विद्यते प्रतिसुखं यस्य तत्तथोक्तं स्वयमेव

निरतिशयसुखं नतु स्वस्य प्रतिभटभूतं सुखान्तरमस्तीत्यर्थः । सर्वतः सर्वत्रापि भीतिच्छिदं भयविनाशकम् । भिक्षाशनतत्परस्याकुतोभयत्वादिति भावः । दुष्टानां दुःखभावानां मात्सर्यमदाभिमानानामसहिष्णुत्वदर्पाहङ्काराणां मथनं निरासकं दुःखौघविध्वंसनं सांसारिकाशेषबाधानिवर्तकम् । यद्वा दुःखौघस्यैकविंशति-महादुःखसमुदायस्य विध्वंसनं विच्छेदकम् । एकविंशतिमहादुःखध्वंसरूपमोक्ष-निदानमित्यर्थः । 'आत्यन्तिकदुःखध्वंसो मोक्षः' इति वैशेषिकास्तार्किकाश्च । अत्र यत् किंचिद् वक्तव्यमस्ति विस्तरभयान्नोच्यते । सर्वत्र सर्वेष्वित्यर्थः । तत्रापि, अन्वहं प्रतिदिनं तत्रापि चाप्रयत्नं यत्नं विनैव सुलभम्, सुखलभ्यमित्यर्थः । साधूनामनहङ्कारिणां प्रियमिष्टं पावनं पवित्रं शम्भोः शिवस्य सत्रं तृप्तिसाधनमित्यर्थः । 'रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं सेवते' इत्यनेनैवोक्तत्वात् । यद्वा शम्भोः सत्रं शम्भुभक्तिनिरतान्नसत्रमित्यर्थः । खण्डमण्डलाधिपतिसत्रं तु नश्वरम् । इदं तु सकलभुवनाधीश्वरप्रवर्तितत्वाच्छाश्वतमिति भावः । अत एवावार्यं न केनापि निवारयितुं शक्यम् । अक्षयनिधिमविनाशिनिधानं च । नित्योपयोगेऽप्यक्षयमिति भावः । शंसन्ति कथयन्ति, अनुभवसिद्धत्वादित्थं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतोऽनर्थ-परम्पराजनितदैन्यं याञ्चादैन्यं विहायोक्तरीत्या समस्तसद्गुणविचित्रं शम्भुसत्रं समाश्रयणीयमिति भावः । वृत्तं पूर्ववत् ॥ १५ ॥

अथ भोगानामस्थैर्योकथने याञ्चादैन्यमदूषितप्रायमेवेति मनसि निधाय तद्दूष-णानन्तरं भोगास्थैर्यमाह—

भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाद्भयं
मानं दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं कामे कृतान्ताद् भयं
सर्वं वस्तु भयान्वितं भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ १६ ॥

भोग इति । भोगे स्रक्चन्दनादिसुखानुभवे । 'भोगः सुखे ... अहेश्च फणकाययोः' इत्यमरः । रोगाद् वातपित्ताद्यामयाद्भयम् । अस्तीति शेषः । तस्य तदन्तरायत्वादिति भावः । कुले सद्वंशे च्युतेराचारभ्रंशाद् भयम्, तस्यास्तदप्रतिष्ठावहत्वादिति भावः । अथवा च्युतेः सन्तानविच्छेदाद् भयम्, तस्याः सम्प्रदायोपहतिहेतुत्वादिति भावः । वित्ते द्रव्यसमृद्धौ नृपालाद् राज्ञो भयम्, तस्य तदपहर्तृत्वादिति भावः । मानेऽभिमाने दैन्यात् कार्पण्याद्

भयम् । तस्य तद्भञ्जनहेतुत्वादिति भावः । बले सामर्थ्ये रिपोः शत्रोर्भयम्, तस्य तद्दमनशीलत्वादिति भावः । रूपे सौन्दर्ये जराया वार्धका(वृद्धा)वस्थाया भयम्, तस्यास्तद्विलोपित्वादिति भावः । शास्त्रे वेदान्तादिशास्त्रकलापे वादिभ्यः शुष्कतर्ककलहकण्टकेभ्यो भयम्, तेषां तदपरोक्षकत्वादिति भावः । गुणे विद्याविनयादिगुणगणे खलाद् दुर्जनाद् भयम्, तस्य तद्दूषकत्वादिति भावः । काये देहे कृतान्ताद् यमाद् भयम्, तदन्तकरत्वादिति भावः । 'कायो देहः क्लीबपुंसोः', 'कृतान्तौ यमसिद्धान्तौ' इत्यमरः । सर्वत्र 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इत्यपादानत्वात् पञ्चमी । अतो भुवि नृणां सम्बन्धि सर्वं वस्तु भोगाद्यशेषार्थजातं भयान्वितमुक्तरीत्या भयसहितम्, सान्तकत्वात् सापायमित्यर्थः । किन्तु विषयानभिलाषो विरागस्तस्य भावो वैराग्यम्, तदेकमेव, न विद्यते भयं यस्य तदभयं भयहेतुत्वाभावान्निर्भयम् । निरातङ्कत्वान्निरपायमित्यर्थः । अतो विरागा अस्थिरभोगास्तेषां भावो वैराग्यं तदेकमेव न विद्यते भयं यस्य तदभयं भयहेतुत्वाद्यभिनिवेशं परित्यज्य सुस्थिरवैराग्यमेवाश्रयणीयं श्रेयस्कामेनेति भावः । इत्थं भोग इत्यादिष्वधिकरणसप्तम्याश्रयणेन व्याख्यातम् । सतिसप्तम्याश्रयणे त्वेवं व्याख्येयम्—अतः सर्वं भुवि नृणां भयान्वितम्, किन्तु वैराग्यमेव न विद्यते भयं यस्मात्तदभयम् । भयनिवारणमित्यर्थः । सति वैराग्ये सर्वस्य मिथ्यात्वेन प्रतीयमानतया द्वितीयाभावात् । अतो भयावहं भोगादिकं परित्यज्य भयापहं वैराग्यमेवाश्रयणीयमिति तात्पर्यम् । शेषं समानम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १६ ॥

भोगा मेघवितानमध्यविलसत्सौदामिनीचञ्चला
आयुर्वायुविघट्टिताब्जपटलीलीनाम्बुवद्भङ्गुरम् ।
लोला यौवनलालसास्तनुभृतामित्याकलय्य द्रुतं
योगे धैर्यसमाधिसिद्धिसुलभे बुद्धिं विधध्वं बुधाः ॥ १७ ॥

भोगा इति । तनुभृतां शरीरिणां भोगाः पूर्वोक्ता मेघवितानस्याभ्रवृन्दस्य मध्ये विलसन्त्यः परिस्फुरन्त्यो याः सौदामिन्यस्तडितस्ता इव चपलाः क्षणिका इत्यर्थः । 'तडित्सौदामिनी विद्युत्' इत्यमरः । सुदाम्नाऽद्रिणा एकदिक् सौदामिनीतिविग्रहः । 'तेनैकदिक्' इत्यण् । तथाऽऽयुर्जीवितं च वायुना विघट्टितं तरलितं यदब्जपटलीलीनाम्बु पद्मपत्रप्रान्तसंश्लिष्टजलबिन्दुस्तद्वद्भङ्गुरम् । भङ्गलीलावन्नश्वरमित्यर्थः । तथा यौवनलालसा महाभोगाभिलाषाः । 'कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

सोऽस्त्वर्थे लालसा द्वयोः, इत्यमरः । लोला अस्थिरा इत्येवमाकलय्यालोच्य हे बुधा द्रुतं शीघ्रमेव विलम्बस्यानवकाशादिति भावः । धैर्यं धीरत्वम्, समाधीश्चित्तस्थैर्यम्, तयोः सिद्ध्या निष्पत्त्या सुलभे सुखलभ्ये योगे ब्रह्मध्याने बुद्धिं निश्चयात्मिकां मनीषां विधध्वं कुरुत । ब्रह्मज्ञाननिष्ठा भवतेत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १७ ॥

अथ सर्वथा ययस्मदुपदेशे विश्वासस्तर्ह्यात्मन्येव मनः समाधेयम्, न त्वन्यत्रेत्याह—

> **भोगा भङ्गुरवृत्तयो बहुविधास्तैरेव चायं भव-**
> **स्तत्कस्येह कृते परिभ्रमत रे लोकाः कृतं चेष्टितैः ।**
> **आशापाशशतोपशान्तिविशदं चेतः समाधीयतां**
> **कामोत्पत्तिवशात्स्वधामनि यदि श्रद्धेयमस्मद्वचः ॥ १८ ॥**

भोगा इति । भोगा विषया भङ्गुरा भङ्गशीला वृत्तिर्येषां ते तथोक्ताः । आगमापायित्वादस्थिरा इत्यर्थः । बहुविधा नानाप्रकाराश्च, कारणवैचित्र्यपूर्वकत्वात्कार्यवैचित्र्या इति भावः । अस्तु, ततः किम्? तत्राह—तैर्भोगैरेवायं परिवर्तमानो भवः शरीरधारणादिसंसारः कल्पित इति शेषः । जन्मान्तरयिकत्वात्तस्येति भावः । 'भोगायतनं शरीरम्' इति वैशेषिकाः । तत्तस्मात् कारणाद् रे लोका जनाः, इहात्र भवे कस्य कृते कस्य भोगस्य प्राप्त्यर्थमित्यर्थः । 'अर्थे कृतेऽथ शब्दौ द्वौ तादर्थ्येऽव्ययसंज्ञितौ' इति वचनात् । परिभ्रमत सञ्चरत परिभ्रमितव्यमित्यर्थः, सञ्चितकर्मवशात् स्वत एव तेषां सम्भाव्यमानत्वादिति भावः । अतश्चेष्टितैर्भोगसंग्रहव्यापारैः कृतम्, तत्संग्रहव्यापारा न कर्तव्या इत्यर्थः । कृतमिति निषेधार्थकमव्ययं चादिषु पठ्यते । 'कृतमिति निवारणातिनिषेधयोः' इति गणव्याख्याने । तर्हि किमतः परं कर्तव्यमुपदिश्यत इत्यत आह—अस्मद्वचोऽस्मदीयमुपदेशवचनं श्रद्धेयं यदि विश्वसनीयं चेद् युष्माभिरिति शेषः । आशाऽतितृष्णा तस्याः पाशा रज्जव इव बन्धहेतुत्वात् । 'आशा दिगतितृष्णयोः' इति वैजयन्ती । तेषां शतानि । अनेक आशापाशा इत्यर्थः । तेषामुपशान्त्योपशमनेन विशदं निर्मलं चेतश्चित्तं कामोत्पत्तिवशादनुरागोत्पत्तिवशात् । अनुरागमुत्पाद्येत्यर्थः । स्वरूपमात्मा तद्रूपं धाम स्थानं तस्मिन् । 'स्वो ज्ञातावात्मनि स्वम्' इत्यमरः । समाधीयतां स्थिरीक्रियताम् । अन्तरात्मप्रवणमेव क्रियताम्, न

वाह्यविषयासक्तमित्यर्थः । अन्यथा तु महाननर्थः स्यादिति भावः । यद्वा स्वशब्देन जीव उच्यते । तस्य धामनि निलयस्थाने परब्रह्मणि । अथवा स्वधामनि स्वयंज्योतिषि स्वरूपभूततेजसीति वा । इहात्यन्तविकृष्टार्था बहवः परिस्फुरन्ति, विस्तारभयान्न लिख्यन्ते । समाधीयतां समाहितं क्रियतामित्यर्थः । अयमेव हितोपदेष्टृत्वान्मुख्यगुरूणामस्माकं परमोपदेशः । एतद्विश्वासेनान्यासङ्गं परित्यज्य मनो ब्रह्मणि कृत्वा तदाशया श्रेयः सम्पादनीयम् ।

'सत्सम्प्रदायसंयुक्तब्रह्मविद्याविशारदः ।
एवमादिगुणोपेतो देशिकोऽशेषवन्दितः ॥'

इत्युक्तलक्षणदेशिकाचार्योपदेशवचनश्रद्धाभक्तियुक्तस्य श्रेयोलाभावश्यम्भावात् ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥
मन्त्रे तीर्थे द्विजे देवे दैवज्ञे भिषजे गुरौ ।
यादृशी भावना यत्र सिद्धिर्भवति तादृशी ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिसहस्रेभ्योऽयमर्थो निश्चीयत इत्यलमतिप्रसङ्गेन । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ १८ ॥

रात्रिः सैव पुनः स एव दिवसो मत्वा मुधा जन्तवो
धावन्त्युद्यमिनस्तथैव निभृतप्रारब्धतत्तत्क्रियाः ।
व्यापारैः पुनरुक्तभूतविषयैरित्थंविधेनामुना
संसारेण कदर्थिता वयमहो मोहान्न लज्जामहे ॥ १९ ॥

रात्रिरिति । रात्रिरियं प्रवर्तमाना रजनी सैव पुनः, गतरात्रिसदृश्येवेत्यर्थः । पुनःशब्दो वाक्यालङ्कारे । अथवा रात्रिः पुनर्भूयोऽपि सैव गतरात्रिरेव नैतद्भेदो विज्ञायत इति भावः । तथा दिवसोऽहः पुनः स एव गतादिवससदृश एवेत्यर्थः । पूर्ववद्विकल्पोऽत्राप्युन्नेयः । इति मत्वा बुद्ध्वापि जन्तवः प्राणिन उद्यमिनस्तत्तदर्थसाधनोद्योगवन्तस्तथैव निभृतं निगूढं परेषामप्रकाशमिति यावत् । प्रारब्धा उपक्रान्तास्तत्तत्क्रियास्तत्तदर्थसाधनकर्माणि येषां ते तथोक्ताश्च सन्तः पुनरुक्तभूताः पुनरनुभूतकल्पाः । चर्वितचर्वणप्राया इति यावत् । तथाभूता विषया जग्ध्यादिभोगा येषु तैर्व्यापारैश्चेष्टाभिर्मुधा व्यर्थं धावन्ति वृथा प्रयासमन्तरेण फलान्तरासम्भवादिति भावः । किन्त्वित्थंविधेनैवंप्रकारेणामुना परिवर्तमानेन संसारेण कुत्सितोऽर्थः कदर्थः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कुशब्दस्य कदादेशः ।

कदर्थवन्तः कृताः कदर्थिता निरर्थीकृता अपि। कदर्थशब्दात् 'तत्करोति०' इति ण्यन्तात् कर्मणि क्तः। णाविष्ठवद्भावे विन्मतोर्लुक्। वयं मोहादज्ञानान्न लज्जामहे न जिह्रीमः। अहो एवं कालमहिम्ना निःस्सारातिरस्कृता अपि लज्जां न प्राप्नुम इत्याश्चर्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

अथ कालकलनाविपाकवचनमाह—

वयं येभ्यो जाताश्चिरपरिचिता एव खलु ते
समं यैः संवृद्धाः स्मृतिविषयतां तेऽपि गमिताः।
इदानीमेते स्मः प्रतिदिवसमासन्नपतना
गतास्तुल्यावस्थां सिकतिलनदीतीरतरुभिः ॥ २० ॥

वयमिति। वयं येभ्यो मातापितृभ्यो जाता उत्पन्नास्ते चिरपरिचिता एव चिरकालपरिचयवन्त एव नष्टा एवेत्यर्थः। खलुशब्दोऽत्र निश्चये वाक्यालङ्कारे वा। तथा यैर्जनैः समं संवृद्धाः सम्यग्वृद्धिं गतास्तेऽपि स्मृतिविषयतां स्मरणगोचरत्वं गमिताः प्रापिताः कालेनेति शेषः। तेऽपि नष्टा इत्यर्थः। गमेर्ण्यन्तात् कर्मणि क्तः। 'गतिबुद्धि०' इत्यादिनाऽणि कर्तुः कर्मणि 'ण्यन्ते कर्तुश्च कर्मणः' इति वचनात्। अथवा गमिता गता इत्यर्थः। स्वार्थे णिचि 'रामो राज्यमकारयत्' इतिवत्। इदानीं वार्धका(वृद्धा)वस्थायामेते वयं प्रतिदिवसं प्रत्यहम्। यथार्थेऽव्ययीभावः। आसन्नं समीपवर्ति पतनं निधनं येषां ते तथोक्ताः। अत एव सिकताऽस्मिन्नस्तीति सिकतिलं सैकतप्रायम्। 'देशे लुबिलचौ च' इत्यनेन ततस्तस्मिन्नित्यर्थे इलच्प्रत्ययः। यन्नदीतीरं नदीतटप्रदेशस्तत्र ये तरवो वृक्षास्तैस्तुल्यावस्थां गताः समदशां प्राप्ताः स्मः। क्षिप्रमेव यास्याम इत्यर्थः। एतत्सर्वं कालकृतमेव, अन्यथा कथमन्यस्येदृक्सामर्थ्यमिति भावः। अत्र तरङ्गभङ्गयाघातैः सिकतापनयेऽविलम्बेन तरूणां निर्मूलोन्मूलः। तद्द्योतनार्थं नदीतीरस्य सिकतिलविशेषणम्।

'स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शर्करावति।

देश एवादिमावेवमुन्नेयाः सिकतावति॥' इत्यमरः। शिखरिणी ॥ २० ॥

अथेह कश्चित् कुतश्चिद्भाग्योदयादित्यम्भूतकालवैषम्यं ज्ञात्वा वैराग्याद् यदि यतिर्भवेत्तदा निरपेक्षस्तृणमिव जगज्जालमालोकयन्नावधीरितानुवर्तनेच्छू राज्ञा

सह संवादं कर्तुं शक्नुयात् नान्यथा। अतो निरङ्कुशत्वयतिभावोऽवश्यं सम्भावनीय इति विवेकिनां ज्ञापयितुं तत्संवादप्रकारमाह—

त्वं राजा वयमप्युपासितगुरुप्रज्ञाभिमानोन्नताः
ख्यातस्त्वं विभवैर्यशांसि कवयो दिक्षु प्रतन्वन्ति नः।
इत्थं मानधनातिदूरमुभयोरप्यावयोरन्तरं
यद्यस्मासु पराङ्मुखोऽसि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः ॥ २१ ॥

त्वमिति। त्वम्। रञ्जयतीति राजा महोन्नत इत्यर्थः। वयमप्युपासिताः सेविता गुरव आचार्या यया सा तथोक्ता। 'आचार्यवान् पुरुषो वेद' इति श्रुतेः। निरन्तरगुरुसेवातत्परेत्यर्थः। यद्वोपासिता गुरूपासनावशात् सम्पादिता गुरुः श्रेष्ठा च या प्रज्ञा त्रैकाल्यगोचरबुद्धिविशेषप्रवृत्तिस्तया योऽभिमान आग्रहस्तेनोन्नता उत्कृष्टाः। त्वं विभवैर्धनसम्पत्तिभिः ख्यातः सर्वत्र प्रसिद्धः। तथा कवयो विद्वांसः, यद्वा विचित्रप्रबन्धरचनरचनाचातुरीधुरीणप्रतिभासम्पन्नाः कवयितारो नोऽस्माकं यशांसि कीर्तीर्दिक्षु दिगन्तरालेषु प्रतन्वन्ति विस्तारयन्ति, एते महान्तः सन्ततपरिचर्याभिनन्दिताचार्यकृपाकटाक्षलब्धप्रज्ञाभिमानमानसमहोत्सवशालिनो ज्ञानविज्ञानसम्पन्ना मोक्षसाम्राज्यपट्टबद्धास्तृणीकृतब्रह्मपुरन्दरा इत्यस्मानपि कीर्तयन्तीत्यर्थः। तस्माद् वयमपि ख्याता एवेति भावः। अत इत्थमनेन प्रकारेण त्वं चाहञ्चावां तयोः। 'त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्' इत्येकशेषः। उभयोरप्यन्तरं तारतम्यं मानधनाभ्यामतिदूरमत्यन्तविप्रकृष्टम्। त्वं केवलं धनवान्, वयं तु प्रज्ञाप्रयुक्ताभिमानधनवन्तः, अतस्तव चास्माकं च सुमेरुसर्षपयोरिव महदन्तरमित्यर्थः। अतस्त्वमस्मासु विषये पराङ्मुखोऽनादरपरोऽसि यदि, तर्हि वयमप्येकान्ततो निःस्पृहा निरपेक्षाः, अनादरपरा इत्यर्थः। त्वयीति शेषः। अनादरे व्यवस्थाने संसारे नास्माकमत्र प्रयोजनमस्ति। तवास्मास्वादरश्चेदस्माकमपि त्वय्यादरः, तद्वशादत्र स्थास्यामः। अन्यथान्यत्र गमिष्याम इति भावः। अत्र 'त्वं राजा वयम्' इत्युपक्रमे 'वयमप्येकान्ततो निःस्पृहाः' इत्युपसंहारे बहुवचनं प्रयुज्य 'आवयोः' इति द्विवचनप्रयोगः कथमुपयुज्यत इति चेत्, सर्वेषां समुदायविवक्षयाऽऽत्मसम्भावनायां बहुवचनप्रयोगेण वा युक्तत्वान्न कोऽपि विरोधः। एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम्। शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २१ ॥

अथ कथमन्यत्र गमिष्यथेत्याशङ्कायामस्माकं नित्यसन्तुष्टान्तःकरणत्वान्न किञ्चिदपि कृच्छ्रमित्याह—

वयमिह परितुष्टा वल्कलैस्त्वं दुकूलैः
सम इव परितोषो निर्विशेषो विशेषः ।
स तु भवतु दरिद्रो यस्य तृष्णा विशाला
मनसि च परितुष्टे कोऽर्थवान् को दरिद्रः ॥२२ ॥

वयमिति । हे राजन्, वयमिहेदानीं वल्कलैर्दारुत्वङ्निर्मितचीवरैः परितुष्टाः सन्तुष्टाः । त्वं दुकूलैः क्षौमैः, विचित्रचीनाम्बरैरित्यर्थः । परितुष्ट इति वचनविपरिणामेन सम्बन्धः । परितोषः सन्तोषोऽस्माकं तव सम इव तुल्य एव इवशब्दोऽत्रावधारणार्थकः । विशेषोऽन्यतरोत्कर्षस्तु निर्विशेषो विशेषरहितः । मामकतावकपरितोषयोरन्तरं न किञ्चिदप्यस्तीत्यर्थः । "सम इव परितोषो जायते को विशेषः" इति वा पाठः । किन्तु यस्य पुंसस्तृष्णा धनलिप्सा विशालाऽत्यायता स पुमान् दरिद्रोऽकिञ्चनो भवतु नान्य इत्यर्थः । सम्भावनायां लोट् । कथमेतदित्याशङ्क्योक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रढयति—मनसि च परितुष्टे येन केनाचित्सन्तुष्टे सति कः पुमानर्थवान् द्रव्यसम्पन्नः, कश्च वा दरिद्रो द्रव्यहीनः । न कोऽपीत्यर्थः । मनःपरितोषे लाभालाभयोरकिञ्चित्करत्वादिति भावः । अतो न किञ्चिदप्यस्माकं कृच्छ्रमिति वेदितव्यम् । मालिनीवृत्तम् ॥ २२ ॥

आस्तां तावत् क्षुद्रनृपवार्ता तद्याच्ञापरास्तु ततोऽप्यत्यन्तक्षुद्रा इत्याह—

मृत्पिण्डो जलरेखया वलयितः सर्वोऽप्ययं नन्वणुः
स्वांशीकृत्य तमेव सङ्गरशतै राज्ञां गणा भुञ्जते ।
ते दद्युर्ददतोऽथवा किमपरं क्षुद्रा दरिद्रा भृशं
धिग्धिक्तान् पुरुषाधमान्धनकणान्वाञ्छन्ति तेभ्योऽपि ये ॥२३॥

मृत्पिण्ड इति । जलरेखया समुद्राकारजलरेखया जलधारया वलयितो वेष्टितः पुञ्जीकृतश्च योऽयं परिदृश्यमानः सर्वोऽशेषोऽपि मृत्पिण्डश्चाणुर्ननु तं तादृशं मृत्पिण्डमेव सङ्गरशतैर्युद्धशतैः स्वांशीकृत्य स्वभागीकृत्य ये राज्ञां गणा भुञ्जतेऽनुभवन्ति ते राजगणा दद्युर्हि अर्थं वितरेयुर्वा । ददातेर्भविष्यति लिङ् । अथवेति पक्षान्तरे । ददतो वितरन्तो वा । ददातेर्वर्तमाने शतृप्रत्ययः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । अपरमन्यद् दुष्करं किमस्ति किमपि नास्त्येवेत्यर्थः । भृशमत्यर्थं क्षुद्रा हीना दरिद्रा दीनाश्च । अनेकसंयुगक्लेशार्जितमृत्पिण्डभोक्तृत्वात् क्षुद्रत्वं तत्राप्यंशभागित्वाद् दरिद्रत्वं चावगन्तव्यम् । ततस्तेभ्यः क्षुद्रदरिद्रेभ्यो राजगणेभ्यो ये पुरुषाधमा

धनकणान् धनलेशान् वाञ्छन्त्यभिलषन्ति, तान् पुरुषाधमान् मानुषपाशान् धिग् धिक् । कूर्पराधःप्रसृतजलपातवत्तथाविधक्षुद्रयाच्ञायाः परमनैच्याविद्दत्वात्तद्याचितारस्ततोऽपि नीचास्ते नराधमाः पौनःपुन्येन निन्द्या इत्यर्थः । 'धिङ् निर्भर्त्सननिन्दयोः' इत्यमरः ।

'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।
द्वितीयाम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥'

इति वचनात्पुरुषाधमानिति द्वितीया । वीप्सायां द्विर्भावः । स्वदग्धकुक्षिकुण्डपूरणैकप्रयोजनायाः पुरुषाधमत्वजनन्याः क्षुद्रयाच्ञाया धिक्कारं विधाय स्वतःसिद्धानन्दनिर्व्याकुलस्य पुरुषोत्तमत्वजनकस्य यतिभावस्यैव जीवातुमार्गणं विधेयमिति तात्पर्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २३ ॥

अथ विशिष्य सम्बोधनप्रकारमेवाह—

एतस्माद् विरमेन्द्रियार्थगहनादायासकादाश्रय
श्रेयोमार्गमशेषदुःखशमनव्यापारदक्षं क्षणात् ।
स्वात्मीभावमुपैहि संत्यज निजां कल्लोललोलां गतिं
मा भूयो भज भङ्गुरां भवरतिं चेतः प्रसीदाधुना ॥ २४ ॥

एतस्मादिति । हे चेतः, एतस्मात् परिदृश्यमानात्, आयासयतीत्यायासकाद् दुःखजनकाद्,इन्द्रियार्थाः शब्दादिविषया एव गहनमरण्यं तस्माद् दुर्विगाहत्वादेतद्रूपगम् (रूपिणः) । विरम विरामं प्राप्नुहि । अत्यन्तदुःखाविषयासक्तिं मा कुर्वित्यर्थः । 'जुगुप्साविराम०' इत्यादिना पञ्चमी । 'व्याङ्परिभ्यो रमः' इति परस्मैपदम् । किन्तु क्षणात् क्षणमात्रेणैवाशेषदुःखशमनमेकविंशतिमहादुःखविध्वंसनमेव व्यापारस्तत्र दक्षं समर्थं श्रेयोमार्गं ज्ञानमार्गमाश्रयानुसर । तत्र प्रवर्तस्वेत्यर्थः । तथा स्वात्मीभावं स्वरूपानुसन्धानतत्परत्वमुपैहि प्राप्नुहि । तथा निजां स्वकीयाम् । 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण' इत्यादौ प्रसिद्धामित्यर्थः । कल्लोलवत् लोलामतिचपलां गतिं व्यापारं संत्यज सम्यग् विसृज्य सुस्थिरं भवेत्यर्थः । भूयः पुनरपि भङ्गुरां भङ्गशीलामशाश्वतीं भवरतिं संसारासक्तिं मा भज मा सेवस्व । किं त्वधुनेदानीं प्रसीद प्रसन्नं भव चित्तप्रसादमन्तरा पुण्यशतैरपि श्रेयःप्राप्त्यसम्भवादिति भावः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २४ ॥

अथ विचार्यमाणे सम्पत्तिलाभशत्रुजयादीनामप्याकिञ्चित्करत्वमेवेत्याह—

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
　　न्यस्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
सम्पादिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
　　कल्पस्थितास्तनुभृतां तनवस्ततः किम् ॥ २५ ॥

प्राप्ता इति । चेतः ! तनुभृतां शरीरिणां सकलकामान् दुहन्तीति सकलकामदुघाः अशेषमनोरथपरिपूरिका इत्यर्थः । श्रियः प्राप्तास्ततः किम् । तथा विद्विषताममित्राणाम् । 'द्विषोऽमित्रे' इति शतृप्रत्ययः । शिरसि पदं न्यस्तं निक्षिप्तम् । पराक्रमातिशयेन सर्वे शत्रवः पादाक्रान्तीकृता इत्यर्थः । ततः किम् । विभवैर्धनैः प्रणयिनः सुहृदः सम्पादिताः सङ्गृहीता वशंवदीकृता इत्यर्थः । 'सम्मानिताः' इति पाठे बहुमानिताः । ततः किम् । तथा कल्पस्थिताः कल्पान्तरस्थायिन्य इत्यर्थः । तनवः शरीराणि सम्पादिता इति सम्बन्धः । केनचिद् योगेन सङ्गृहीताः । ततः किम् । तेषां श्रेयःसाधनत्वनिषेधादिति भावः । वसन्ततिलकावृत्तम् ॥ २५ ॥

अथ वेदाध्ययनस्मृतिपर्यालोचनशास्त्रपठनपुराणश्रवणादिभिर्न कोऽपि लाभः । किंतु विचाराच्छ्रवणमनननिदिध्यासनादिभिरात्मानुभव एव लाभ इति मत्वा जनानुद्दिश्य बोधयति—

किं वेदैः स्मृतिभिः पुराणपठनैः शास्त्रैर्महाविस्तरैः
　　स्वर्गग्रामकुटीनिवासफलदैः कर्मक्रियाविभ्रमैः ।
मुक्त्वैकं भवदुःखभाररचनाविध्वंसकालानलं
　　स्वात्मानन्दपदप्रवेशकलनं शेषैर्वणिग्वृत्तिभिः ॥ २६ ॥

किं वेदैरिति । वेदैर्ऋग्यजुःसामाथर्वणसञ्ज्ञकैश्चतुर्भिर्वेदैः किं प्रयोजनं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । स्मृतिभिर्मन्वाद्यष्टादशस्मृतिभिरुपस्मृतिभिश्च किं प्रयोजनं न किमपीत्यर्थः । पुराणपठनैर्ब्रह्माण्डपुराणाद्यष्टादशपुराणोपपुराणपठनैश्च किम् । न किमपीत्यर्थः । महाविस्तृतैरतिविस्तृतैः शास्त्रैस्तर्कव्याकरणादिषड्दर्शनैः किम् । न किमपीत्यर्थः । स्वर्गे सर्वपुण्यकृन्निवासे नाकलोके च ग्रामेषु ब्राह्मणप्रधानवर्णानां निवासेषु कुटीषु पर्णगृहेषु यो निवासस्तेन फलदैः फलप्रदैः कर्मणां

स्नानसन्ध्यावन्दनोपासनयज्ञादीनां क्रियाभिर्व्यापारैर्विभ्रमैश्च न किमपि प्रयोजनम्। भवाज्जननमरणरूपसंसारात् यद्दुःखं दारिद्र्यं भार्यापुत्रादिनाशस्तस्य भारोऽसह्यातिशयस्तस्य रचना तस्या विध्वंसे कालानलं प्रलयाग्निरूपं स्वस्वात्मानन्द आत्मसुखानुभवस्तस्य पदं स्थानं तस्मिन् प्रवेशस्तस्य कलनमेकम् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । मुक्त्वा विहाय शेषैरुक्तेभ्योऽन्यैर्वणिग्वृत्तिभिर्वर्तकव्यापारसदृशैर्न किमपि प्रयोजनम् । आत्मज्ञानं विनोक्तानां वेदादीनामध्ययनादिभिरपि फलं नास्तीत्यर्थः । सर्वेषां वेदान्तवाक्यानामद्वैते ब्रह्मणि तात्पर्यमित्युक्तरीत्या ब्रह्मज्ञानमेव सम्पादनीयं न त्वितरादित्याशयः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥२६॥

अथ शरीरिणो जरया दुरवस्थामाह—

गात्रं सङ्कुचितं गतिर्विगलिता भ्रष्टा च दन्तावलि-
र्दृष्टिर्नश्यति वर्धते बधिरता वक्त्रं च लालायते ।
वाक्यं नाद्रियते च बान्धवजनो भार्या न शुश्रूषते
हा कष्टं पुरुषस्य जीर्णवयसः पुत्रोऽप्यमित्रायते ॥ २७ ॥

गात्रमिति । गात्रं शरीरं सङ्कुचितं भुग्नम् । अभूदिति शेषः । गतिः सञ्चारोऽपि गलिता सञ्चारशक्तिरपि नष्टेत्यर्थः । दन्तावलिर्दन्तपङ्क्तिश्च भ्रष्टा पतिता । दृष्टिश्चक्षुरिन्द्रियं च नश्यति । अर्थग्रहणापटुर्भवतीत्यर्थः । बधिरता श्रोत्रेन्द्रियापाटवं वर्धते वृद्धिं प्राप्नोति । वक्त्रं च लाला दन्तान्तर्गतजलं लालेवाचरति लालायते लालामयं भवतीत्यर्थः । 'सृणिका स्यन्दनी लाला' इत्यमरः । तथा बन्धव एव बान्धवाः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । त एव जनो बन्धुवर्गश्च वाक्यं वचनं नाद्रियते न रोचयत इत्यर्थः । किं बहुना भार्याऽपि न शुश्रूषते न सेवते । यद्वा सेवितुं नेच्छति सेवा दुरापास्तेति भावः । अतो जीर्णवयसो जरावस्थासम्पन्नस्य पुरुषस्य । हेति विषादे । कष्टं कृच्छ्रम् । कुतः ? पुत्रोऽप्यात्मसम्भवोऽपि अमित्रायते अमित्रः शत्रुरिवाचरति । प्रतिकूलाचरणतत्परो भवतीत्यर्थः । लालायत इत्यत्र 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ् । अत्र तु 'उपमानादाचारे' इत्युभयत्रापि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इति दीर्घः । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २७ ॥

अथ तपसः श्रेयोहेतुत्वे तदाचरणस्य किं वा योग्यस्थानमित्याशङ्कायामाह—

माने म्लायिनि खण्डिते च वसुनि व्यर्थे प्रयातेऽर्थिनि
क्षीणे बन्धुजने गते परिजने नष्टे शनैर्यौवने ।
युक्तं केवलमेतदेव सुधियां यज्जह्नुकन्यापयः-
पूतग्रावगिरीन्द्रकन्दरतटीकुञ्जे निवासः क्वचित् ॥ २८ ॥

मान इति। मानेऽभिमाने म्लायिनि भग्ने सति । तथा वसुनि धने च खण्डिते विनष्टे सति। 'देवभेदेऽनले रश्मौ वसू रत्ने धने वसु' इति विश्वः । अत एवार्थिनि याचके व्यर्थेऽलब्धमनोरथत्वान्निरर्थके प्रयाते सति वाञ्छितार्थालाभाद् वैमुख्यं गते सतीत्यर्थः । बन्धुजने पुत्रपित्रादिबन्धुजनसमूहे क्षीणेऽन्नायलाभात्कृशे सति। परिजने भृत्यवर्गे गते वेतनदानाभावादन्यत्र गते सति । तथा शनैर्मन्दं यौवने तारुण्ये नष्टे गलिते सति। अनित्यस्वाभाव्यात् सर्वस्मिन् विपन्ने सतीत्यर्थः, सुधियां बुद्धिसम्पन्नानामेतदेवेदमेवैकं केवलमत्यन्तं युक्तमुचितम्। किमेतादित्यत आह—क्वचित् कस्मिंश्चिज जह्नुकन्यापयःपूता गङ्गाजलपवित्रा ग्रावाणः पाषाणा अस्मिन् स तथोक्तो यो गिरीन्द्रस्तस्य कन्दरतट्यां हिमवद्गिरेर्विहारस्थल्यां कुञ्जे लतामण्डपस्तस्मिन्निवास इति यत्तदेतद् युक्तमिति सम्बन्धः। तस्यैव श्रेयः-साधनभूततपोयोग्यस्थलत्वादिति भावः । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितोदरे' इत्यमरः। शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २८ ॥

अथ वैराग्यप्रकारमाह—

मातर्लक्ष्मि ! भजस्व कञ्चिदपरं मत्काङ्क्षिणी मा स्म भू—
र्भोगेषु स्पृहयालवस्तव वशे का निःस्पृहाणामसि ।
सद्यःस्यूतपलाशपत्रपुटिकापात्रे पवित्रीकृते—
र्भिक्षावस्तुभिरेव सम्प्रति वयं वृत्तिं समीहामहे ॥ २९ ॥

मातरिति। मातर्जननि हे लक्ष्मि । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वः। अत्र मातृग्रहणमेतावन्तं कालं त्वया रक्षिता वयमिति भक्त्यतिशयसूचनार्थमित्यवगन्तव्यम्। अपरमन्यं कञ्चिद् भाग्यवन्तं पुरुषं भजस्व सेवस्व। मत्काङ्क्षिणी मद्विषयाभिलाषिणी मा स्म भूः। मा भवेत्यर्थः। 'स्मोत्तरे लङ् च' इति चकारादाशीरर्थे लुङ्।'न माङ्योगे' इत्यडागमप्रतिषेधः। नन्विदानीं कुत एतद् वैराग्यमित्यत आहुः-भोगेषु स्रक्चन्दनादिविषयानुभवेषु स्पृहयालवः स्पृहावन्तः पुमांसः। 'स्पृहि०'

इत्यादिना चुरादेरदन्ताण्ण्यन्तादालुच्प्रत्ययः । तव वशे त्वदायत्ततायां वर्तन्त इति शेषः । त्वदधीना भवन्तीत्यर्थः । 'वश आयत्ततायां च' इत्यमरः । तर्हि यूयं के ? इत्याशङ्कायामाहुः—निःस्पृहाणां भोगाभिलाषशून्यानां कासि कीदृग्विधासि न काप्यसीत्यर्थः । वयं च निःस्पृहा इति भावः । अतोऽस्मान् विहायान्यत्र गच्छेति सम्बन्धः । नन्वेवं चेद् युष्माकं कथं जीविकेत्याशङ्कायामाहुः—वयं सम्प्रतीदानीं सद्यस्तत्काल एव 'सद्यः परुत्परारि॰' इत्यादिना निपातनात्साधुः । स्यूता विरचिता । कर्मणि क्तः । 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यूठि यणादेशः । पलाशपत्रपुटिका किंशुकपर्णपुटिकैव पात्रं भिक्षाहरणोचितभाजनं तस्मिन् पवित्रीकृतैः पावनीभूतैरित्यर्थः । अभूततद्भावे च्विः । 'अस्य च्वौ' इतीकारः । भिक्षावस्तुभिरन्नकवलशाकादिभिक्षाद्रव्यैरेव ।' भिक्षासक्तुभिः' इति पाठे भिक्षासक्तु-विशेषैरित्यर्थः । वृत्तिं जीविकां समीहामहेऽभिलषामहे विरक्ता भवाम इत्यर्थः । अतः किमर्थं त्वमस्माकमिति भावः । अत्र पलाशपत्रपुटिकायाः सद्यःस्यूतत्वकथनमविशदत्वद्योतनार्थम् । अन्यथा भिक्षाहरणानुपयुक्ता स्यादिति वेदितव्यम् । तथा 'पलाशं पद्मपत्रं च' इत्यादिवचनात्पवित्रीकरणयोग्येषु पलाशपत्रेषु निक्षिप्तसाधारणान्नादीनामपि पवित्रत्वम्, किमुत निसर्गशुचिभिक्षावस्तूनामिति चावगन्तव्यम् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ २९ ॥

अथ योगिनः सार्वभौमसाम्यमाह—

महाशय्या पृथ्वी विपुलमुपधानं भुजलता
वितानं चाकाशं व्यजनमनुकूलोऽयमनिलः ।
शरच्चन्द्रो दीपो विरतिवनितासङ्गमुदितः
सुखी शान्तः शेते मुनिरतनुभूतिर्नृप इव ॥ ३० ॥

महाशय्येति । पृथ्वी भूमिर्महाशय्या विशङ्कटपर्यङ्कः । पृथुरेव पृथ्वी । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीप् । मही शय्या । 'गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदनी मही' इत्यमरः । भुजलता बाहुवल्ली विपुलं विस्तीर्णमुपधानम् । 'उपधानन्तूपबर्हः' इत्यमरः । आकाशं च वितानमुल्लोचः ।'अस्त्री ।वितानमुल्लोचः' इत्यमरः । अयं प्रवर्तमानः । अनुकूलोऽनिलः पवनो व्यजनम् । तालवृन्तकमित्यर्थः । 'व्यजनं तालवृन्तकम्' इत्यमरः । शरच्चन्द्रो दीपः, शरद्ग्रहणं चन्द्रस्य प्रकाशातिशयद्योतनार्थम् । इत्येतत्सर्वमयत्नसिद्धम्, अपरिच्छिन्नं चेत्यर्थः । प्रसिद्धं तु नैवंभूतमिति भावः ।

स्वयं विरतिर्विरक्तिस्तस्याः सङ्गेन मुदितः सन्तुष्टः, अत एव सुखी आनन्दपूर्णः शान्तः शमशीलो मुनिः ।

'निवृत्तः सर्वतत्त्वज्ञः कामक्रोधविवर्जितः ।
ध्यानस्थो निष्क्रियो दान्तस्तुल्यमृत्काञ्चनो मुनिः' ॥

इत्युक्तलक्षणः कश्चिद् योगीश्वरः । अतनुभूतिरखण्डितैश्वर्यसम्पन्नो नृपः सार्वभौम इव शेते स्वपिति निरातङ्कं निद्रातीत्यर्थः । रूपकसङ्कीर्णोऽयमुपमालङ्कारः । तथोपमानान्नृपादुपमेयस्य मुनेरपरिच्छिन्नशय्यादिसंपन्नत्वेनाधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेको व्यज्यत इत्यलङ्कारेणालङ्कारध्वनिः । शिखरिणी ॥ ३० ॥

अथ योगिस्वरूपं निरूपयति—

भिक्षाशी जनमध्यसङ्गरहितः स्वायत्तचेष्टः सदा
हानादानविरक्तमार्गनिरतः कश्चित्तपस्वी स्थितः ।
रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः सम्प्राप्तकन्थासनो
निर्मानो निरहङ्कृतिः शमसुखाभोगैकबद्धस्पृहः ॥ ३१ ॥

भिक्षेति । भिक्षामश्नातीति भिक्षाशी । भिक्षान्नमात्रभोजनेन शरीरधारणतत्पर इत्यर्थः । जनमध्ये सङ्गरहित आसक्तिविहीनः । 'सङ्गात् सञ्जायते कामः' इत्यादिस्मृतेः । तस्य निधानत्वादिति भावः । किन्तु सदा सर्वदा स्वायत्ता स्वाधीना चेष्टा व्यापारो यस्य स तथोक्तः स्वच्छन्दविहारनिरत इत्यर्थः । स्वाधीनात्मीयव्यापारो वा । 'अधीनो निघ्न आयत्तः' इत्यमरः । तथा हानादानयोस्त्यागस्वीकारयोर्विरक्तोऽसङ्कीर्णो यो मार्गस्तत्र निरत आसक्तः । नियमेन हेयवस्तुहानोपादेयवस्तूपादानतत्पर इत्यर्थः । यद्वा हानम् 'इदं हेयम्' इति त्यागः, आदानम् 'इदमुपादेयम्' इति स्वीकारः । हेयोपादेयबुद्धिशून्य इत्यर्थः । 'निस्त्रैगुण्ये पथि विहरतां को विधिः को निषेधः' इत्यादिवचनात्तस्य विधिनिषेधातीतत्वादिति भावः । तथा रथ्यायां वीथ्यां कीर्णमनुपयुक्तत्वाज्जनैर्विक्षिप्तम् । कुतः ? विशीर्णं विशकलितम् । तत्कुतः ? जीर्णं पुरातनं तथाभूतं वसनमाच्छादनं यस्य स रथ्याकीर्णविशीर्णजीर्णवसनः । 'चीराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिक्षाम्' इत्यादिना तस्य तथाविधवसनधारणस्वाभाव्यादिति भावः । अर्शआदित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः । अर्शआदिराकृतिगणः । यद्वा रथ्यायां कीर्णमनादरेण विक्षिप्तं विशीर्णं जीर्णं च वसनं निजाच्छादनं येन स तथोक्तः । सम्प्राप्तं समधिष्ठितं कन्थैवासनं येन स तथोक्तः । चतुर्गुणितकन्थोपर्युपविष्ट इत्यर्थः । अत एव निर्मानोऽभिमानशून्यः । निरहङ्कृतिस्त-

रशून्यः । तादात्म्याध्यासरहित इत्यर्थः । शमो नाम वैराग्येण निर्विकारचित्तत्वं तेन यः सुखाभोग आनन्दातिशयस्तत्रैकं मुख्यं यथा तथा बद्धा स्पृहा येन स तथोक्तः । ब्रह्मध्याननिष्ठ इत्यर्थः । कश्चित् कोऽपि तपस्वी महातपा योगीश्वरः प्रशंसायामिनिः, स्थितो निरातङ्कं वर्तत इति भावः । रथ्याकीर्णेति संप्राप्तेति च विशेषणद्वयेन बाह्यवैराग्यमित्यवगन्तव्यम् । स्वभावोक्तिरलङ्कारः 'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् । शार्दूलविक्रीडितम् ॥ ३१ ॥

अथ केवलं सर्वसङ्गपरित्यागमाह—

पाणिः पात्रं पवित्रं भ्रमणपरिगतं भैक्षमक्षय्यमन्नं
विस्तीर्णं वस्त्रमाशादशकमचपलं तल्पमस्वल्पमुर्वी ।
येषां निःसङ्गताङ्गीकरणपरिणतस्वान्तसन्तोषिणस्ते
धन्याः संन्यस्तदैन्यव्यतिकरनिकराः कर्म निर्मूलयन्ति ॥ ३२ ॥

पाणिरिति । पाणिर्हस्त एव पवित्रं परिशुद्धं पात्रं भाजनम् । 'योग्यभाजनयोः पात्रम्' इत्यमरः । भ्रमणेन सञ्चारेण परिगतं प्राप्तं भैक्षं भिक्षाकदम्बकमक्षय्यं नाशरहितमन्नमशनम् । आशानां दिशां दशकं दश विस्तीर्णं विशालं वस्त्रं वासः । उर्वी भूमिरस्वल्पं महत्, अचपलमचञ्चलं तल्पं शय्या येषां निःसङ्गतायाः सङ्गरहित-(त्व)स्याङ्गीकरणेन परिणतं परिपक्वतां गतं यत् स्वान्तं तेन सन्तोषिणः सन्तुष्टास्ते धन्याः संन्यस्तास्त्यक्ता दैन्यस्य व्यतिकरनिकरा यैस्ते तथोक्ताः सन्तः कर्म निर्मूलयन्ति नाशयन्ति । एवं च यत्र कुत्र वा वसन् पाणिपात्रेण भैक्षान्नं भुक्त्वा दिगम्बर उर्वीशयनो निःसङ्गपरिणतचित्तेन सन्तुष्टः सन् त्यक्तदैन्यव्यतिकरनिकरो धन्यो धारावाहिकजन्मपरम्पराप्रदं कर्म निर्मूलयतीत्यभिप्रायः । स्रग्धरा ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीमहाकविभर्तृहरिविरचिते वैराग्यशतके प्रकीर्णाः श्लोकाः ॥